

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 3

За науковою редакцією
доктора архітектури П.А.Ричкова

Рівне
ПП ДМ
2012

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр - 4 Рів)

*Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання на засіданні
Вченої ради Національного університету водного господарства та
природокористування, протокол № 6 від 19. 06. 2012 р.*

Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 3. /
За ред. П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 315 с; іл.
ISBN 978-617-515-086-3

У збірнику опубліковані наукові статті з історії дослідження пам'яток архітектури Волині. Матеріали багато проілюстровані. Більшість світлин і креслень публікується вперше. Призначений для наукових працівників, архітекторів, реставраторів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ
збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині»
Випуск 3

Сорока М. П., д. н. д. у. (Рівне)	– голова редколегії,
Корецький М. Х. д. н. д. у. (Рівне)	– заступник голови редколегії,
Ричков П.А., д. арх. (Рівне)	– заступник голови редколегії,
Михайлишин О.Л., к. арх. (Рівне)	– відповідальний секретар,
Александрович В.С., д. істор. н. (Львів)	– член редколегії,
Бевз М.В., д. арх. (Львів)	– член редколегії,
Лесик О.В., д. арх. (Луцьк)	– член редколегії,
Луц В.Д. (Рівне)	– член редколегії,
Мироненко В.П., д. арх. (Харків)	– член редколегії
Проскуряков В.І., д. арх. (Львів)	– член редколегії
Пугачов Є.В., д. т. н. (Рівне)	– член редколегії,
Тімохін В.О., д. арх. (Київ)	– член редколегії,
Черкес Б.С., д. арх. (Львів)	– член редколегії.

На обкладинці вміщено прорис П.А.Ричкова
з літографії кін. ХІХ ст., що відтворює панораму історичного Луцька

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – *В. Д. Луц, О.В. Морозова*
Коректор – *В. В. Михайлишин*

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.
Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

ISBN 978-617-515-086-3

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр-4 Рів)

© Національний університет
водного господарства
та природокористування, 2012

VESTIGIA SEMPER ADORA*

(до 60-річчя від дня народження професора Петра Ричкова засновника і наукового редактора збірника наукових праць «Архітектурної спадщини Волині»)

Сприйняття розвитку людської цивілізації через культурні надбання різних епох, народів та регіонів дозволяє глибше проникнути в сутність їх буття та осягнути і оцінити творчий геній тих, хто прямо чи опосередковано, усвідомлено чи інтуїтивно скеровував свої зусилля на служіння архітектурі – найпотужнішому джерелу збереження пам'яті культури. Проте, навіть щира зацікавленість і захоплення недосвідченого глядача величними і гротескними, вишукано складними і аскетично простими, монументальними і легкими формами архітектурних шедеврів часто не дає можливості зрозуміти мотиви і сенс їх появи, закономірності розвитку, а тим більше – необхідність якомога довшого існування.

Ключ до їх розуміння – «в руках» історії архітектури, яка в цьому контексті є вельми повчальним посібником для інтересантів, зберігаючи разом з тим давній статус наріжного каменя архітектурної теорії і практики для професіоналів. Невпинний потік подій, фактів, суспільних процесів, що стимулюють формування світогляду і світосприйняття, генерування естетико-філософських концепцій, залишає неминучий відбиток на процесі творення архітектурної форми і структурування простору, потребуючи постійного осмислення. Невичерпність теми і грандіозний масштаб наукових завдань компенсується можливістю вільно обирати об'єкти студій, з яких згодом складеться унікальна архітектурна мозаїка епохи і регіону.

Вже три десятиліття архітектурно-містобудівна спадщина Волині розкриває свої глибини перед потужним науковим інтелектом професора, доктора архітектури Петра Анатолійовича Ричкова. На сьогодні історико-архітектурні дослідження Ювіляра, присвячені просторово-планувальному розвитку міст та архітектурним пам'яткам регіону, є не тільки самодостатнім науковим продуктом, але й авторитетним базисом для будь-якого поважного видання в Україні та за кордоном, а прізвище автора – гарантією достовірності викладених фактів і відповідних висновків.

* Завжди шануймо сліди минулого (лат. вислів)

Дивовижна працездатність дозволяє вченому поєднувати власні історико-архітектурні пошуки з керівництвом науково-дослідними темами, роботою з докторантами, аспірантами, магістрантами, участю у засіданнях спеціалізованих вчених рад, експертних комісій, опонуванням дисертацій, редагуванням численних наукових збірників, багаторазовими виїздами на натурні обстеження волинських пам'яток. При цьому частина зусиль скеровується на виконання обов'язків завідувача кафедри архітектури, як і на перманентні процеси ліцензування, акредитації спеціальностей «Архітектура будівель і споруд» та «Дизайн архітектурного середовища».

Ретроспективний аналіз тематики і змісту десятків статей, монографій, рецензій професора П. А. Ричкова засвідчують широке коло наукових та творчих інтересів, системність і систематичність досліджень джерелознавчого, історіографічного, теоретико-методологічного та історико-архітектурного змісту.

Завдяки відчуттю вимог часу і вмінню виявляти дослідницькі лакуни, П. А. Ричковим ще в кінці далеких 1970-х років, чи не вперше в радянському архітектурознавстві, була здійснена вдала спроба наукового аналізу, інтерпретації ідеології, ідеологем, світоглядних засад творчості в архітектурі постмодернізму як цілісного явища в культурному просторі ХХ століття, а також систематизації основних напрямів і течій. Робота з оригінальними текстами класиків постмодернізму вилилася в цикл статей, які відкривали для читача-професіонала незнану сторону архітектурної творчості, освячену неприйнятними в радянському соціумі індивідуалізмом та контрверсійністю.

Колосальний пласт монументальної і народної архітектури Волині і, ширше, Західної України, вартість і значення якого в масиві вітчизняної архітектурної спадщини в радянський період часто недооцінювалися, потребував нового погляду та ретельного наукового аналізу. Тому, вперше відкриті і опрацьовані для наукової громадськості, любителів архітектурної старовини Волині документи, кресленики фіксаційних і генеральних планів міст, замків, фортець, палаців, храмів і

монастирів, виконані за часів Першої Речі Посполитої та Російської імперії, про існування яких могли здогадуватись лише деякі архітектурознавці та окремі фахівці музейної справи, зробили справжню інформаційну революцію і стали невід'ємною частиною архітектурної історії регіону й держави в цілому. Справжнім науковим бестселером, а тепер і бібліографічним раритетом, є видана у Москві 1989 року книга «Дорогами южної Ровенщини», написана П. А. Ричковим в стилі мандрівних нотаток сучасника. Не можна не згадати й нові праці Ювіляра, які вже стали класикою українського архітектурознавства, зокрема, присвячені архітектурній спадщині князів Острозьких, пам'яткам Володимира-Волинського та шедеврам архітектури бароко світового рівня – ансамблю Почаївської Свято-Успенської Лаври та собору Св. Юра у Львові.

Повернення з забуття імен архітекторів, пов'язаних своєю творчістю з названими та багатьма іншими населеними пунктами Волині, стали при-

водом до переосмислення цінності і кроком до інтеграції волинських пам'яток в європейський архітектурний контекст. Можна також стверджувати, що праці професора Ричкова монографічно «закривають» значну кількість попередніх наукових дискусій, з іншого боку – відкривають нові теми та окреслюють дослідницьку проблематику, яка потребує подальшої розробки.

Широкі професійні горизонти, блискуча ерудиція Ювіляра являють не тільки взірць для сучасного українського дослідника, але й приклад людської толерантності, невтомного наукового ентузіазму, безумовного дотримання правил наукової етики, підтримки будь-яких добрих починань, спрямованих на служіння науці. Когорта численних колег «по цеху» та вдячних учнів має за честь присвятити праці, вміщені у третьому випуску наукового збірника «Архітектурна спадщина Волині», пошануванню Ювіляра – визначного вченого, педагога. І, звичайно, побажати нових здобутків на цій безмежній науковій ниві.

Ольга Михайлишин

**ВИБРАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ
доктора архітектури, професора Петра Ричкова**

- 1977
1. О комплексном подходе к природной среде в теории архитектуры // Сб. трудов Московского инженерно-строительного ин-та и Белгородского технологического ин-та строительных материалов.– Вып. 26.– Т.5.– М., 1977.– С.106–115;
- 1980
2. Аргументы Леона Крие // Архитектура (Приложение к «Строительной газете»).– 1980.– № 4.– С.7;
 3. Проживание по Фельдхузену // Архитектура. – 1980.– № 17.– С.7;
 4. «Значимые сообщения» постмодернизма // Архитектура.– 1980.– № 19.– С.7;
 5. О концепции «критической группы» И. Фридмана // Вопросы теории и практики архитектуры и градостроительства.– М.: МАРХИ.– 1980.– С.173;
 6. Архитектурная социология Гернота Фельдхузена // Вопросы теории и практики архитектуры и градостроительства.– М.: МАРХИ.– 1980.– С.174;
 7. Мастерство во времени // Архитектура.– 1980.– № 26.– С.7;
 8. Истоки и тенденции развития архитектурной теории Запада 70-х годов // Материалы XXVI науч. конф. МАРХИ. М., 1980.– 24с. (Рукопись. Фонд науч. б-ки МАРХИ);
- 1981
9. Соучастие // Архитектура.– 1981.– № 1.– С.8;
 10. Практик, ученый, педагог (профессор К.А. Иванов) // Архитектура.– 1981.– № 13.– С.6 (соавтор О. Явейн);
 11. Постмодернизм и проблема отношения к зарубежной архитектурной мысли // Материалы XXVII науч. конф. МАРХИ.– М., 1981.– 12с. (Рукопись. Фонд науч. б-ки МАРХИ);-
 12. Идеино-теоретические платформы модернизма и постмодернизма (конфронтация профессионально-мировоззренческих парадигм)// Материалы XXVII науч. конф. МАРХИ.– М., 1981.– 12 с. (Рукопись. Фонд науч. б-ки МАРХИ);
 13. Идеи партиципации в зарубежной архитектуре // Архитектура, строительство, дизайн.– 1981.– № 1.– С.30–35. (на латв. языке);
 14. О чем рассказали цитаты // Архитектура.– 1981.– № 19.– С.7 (соавторы Г. Станишев, О. Явейн);
 15. Теоретические концепции постмодернизма (источки, принципы, противоречия) // Дисс. на соиск. уч. ст. канд. архитектуры: 18.00.01. Т.1–3. / Москов. архит. ин-т.– М.: 1981. (Т.1–148 с.; Т.2 (приложение)– С.149–544); Т.3. (иллюстрации), (рукопись);
 16. Теоретические концепции постмодернизма (источки, принципы, противоречия). Автореф. дисс... канд. архитектуры: 18.00.01 / Москов. архит. ин-т.– М., 1981.– 24 с.;
 17. Противостояние // Архитектура.– 1981.– № 23.– С.7;
- 1982
18. Двумикие Янусы // Архитектура.– 1982.– № 19.– С.7;
 19. Среды частица... (реконструкция театра им. Т. Шевченко в Днепропетровске) // Архитектура.– 1982 – № 21.– С.6;
- 1984
20. Реконструкция театра им. Т.Г. Шевченко в Днепропетровске // Архитектура СССР.–1984.– № 2.– С.49–51;
- 1985
21. Помощь и стимул – вот что необходимо домостроителям, чтобы разнообразить облик застройки // Архитектура.– 1985.– № 24.– С.3–4;
 22. Нужен диалог. Проблема взаимоотношений проектировщика и потребителя архитектуры // Архитектура СССР.– 1985.– № 1.– С. 79–81, (соавторы А. Зинченко, В. Хайт);
 23. Карнизные элементы парапета // Жилищное строительство.– 1985.– № 5.– С.21–22;
- 1987
24. Архитектурное наследие Ровенщины: эволюция стилей (в помощь лектору).– Ровно: УООПИК.– 1987.– 24 с.;
 25. Идеи и проекты «брюссельской школы» // Архитектура Запада-4. – М.: Стройиздат. – 1987. – С.142–152;
- 1988
26. Материалы по истории градостроительства Волини XVIII – XIX веков в фондах ЦГВИА СССР // Минуте і сучасне Волині. Тези доповідей 2-ї Волинської історико-краєзн. конф. Ч.1.– Луцьк: ЛДПІ та ін., 1988.– С.183–185;
 27. Градостроительное наследие Ровенщины и проблемы его сохранения // Пути совершенствования технологии и организации строительного производства. Тезисы науч.-практ. конф.– Ровно: НТО стройиндустрии.– 1988.– С.27–28;

1989

28. Город Ровно в конце ХУШ века. Пояснительная записка к макету для экспозиции Ровенского краеведческого музея (рукопись) – Ровно: НТО строительной индустрии.– 1989.– 36 с.
29. Дорогами южной Ровенщины. От Корца до Пляшевой.– М.: Искусство, 1989.– 176 с.;

1990

30. Західноукраїнські міста-фортеці XVI – XVIII ст. // Пам'ятки України – 1990.– № 2,– С.20–22;
31. Архітектурний ансамбль «Козацькі могили» // Берестецька битва в історії України. Тези респ. конф.– Рівне: УТОПІК,– 1990.– С. 22–25;
32. Місто Станіслав в середині XVIII ст. Пояснювальна записка до макету для експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею (рукопис).– Рівне: ЦНТУ НТТ будівництва.– 1990.– 28 с.;

1991

33. Стара Волинь в малюнках та описах Яна Генрика Мюнца // Тези наук. конф. по Атласу історії культури Волинської обл.– Луцьк: ЛДПІ, 1991.– С. 31–32;
34. Ринкові площі міст Волині XV – XIX ст. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези наук. конф. по атласу історії культури Волинської обл.– Луцьк: ЛДПІ, 1991.– С.32–35;
35. Відтворення Берестецької битви на макеті // Берестецькій битві – 340 років. Тези 2-ї респ. конф.– Рівне: УТОПІК. 1991.– С.83–85 (співавтор Т. Пономарьова);

1992

36. Католицькі храми та монастирі Острога // Матеріали I – III наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992рр.). Ч.2.– Острог: «Спадщина», 1992.– С.16–21;
37. Планувальний розвій Берестечка до середини XVII ст. // Берестецька битва в історії України. Тези 3-ї респ. конференції.– Рівне: УТОПІК, 1992.– С.66–69;
38. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України – 1992.– № 5/6.– С.52–61;
39. Архітектурний ансамбль Почаївського монастиря // Тези доповідей наук.-техн. конф., присвяченої 70-річчю УПВГ. Секція: Промислове та цивільне будівництво.– Рівне: УПВГ, 1992.– С.56–57;
40. Місто-фортеця Броди – пам'ятка місто-будівного мистецтва // Тези доп. наук.-техн. конф., присвяченої 70-річчю УПВГ. Секція: Промислове та цивільне буд-во.– Рівне: УПВГ, 1992.– С.58–59;
41. Архітектори єзуїтського ордену на Волині // Велика Волинь: минуле та сучасне. Тези 2-ї регіональної наук.-теорет. конф.– Рівне: УТОПІК та ін.– 1992.– С.20–22;

1993

42. Магдебурзьке право та середньовічне містобудівництво // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф.– Рівне, 1993.– С.178–179;
43. Картографічні джерела до історії планувального розвитку та забудови Острога // Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали IV наук.-краєзн. конф.– Остріг: «Спадщина»,– 1993.– С.138–140;
44. Початковий етап проектування та будівництва єзуїтського монастиря в Острозі // Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали IV наук.-краєзн. конф.– Остріг: «Спадщина»,– 1993.– С. 140–142;
45. Волинь в літографіях Генрика Пейера // Велика Волинь: минуле та сучасне. Тези 3-ї міжнар. наук.-краєзн. конф.– Житомир: ЖОІВВ.– 1993.– С.132–134;
46. Палацове будівництво на Волині XVIII – поч. XIX ст. // Велика Волинь: минуле та сучасне. Тези 3-ї міжнародної наук.-краєзн. конф.– Житомир: ЖОІВВ, 1993.– С.144–146;
47. Тринітарський монастир в Берестечко: до історії архітектурного ансамблю // Берестецька битва в історії України. Тези 4-ї республ. наук.-теоретич. конф.– с.Остріг: УТОПІК.– 1993.– С. 32–34;
48. Україніка в збірках Австрії.– К.: Ін-т археології НАН України, 1993.– 47 с.;
49. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX вв. Дисс... д-ра архитектуры: 18.00.01/ВНИИ теории архитектуры и градостроительства (рукопись в 3-х томах).– М.: ВНИИТИАГ, 1993. (Т.1.– 321 с.; Т.2. Иллюстрации.– 356 с.; Т.3. Приложения.– 142 с.);
50. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX вв. Автореф. дисс... д-ра архитектуры.– М.: ВНИИТИАГ, 1993.– 46 с.;

1994

51. До історії спорудження єзуїтського кляштору в Житомирі // Житомир в історії Волині і України. Тези доповідей Всеукр. наук.-краєзн. конф.– Житомир: 1994.– С. 36–37;
52. Губернський Житомир: містобудівельна спадщина // Житомир в історії Волині і України. Тези доповідей Всеукр. наук.-краєзн. конф.– Житомир, 1994.– С.76–78;
53. До історії архітектурного ансамблю палацу Сангушків в Ізяславі // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали 4-ї Міжнар. наук.-краєзн. конф.– Хмельницький, 1994.– С.251–252 (співавтор Є. Олійник);
54. Українські міста в картографічній збірці Воєнного архіву у Відні // Архіви України.– 1994.–№ 1–6,– С.65–72;

1995

55. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі. Історико-архітектурний нарис // Південно-Східна Волинь. Наук.-краєзн. альманах. Вип.1.– Хмельницький: «Поділля», 1995.– С.45–51, (співавтор Є. Олійник);
56. До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври // Архітектурна спадщина України.– Вип.2.– К.: НДТІАМ.– 1995.– С.78–89;
57. Архітектурна сказка Минимундуса // Архітектура и престиж – 1995.– № 1.– с.58–59;
58. Київський Софійський собор в Клагенфурті // Австрійсько-Український Огляд – 1995.–№ 1.– с.127–128;

1996

59. Ринкова площа // Пам'ятки України: історія та культура – 1996.– № 2.– С. 26–31;
60. Першоджерела до історії архітектури та містобудування в збірках Відня // Архітектурна спадщина України.– Вип. 3.– Ч.2.– К.: НДТІАМ, 1996.– С.31–44;
61. Єзуїтський колегіум в Овручі: до історії спорудження та руйнації // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності».– Житомир: ЖОБ та ін., 1996.– с.92–93;
62. Градостроительная эволюция Станислава в XVIII-XIX веках // Архитектурное наследство.– Вып.41.– М.: Стройиздат, 1996.– С.81–89;
63. До історії палацово-паркового ансамблю резиденції князів Яблоновських в Острозі // Матеріали VI Острозької наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя».– Остріг: «Спадщина», 1996.– С.180–181 (співавтор О. Михайлишин);
64. Праця Дмитра Антоновича «Німецькі впливи на українське мистецтво» в контексті сучасності // Матеріали міжнар. наук. семінару «Німецькі колонії в Галичині. Історія – архітектура – культура».– Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1996.– С.231–234;
65. Єзуїти в Україні: архітектурна спадщина // Наук. звіт за підсумками дослідницького Гранту Ін-ту Відкритого Суспільства в Празі.– Рівне: 1996.– 175 с. (рукопис);

1997

66. Jesuits in the Ukraine: The Architectural Heritage // Research Support Scheme Network Chronicle-4.– Praha: Open Society Institute.– 1997.– P.10;
67. Старокостянтинів за планом 1794 року // Матер. наук.-краєзн. конф. «Старокостянтинів і край в просторі часу».– Старокостянтинів, 1997.– С.40–42;
68. Українська творча спадщина архітектора Джакомо Бріано // Зб. статей за матеріалами III-ї науково-технічної конференції УДАВГ.– Ч.3. Пром. та цивільне будівництво.– Рівне: 1997.– С. 97–98;
69. Острог (архітектурно-планувальний розвій міста) // Острозька Академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання.– Острог: Острозька Академія, 1997.– С.116–121;

1999

70. Дворцово-парковые ансамбли Волыни XVIII- начала XIX веков // Архитектурное наследство.– Вып. 43.– М., 1999.– С.115–127;
71. Архітектурно-планувальний розвій Бердичева // Бердичівська земля в контексті історії України.– Житомир: «М.А.К.» – 1999.– С.71–74;
72. Костел в Невіркові: доля однієї з волинських святинь // Матеріали IX-ї міжнародної конференції «Історія релігій в Україні».– Кн.2.– Львів: «Логос», 1999.– С.76–79, (співавтор О. Михайлишин);

2000

73. Почаївська Свято-Успенська лавра – К.: «Техніка», 2000.– 136 с. (співавтор В. Луц);
74. До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб.– Вип.7.– Луцьк: «Надстир'я», 2000.– С.75–81;
75. Острозька спадщина архітектора Джакомо Бріано // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб.– Вип.7.– Луцьк: «Надстир'я»,– 2000.– С. 81–84;

2002

76. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких.– К.: «Техніка».– 2002.– 168 с. (співавтор В. Луц);
77. Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія // Архітектурна спадщина України.– Вип. 5.– К.: НДТІАМ-Головкиївархітектура, 2002.– С.169–195;
78. Містобудівна еволюція Станіслава у XVII–XIX ст. // Архітектурна спадщина України.– Вип.5.– К.: НДТІАМ – Головкиївархітектура.– 2002.– С.196–209;

2003

79. Церква св. Трійці Дерманського монастиря: до історії архітектурних трансформацій // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірник.– Вип.10.– Луцьк: Надстир'я, 2003.– С.168–178;

2004

80. Історична еволюція містобудівної функції фарного костелу в м.Рівне // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Вип.3 (27).– Рівне, 2004.– С. 227–232 (співавтори О. Смолінська, О. Омельчук, Ю. Старжинський);
81. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського.– К.: «Техніка», 2004.– 192 с. (співавтор В. Луц);

2005

82. Терапія індустріальної архітектури: феномен Хундертвассера // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Першої Всеукр. конференції / Наук. вісник Ін-ту дизайну і ландшафтного мистецтва Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв Мінкультури України.– Вип.2.– К.: ДАКККіМ, 2005.– С.80–85;
83. До історії архітектурного комплексу Рівненської пивоварні // Вісник Національного ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць.– Вип. 4 (32).– Ч.1.– Рівне: НУВГП, 2005.– С.148–157 (співавтор М. Смолин);
84. Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення // Записки Наук. Товариства ім. Т. Шевченка.– Т. ССХLIX. Праці Комісії арх-ри та містобудування.– Львів: НТШ, 2005.– С.162–176 (співавтор В. Дем'янов);

2006

85. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. Матеріали ХVІІІ Волинської наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Наук. зб.– Вип.18.– Луцьк, 2006.– С. 8–13;
86. Еволюція просторової організації зон впливу приміських об'їзних доріг // Досвід та перспективи розвитку міст України. Історичні аспекти архітектурної теорії і практики: Зб. наук.праць.– Вип.10.– К.: Діпромісто, 2006.– С. 182–192 (співавтор М. Шолудько);
87. Історія Рівного крізь призму топонімічних досліджень // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. Зб. наук. праць – Вип.9.– Рівне: 2006.– С.302. (Рец. на книгу: Прищепя О.П. Вулицями Рівного: погляд в минуле.– Рівне: ПП ДМ, 2006.– 223 с.);
88. Палацово-парковий комплекс Любомирських в Рівному на акварелях Жана Якоба Бургіньйона // Вісник нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць.– Вип. 3 (35).– Рівне: НУВГП, 2006.– С.140–157;
89. До історії спорудження та руйнації дзвіниці Свято-Воскресенського собору в м.Рівне // Вісник нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць.– Вип. 3 (35).– Рівне: НУВГП, 2006.– С.158–163 (співавтор О. Смолінська);

2007

90. Немецький термін по-українськи // А+С.– 2007.– № 1.– С.150. (Рец. на книгу: Петришин Г.П., Задорожний В.В., Топилко С.І. та ін. Німецько-український термінологічний посібник з іс-

торії архітектури та містобудування. За ред. Г. Петришин.– Львів: ЕКОінформ, 2006.– 260 с.);

91. Магдебурзьке право і просторова структуризація західноукраїнських міст ХІV-ХІХ ст. // Досвід та перспективи розвитку міст України. Нормативно-правові аспекти містобудування. Зб. наук.праць.– Вип. 12.– К.: Діпромісто, 2007.– С. 182–194;
92. Реставрація на Волині: історія та сучасність // Вісник нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць.– Вип. 4 (40).– Ч.2.– Рівне: НУВГП, 2007.– С.326–331;
93. Джакомо Бароцци да Виньола. П'ять століть спустя // Особняк. Архітектурно-будівельний журнал.– 2007.– № 3 (46).– С.55–57;
94. Куди движеться постмодернізм // А+С.– 2007.– № 3.– С.134–135. (Рец. на книгу: Jencks Ch. Critical Modernism. Where is Post-Modernism Going? – London: Wiley-Akademy, 2007.– 240 p.);
95. Прахов і Успенський собор у Володимирі-Волинському // А+С.– 2007.– № 3.– С.128–133;
96. Храміві комплекси в розпланувально-просторовій структурі Кременця // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць – Кременець: Кременецько-Почаївський держ. історико-культурний заповідник, 2007.– С. 247–259;
97. Луцьк в контексті містобудівної культури України // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Наук. зб. – Вип. 26. / Матеріали ХХVІ Волинської обласної наук. істор.-краєзн. конф. Луцьк, 9–10 листопада 2007 року.– Луцьк, 2007.– С. 15–17;
98. Дослідження та відбудова Успенського собору у Володимирі-Волинському: Внесок Адріана Прахова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології.– Вип. 4.– К.: Фенікс, 2007.– С.295–314;

2008

99. Волинська спадщина Адріана Прахова // Пам'ятки України: історія та культура.– 2008.– № 1.– С.46–55;
100. Барокові трансформації Успенського собору у Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Наук. зб. Вип.27. / Матеріали ХХVІІ Міжнародної наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 1020 річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м.Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 року.– Луцьк, 2008.– С. 103–113;
101. Дослідницька та творча праця Адріана Прахова на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Наук. зб. Вип.27. / Матеріали ХХVІІ Міжнар. наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 1020 річниці від пер-

- шої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 року.– Луцьк, 2008.– С.113–121;
102. Давня картографія Рівного XVIII – XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць.– Рівне: ПП ДМ, 2008.– С. 57–79;
103. Передмова // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць.– Рівне: ПП ДМ, 2008.– С. 7–8;
104. Собор Святого Юра у Львові.– К.: «Техніка», 2008.– 232 с. (співавтор В. Александрович);
105. Kharkov as a capital of Soviet-Ukrainian modernism // III Międzynarodowa konferencja «Architektura bez granic. Granice Modernizmu». Streszczenia artykułów.– Lublin, 2008.– P.35–36;
106. Kharkov as a capital of Soviet-Ukrainian modernism // TEKA komisji architektury, Urbanistyki i studiów krajobrazowych.– Lublin: Polska Akademia Nauk, Oddział w Lublinie, 2008.– T.IV A.– P.116–133.
107. Три архітектурні реставрації на Волині кінця XIX – початку XX ст.: дидактичні висновки // Вісник Українського національного комітету ICOMOS.– 2008.– Т.ІІ.– Ч.1.– С. 33–37;
108. Формування архітектурного комплексу Товариства Ісуса у Львові (за іконографічними джерелами XVII-XVIII століть) // Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка.– Т. CCLV.– Праці Комісії архітектури та містобудування.– Львів: НТШ, 2008.– С.39–77;
109. Андреа Палладио. 1508–2008 // Особняк. Архітектурно-будівельний журнал.– 2008.– № 3 (50).– С.37–40;
110. Олицький замок Радзивилів // Волинь. Всеукраїнський сусп.-політ., літ.-мист. часопис.– Ч.9.– Луцьк, 2008.– С.237–250;
- 2009
111. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву // Зб. наук. праць «Старий Луцьк».– Вип.5.– Луцьк, 2009.– С. 171–186;
112. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Наук. зб.: Вип. 32.– Луцьк, 2009.– С.7–22;
113. Дерев'яні церкви Волині XIX – початку XX століть: місцева традиція та зовнішні впливи // Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова).– Луцьк: «Твердиня», 2009.– С. 363–365, (співавтор – О. Смолінська);
- 2010
114. Містобудівна еволюція Станіслава в XVII–XIX ст. // Станіславівська фортеця. Зб. ст.– Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2010.– С. 91–109;
115. Архітектура бернардинського монастиря в Дубно в світлі малознаної архівної графіки. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.– Вип. VI.– Луцьк, 2010.– С.274–285.
116. До архітектурної історії кармелітського монастиря у Вишневі // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Князі Вишневецькі та їх місце в історії України».– Збараж, 2010.– С.72–80;
117. Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині // Вісник НУ «Львівська політехніка».– № 674.– Архітектура.– Львів, 2010.– С.351–364;
118. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині.– Вип. 2.– Рівне: ПП ДМ., 2010.– С.5–28;
119. Монастир кармелітів у Новому Вишнівці: втрачена пам'ятка пізньобарокового храму // Архітектурна спадщина Волині.– Вип.2.– Рівне: ПП ДМ., 2010.– С.154–163;
120. Храмова архітектура міжвоєнної Волині і культурно-історичний контекст // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. Сб. науч. трудов.– Вип.10.– Одесса: «Астропринт», 2010.– С.126–135, (співавтор О. Михайлишин);
121. Комплекс Любомирських в Рівному на акварелях Жана Якоба Бургіньона // Погорина. Літературно-краєзнавчий журнал Рівненщини.– 2010.– № 14–15.– С. 381–384.
122. Zespół pałacowo-ogrodowy Lubomirskich w Równem w świetle mało znanego dzieła Jana Jacuba Bourguignona // Biuletyn Historji Sztuki: Kwartalnik wydawany przez Instytut Historji Sztuki Polskiej Akademii Nauk.– Nr.3.– Warszawa, 2010.– S.335–349;
- 2011
123. Dawna kartografia miasta Równego XVIII–XIX wieków // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia.– Nr.1.– Warszawa, 2011.– S. 3–26;
124. Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині // Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Malopolsce i na Rusi Koronnej od XVI do XVII wieku.– Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.– S. 383–398;
125. NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких. Монографія.– Рівне: НУВГП, 2011.– 142 с.;
126. Адаптація поняття «ревіталізації» на прикладі віденських газгольдерів // Науковий вісник будівництва. Вип.64.– Харків: ХДТУБА, 2011.– С.39–43 (співавтори О. Мироненко, С. Табачук);
127. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці // Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р.– Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011.– С. 7–24.

УДК 72.03

Анджей Бетлей

РЕЗИДЕНЦІЯ РАВСЬКОГО ВОЄВОДИ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНТІЯ ЯБЛОНОВСЬКОГО В КРИВИНІ У СВІТЛІ ПЕРШОДЖЕРЕЛ [1]

Рис. 1. Портрет Станіслава Вінцентія Яблоновського. Зі збірки NMW, (походить з парафіяльного костелу у Кривині). Фото музею.

Розташоване неподалік від Острога поселення Кривин, знане також як Кревин, перебувало в складі колишнього острозького ключа і належить до давніх володінь князів Острозьких. Імовірно, що після смерті Анни Ходкевичевої воно разом з половиною міста Острога потрапило до Яблоновських. Згідно традиційного переказу, вміщеного в «Географічному словнику Польського королів-

ства», «кн. Станіслав Яблоновський, каштелян краківський, вибудував тут гарний невеличкий палац, а садівник Міклер заклав біля палацу прекрасний парк. У палаці знаходилися цікаві колекції монет, різних природних мінералів, добре укомплектована бібліотека» [2]. В пізнішій історичній літературі окрім того знаходимо інформацію, що гетьман «прикрасив цю місцевість і наказав татарським полоненим копати глибокі канали, що оточили палацову територію і розлогий тутешній парк» [3]. Ця інформація згодом повторювалася (вже без згадки особи садівника Діонісія Міклера і гетьмана Станіслава) в монументальній праці Романа Афтаназі, котрий визнав, що резиденцію «почав розбудовувати» воєвода познанський і каштелян краківський Антоні Барнаба Яблоновський в кінці XVIII ст., а серед митців, працюючих при резиденції в XIX ст., він згадав одного з Ігтарів [4]. Відомо також, що згадана «добірна» бібліотека з XIX ст. згодом потрапила до іншої резиденції – в Плужному [5]. Однак в літературі власне історія будівлі за період від смерті гетьмана Станіслава і до того часу, коли його власником був вже Антоні Барнаба, не досліджувалася. Хіба що в біографії гетьманського онука, равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського (1694–1754), розміщеній в «Польському біографічному словнику», знаходимо згадку щодо «посадки в парку алеї у вигляді зірки ордену Св. Духа» при резиденції в Кривині [6].

Станіслав Вінцентій (рис. 1) увійшов у володіння острозьким ключем вже в 1720 р., ще за життя свого батька – руського воєводи Яна Станіслава [7]. Однією з перших його фундацій в цій місцевості став парафіяльний костел в ім'я св. Антонія Падевського, заснований в 1737 р. Відомо, що він «de nova radice костел фундував, вишукано і

Рис. 2. Палац у Кривині. Мідьорит за рис. Л. Фурмана. Бл. 1815 р. За вид.: Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej. T.5. Województwo Wołyńskie. Wrocław, 1994. S. 185.*

по-панському оздобив його сребром, начинням, розписами» [8]. Виявляється, що це саме Станіслав Вінцентій Яблоновський переробив в значній мірі резиденцію в Кривині, надавши їй справді репрезентативний вигляд (рис. 2).

Серед архівних матеріалів, що зберігаються в Курніцькій бібліотеці, вдалося віднайти повідомлення, котрі певною мірою дозволяють реконструювати вигляд цієї резиденції в першій половині XVIII ст. Мова йде про записки воєводи під назвою «Varia. Miscellanea mei laboris tam carminum quam et felicitum cogitationum», що походять приблизно з 1714–1750 рр. [9].

Тут вміщено текст ерекційної таблиці «Inscriptia nad Pałacem Krzywińskim», котра допомагає з'ясуванню дати постанови будівлі:

«Celsissimorum Ducum in Ostrog Domicilium
 Ex urbe in hunc locum succedentium transtulit
 libertas
 Placuit purior caeli haustus
 Quo tantisper taedium
 respondet
 Donec jus et spes urbaniori fortunae adolescent
 Ніс
 Collecta a tumultu quies a periculo innocentia
 Felicitati sua praeludit
 Et operosa expectatio
 In hoc solitarie mentis Tyrocinio desudat

Priusquam sors humanius agens civiliores
 curas in Publicum transportet
 Domum hanc
 Ad rerum praesentium commoditatem
 Futurarum capacitatem
 Stanislaus et Joanna in Potok Jabłonowscy
 Conjuges
 Extrui curaverunt
 MDCXXIII mense...» [10]

Отже, кривинська резиденція постала в 1723 р. (вищенаведене датування 1623 є очевидною опіскою), а поданий фрагментарний текст – це найвірогідніше проект оздоблення фундаційної плити. Окрім того Станіслав Вінцентій описав фрагмент палацового фасаду (рис. 3). На його завершенні були встановлені дві фігури античних богів, що тримали картуш з гербами Прус і Пиляви – Марса і «римської Паллади». Над гербами були розміщені додаткові інскрипції:

«Над Марсом:
 Tulli Domus Marti
 Plantem Prus solidat
 Armis Prus fulci
 Над Палладою:
 Secura sacraria iaeci
 Apicem Pilavia coronat
 Crux sacrat istam Domum» [11].

Рис. 3. Палац у Кривині. Акварель Н. Орди. Зі збірки Національного музею у Кракові. Фото музею.

Ці «висловлювання» прославляють як родину загалом, так і звершення тоді ще молодого магната, котрий вже пишався тим, що «звів дім Марсові, котрий рід Прус зміцнює, і герб Прус підтримує», а також тим, що «заклав безпечні святині», котрі в свою чергу «вінчає» хрест Пиляви, подібно до того, як він освячував цей (кривинський) дім.

На подальших картках Яблоновський помістив нотатки, котрі, очевидно, призначалися для картин, які були вивішені (або мали бути вивішені) в якійсь великій презентаційній залі (вестибюлі?), а також тексти, котрі, здається, були (або мали бути) розміщені як декорація самих приміщень (можливо над дверима). В першому з приміщень, очевидно головному, найбільш представницьке місце зайняв портрет самого гетьмана, над яким знаходився напис з праці Горация «Мистецтво поетики» («Ars Poetica»): «Romulus et Liber pater et cum Castore Pollux, Post ingentia facta deorum in templa recepti, Dum terras hominumque colunt genus, aspera bella, Componunt, agros adsignant, oppida condunt, Ploravere suis non respondere favorem, Speratum meritis. Horatius Libr. II Epit. 5» («Ромул, Лібер, Кастор, Поллукс додали собі багато праці і зусиль перш ніж поселилися на небі: закладали міста, людське плем'я навчали обробляти поля, жити в мирі і орати землю. Однак помітили, що люди не настільки їм вдячні, як вони того заслужили» [12]).

Можливо, поряд з цією картиною знаходився ще портрет батька, доповнений сентенцією з «Життя Юлія Агрикола» Тацита: «Crebro per eos dies apud Domitianum absens accusatus, absens absolutus est. Causa periculi non crimen ullum aut querela laesi cuiusquam, sed infensus virtutibus princeps et gloria

virii.» («Не раз він в тих днях через Доміціана був заочно оскаржений і заочно звільнений. Серед причин небезпеки, що йому загрожувала, не було жодного осудження чи то скарги якоїсь ображеної особистості,— одна лише ворожість Цезаря через заслуги і славу цього мужа» [13]). Мабуть, тут знаходився і портрет матері, супроводжений латинською цитатою поета Тібуллуса Альбіуса: «Illam, quidem, quidquid agit, quoquo vestigia movit, componit furtim subsequiturque Decor» («Направду, щоб вона не робила, куди б не скерувала свої кроки, її завжди супроводжували грація і Чари»).

Навпроти гетьманського портрету був зафіксований власний образ Станіслава Вінцентія («... над моїм, котрий на діда свого ex opposito споглядає») з наступним текстом «Nunc etiam paribus secum certare trophaeis Hortator me cogit avus» («Тепер до здобування рівних зі своїми трофеями заохочує і змушує мене предок»). Текст найімовірніше є цитатою з Клавдіана De bello Gildonico (книга перша, рядки 367–368). Збоку власного портрету Яблоновський помістив портрет «коханої жони небіжчиці» з цитатою з «Георгік» Вергілія: «Illa, Quis et me, inquit, miseram et te perdidit, Orpheu, Iamque vale: feror ingenti circumdata nocte, invalidasque tibi tendens, heu non tua, palmas, Virgili, Gc IV, 494» («Вона стогнала: що губить мене нещасну і тебе Орфею? То жорстока доля тягне мене назад і сон вже морозить зіниці. Прощавай, лечу в безодню під покровом непроглядної ночі, безсилі руки до тебе простягаю, не твоя вже я є»). Імовірно, з цим образом кореспондували ще дві наступні нотатки, охарактеризовані Станіславом Вінцентієм як такі, що походять з Книги Псалмів і Книги Йова, хоча

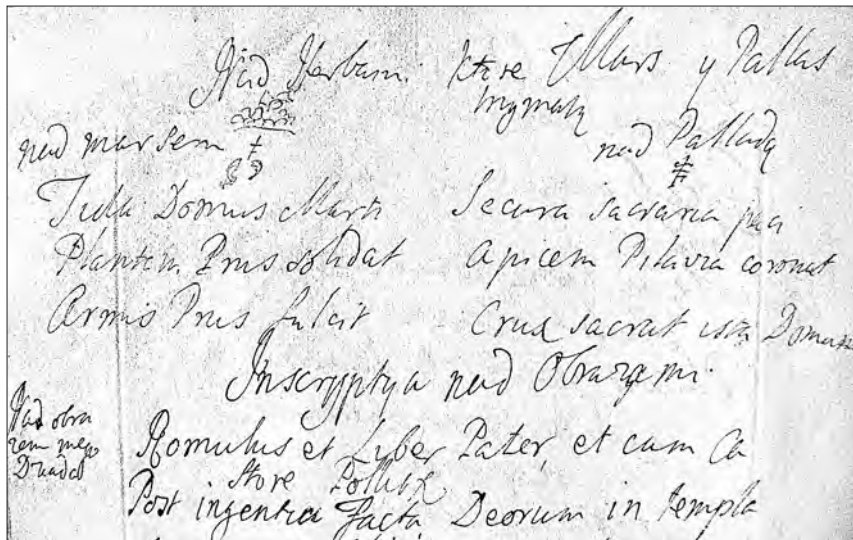

Рис. 4. Фрагмент картки з записками Станіслава Вінцентія Яблоновського, стосовно палацу в Кривині. ВКРАН, sygn. 00512, к. 35v. Фото А.Бетлей. 2007 р.

в дійсності вони цілковито запозичені з останньої (з тридцятого розділу): «Redactus sum in nihilum, abstulisti quasi ventus desiderium meum et velut nubes pertransiit salus mea, Psalm XIII» («Перетворився я в ніщо: відбираєш як вітер мої бажання і як хмара розчинилося здоров'я моє»), а також «Nunc autem in memetipso, marcescit anima mea, et possident me dies afflictionis, Job. Cap VII» («А тепер у мене самого в'яне душа моя і захопили мене дні лихії») [14].

Розміщення подальших нотаток не було докладно охарактеризоване. Знову «на ширшому тлі» процитовано працю Цицерона «Про обов'язки»: «Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: virtutem vero et prudentiam [останні чотири слова додані Станіславом Вінцентієм – прим. А.Б.] quae si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato), excitaret, quam tibi pro d [...] relinquo» [останні чотири слова також правдоподібно додані – прим. А.Б.] («Якусь лише форму, сине Марку, і ніби чесний лик бачиш: цноту правдиву і розсудливість, котрі очима сприйняті особливу любов пробуджують (як це говорить Платон), яку тобі для [...] полишаю»). Поряд в рукописі знаходиться загадковий припис «Trebonitius de Paulinc». Можливо, він відноситься до Требонія, генерала Цезаря (і одного з його вбивць) – оборонця Республіки – і пов'язується з якоюсь виставою? Чергова нотатка «по тому з іншої сторони» – це знову цитата з «Георгік» Вергілія: «Temptanda via est, qua me quoque possim tollere humo, victorque virum volitare per oga» («Вищий факс обрав я, в ньому працювати буду, в ньому постанову перед світом, в ньому хвалу собі здобуду») [15]).

Станіслав Яблоновський занотував також написи, які знаходилися, (або мали бути виконані) в інших приміщеннях палацу. Над ермітажем, чи, можливо, кабінетом, напис проголошував: «Ita curae haec vacua est solitudo est, Nemo hic habitat nisi solus, et vos non estis solae» («Відтак турбот позбавлена самотність, ніхто тут не мешкає інакше ніж на самоті, а все-таки ви не самотні»). Наступну залу, (на жаль, без більш детальної ідентифікації) прикрашала сентенція: «Haec Aula, et vacua semper et plena semper est, implet eam solitarius animus, Et multitudinem facit etiam dum

est solus» («Цей палац водночас пустий і повний є завжди, наповнює його завжди дух, натомість юрба завжди тут на самоті»). Замкова каплиця отримала натомість наступний запис: «Docet solitudinis pretium Deus, Ubique solus est, quia ubique est unus, Nec trinitas impedit solitudinem, Quia non excludit unitatem» («Бог вчить цінувати самотність, де б не був, бо скрізь він є, і троїстість не шкодить самотності, бо не виключає єдності»). При бібліотеці знаходилися сентенції: «Hic vivunt homines superstites sibi, Hic loquuntur et tacent, Hic audiuntur et silent, Hic interrogantur et muti respondent» («Тут мешкають люди разом зі своїми нащадками. Тут вони розмовляють і мовчать. Тут ті, хто чують і ті, що німі. Тут ті, кого запитують, і ті, хто відповідає безголосо»).

В рукописі також присутній запис стосовно парку: «Imaginem vitae cernis dum hortum aspicias, Flores et homines pari nascuntur et intereunt modo, Hoc unum interest expectatur flos plantae, Saepe homini florere non licet» («Життєвий образ бачиш, коли на сад споглядаєш, квіти і люди в один спосіб народжуються і відходять. Лиш одне їх розрізняє: рослини завжди в очікуванні цвітіння, а людині не можна квітнути двічі»). Біля фонтану або на ньому самому мав знаходитися наступний напис: «Amant solitudinem fontes, quia illic innocentes fluunt, Derivantur in urbem inviti, quia illic nocentes fiunt, Inquinantur sceleribus dum scelera abluunt, Extra urbem Nymphae, saepe intra urbem sunt veneres» [16] («Полюбляють самотність джерела, бо там невинні линуць, спроваджені до міст проти волі, бо ж стають там на заваді, забруднені злодійством, коли злодійство змивають. Поза містом це німфи, а в місті часто – повії»).

Перед аналізом представленої вище літературної програми, що криється в нотатках, належить відповісти на питання про датування і характер цих записок. З одного боку з'являється дата 1723 р. (на фундаційній таблиці), окрім того згадується портрет «коханої жони небіжчиці» Йоанни з Потоцьких (померла в 1726 р.). Експозиція Пиляви в декоративній фронтальному фасаді будинку, а також посвята значної частини нотаток власне Йоанні дозволяють припустити, що все це було написано перед 1729 роком, коли Станіслав Вінцентій оженився на Дороті з Бронішува. Ці записки є запланованою «інвенцією» старости (в тексті таблиці не зазначено місяць, отже можна припустити, що це є проект [17]). Однак, певно що, власне староста є її автором. Викликає справжній подив ерудиція можновладця, численні покликання на стародавніх, часом малознаних авторів, а також вправні компіляції щодо пристосування «вирваних» цитат до конкретних ситуацій. В світлі цих записок можна відчитати цілісну програму кривинської резиденції. Ця «найвеличніших княжат на Острогу» садиба Марса була перенесена сюди з цього міста власне до Кривина, де мала стати місцем самотнього працюючого очікування та приготувань, перш ніж провидіння, що керує людськими долями, принесе більш патріотичні турботи. Станіслав Вінцентій вже в той час пишався сакральними фундаціями. Відтак це був центр володінь, «перенесений» з Острога, а водночас це було місце приготування до публічної праці: місце усамітнення та колекціонування. Ці дві ідейні риси переплітаються в декоративній палацових інтер'єрів. Поважна постать діда порівнюється тут з міфічними Ромулом, Кастором, а також Поллуксом, стаючи своєрідним викликом для Станіслава Вінцентія. В свою чергу батько порівнювався з Юлієм Агриколою, безпідставно звинуваченим цезарем Доміціаном, героїчним вождем і намісником Британії, котрий був викликаний до Риму і хоча був тут з тріумфом зустрінутий, однак втратив прихильність цезаря і помер насамоті.

Майбутній князь таким чином був ніби «примушений» своїми предками до здобування героїчних трофеїв, що порівнювалися з тими, які вони самі здобули, а доля батька була своєрідною пересторогою. Інша характерна риса змісту концентрується навколо ідеї самотності. Ермітаж, каплиця, бібліотека і передовсім парк – все це місця споглядання самотності. Відчуття усамітнення, підсилене втратою дружини, примушувало до роздумів над плінністю життя. Цей досвід, згідно задуму магната, мав дати йому нову перспективу і приготуватися до майбутніх діянь.

В світлі докладених джерел кривинська резиденція постає як пам'ятник роду і місце усамітнення, а водночас студій перед початком публічної праці, освяченої пам'яттю предків та коханої дружини.

Як відомо, кривинський парк вже існував за часів Станіслава Вінцентія, а отже, як здається, локалізація будівлі є первісною: на невеликому пагорбі, на місці, де ріка утворює півколо. Неподалік височіла парафіяльна святиня. Садиба князя становила свого роду «otium» (місце для проведення дозвілля – П.Р.), але одночасно виконувала ще й репрезентативні функції. Найповніше ця подвійність функції резиденції виражалася в оформленні парку: з парадною частиною (партер в вигляді зірки або орденського хреста Св. Духа, доданий у 1750 р. [18]), а також приватною – там, де знаходився фонтан та штучно прокопані канали з водою, (якщо вірити місцевій традиції). В згаданому манускрипті, окрім того, знаходиться ще одна, недатована згадка про «яблуневий райський сад в Кривині» [19]. Найімовірніше вона стосується тієї частини паркового комплексу, де було задумано посадити яблуні (в шпалерах?), що було своєрідною алюзією щодо родового прізвища власника.

Посеред згаданих вище записів міститься також інформація стосовно будівництва, яке велося в Кривині в 1740–1741 рр. Це квитанції сум, отриманих, певно що, керівником робіт Олександром Кіпякевічем, неодноразово згадуваним також при інших будовах, ініційованих равським воєводою. Однак їх лаконізм не дозволяє з достатньою впевненістю зафіксувати їхній зв'язок зі спорудженням палацу. Можливо, вони були пов'язані з якимись роботами на будівництві костелу, закладеному трохи раніше [20].

Найвні старі зображення палацового будинку походять з XIX ст. На жаль, обидва відомі види не дають можливості логічної реконструкції палацового плану та об'єму. Важко визначити напевне, в якій мірі ці зображення будівлі, зафіксовані на гравюрах XIX ст. (рис. 2–3), відносяться, власне, до резиденції Станіслава Вінцентія. Невелика будівля на плані, наближеному до квадрату, мала членування за допомогою пілястр. Партер, а також зовнішні кути другого поверху були прикрашені рустуванням. На головному фасаді був виділений невеликий ризаліт по головній осі, а також розміщена добудова під кутом. Можливо, цей елемент є свідченням трансформацій будівлі, котра однак в головних своїх рисах залишилася незмінною від першої половини XVIII ст.? Згідно переказів пізніших власників палацу житлові апартаменти знаходилися на другому поверсі, натомість салони

і ідальня – на першому. Отже, маємо справу з відхиленням від типового функціонального укладу. Звідси можна припустити, що імовірна перебудова була здійснена у вигляді надбудови резиденції,

котра первісно була одноповерховою. В такий спосіб син Станіслава Вінцентія – Антоні Барнаба, пристосовуючи садибу до своїх потреб, спотворив первісний, дуже цікавий батьківський витвір.

ДЖЕРЕЛА

1. Поданий текст є допрацьованим фрагментом габілітаційного дослідження автора: SIBI DEO POSTERITATI, Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku.– Kraków, 2010.
2. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Warszawa, 1883.– Т.4.– S. 790 (z powołaniem się na: Edward Chłopicki, Od Bugu do Bohu // Kłosy.– 21, 1875.– Nr. 540.– S. 302).
3. Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.– Kraków, 1891.– S. 67–68.
4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.– Т. 5: Województwo wołyńskie.– Wrocław, 1994.– S. 185, 187. В останні роки вийшла книга (див.: Вихованець Т., Тесленко І. Старий Кривин. Дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині.– Білий Дунаєвець-Острог, 2005), котра однак не додає нових відомостей стосовно споруди, котра нас цікавить.
5. Chwalewicz E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie.– Т. 2.– Warszawa, 1928.– S. 67.
6. Dobrzyńska J. Jabłonowski Stanisław Wincenty // PSB.– Т.10.– Warszawa, 1963.– S. 239.
7. Kardaszewicz St., Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia.– Warszawa, 1913.– S. 243.
8. Kiełczewski St. Życie wiekopomnej pamięci [...] w Jaśnie oświeconym Książęciu Jmci Stanisławie Wincentym z Prus Jabłonowskim [...] pokazane.– Częstochowa, 1755, k. F2r.
9. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk (цит. далі як ВКРАН), sygn. 00512.
10. ВКРАН, sygn. 00512, k. 35r.
11. ВКРАН, sygn. 00512, k. 35v.
12. Україномовний переклад згідно польського тексту за виданням: Kwintus Horacjusz Flakkus, Dzieła wszystkie.– Т.2. Gawędy. Listy. Sztuka poetycka. Opr. Oktawiusz Jurewicz.– Wrocław, 1988.– S. 366 (polskie tłumaczenie Janusza Sękowskiego).
13. Переклад згідно: Tacyt. Dzieła. Przekł. Seweryn Hammer.– Warszawa, 2004.– S. 645.
14. Всі цитати згідно: ВКРАН, sygn. 00512, k. 35v–36v. Переклад біблійних текстів згідно: Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu Jakuba Wujka.
15. Переклад згідно: Georgiki, tłum. Feliks Frankowski, opr. Henryk Krzyżanowski.– Lwów, [b.d.wyd.]– S. 56. Дослівний переклад: «Належить обрати таку дорогу, на котрій я зміг би піднятися з землі, пишаючись серед людей поголосом моєї перемоги».
16. ВКРАН, sygn. 00512, k. 38r.
17. Можна додати, що проектом є також текст таблиці-епітафії, присвяченої пам'яті дружини, що міститься в цьому рукописі (ВКРАН, sygn.00512, k. 141r).
18. Nota bene. Задум використання образу орденського хреста не був чимось особливим. Тут можна навести згадку з опису інтродукції Спільноти Серця Ісуса в Хелмі в листопаді 1731 р., для якої коштом Вольського, житомирського підчашого, були виконані урочисті декорації. Одна з брам була декорована зображенням Серця Ісуса, «в хмарі представлено подібність підкови Любич [герб Вольського], на горі був кавалерський хрест, що з серця виростає, а з сердечної рани виходили промені, що цей хрест обрамляли» («Kurjer Polski», 1731, nr. СІІІ). Подібний сюжет знаходиться в панегірику, присвяченому жмудському єпископу Антонію Тишкевичеві: Rok koronacji przecudownego w Berdyczowie Marii obrazu błogosławionego [...]– Warszawa, 1758.
19. ВКРАН, sygn. 00512, k. 266v.
20. ВКРАН, sygn. 00512, k. 170v: «22 July 1741 na fabrykę krzywińską», k. 266r: «Do Krzywina ad interim»; «26 Junii 1740 na fabrykę krzywińską»

Переклад з польської – П. Ричков.

У статті проаналізовано документальні матеріали та іконографічні джерела, які відкривають невідомі сторінки розбудови резиденції князів Яблоновських у Кривині. На основі першоджерел автор робить спробу реконструкції архітектурно-просторової структури палацово-паркового ансамблю станом на I пол. XVIII століття.

The article analyses documental and iconographical sources, which reveal the unknown sides of the upbuilding of Jablonowski residence in Kryvyn. On the basis of original sources the author attempts to reconstruct the architectural-planning structure of the palace-park ensemble in the first half of the XVIII century

УДК 438.41+72.03(712)

Василь Вихованець

АНТОНІНИ: «ШМАТ ЗАХОДУ, НА ПОЛУДЕНЬ РУСИ ПЕРЕНЕСЕНИЙ»

Антонінський маєток на Заславщині, довгий час відомий як помістя Холодки¹ [22, s. 27; 14, с. 237–240], розбудовувало чотири покоління князів Сангушків. Проте особливого розквіту він зазнав за Альфреда Потоцького, чоловіка Марії Сангушко, та їх сина, гр. Юзефа і його дружини, Гелени з кн. Радзивилів. На початку ХХ ст. Антоніни набули європейського визнання. Вони славилися оригінальними за архітектурою палацово-господарськими будівлями, табунами англо-арабських скакунів, оранжереями, протипожежними спорудами, вишуканим готелем для численних закордонних туристів, лікарнею з найсучаснішими обладнанням та ліками для *приятелів* – керівників двору і багатьох володінь. Помешкання для останніх, кожне – двоповерхове, витончених архітектурних смаків, стояли на берегах озера, серед зелені і квітів. Згодом до цього комплексу будов додалися електростанція, автомобільні гараж і майстерня, завод з виробництва одекolonів. Грандіозний парк з його оригінальними пам'ятниками-скульптурами, альтанками, а також лебедями, павами, фазанами, страусами, ланями, козулями і навіть верблюдами мав цінність не лише пейзажно-видову, архітектурну, але й наукову.

Далі спробуємо зобразити Антоніни в ширшому соціально-побутовому контексті, детальніше зупиняючись на його архітектурних особливостях і покликаючись при цьому як на традиційно відомі, так і на деякі рідкісні історіографічні джерела. Разом з тим коротко згадаємо наші особисті враження від селища, де мали змогу побувати двічі.

Антонінський диво-маєток здавна приваблював як польських, так і українських істориків. Про нього писали чи хоча б згадували ровесники його слави В. Земковський (Зенковський), І. Словацький (Славецький), Ю. Дунін-Карвіцький (він же і під псевдом Юзеф Власт), С. Бояновський, А. Урбанський, Л. Дембіцький, а також Е. Хлопівський, Р. Афтаназі, Т. Ярошевський, А. Холєвянка-Кру-

¹ Р. Афтаназі пояснює, що початкова назва хутора походить від тинистої діброви, котра оточувала його звідусіль. УРЕ подає цей топонім в ідеологічному варіанті: «Голодьки»; див.: Українська Радянська Енциклопедія / Вид. друге. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974. – Т. I. – С. 213.

шиньська, В. Мейштович, Д. Бовуа та ін. Окремо в цьому ряду стоїть талановитий художник Н. Орда, котрий пензлем з переконливою історично-художньою достовірністю і глибоким відчуттям не лише рукотворного романтизму й екзотики, але й правічної просторово-природної таємничості антонінського садибного пейзажу створив свою повість про цей ансамбль. Уважний не тільки поглядом, але й серцем, він помітив і передав не лише архітектурні деталі, елементи монументально-меморіальної естетики чи смак планування доріжок, насаджень, але й доброзичливий настрій завжди привітної господині.

Деякі відомості про своє обійстя залишив кн. Є. Сангушко у своїх знаменитих Мемуарах для дітей [31, s. 49–52, 57]. Але чи не найкращим документальним, чудово ілюстрованим твором про цю рукотворну перлину є розповідь «Antoniny», автор якої – поет, письменник і журналіст Казимір Лясковський (1861–1913) [32, s. 1–26]. Тут вміщено 33 світлини – подружжя Потоцьких, головної в'їзної брами (воріт), палацового дитинця разом зі стайнями, а також внутрішніх кімнат тощо.

Проте якщо перу польських дослідників належить *кілька* більш-менш композиційно завершених історико-краєзнавчих розвідок про історію унікального селища, то цільної наукової монографії про нього українською мовою довгий час не з'являлося. Натомість серед фахівців відомою була невелика стаття О. Пажимського «Антоніни», котрий займався дослідницькою роботою разом з Р. Афтаназі. Розпорошені уривчасті дані, що стосуються переважно архітектури маєтку, його економіки та культурно-мистецьких і ботанічно-зоологічних скарбів, знаходимо в інших працях цього автора, а також у Б. Пажимського, О. Михайлишин, В. Павлюка. Вчені В. Кучеренко, Г. Максимова, О. Пламєницька вмістили короткі ілюстровані відомості про залишки антонінських архітектурних скарбів у книзі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [18, с. 215–217].

Зрештою, значно доповнила і розширила відомості про містечко й навколишні терени Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Антонінський край у просторі і часі», котра проходила в цьому ж селищі 11–14 червня 2008 р. Вона не лише систе-

матизувала ті чи інші дослідницькі «окрушини», а й сказала про нього чимало нового, хоча б для вітчизняного краснезнавця і читача [1; 2]. Наша розвідка про цей архітектурно-парковий мистецький оазис опублікована в першому томі наукового збірника [4, с. 31–86].

Отже, колись бідні Холодки-Голодьки, потрапивши в руки працьовитої династії Сангушків, стали провідним господарством. Антонінський ключ складався з 17 фільварків. Осад розташований на невловимій географічній межі Волині і Поділля. Все ж таки Антоніни – це ще Волинь, Південно-Східна Волинь, кордон Заславщини [8, с. 48–49, 72–73].

К. Лясковський назвав це помістя книгою: «Антоніни то книга кількох віків і кільканадцяти поколінь». Відтак, перейдемо до витоків і еволюції архітектурного та господарського становлення цього дивного витвору польсько-українського господарського генія. Спробуємо відтворити дух епохи злету і загибелі Антонін, цієї *поєми* з нив, городів, садка і парку, стаєнь і офіцин, гаража «самоходув» і депо «стражаків» (пожежників); пошти і телеграфа, електричного освітлення і телефонів, річки й озера, кущів і квітів, сонця й неба, серця млинового, що струменіло животворним пахучим борошном, і серця людського, котре невтомно пульсувало благородною однаково – чи то князівською, чи то «влошчянською» (селянською) кров'ю. Вони були в природній єдності зі своїм краєм і один з одним – хазяїн і селянин. К. Лясковський свій нарис розпочинає хвилюючим поетичним епіграфом, з якого ми наведемо лише два рядки: «А те, що травою покрилось, спочило, хай наші нащадки читають душею». Спробуємо і ми саме так читати «Антонінську книгу», цінуючи кожною крихтою відомостей про славне обійстя та його мешканців. Як сказав той же автор, «ale nic w ogóle, wszystko w szczególe» – *але нічого [мимохідь] в загальному, а все [уважно] в деталях*.

Варто пам'ятати, що вигляд Сангушківського родинного гнізда в Славути – дуже імпозантної з вигляду садиби і, зокрема, палацу не йде ні в яке порівняння з красою і смаком антонінського помешкання: «Просторий тутешній (славутський.– В.В.) палац, звична резиденція дідичів – то тяжкий (масивний) двоповерховий мурований будинок без жодного стилю» [28, s. 58]. Славути віддавна звикла економити, ще з часів кн. Ієроніма, коли про його статки було сказано: «Добра були великі, але прибутки незначні; про розкоші не могло бути й мови» [31, s. IX]. І в 1881 р., через місяць після смерті великого хазяїна, кн. Романа Євстафійовича, котрий мешкав не в палаці, але в невеличких

Рис. 1. Колишній гараж і майстерня автомобілів. Нині приміщення селищної ради і бібліотеки. Фото автора

двох кімнатках, коло своїх улюблених коней – над стайнями, Ю. Дунін-Карвіцький нотує подібне: «Загалом життя в Славути [...] було надміру скромне» [27, s. 124].

Зрештою, вигляд славутської садиби, де у дворі росло лише кілька старих сосен та лежали величезні штабелі дров, значно покращав з появою тут в 1868 р. молодої і вродливої гр. Кароліни де Тун, дружини останнього місцевого володаря, кн. Романа-Дем'яна Сангушка. Довкола палацу з'явилися дерева й кущі, а також клумби, травники, фонтани. В усі приміщення було підведено воду.

Натомість Антоніни в кінці XIX-го, а особливо на початку XX ст. вражали магнатським багатством, англійським шиком, французькою елегантністю, голландською чистотою. Відкриємо ж історичну «браму в'яздову», що веде в антонінський двір-дитинець. Між іншим, вона збереглась.

Прошкую від «garażu samochodów» (тепер тут селищна рада і бібліотека). Рання провесінь; низькі темно-сірі хмари. Сонце інколи зачепиться на мить за голе віття віковичних, посаджених кн. Євстафійем ясенів чи дубів – не розібрати. Колочий вітер сипле в очі то мокрим снігом, то густою крупкою. Старасться кинути мені під ноги як не килим, то білу скатертину. «Хоч я не граф, але до речі: я – гість», – всміхаюсь подумки.

І ось я на широкому дворі. А тут... – золочена-мальована карета. І баскі коні гнуть дугами шиї і

крешуть іскри копитами по землі. І з тріском двері палацові розчинились. Два козаки дебелі, двометрові катають по снігу хідник червоний... А граф Потоцький, Йосип, син Альфреда, іде собі повагом до карети. І з-під вусів закручених шляхетських лукавий усміх ледве-ледве грає.

Привиділось? Яскраво уявилося. А саме так було колись, давно. Слідів палацу як ми не шукали – не знайшли. Стоять обдерті давні офіщини – помешкання масткових людей. І лев (скульптура) при нижнім вході в парк... І гребля давня ось; лише млина нема. З столітніх давніх верб – одні пеньки діаметром на метрів півтора. Що ж не змінилось в Антонінах? Свинцево-сірий став. То Ікопоть, загачена давно. Малий Владисьо он, над потічком... І лебеді тут не перевелись.

О Антоніні... Чому ви стали милі серцю? І ваша сірість, і холодність, і руїна відлунюють у серці сумним боєм: *непоправима втрата... назавжди*.

– А як живуть Кременчуки, колись заможні? Чи сипле солодом могутня цукроварня?

– Ще пару літ тому жила і працювала. Один димар від неї залишився², – промовила Людмила Панасюк, сільський бібліотекар³.

Поглянемо довкіл і в сиве минуле. Антоніни розташовані у видолинку, раніше повному стародавніх дерев, соковитих мурав і пишного буйноцвіту. Зусібіч – клямри пагорбків та незначних височин. Містечко споконвіку лежить на прадавньому гетьманському шляху, що праворуч (обличчям до сходу сонця) на Старо-Костянтинів веде, ліворуч – на Ізяслав. Були тут дороги, що до турка, татарина й волошина слалися. Могутній шмат землі – «*teżyzna*» – *тенжизна*, тобто *сила, міць*. Тут лишили свої сліди Острозькі, Заславські, Конецпольські, Вишневецькі, Тишкевичі; в цих

² За поданням Т. Стецького, кременчуцька фабрика цукру була однією з найкращих на Волині і найпотужнішою в Заславському повіті: «Цукроварня кременчуцька знаходиться у великому чотириповерховому мурованому будинку; обладнана 6-ма пресами; головною паровою машиною на 20 к/с для приведення в рух пресів й тертки; 6-ма паровими котлами загальною потужністю 180 к/с; пневматичною машиною «*o sile 12 koni*» для 2-х парових апаратів; пневматичною помпою до апарату для згущування сиропу; гідравлічними пресами; дефекаційними котлами; фільтрами до системи Пейрона» тощо. Для пор.: цукровня в Клембівці мала 5, у Шепетівці – 4 преси; шепетівська рафінерія була однією з найпотужніших на Україні, переробляючи щороку 200000 пудів цукру-піску [35, s. 300-301].

³ Людмила Василівна Панасюк, старший бібліотекар Антонінської селищної бібліотеки в період на поч. 2008 р.

Рис. 2. Головна (західна) входна брама. Фото автора

околицях бували Жулкевський та Собеський. Лиш Сангушки й Потоцькі зробили з цієї долини коштовність.

На долині – шеренга білих плям: то будови. Долина пахне липами, медом і... молоком. У стайнях форкають коні – *араби, англо-араби*, їм нема ціни. Є серед них особливі – *залізноногі* верхові, що принесли світову славу спортсменам – подружжю Юзефу та Гелені з Радзивілів Потоцьким, останнім справжнім господарям Холодків-Антонін. Зрештою, несправжніх – Антоніни не знали. За кілька років до катастрофи хтось сказав, що Антоніни – то ніби частка Англії, якимось чудом кинута на півдні Русі; і ще одна, подібна думка: «*Kawał zachodu na południe Rusi przeniesiony*» [32, s. 6–7] – *шмат заходу, на полудень Русі перенесений*.

Справедливо підкреслює Б. Пажимський, що сьогодні посіпільство навіть уявити не може, які великі мистецькі й історичні цінності зберігали палацово-паркові ансамблі – маєтки нашого краю, серед котрих – Антонінський, поза всякими сумнівами, був найкоштовнішим. І можливо, не всі (початкуючі) краєзнавці відають, що до пейзажного парку додумалися таки в Англії між 1710 та 1730 рр. І не садівники чи архітектори, а якраз ті люди, думати яким, як то кажуть, на роду написано: філософи, письменники, мистецтвознавці. Це був винахід англосаксонського лібералізму, який знайшов своє удосконалення в поєднанні природних паркових систем з мистецьки спланованими алеями, стежками, рукотворними струмками і озерами, фонтанами, штучними гротами і острівцями, містками й бесідками тощо. За вдалим висловом Т.Є. Стецького, у краї «повстав шал (шаленство, надмірне захоплення) ангельщизни (англійського смаку), сповнений простоти й природності, а проте в суті своїй значно коштовніший від звичайного, нерукотворного» [35, s. 189].

І хоча спочатку пейзажні парки несли на собі національний природний колорит, далі їх творці, пе-

реважно талановитий садівник-ірландець Міклер (Маклер), запрошений з Англії в 1790 р. Ізабелою Чарторийською для влаштування модної новинки в родинних Пулавах [35, s. 190–193; 15, с. 269–272; 16, с. 119–133], а також Кайзер, Метцель і інші наважилися вносити в них елементи екзотичної фауни і флори [11, с. 232–235; 20, с. 3].

Щодо садиби, про яку говоримо, то з приводу запроваджених там новацій маємо лиш загальне повідомлення того ж Стецького, мовляв, найбагатшим на квіти, коштовні і рідкісні рослини і чудово упорядкованим парком на Волині є нині «ogród» в Антонінах, що в Заславському повіті. Хто ж з тогочасних маститих пейзажних митців-архітекторів докладав до нього своїх талантів протягом століття? На початках це був Кайзер (ім'я невідоме), котрий заснував садибні парки в Холодках, Романові (масток гр. Ілінських; Новоград-Волинський пов.) та в Молочках (господарство п. Гжицького; Житомирський пов.). Вважаємо, що далі його творили самі господарі разом з місцевими фахівцями-садівниками, серед яких відомий лиш Вінцентій Земковський. Він трудився в парі з кн. Романом Сангушком-Сибіряком.

О. Михайлишин підкреслює, що найбільше наукове зацікавлення складає група палацово-паркових комплексів, сформованих еволюційним шляхом. Антонінський серед них – на чільному місці. В її праці відзначено, що будови в Антонінах належать до малочисленної групи перших зразків романтичних палацових будівель в стилі необароко, котрі з'явилися на Волині у 80-х роках XVIII ст. [10, с. 10]. Цей романтизм виявився і в появі своєрідної навколопалацової флори. Зароджуючись як данина західноєвропейській моді, вирощування та колекціонування екзотичних рослин дуже швидко сформувалось в окрему садівничу галузь з адаптації їх у нових природних умовах.

Немалими секретами і умінням треба було володіти, щоб створити приватний ботанічний сад, в складі якого передбачалися теплолюбні чи з інших кліматичних теренів рослини. А в Антонінах справді було дуже багато дорогих насаджень-переселенців: лише різних кущів і квітів, в т.ч. орхідей, нараховувалося близько 4 тис. сортів. Ще й сьогодні тут ростуть ялини звичайна, голуба і срібляста, сосни австрійська і Веймутова, модрина, вільха чорна, бук, граб, ясен, липа, тис ягідний, туя золотиста, коркове дерево (біля офіцини з написом над входом «МСМ», що значить 1900 [р.]), горіхи – Зібальда, ведмежий, волоський, форзиція, катальпа та представники іншої чужоземної флори.

На описовому тлі рукотворних пейзажів, архітектурно-стильових особливостей садиби загалом

Рис. 3. Прибрамний будиночок (знаходиться у дворі).
Фото автора

і палацу зокрема, думається, не зайвим буде подавати, хоча б кількома штрихами, портрети творців «Антонінської книги». Це допоможе нам зрозуміти, чому вони писали її саме так, а не інакше, чому жили саме тут, а не де-інде.

Повернімося до Потоцьких. Юзеф Альфредович імпував росіянам, водночас відпихаючи і шокуючи їх зверхністю й умінням похизуватися. Наприклад, коли він виходив з дому – справді з тріском розчинялися двері, і два лакеї у формі козаків викочували на засніжену доріжку багрянний килим аж до підніжка екіпажу, що чекав на нього... [33, с. 135].

На російську аристократію граф споглядав з моральних вершин польського магната. Маючи 60 тисяч гектарів зразково доглянутого чорнозему, Ю. Потоцький пишався високими врожайями. Участь антонінців в сільськогосподарських виставках в Росії і за рубезем була постійною; і було що показувати і пропонувати. Прекрасно адміністровані високооплачуванним штатом, забезпечені кваліфікованими робітничими кадрами й обладнані найновішим європейським устаткуванням цукроварні в Кременчуках, Клембівці (Клубівці), Корці, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сушківцях (Поділля), Бужанці, Вільхівці (Київщина) приносили сотні тисяч рублів прибутків, з яких лише на

Рис. 4. Флігель – окремий будинок у дворі (зліва).
Фото автора

утримання життя палацового в Антонінах щорічно витрачалося 150 тис. царських рублів.

Лісові масиви Потоцьких в основному розміщувалися в Шепетівському, Пліщинському та Смолдировському землеволодіннях і загалом нараховували майже 30 тис. десятин. Ліси, що давали не лише ділову деревину, але й дрова на всі цукрофабрики, винокурні тощо відновлювалися за останнім словом науки й береглися, як зіниця ока: хто не мав лісу – не міг займатися розвитком промисловості.

Перед Першою світовою війною гр. Юзеф проклав через усі маєткові землі, між Шепетівкою і Старо-Костянтинівом, залізницю з п'ятьма полустанками, а також з двома бічними лініями до цукрових заводів у Шепетівці та Кременчуках, котрі поряд з Антонінами. Відтак, Антоніни з тих пір у багатьох документах і джерелах іменуються станцією⁴ і містечком⁵. Крім цього, вони були волосним центром з наявністю поштово-телеграфної контори [17, с. 120, 140, 194, 237–238]. Селище навіть мало змогу приймати тогочасні літаки. Наприклад, перший на Волині авіатор п. Малинський в 1911 р. здійснив безпрецедентний переліт за маршрутом Березне – Забара (під Корцем) – Шепетівка – Антоніни, куди з передостанньої прибув, здолавши «ту останню дистанцію довжиною 55 верст на протяжі 39 хвилин» [24, с. 28–29].

⁴ Згідно з поданою в книзі Кучабського В. та ін. «Золоті ворота...» «схемою ч. 7» («картою боїв від 29. травня до 12. червня 1919. р.»), сама залізнична станція Антоніни знаходилась нижче центральної садиби. (Див. додаток «Схеми й діаграми»).

⁵ Дещо про слово «містечко» в історії Антонін. Ця лексема, що спонукає нас до відповідного архітектурно-стильового і соціального уявлення про населений пункт, так поіменований, проаналізована в нашому нарисі «Антоніни: погляд крізь віки» [4, с. 75-77].

Комфорт у двох відреставрованих спарених палацах, житлах службовців і навіть величезній стайні відповідав англійським чи американським стандартам. На світліні «Антонінська пожежна дружина», що в нарисі К. Ляковського, бачимо команду з 44 пожежників (більшість з трубами духового оркестру), серед яких чимало поважних офіцерів. З їх вигляду, постави дуже добре видно, що всі вони – люди, якими цінують [32, с. 22].

«Розповідали, що розкіш там була надмірною: забагато гербів на дверях, вікнах, клямках, упряжі, відрах, мішках; що було там більше грошей, аніж смаку. Може й так. Але господарство прекрасне і корисне для краю!», зауважує кс. В. Мейштович [33, с. 135]. Не вдаючи до запобігання перед царем, антонінські господарі в той же час вважали себе йому рівними. Без усяких запрошень і уповноважень сімейства Сангушків, Потоцьких, Четвертинських, Любомирських і інших у 1888 р. стрічали імператора Олександра III в Рівному по дорозі в Хелм, де репресії над уніатами досягли апогею. А три роки перед тим на його коронації польську магнате́рію від Волині представляли Сангушки і Грохольські.

Беручи до уваги високий родовий і державний авторитет цих династій, пам'ятаючи, наприклад, посади гр. Альфреда Потоцького – міністр і прем'єр австрійський, крайовий маршалок (голова сенату), цісарський намісник Галичини, не можна сказати, що розуміння ними своєї рівності з імператорським домом було брутальним посяганням на високу царську честь.

Надзвичайно показовим фактом авторитету і суспільного впливу Сангушків-Потоцьких був дозвіл Міністерства освіти Російської імперії відкрити в Антонінах – волосному центрі (!) прекрасно змуровану і таким же чином обладнану польську чотирикласну гімназію. Знаючи про могутній наступ на польську мову після 1830-х рр., а також, що від політики обмежень влада перейшла до повної заборони її вивчення [21, с. 135–148], поява в периферійному містечку польськомовного закладу була неабияким дивом.

В Потоцьких завжди було багато людей – просто гостей і тих, хто прибував сюди в господарських справах. Особливо людно було тут в останню епоху цього обійстя, про що переконливо розповідає К. Ляковський. Він тримав в руках маєткову *книгу відгуків* про враження гостей і туристів і бачив там *тисячі* імен, в т.ч. з різних кінців Європи. Сюди приїздили маститі, з світовими прізвищами вчені, щоб познайомитись з графом – творцем «Пілавіна», найбільшого на континенті парку-звіринця, що дивував найвідоміших європейських зоологів. Його

Рис. 5. Брама східна, за якою – манеж (або возовня).
Фото автора

Рис. 6. Фрагмент колони східної брами.
Фото автора

названо саме так на честь родинного герба Потоцьких [14, с. 238]. Величезний інтерес викликав у зоологів високий науковий рівень акліматизації й утримання тварин.

Тут, в стінах цієї резиденції, панував творчий дух, котрий умів не тільки зберігати те, що мав, але й могутньо примножувати статки і славу Волинського краю.

Хоча в Антонінах був і мав свою чудову офіцину адміністратор А. Сливінський, все ж таки головним розпорядником своєї величезної *фортуни* був *грабля* Ю. Потоцький. Його батько, граф Альфред, встигаючи в політиці і господарстві, був членом Товариств: Галицького господарського – у Львові, а також господарсько-рільничого – у Кракові; очолював Галицьке кінне товариство; був регулярним учасником віденських сільгоспвиставок. Тож не дивно, що й син його був *захопленим землеробом*, а відтак допровадив спадкові маєтки до західно-європейської культури. Вчитися досвіду сюди приїжджали поміщики з різних куточків Царства Польського та Росії.

Десятки поважних гостей збиралося восени на рідкісне вже й тоді для Європи кінне полювання «*rag-force*» [25] – переважно на оленів, котрі спеціально сюди доставлялися. Усе для мисливства знаходилося в романтичному дубовому гаю –

«Холодках». Туди вела дорога греблею, понад мальовничим ставом, про який ми вже згадали. Такою дібровою теж мало хто в Європі міг похвалитися. Вистачало і тут дивини: було місце для вилуплювання й хову диких качок, фазанарій; приміщення для мисливських собак спеціально до «*rag-forsów*». А. Холев'янка-Крушинська розповіла своїм читачам про ювілейні – чвертьвікові, в 1909 р. полювання «*rag-force*» в Антонінах. Високі були там гості, серед яких – відомий митець В. Косак, котрий художньо оформляв це свято мисливців.

Такими були Антоніни на поч. ХХ ст. А тепер – «*w szczególe*», в *деталях* до історії глибшої. Хто перший і коли звів житло саме тут, біля тінистих дібров, на берегах мальовничої, з дивною, чи не половецькою, назвою річки Ікопоть [7, с. 250] – не відомо. Але знаємо достеменно, що цей невеличкий осад, розташована на віддалі 35 кілометрів на південний схід від Заслава, перебувала в давньому уділі кн. Юрія Острозького, котрий на ній першим почав іменуватися князем з Острога Заславським [23, с. 42]. Холодківську книгу-казку, точніше сказати б, *фантастику*, серйозно почали *писати* княгиня В. У. Дуніна-Сангушко, вдова після смерті П. К. Сангушка, та її свояки, гр. Мальчевські.

Про те, що турбота про розбудову Холодків була для кн. Варвари не випадковою, а впливала

Рис. 7. Офіцина для «приятелів» над антонінським ставом. Фото автора

Рис. 8. Вхідні двері в цю ж офіцину з датою «МСМ». Фото автора

з її пристрасті до монументального будівництва, свідчить наступне. Після смерті чоловіка вона підтвердила усі його фундації (себто заснування різних громадських споруд родинним коштом), які на ту пору залишились недобудованими. Профінансувала ремонт заславського фарного костелу. Та найбільшою її справою було спорудження у Заславі протягом 1754–1770 рр. монументального палацу і закладення класичного у всіх відношеннях парку. Під її опікою місто набуло небувалого еко-

номічного і культурного піднесення, наповнилось ремісниками і митцями не тільки з ближніх Острога, Ганнополя, де мешкала її донька, княгиня Ганна, перебуваючи в шлюбі за кривинським кн. А. Яблоновським, а й навіть з віддалених теренів – Кременця, Львова, Варшави і Любартова [34, s. 145; 30, s. 45–47].

Через два роки невтомна вдова взялася за кардинальну розбудову Славути. І тут звела (вже згаданий) монументальний палац, заклала парк, підняла міський добробут. Час від часу цікавилася й загublеними серед безкраїх степів Холодками і міркувала, як з них зробити щось, по-простому кажучи, людське. Отже, здала їх в тривалу оренду рідній сестрі, Антоніні Мальчевській з умовою, щоб подружжя поставило цей хутір *на ноги*. Маючи право творити з Холодків садибу, гідну найвищих шляхетських смаків, гр. Ігнаци, починаючи з другої половини XVIII ст., вибудував у тамтешніх Холодках просторий двір, котрий з певними змінами проіснував до 1919 р.; він існує й досі з незначними залишками величних споруд. Навідавши родичів у черговий раз, кн. Варвара була в захопленні від зведених будівель та закладеного садово-паркового ансамблю і дозволила Мальчевському назвати Холодки іменем сестри – Антоніни Дуніної [29, s. 258].

Про вигляд холодківського протопалацу можна дізнатися лише з акварелі Ю. Ріхтера за 1829 р. та двох малюнків Н. Орди (1860-ті рр.). Це була прямокутна споруда на високому (задля підвалу) цоколі, в центральній частині, зі сторони парку – двоповерхова, загалом на дев'ять вікон різної конфігурації плюс двері; бічні *крила* одноповерхові, на три вікна.

Дах вищої частини палацу мав складну систему схилів; трохи простіша вона, трисхилова, в боковицях. Вздовж усієї тильної сторони дому тягнулася тераса. Вважається, що вигляд будови зі сторони парку, зокрема центральна частина фасаду, залишався без змін аж до часу навідин помістя Н. Ордою. Це був ризаліт (виступ частини будинку), завершений трикутним щитом. Серед вікон були й такі, що формою наближались до квадрата, п'ять з них – тридільні. За Ріхтера причілковий правий фасад палацу мав два ризаліти по два вікна на поверсі; за Н. Орди – тут вже один ризаліт, п'ять вікон плюс двері. До центральних і бічних дверей вели східці, обрамлені поручнями.

Акварель Ріхтера відтворює багаті декоративні елементи зовнішніх прикрас палацу, особливо першого поверху. В Н. Орди позначено лише пілястри (вертикальні виступи в стінах, що імітують чотиригранні колони). На малюнку Й. Ріхтера ще бачимо велику оранжерею – це вже праця кн. Євстафія.

Зрозуміло, що палац Мальчевських, та й весь маєтковий двір зазнавали як зовнішніх, так і внутрішніх реконструкцій. Істотно вдосконалював їх на свій смак кн. Є. Сангушко, котрий прибув до Антоніни (так подавався цей топонім польською мовою) після одруження в Дрездені 26 червня 1798 р. з корецькою княжною Климентиною Чарторийською. З Мемуарів дізнаємось, що його тягнуло сюди величезне бажання господарювати.

Як це, можливо, не дивно, спогади князя не мають нічого спільного з економікою визиску і жадоби будь-якою ціною набувати «багатство неправедне» [3]. Серце читача торкається рядків, якихось напрочуд ліричних: «Не маю запасів. Крихтами хліба годую своїх людей. Переживаю за цю нову царину життя і думаю, як би з [появою] найменшого врожаю звільнитися від клопотів. А тим часом, тут ясена, а там явора посаджу, прикрашаю цю одвічну степову глибу. Зима піддається міцніючому сонцю. Покриваються надією навколишні ниви. Наскільки ж веселіша постать у моїх селян. Тішуся з надії їх майбутнього щастя і достатку» [31, с. 49].

Чудні слова (з огляду на багаторічне переконування нас, представників старшого покоління, що всі пани – глинтаї): князівський набуток – то майбутнє щастя й достаток його людей. Бувало, що надзвичайно суворі морози виганяли сімейство з холодного степу – «тоді в Славути чи Корці проводили зими». Помітивши в маленькому синові, Владиславові, схильність до меланхолії, мудрий батько дав йому пораду, яку вважаємо за доцільне відтворити в оригіналі: «Pchaj taczkę, moje dziecie, z losem, ci przeznaczonym, pracuj, a nie będziesz nieszczęśliwym» – *пхай тачку, дитя мое, з долею, тобі призначеною, працюй, то не будеш нещасним* [31, с. 49–52].

«Працюй, то не будеш нещасним» – ці слова можна було б помістити як девіз на вхідній антонінській брамі. І хоча їх не було на брамі, вони читалися там на кожному кроці – в класичних будовах, у парку, в саду, нагородах, на греблі, в млині і... на ликах людей. І навіть в їх ошатному одязі, що, за словами К. Ляковського, увібрав в себе гербові барви могутніх родів, а насправді – кольори доквілля: калиновий, зелений, блакитний і жовтий. Це – знакове єднання селян з природою. Така глибинна єдність людей і матері-землі не можлива без любові до праці на ній. Атмосфера працелюбності панувала в Антонінах аж до дня їх трагічної загибелі.

У своїх Мемуарах для дітей князь не згадав жодним словом, які величні будови й господарські реконструкції творив він в родинних Антонінах –

Рис. 9. Антонінський парк; пам'ятник леву; бесідка.

Фото автора

про те напишуть краєзнавці. Він лиш скромно зазначив: тут, мовляв, ясена, а там явора посадив, прикрашаю степову землю. А загалом це означало, що князь найперше прискореними темпами значно розширив і прикрасив вже існуючий парк. Також з перших днів своєї тут появи він взявся перебудовувати маєток під літню резиденцію. Станом на 1803 р. було споруджено, як видно на малюнку Ріхтера, чудову оранжерею. Давній «лямус» (комірчину) переробив під каплицю і накрив її куполом. Поруч з нею, справа від палацу, звів на дев'ять вікон офіцину з мансардою. Трохи згодом на вільному між ними місці збудував продовгувате двоповерхове приміщення під уже достатньо багату сімейну книгозбірню. В праці Р. Афтаназі цю будівлю добре видно на малюнку Н. Орди «Палац зі сторони під'їзду». На задньому плані, зліва проглядається купол каплички [22, с. 15]. Пізніше, коли в 1868 р. кн. М. Сангушко привезла сюди як посаг книги зі Славути, в бібліотеці нараховувалось 20 тисяч томів [12, с. 412–414], серед яких – і твори відомого дослідника Сарматії Я. Потоцького, багато рукописів.

Нарешті, реконструйовано палацовий фасад і доповнено його деякими прибудовками. Все це було з'єднано в єдиний комплекс, головний вхід в який перенесено вліво і влаштовано між офіциною та бібліотекою і акцентовано чотириколонним порталом з трикутним щитом фронтону. Парадні двері Мальчевських замуrowано. Різномірні вікна замінено десятком вузькими прямокутними. Бічні крила старого приміщення наростили, вони

Рис. 10. Вид з центральної дороги на колишній автомобільний гараж (прямо) та флігель (справа).
Фото автора

стали двоповерхові. Невеликий парадний майдан-травник перед цим архітектурним ансамблем кн. Євстафій обніс чавунною загорожею. Вхідні ворота, котрі трималися на двох мурованих чотиригранних опорах у вигляді постаментів з чималими кулями, як видно на малюнку Н. Орди, були неподалік правої сторони палацу, вигляд якого, підкреслюємо, подається зі сторони двору або в'їзду [22, s. 15]. Зрозуміло, певних змін зазнала і південна сторона помешкання, котра виходила в парк.

Одним із паркових чудес була споруджена князем альтанка в китайському стилі. На рахунку князя і новозбудовані конюшні для арабів.

Відтак, в цих реконструкціях і добудовах ми не бачимо якоїсь виняткової пишності чи невиправданих витребеньок – все необхідне, за побутовою і господарською потребою. Лиш проглядаються широка натура і хазяйський розмах шляхтича, який *вчиться* жити в сільській місцевості. Щодо архітектурної довершеності палацового комплексу, то кн. Євстафій виявив тут, радше, свій волонтаризм, аніж відчуття смаку і розуміння стилевих особливостей. Це й зрозуміло: він – вояка, колишній генерал і ад'ютант Наполеона Бонапарта, проте з дуже чутливою, доброю і навіть сентиментальною душею. Недаремно зажив він від сучасників такої характеристики: «Під рицарськими шатами, під маєстатом патріархальної аристократії – серце його м'яке, схильне як до вибуху справедливого гніву, так і до зливи гарячих сліз... В рисах його характеру було щось народне, таке, що нагадувало нам тип духа люду руського» [31, s. XLIII] – тобто українського. Тим часом, за генетичним корінням чоловіки-Сангушки – литвини. Проте саме з цієї причини вони майже не хворіли на магнатський гонор, в раніших поколіннях легко українізувалися і загалом ставали патріотами і благодійниками Руського краю.

Після смерті батька в 1844 р. своїм теплом зігрівало не лише Слауту, але й Антоніни гаряче серце працювального князя Романа Станіслава – в минулому каторжанина. Тяжкої, але героїчно-незламної долі була ця людина. Спочатку, ще при живій матері, повністю безправний щодо родової власності⁶, він був управителем маєтків її і своєї малолітньої доньки, Марії-Климентини, якій був відписаний Антонінський ключ. Дружина, Н. Потоцька (1807–1830), родичка короля Станіслава Августа Понятовського, померла на 18-му місяці подружнього життя. Як і покійний батько, син також розпочав свої справи з турбот про поліпшення життя й добробуту підлеглих. Його заповітною мрією було добитися кріпакам статусу державних людей. Відтак, у 1847 р. відмінив кріпацтво і відпустив на волю 67020 селян, дав можливість замінити панщину помірним грошовим чиншем; практикував вільні найми.

Саме в ці часи побував тут уже згаданий Т. Стецький, з праці якого дізнаємося про життя землеробів у навколишніх князівських та графських селах, архітектурно-видові особливості їх помешкань та рівень добробуту. Вірний своєму баченню, краєзнавець не розділяє Слауту й Ан-

⁶ За участь в польському повстанні в 1830-31 рр. та за гонорове визнання перед царем, що став його учасником зовсім не помилково, а таки «з переконання», кн. Роман, взятий із зброєю в руках, як колишній російський офіцер і зрадник, засуджений і згідно із затвердженою конфірмацією від 15. XI. 1831 р. за порушення присяги був позбавлений корнетського чину, князівського та дворянського достоїнства і засланий в Сибір на поселення, куди в кандалах дев'ять місяців ішов пішки. Потім переведений рядовим на Кавказ. Служив бездоганно, не мав жодних зауважень. У 1838 р. удостоївся ордена св. Станіслава III ст. Лише в 1857 р. імператор Олександр II повернув Сибіряку князівське достоїнство [4, с. 85].

тоніни: «Прекрасну картину представляють собою села в маєностях сангушківських та гр. Альфреда Потоцького, зятя кн. Романа. Великі хати в степових околицях найчастіше муровані; поблискують білизнаю; упорядковані господарські забудови; від весни до весни повняються збіжжям; в них багато худоби: прекрасні корови; коні бадьорі («газпе»); словом, просвічується достаток в найменших дрібницях» [35, s. 349]. Зрозуміло, без волі власників теренів і їх господарської допомоги ця степова ідилія була б неможливою.

Стецький розповів, що неподалік Славути кн. Роман на величезній сосні вивісив образ «Matki Boskiej» з лампою при ній, що постійно світить. Народ назвав це місце новим Ченстоховим. Не раз тут бувало десятки людей. Чудовий то приклад прив'язаності народу до свого пана, глибокої віри і сліпого довір'я до всіх його чинів, читаємо далі. А скільки ж то разів, проїжджаючи обширними сангушківськими селами, чули ми по корчмах, як зібрані там [у святкові дні] люди з любов'ю розмовляли про свого пана. Ім'я кн. Романа в старих і молодих з фанатичною пошаною вимовляється, спочиває на устах.

Дивує інше: як змогла ця людина, понівечена долею – повернувся після Сибіру й Кавказу повністю глухим через побиту голову, спілкувався грифельною дощечкою, заслужити такої широкі любові в людей, таку масу якнайтепліших спогадів сучасників? Ось що подає нам з цього приводу А. Веритус, який навідав Слауту після смерті князя: «Протягом кількатижневого перебування в Слауті, з ким тільки мав можливість розмовляти про кн. Романа Сангушка, чув лиш єдиний великий гімн любові і вдячності. Один старичок-двірник, котрого і батько, і дід уже понад сто років [загалом] служили в Сангушків, закінчив нашу розмову так: «Бували добрі пани; запевне, є і зараз тут чи деінде, але так чулого на недолу людську, так здатного вникати в навіть найдрібніші потреби свого оточення, як там-той, коханий наш князь, напевне, вже не буде ніколи...» [37, s. 950].

Кн. Марія Романівна, замолodu «кохана і сердечна Манюся», як душевно називав її багатолітній мешканець славутьського палацу, пан-карлик Якуб Дешпаль, належить до п'ятого покоління власників Антонін з династії Сангушків. Цю степову *казку* знала вона змалечку, адже з настанням гарної пори Сангушки з'їжджалися цілим двором до літньої резиденції.

Антонінські хвилясті простори таємничо розширювали і дитячі, і душі старших їх мешканців. Там князівною і царівною була творча, на рівні думи, пісні і переможної балади праця. Там було

де змагались на незрівнянних *арабах* із вітром; там просто хотілось садити дуби, ясени, клени і вишні... Там, над благословенним гаєстепом, ширяв дух монументального і вишуканого зодчества; там парк, сад, табуни, череди, отари, пасіка цілком природно повинні були ставати великими. І через те той край зажив слави «малої Англії». І тому виріс і став незвичайно «працовіти» й син кн. Марії, Юзеф Потоцький. І цей дух заповонив і саму ж пані Марію. Завдяки Антонінам вона теж зрозуміла чари праці, принадність господарювання, пізнала ні з чим незрівнянний смак плодів своїх рук. Господарюванням княгині свого часу захоплювався відомий царський чиновник Лука Рафальський [19, с. 181–186].

Замолodu зажила слави багатої наслідниці на Волині; а при тому красива така, що невідомо, до яких білих нарцисів чи конвалій, і до яких мерехтливих зіроньок її порівняти. Княжна була предметом зітхань для нежонатих людей в Царстві Польському; а для загалу – предметом якоїсь особливої ревної доброзичливості, жалю над сиротою й поваги задля батька-героя, пошанування для цілого старшого покоління краю і бажання, щоб була щасливою за всі нещастя своїх старших [26, s. 326–327]. Такою впала вона в око гр. Альфредові Потоцькому (1822–1889), котрий істотно відрізнявся від «постатей представників демократії польської, синів люду, що вийшли з кола шляхти сільської і дійшли до найвищих достоїнств». З виховання, оточення і зі своєї натури пан Альфред дозволяв бачити в собі *нове надбання* – постать великого пана, перенесеного із Заходу, найбільше наближеного до типу англійського лорда. Він був надто «нормальний, урівноважений, спокійний і простий». І хоча його патріотизм був без екзальтації, він ні в чому і нікому не поступався в почуттях обов'язку щодо краю й суспільної гідності. На вигляд холодний, рівний, завжди спокійний, без пози й штучності, приємний в розмові – був представником «найдосконаліших форм європейських» [26, s. 322].

Після найкращої європейської освіти й наближення до дому Габсбургів став професійним дипломатом – австрійським аташе в Лондоні. Найбільший його злет – посада намісника цісаря в Галичині з 1875-го по 1883 рр. 19 березня 1851 р. взяв шлюб з кн. М. Сангушко. Це була щаслива сім'я. У них народилося четверо діток – Роман, третій ланцутський ординат; Юлія, дружина В. Браніцького; Климентина, дружина Я. Тишкевича; Юзеф (1862–1922), господар Антонін. Маючи три доми – в Ланцуті, Львові і Відні, були роки, коли граф проживав із сім'єю переважно

на Волині. Тоді своїми ногами міряв антонінські чорноземи, дбав про розширення парку й саду; займався розбудовою резиденції.

Однак, найсуттєвіші архітектурні зміни у дворі здійснено в останній декаді XIX ст. Потоцькі запросили на їх виконання французького архітектора Ф. Арво, за участю якого збільшено палацовий ансамбль. З його правої сторони в 1897 р. споруджено двоповерхову офіцину – палацове господарське приміщення. Відтак, для збереження симетрії нарощено другий поверх над старою офіциною зліва та над одноповерховими частинами палацу. Стару офіцину накрито чотирихилим дахом, нову та палац – мансардовим. Новозбудований дім по фасаду було розчленовано пілястрами. Він мав псевдоризаліт з фронтоном у вигляді півкруглого щита. Тут знаходились вхідні двері. За ними розміщувалися гостинні покої, приміщення кухні, кімнати (помешкання) для палацової прислуги [22, s. 18].

Зауважимо, що після смерті батька в 1889 р. з архітектором Ф. Арво співпрацює син, Юзеф. Стару офіцину повністю обладнано в покої для гостей. Кожний апартамент, за тогочасним західним смаком чи стилем, мав невеличку лазню. У 1899 р. певних оновлень зазнала бібліотека. Її зали оббито едвобом (сорт шовку). Старі меблі замінені новими, доставленими з Англії.

За порадою знаменитого архітектора гр. Юзеф розширює передпалацовий партер-травник. До реконструкції він складався з двох рівних майданчиків, посеред яких розміщувалася оглядова алея. На середньому газоні, перед стайнями, знаходилася криниця, вода з якої подавалася в корита помпою. З них пили воду чистокровні скакуні-*араби*. Відтак, оглядову доріжку було зміщено, дві частини травника з'єднали в одну і обгородили новими чавунними решітками, вмурованими в низенькі цегляні стовпчики. Біля стаєнь вибудовано прекрасний манеж, котрий з'єднали з ними критим коридором.

В цей же час, а це перші роки XX ст., за проектом Ф. Арво, Потоцькі виставляють навколо двору нову огорожу з металевих штахет, прольоти яких (*prześła*) вправляють в низенькі муровані стовпи. Одночасно зводять нову в'їзну браму з шести чотиригранних, майже 10-метрових за висотою колон. Вони виконані з рустів – грубо обтесаних каменів з шидловецького пісковика. Ліва й права пари бічних опор отримали наверх з у формі ваз. Верхні частини двох середніх колон мали на собі щити з горельєфами гербів Сангушків, Потоцьких та інших родичів. В колони було вправлено ковані залізні ґрати, що склалися із зв'язаних між со-

бою ратищ. На фотографії брами в К. Лясковського бачимо також статечного чергового сторожа, який під час негоди мав можливість перебувати в архітектурно витонченій прибрамній вартівні, накритій куполом (збереглася) [32, s. 3].

Подібна брама, що складалася лише з двох високих середніх філярів (стовпів), декорованих родинними гербами, та двох менших – бічних, замикала гарний двір, висипаний піском, з боку парку. Варто додати, що в огорожі дитинця була ще одна, подібна брама, східна, про яку, як правило, дослідники не згадують. Вона стоїть і досі на протилежній од в'їзної – стороні, біля приміщення колишнього манежу⁷. Складається з двох центральних аналогічних колон та двох маленьких стовпчиків.

В цей же час дійшли в молодого господаря руки й до парку. Нижню його частину, надто болотисту (такою вона є й тепер), було осушено штучними каналами. Влаштовано алеї для проїзду бричками. В західній частині парку відкрито приміщення для фазанів. В діброві неподалік знаходився вже згаданий звіринець. Загалом парк розміщувався на 20 гектарах. Він мав вигляд, на думку Р. Афтаназі, величезної оази зелені, розкинутої на волинському чорноземі, оточеної помірними височинами та пагорками. На ту пору він розливав довкіл медові пахощі столітніх лип і акацій, тріпотів на теплих вітрах кленовим, дубовим, ясеневим та яворовим листом. То тут, то там милували зір барвисті квіти на оригінальних клумбах. На всі сторони розбігалися стежки і доріжки. Над каналами, сажалками й копанками були перекинуті легенькі містки з поручнями, майстерно покритими дубовою чи березовою корою [22, s. 19].

Відвідувачам гостинного маєтку дозволялося заглядати в теплиці й оранжереї, котрі вабили зір рідкісними кущами та іншими екзотичними рослинами. Захоплення викликала чудово підібрана колекція орхідей.

З нагоди полювання Юзефом, гр. Потоцьким на левів у Судані при нижньому виході з парку було встановлено вже згадану скульптуру лева. Між іншим, він привіз з Африки живого лева, який жив в окремому звіринці [14, с. 238]. В парку

⁷ Так цю, досі існуючу, будівлю названо в «Памятниках градостроительства...» [18, с. 216-217]. Але краєзнавець О. Пажимський іменує її вазовнею [16, с. 94] (в Р. Афтаназі манеж, котрий був з'єднаний із стайнями критим коридором, – це «*ujeżdźalnia*» [22, s. 18]. Ми більше схильні до варіанту О. Пажимського, оскільки, на нашу думку, це приміщення дуже мале і мало освітлене, щоб у ньому «*maneggiare*» (італ.) – правити кінями, тренувати їх для кінно-спортивних змагань чи хоча б просто їздити верхи.

знаходився також величний обеліск, встановлений на 100-річний ювілей цього дивного рукотворно оазису.

Останніх перебудов антонінський двір зазнав у 1905–1908 рр. Тим разом палацу надано пізньобарокового стилю. Ці роботи здійснив віденський архітектор Ф. Фельнер. Тепер істотної перебудови зазнала центральна частина палацу, як читач пам'ятає, акцентована класичним порталом (входом) з легким і скромним одноповерховим чотирьколонним портиком (піддашком). Тепер на його місці зведено архітектурно витончений двоярусний, охоплений пілястрами *imax* – великий будинок, котрий відтоді іменується головний корпус палацу. В його вигляді – три псевдоризаліти, в центральному фасадному – критий арковий портал. Над ним, на другому поверсі, влаштовано неглибоку нішу із склепінням у вигляді мушлі, де вміщено широкі засклені двері, що виходять з палацу на огорожену терасу над під'їздом. Центральний ризаліт (з чільного фасаду) був увінчаний в необароковому стилі по боках на цоколях амурами. Перед лівою і правою арковими колонами, себто знадвору, стояли бронзові, в натуральну величину скульптури мисливців з собаками.

Внутрішня частина (інтер'єр) під'їзду декорована ліпними гербовими щитами. Ризаліти бічних елеваций (фасадів) замкнено півкруглими фронтонами. Усе це новітнє приміщення накрите мансардовим дахом. На наріжжях (кутових з'єднаннях сторін) і по боках бічних ризалітів виставлено висічені з каменю вазони. Щодо старого парадного портика, то Ф. Фельнер ліквідував його та замінив злегка вигнутою галереєю з трьома вікнами і накритою терасою. Дах над старою частиною палацу замінено на мансардовий. Гладенький фронтон і обидва крила палацу отримали барокові елементи. Без реконструкцій залишено стару (ліву) офіцину [22, s. 20].

Передпокій, до якого вів новий центральний, детально описаний нами вхід, був найвищою і найпросторішою частиною в головному корпусі палацу. Його стіни і стеля були обшиті дубовими профільованими панелями. Вікна й двері обрамлені вишуканою різьбою. Вистачало тут різьби і на геральдичну тематику. Сходи місцями округлі, дугоподібні, з чудово декорованою балюстрадою, себто огороженою з фігурних стовпчиків. Її бачимо на фотокопії акварелі А. Камінського «Entrance-hall» в антонінському палаці» в праці К. Лясковського [32, s. 31]. Освітлення залу забезпечували величезна кришталева жирандоль (люстра) та канделябри висотою до трьох метрів, котрі стояли недалеко від стін. А на підлозі лежало чимало різної величини

східного ткання килимів. На стінах висіло безліч давніх і тогочасних портретів родичів з династій Сангушків, Чарторійських, Потоцьких та інших фамілій, хутра звірів, на які свого часу полював гр. Ю. Чарторійський. Зал умебльовано виробами в стилі «другого рококо», поруч яких стояли комплекти з давніших часів. На великих столах до послуг гостей лежали фоліанти, переважно з історії світового мистецтва; а на менших – коштовні виробы з бронзи, мармуру, а також усілякі «*bibeloty*» – дрібнички [22, s. 19–21].

Кілька слів про обновлену Ф. Фельнером родинну їдальню. Облаштування класичне, за формою – підпрямокутна, майже квадратна, із зрізаними кутами. Стіни із штучного мармуру, з рамами, що обіймали різні ліпні декоративні узорні й сюжети. На суфіті (стелі) – широкий фриз на міфологічні теми. Приміщення освітлювалося двома кришталевими люстрами із Заславського замку. Було тут два дорожочинні дзеркала, вправлені в овальні рами з штучного мармуру. Перед ними стояло кілька ваз для живих квітів, скульптурки. В одній із стін, напроти вікон, розмішувалася широка й достатньо глибока ніша, фланкована (прикрита огорожею у фортечному стилі) двома парними доричними канелюрованими (з вертикальними жолобками) колонами. Тут же, над мармуровою консоллю, висіла чимала картина Р. Губерта «Каскад в Тіволі». Підлога паркетна, з великих квадратів, виготовлених із світлих порід дерева, декорованих чотирма зірочками з лініями, що імітували промені. Всі меблі тут були імпортовані з Англії [22, s. 22].

Польські дослідники Антонін детально перераховують найцінніші твори живопису, колекції східних килимів, парчі, рідкісних гравюр з Польщі, Франції, Італії та Англії [22, s. 23–24; 36, s. 91–92]. Величезну цінність становили меблі із Заславського замку, який свого часу був проданий Р. Сангушком для царського уряду під казарми. Були тут погрудні портрети деяких польських королів, білий порцеляновий сервіз Станіслава Августа, колекція порцеляни з родинного Корця [5, с. 212–213, 228–230] та з Майсена, столова порцеляна «Гатчина», два англійських сервізи, срібло столове англійське і славуцьке, безліч бронзових і кришталевих речей. Серед величезної кількості книг нараховувалось півтори тисячі томів надзвичайно цінних бібліофільських видань.

Кінне приміщення було схоже на широко розгнута підкову. Повний вигляд його бачимо у праці К. Лясковського [32, s. 3]. Ф. Фельнер, вводячи будову в загальний дворовий комплекс, прикрасив її бароковими деталями. Зокрема, вікна багато обрамив, двосхиловий дах замінив мансардовим.

Під цей же стиль зроблено перекриття вежі. Оглядову галерею оточено прекрасною огорожею ковальської роботи. На вежі встановлено годинник. В центральній частині галереї було зображено картуш, на якому – короґва з гербом Потоцьких. Стіни бічних партерових приміщень декоровано пілястрами [16, с. 94].

Катастрофа прийшла в Антоніні влітку 1919 р. Більшовики, маючи в цих краях бій з січовиками армії УНР, спалили в окрузі кілька сіл і маєток Потоцьких разом з більшістю його безцінних скарбів [9, с. 236–237; 14, с. 239–240]. Лиш дещо вдалося врятувати палацовій обслузі та селянам. Згодом уцілілі речі було переправлено в Польщу; якась частина з них потрапила до Києва. На жаль, все, що свого часу було врятовано від пожеги й доставлено у Варшаву, в палац при Краківському передмісті, згоріло 1944 р. під час Варшавського повстання. Збереглося лиш те, що німці зберігали в Народному музеї і частково вивезли. Ці дешиці згодом було віднайдено й повернуто.

На закінчення коротко розповімо, що ж уціліло з «антонінської Англії». Крім решток здичавілого парку, кількох адміністративно-господарських будинків, трьох брам, пожега обминув немалих розмірів з мансардовим дахом флігель, який лівим причітком виходить на центральну селищну дорогу, та будівлю манежу або возовні. Щодо архітектури останньої, то, за планом, це прямокутна одноповерхова цегляна споруда, з двосхилим дахом. На торцях над входами має півциркульні вікна та високі фігурні щипці, прикрашені аркатурними поясками. Нижче на площинах бокових фасадів – по два круглі вікна. До східного торця прибудовано тамбур. Решта вікон – півкруглі, з кожної сторони – по дев'ять. Без пошкоджень збереглося уже згадане приміщення, де були гараж і майстерня з обслуговування автомобілів. Одна з бесідок і досі стоїть у парку, біля скульптури лева. Подаємо світліни більшості названих пам'яток станом на 2008 р.

Після погрому в 1919 р. Антонінський клоч ще довго не заспокоювався. Сім'я Потоцьких назавжди покинула своє гніздо на початку вересня 1920 р.; через два роки гр. Юзеф відійшов у вічність. Проте в панських селах жили люди – багато поляків, нащадків тієї шляхти, яку свого часу ряту-

вали, якій щедро допомагали Сангушки – Потоцькі. Цим людям нова влада була надто чужою. Вони знали інше – вільне й заможне життя. Практично все польське селянство краю виступило проти колективізації [6, с. 78]. Чимало краян загинуло в період голоду 1932–1933 рр., інших депортовано в Казахстан. Польські школи закрито.

Життя в Антонінах було красиве. І не тільки тому, що там все було гарне – таємнича хвиляста лісостепова місцевість, з половецькою назвою річка, величезний став, витончених стилів палац, офіцини, незвичайні парки – був там і третій, крім дубового мисливського і ботанічно-зоологічного, імпровізований парк-звіринець, влаштований навколо приміщення електростанції її директором і головним механіком, в якому було зібрано багато чудових екземплярів місцевої фауни – куниць, ласок, тхорів, лисиць, орлів, яструбів, соколів, сов тощо.

В екзотичних насадженнях потопали архітектурно довершені офіцини – «маршалкувка», будинки службовців «рольних» і «леснічих», гімназія, шпиталь, аптека, готель, пошта, телеграф, гараж для чотирьох автомобілів, які, хоч і не на брукованих, але ретельно вирівняних польових дорогах розвивали стокілометрову швидкість. Та найголовніше, що породило весь цей достаток і що жило тут споконвіку – *гарне ставлення до людей*. У маєтках Сангушків – Потоцьких не лише не пролито краплі людської крові – на робочу людину ніхто за два з половиною віки руки не підняв.

Ми не бачили того життя. Але, вникнувши в його історію, відчули його чарівність, принадність і... справедливість. І хай не бути нам Сангушками й Потоцькими, та хто б відмовився служити в них? Жити в тих новеньких заквітчаних офіцинах, які навіть тепер, через сто років, взялися викупляти заможні кияни? Годувати страусів чи верблюдів... Або ж працювати на цукровні в Кременчуках.

Чарівність того зниклого життя, тієї зелені, тих *холодків*, ба, навіть повітря, в якому ще не було диму від вугілля, сприймається ще гостріше, коли приходить на спомин те величезне пожарище, де загинуло стільки архітектурно-мистецької витонченості, легкості й безцінної духовно-культурної невловимості...

ДЖЕРЕЛА

1. Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. (11–14 червня 2008 р., смт Антоніні, Красилівського району, Хмельницької області) / Голов. ред. М.Ю. Костриця.– Житомир: В. Котвицький, 2008.– Т.І.– 340 с.: іл.– (Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.– Вип. 39).

2. Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11–14 червня 2008 р., смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області) / Голов. ред. М. Ю. Костриця.– Житомир: В. Котвицький, 2008.– Т. II.– 312 с.: іл.– (Наук. збірник «Велика Волинь»). Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.– Вип. 39).
3. Біблія. Єв. від св. Луки, 16:9, 11.
4. Вихованець В. Антоніни: погляд крізь віки // Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11–14 червня 2008 р., смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області).– Житомир: В. Котвицький, 2008.– У 2-х тт.– Т. I.– С. 31–86.
5. Вихованець В. Князь Ю. К. Чарторийський і його столярне місто Корець // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ.– Луцьк: Терен, 2012.– Вип. VIII.– С. 208–267.
6. Ковальчук В. Корзун Ю. Національні меншини на Заславщині у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. (21–22 грудня 2006 р.).– Ізяслав; Острог: Вид-во НаУОА, віддрук. СПД Свиначук Р. В., 2006.– С. 68–86.
7. Козельський Я. Д. Ікопоть в контексті історії Волино-Подільського села Ледянки у дослідженнях краєзнавців, істориків, науковців // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів: Історія, археологія, культура, архітектура (Науковий збірник «Велика Волинь». Т. 34). Матеріали Всеукр. наук.-прак. конф., присвяченої 800-літтю міста (10–11 березня 2006 р.).– Старокостянтинів: Вид-во ПП Мельник А. А., 2006.– С. 250–257.
8. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводства у світлі джерел / 2-е вид.– К.: Акад. наук України – Ін-т укр. археогр., 1993.– Вип. 5. – 186 с.
9. Кучабський В. Безручко М. Коновалець С. Золоті ворота: Історія Січових Стрільців 1917–1919.– Львів; Рочестер: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2004.– 412 с.
10. Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї пол. XVIII – XIX століть (передумови, напрями, закономірності архітектурного розвитку) // Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 Акад. образотворч. мистец. і архіт.– К., 1999.– 19 с.
11. Олійник Л. Садово-паркове мистецтво Поділля й Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Нетішин, 2003–2004.– Вип. 2–3: Матеріали I Регіональної істор.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь у контексті давньої та середньовічної історії України (10–11 грудня 2004 р., м. Нетішин).– С. 232–235.
12. Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі магнатурії – центри культури Волині // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог; Нью-Йорк: Принт Хауз, 1999.– 418 с.
13. Пажимський Б. Антонінський парк // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наук.-краєзн. конф.– Хмельницький; Шепетівка: Поділля, 1995.– С. 232–235.
14. Пажимський Б. Палацово-паркові ансамблі – осередки культури Південно-Східної Волині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Нетішин, 2003–2004.– Вип. 2–3: Матеріали I Регіональної істор.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь у контексті давньої та середньовічної історії України (10–11 грудня 2004 р., м. Нетішин).– С. 236–242.
15. Пажимський О. Ландшафтний архітект Діонісій Макклер на Поділлі // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (9–11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський).– Хмельницький: Поділля, 1994.– С. 269–272.
16. Пажимський О. Садибні ансамблі Подільської Волині.– Самчики; Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 1997.– 216 с.
17. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. Издание Волынского Губернского Статистического Комитета.– Житомир: Волын. губ. тип., 1913.– 552 с.
18. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Ил. справ.– каталог): В 4-х т. / Гл. ред. кол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др.– К.: Будивельник, 1986.– Т. 4: Сумская обл.; Тернопольская обл.; Харьковская обл.; Херсонская обл.; Хмельницкая обл.; Черкасская обл.; Черниговская обл.; Черновицкая обл.– 375 с., іл.
19. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду 1864/65 гг.– Почаев, 1872.– 224 с.
20. Татаркін В. Парки Волині, парки Поділля // Трудівник Полісся.– 1990.– 31 липня.– С. 3.
21. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть.– Білий Дунаєць; Остріг: Волання з Волині, 2005.– 200 с.
22. Aftanazy R. Antoniny // Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.– Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 1994.– Т. 5.– С. 13–27.
23. Antoniny // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego. W. Walewskiego.– Warszawa:

- Nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, druk «Wieku», 1880.– T. I.– S. 42.
24. C. Z lotnictwa Polskiego // Wieś Ilustrowana.– Warszawa, 1911.– Listopad, № 11.– S. 28–29.
 25. Cholewianka-Kruszyńska A. Jubileuszowe polowanie par-force u Józefa Potockiego w Antoninach // Wokół Konia: kwartalny dodatek «Konja Polskiego».– 4/2003.– № 7.
 26. Dębicki L. Alfred hr. Potocki // Portrety i sylwetki z dziewiętnastego stulecia z ilustracjami. Serya II.– Kraków: Spółka Wydawnicza Polska w Krakowie, 1907.– T. II.– S. 320–347.
 27. Dunin Karwiczki J. Szkice obyczajowe i historyczne.– Warszawa: Kraków. G. Gebethner i Spółka, 1882.– 135 s.
 28. Dunin-Karwiczki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.– Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2007.– 164 s.
 29. [Giżycki J.M.] Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu.– Stary Konstantynów; [Kraków]: Druk W.L. Ańczyca i Spółki, 1910.– 791 s., il.
 30. Kowalczyk J. Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu // Przegląd Wschodni.– Warszawa, 1997.– T. IV.– Zeszyt 1 (13).– S. 25–73.
 31. Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786–1815 / Wyd. J. Szujski.– Kraków, 1876.– 176 s.
 32. Laskowski K. Antoniny // Wieś Ilustrowana.– Warszawa, 1911.– Listopad, № 11.– S. 1–26.
 33. Meysztowicz W., ks. Gawędy o czasach i ludziach. Wyd. II.– London, 1983.– 380 s.
 34. Skrabski J. Zaslav jako ośrodek artystyczny w XVII i XVIII wieku // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. 21–22 грудня 2006 р.– Ізяслав; Острог: Вид-во НаУОА, віддрук. СПД Свиначук Р.В., 2006.– S. 140–148.
 35. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.– Lwów: Druk i nakład Zakładu Nar. im. Ossolińskich, 1864.– T. I.– 292 s.
 36. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. 82 ilustracje w tekście. Wydanie drugie.– Warszawa: Dom książki polskiej, spółka akcyjna, 1928.– 136 s.
 37. Werytus A. Szmat Wołynia // Wędrowiec.– 1897.– № 48.– S. 948–950.

У статті розглянуто основні етапи архітектурної еволюції маєтку Холодки – Антоніни на теренах Південно-Східної Волині. Узагальнення історіографічних джерел різних періодів та результатів натурних споглядань дозволили в деталях відтворити історію планувальних і стильових особливостей комплексу будівель антонінського дитинця і парку, внутрішніх елементів палацу.

The article describes the main stages of architectonic and economic evolution of the estate Cholodky – Antoniny on the territory of South-Eastern Volyn. Generalizing the historyographic sources of different periods and the results of field investigations made it possible to reconstruct in details the history of planning and stylistic features of the complex of buildings of Antoniny palace yard and the park as well as the inside elements of the palace.

Юрій Діба

«ХРАНИТЕЛЬНА» ІНСКРИПЦІЯ СТОЛЬНОГО ХОЛМА

Серед архітектурних деталей, виявлених архітектором Петром Покришкіним під час археологічних досліджень 1910–1912 рр. на Соборній (Високій) гірці Холма, вирізняється повторно використаний кам'яний блок, витесаний з холмського зеленого каменю із лицевою поверхнею близькою за формою до квадрату (рис. 1). На цій поверхні викарбувано частину двохрядкового напису, що складається з семи графем. Блок було віднайдене біля західного кута прямокутника оборонної стіни, що охоплювала ззовні комплекс споруд резиденції галицько-волинського князя Данила Романовича, відомий з літопису як «градець малъ». Ця інскрипція є одним з рідкісних прикладів текстів, пов'язаних з архітектурними пам'ятками княжої доби, побудованими на суміжних землях Холмщини та Волині. Холмський напис спеціально не досліджувався. На сьогодні немає жодної спроби текстового аналізу цього фрагменту тексту, хоча його унікальність вимагає прискіпливішої уваги.

Мета статті – проаналізувати фрагмент інскрипції, викарбуваної на кам'яному блоці, виявленому на Соборній гірці Холма, вивчити специфіку її виконання, висвітлити інформативність збереженого тексту, виконати його реконструкцію, та з'ясувати функціональне призначення у зв'язку зі спорудами, зведеними за архітектурною програмою князя Данила Романовича, втілюваною у стольному Холмі.

Перше коротке повідомлення про дослідження П. Покришкіна на Соборній гірці Холма з'явилося в 1913 р. у звіті Археологічної комісії. Проте цей артикал не містив інформації про архітектурні деталі, а його авторів вразило «совершенное отсутствие вещевых находок» [1, с. 175–176]. Не згадуються виявлені рухомі архітектурні елементи і в іншій замітці Археологічної комісії, датованій тим же роком [2, с. 127]. Розгорнутого звіту за результатами архітектурно-археологічних досліджень П. Покришкін так і не опублікував.

Щойно у 1954 р. вийшла друком стаття Петра Раппопорта, написана на основі аналізу збережених рукописних матеріалів П. Покришкіна, які зберігалися в Інституті історії матеріальної культури. У цій публікації вперше з'явилася інформація і про кам'яний блок з написом із холмських археологічних знахідок 1910–1912 рр. [3, с. 322–323]. Окрім ілюстрації з прорисом лицевої поверхні блоку із

фрагментом двохрядкової інскрипції П. Раппопорт вказав, що висота блоку дорівнювала близько 21 см та зауважив, що не може бути сумніву в його вторинному використанні. Висловився дослідник і з приводу датування цього блоку. На його думку напис міг з'явитися у часи побудови Холма в 20–30-х рр. XIII ст., а спорудження самої стіни, у лицевій кладці якої згаданий блок було використано, можна датувати часом після пожежі 1259 р., хоч не виключав можливості, що стіна перебудовувалася і значно пізніше, навіть до XVI ст.

Незважаючи на свою очевидну самотність, холмська інскрипція не привернула до себе увагу наукового загалу. Чи не єдиним відомим фактом використання напису в науковому дослідженні є зауваження Володимира Александровича про близькість накреслення холмського напису до авторського титулу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці, вивезеної у 1915 р. Данилом Щербаківським до Києва із зайнятої російськими військами австрійської Галичини [4, с. 115–120], як нещодавно остаточно документально підтверджено, – з Малнова [5, с. 51–54]. Як і напис на холмському кам'яному блоці, авторський титул «ПОКРОВЪ СТЬ БЦА» виконано підкреслено великим уставом. Як зауважує В. Александрович, «таке побільшення невластиве і титулам і візантійських ікон», а відтак дещо нижче вказує, що зазначена аналогія у порівнюваних написах «не позбавлена глибшої вимови» [4, с. 116]. Цим глибшим спорідненням на думку дослідника є раннє поширення ідеї Покрову саме в холмському середовищі. Як доводить В. Александрович: «своєрідна схема найдавнішого західноукраїнського «Покрову» мала скластися саме в Холмі, та відобразити особливості місцевого культурного життя середини XIII ст.» [4, с. 178].

Отже, з особливостей написання холмського фрагментованого тексту в літературі відзначалися його двохрядковість та виконання великим уставом. Поза тим, холмська інскрипція виділяється ще й своїм надзвичайно ретельним виконанням. Судячи з опублікованого П. Раппопортом прорису різьбяр прецизійно дотримувався висоти шрифту, акуратно моделював вигини та потовщення штрихів, що переходять в засічки (серіфи) Митець дбайливо

Рис. 1. Напис на холмському кам'яному блоці. 2 чверть XII ст. (за П. Раппопортом)

Рис. 2. Напис на шиферній плиті з Василівської церкви у Володимирі, 1294 р.? (за П. Батюшковим)

вибирав заглиблення штрихів, що формуються двома скошеними площинами.

Аналізована інскрипція не має нічого спільного з випадково прошкрябаними на камені графіті, якими, для прикладу, рясніє поверхня стін церкви святого Пантелеймона в Галичі [6, с. 189–194]. Немає сумніву, що холмський текст є замовною роботою, виконаною різьбярем найвищого професійного рівня. Для порівняння – характер опрацювання напису на шиферній плиті з Василівської церкви у Володимирі, який вважають фундаційним записом з датою побудови храму, є далеким від ідеального [7, арк. 6] (рис. 2). Через погану читабельність цього тексту, дискусії точаться навіть щодо дати, яка у ньому фігурує. Тривалий час у літературі побутовував висловлений Ізмаїлом Срезневським варіант прочитання дати як 6702 рік від сотворення Світу (1194) [8, с. 203, 218; 9, с.], однак Татьяна Рождественская, розглянувши повторно напис на плиті, ствердила можливість прочитання дати як 1294 р. [10, с. 90–91].

Виконаних великим уставом пам'яток руської епіграфіки збереглося не так вже й багато. Насамперед, не можна оминати одну з найвідоміших (більше ніж на півтора століття старшу) – так зв. «Тмутораканський камінь» – мармурову плиту з написом, що повідомляє про ініційоване у 1068 р. князем Глібом вимірювання відстані між Тмутораканню та Корчевим [9, с. 13–15; 11, с. 16–18] (рис. 3). Характер його письма Альбіна Мединцева визначає як «торжественный, каллиграфический устав», що властивий «другим эпитафическим

памятникам XI в.» [12, с. 42]. До якісно виконаних пам'яток належать також написи на «Борисових» (Двінських) каменях, що біля Полоцька, які пов'язуються з полоцьким князем Борисом Мсиславовичем († 1128) [9, с. 53–58; 11, с. 26–27] (рис. 4), напис на Рогволодовому камені (1171 р.) [9, с. 26–28; 11, с. 33; 13, с. 16–20] (рис. 5), напис вписаний в арку над входом в одне з поховальних приміщень Ближніх печер Києво-Печерської Лаври (1150 р.) [14, с. 63–69; 15, с. 157–158] (рис. 6) тощо.

Пам'яткою епіграфії, хронологічно найближчою до холмської інскрипції, є напис на кам'яній плиті розмірами 30×40 см., який пов'язують із хрестом Святослава Всеволодовича з Георгіївського собору в Юр'єві-Польському: «М (Ъ) С (А) ЦА ИЮНА ВЪ ·Л· [ДЕНЬ ВЪ ЛЬТО ✕SЧМВ НА] ПАМАТ (Ъ) С (ВА) Т (О) ГО ІΩ (ANA) ВОИН (НИ) КА ПОСТАВЛЕНЪ КР (Є) СТЬ [СИ] С (ВА) ТОСЛАВЪМЪ ВСЕВО [ЛО] ДИЧЕМЪ АМИ [НЬ]» [9, с. 67–68; 11, с. 38; 13, с. 35–37] (рис. 7). Через пошкодження правої частини тексту в літературі дебатовалися дати ✕SЧНВ чи ✕SЧМВ (1224 чи 1234 р.). Напис на білому камені повідомляє про завершення збереженої до сьогодні рельєфної скульптурної композиції «Розп'яття з предстоячими», яка походить із Георгіївського собору в Юр'єві-Польському.

Порівняння холмської та Юр'єв-Польської інскрипцій є важливим на тій підставі, що питання авторства Георгіївського собору ув'язувалося в науковій літературі з Холмською архітектурною спадщиною. В кінці XIX ст. Володимир Суслов

Рис. 3. Напис на «Тмутараканському камені». 1068 р. (за А. Мединцевою)

Рис. 4. Напис на другому Борисовому камені. до 1128 р.
(за А. Мединцевою)

Рис. 5. Напис на Рогволодовому камені. 1171 р. (за М. Михайловим)

висловив припущення, що автором декоративного різьблення фасадів Георгіївської церкви міг бути згаданий у галицько-волинському літописі «хитрець Авдей» [16, с. 80, прим. **]), який створив рельєфи Спаса та св. Івана холмської церкви св. Івана Золотоустого [17, с. 418]. На його думку, Авдій був одним з багатьох біженців, що втікали від татарів в Галицько-Волинську землю. Це припущення підкріплюється тією обставиною, що між княжими родинами Володимиро-Суздальської та Галицько-Волинської земель існували тісні родинні зв'язки. Так на доньці Георгія Всеволодовича (братові Святослава Всеволодовича, кн. Юр'єв-Польського) одружився брат Данила Романовича – волинський князь Василько Романович, який 1229 р. їздив у Володимир на Клязьмі [17, с. 386]. Натомість Георгій Вагнер допускав протилежне, вважаючи, що майстер, який керував загальнобудівельними роботами в Юр'єві-Польському походив з Галицько-Волинських земель [18, с. 33–35].

Борис Рибаків зауважив, що «Надпись резана по камню вглубь очень тщательно и красиво. Пропорции букв вытянуты» [11, с. 38]. Крім зауваженої видовженості пропорцій юр'єв-польську та холмську інскрипції зближують їх каліграфічність та

технологічні особливості виконання різьблення. В обох пам'ятках виразно простежується, що жолобки штрихів виконувалися двома скошеними поверхнями, які спиналися в завершенні трикутником поперечної площинки, зовнішні кути якої в окремих випадках переходили у засічки. Розширення вертикальних штрихів у написі на юр'євському блоці виконувалося переважно з одного краю, коли тонка сторона поєднувалася з допоміжним штрихом графема, а потовщення розширювалося поступово до протилежного боку штриха. Штрихи також виконувалися рівноширокими на всю висоту, якщо обидва їх краї були вільними. Натомість в холмському блоці вертикальні штрихи послідовно звужуються по середині й розширюються до обидвох країв, незалежно від того, чи дотулялися до них інші елементи графема, чи вони були вільними. До того ж, холмська інскрипція тяжіє до вертикалізації основних штрихів літер. Вертикальним є, для прикладу, основний штрих літери «А», який у юр'євській пам'ятці нахилється. Зауважений вертикалізм написання літер холмської інскрипції надає їй характеру, означуваного А. Мединцевою стосовно тмутараканського напису як «торжественный». Зазначена «урочистість»

Рис. 6. Напис з Близьких печер Києво-Печерської Лаври. 1150 р. (за С. Висоцьким)

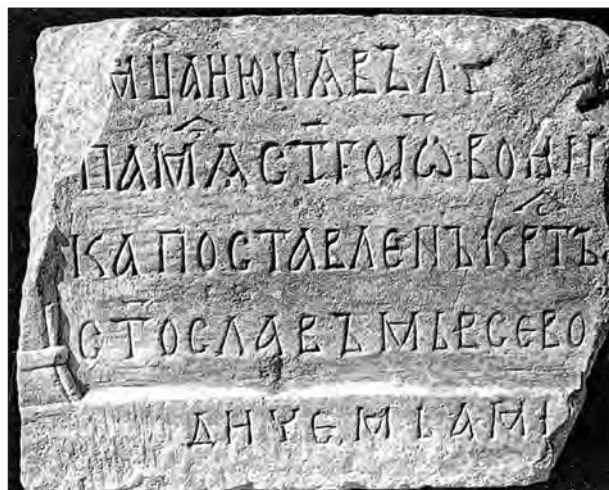

Рис. 7. Напис на кам'яному блоці з лапідарію Георгіївської церкви в Юр'єв-Польському. 1234 р.? (за А. Мединцевою)

виразно націлена на експонування цього тексту, на його публічне споглядання, найімовірніше – із зовнішнього боку якоїсь архітектурної споруди.

Зауважена особливість написання літер холмської інскрипції, вертикальні штрихи літер якої звужуються посередині й розширюються доверху і донизу, не має виразних паралелей серед різьблених в камені руських епіграфічних пам'яток. Проте, певні паралелі простежуються у географічно близькій латинській епіграфічній традиції, серед інскрипцій Угорщини та Польщі. Для прикладу, характерне звуження основних штрихів до середини з розширеннями по краях притаманне літерам напису, помішеному на блоці середини XII з рельєфом Христа Пантократора, який походить із колегіати в Тумі під Лечицею [19, с. 291, іл. 126] (рис. 8). Близьким за характером різьблення є напис на блоці XI ст. з рельєфом «Благословення Ісаака» з м. Печ, що зберігається в Музеї образотворчих мистецтв в Будапешті [20, керек 34] (рис. 9). В латинських інскрипціях зустрічаються також тексти, літери яких моделювалися з штрихів, потовщених лише з одного боку, чи рівношироких во всій довжині [20, керек 28], подібно до аналізованої кириличної інскрипції з Юр'єва-Польського.

Зауважені паралелі дають підстави розглянути можливість формування практичного досвіду майстра холмського напису під західним впливом. Латинські впливи Борис Рибаків вбачав у текстах Борисових каменів, написі на Стерженському хресті боярина Івана Павловича та на Роговолодовому камені [11, с. 26, 28, 33], в яких десятиричне «І» часто вживалося замість «И» (иже). Близьким до латинського написання є й «У» без хвостика внизу рядка, зауважене дослідником в написі Роговолодо-

вого каменя. На думку Б. Рибаківа у цих особливостях «сказалась близькість Полоцкой землі к Западу и знание латинской графики» [11, с. 33]. Натяк на західні впливи прозирає і в зауваженні Вольфганга Кавельмахера щодо рослинного орнаменту на бічній грані блоку із написом із Юр'єва-Польського: «Сохранившиеся на камне рисунки листовидных орнаментов напоминают аналогичные мотивы орнаментов Георгиевского собора, но в более жестком, «готическом» исполнении. Так, стержень, или «комель» растительного дерева, вопреки всякой логике, точно на переломе угла, «ломается» надвое сам и пускает побеги сразу на оба фасада. Этот алогичный изысканно-холодный декоративный прием заставляет вспомнить памятники западно-европейской готики» [21, с. 190].

Можливість західних впливів на майстерність холмських майстрів узгоджується з літописним повідомленням 1259 р. про прибуття до Холма майстрів з різних земель: «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] от татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села» [22, с. 418]. Разом з тим, майстри прибували й з інших земель, зайнятих монголами. Не слід забувати й підкорений монголами Крим, з його античною та візантійською мистецькою спадщиною. Зауважена в холмській інскрипції виразна «антикізація» характеру відтворення літер з розширенням штрихів та засічками не є особливістю виключно латинських епіграфічних пам'яток. На античній спадщині базувалася і візан-

тійська епіграфіка. Для прикладу наведемо кілька каліграфічних текстів візантійського походження. Таким є різьблений напис X–XII ст., виконаний на мармуровій інкрустованій іконі Св. Євдокії з Археологічного музею в Стамбулі (рис. 10). Відзначимо також високий каліграфічний рівень виконання літер, різьблених на керамічному сонячному годиннику IX–X ст. з Нікеї, що експонується у тій же збірці (Рис. 11). Серед пам'яток палеографії південнослов'янського походження науковці вказують на високий каліграфічний рівень Темницького напису X–XI ст. та Битольського (1016–1018 pp.) [12, с. 26].

Звертаючись до проблеми аналогів, розглянемо пізніші хронологічно твори, які хоча й належать до спадщини українського малярства першої половини XIV ст., проте продовжують особливості палеографії холмської інскрипції. Це традиційні написи з окресленням імен, виконані на іконах «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскави у Даляві коло Яслиськ на Лемківщині (Польща), на які звернув нашу увагу В. Александрович*. Досліднику належить розлогий історико-мистецький аналіз далявських ікон та написів з іменами архангелів [23, с. 67–71]. Виконані на високопрофесійному рівні писарської культури літери написів на іконах строго вписано між двох горизонтальних ліній. Вони відзначаються великим розміром та строгим вертикалізмом. Вертикальні штрихи літер розширюються донизу та доверху, звужуючись посередині (Рис. 12) [24, с. 186; 25, с. 111–112]. Зазначені особливості накреслення літер зближують їх з різьбленими в камені літерами холмського напису. До того ж, як відзначив В. Александрович, своєрідні особливості написів далявських ікон не мають прямих аналогів в українській малярській спадщині. Виключно високий професійний рівень Моління, з якого походять далявські архангели, доводить, що воно не призначалося для рядового храму. Ікони потрапили до Даляви з кафедрального собору Різдва Івана Хрестителя, побудованого на території перемиського замку. У 1412 р., за наказом тодішнього польського короля Владислава II Ягайла, храм відібрали від православних та передали католикам. Ікони могли перебувати в храмі до 1470 р., коли його розібрали. Проте вірогідніше, що до Даляви ікони потрапили незабаром після того, як 8 травня 1434 р. Ягайло подарував перемиській католицькій кафедрі кілька сіл Яслиського ключа, серед яких фі-

* Щиро дякую професору Володимирі Александровичу, який висловив слушні та корисні зауваження до тексту публікації.

Рис. 8. Напис на блоці з рельєфом «Христос Пантократор» із колегіати в Тумі під Лечицею. Польща, сер. XII ст. (за З. Свєховським)

гурувала і Далява (у тексті документу – «Dalejow») [23, с. 58–59, покл. 70].

Викладений вище екскурс в тематику, пов'язану з особливостями написання холмського фрагментованого тексту демонструє, що ця пам'ятка розглядається в колі творів найвищого професійного рівня, характер яких відповідає вимогам суспільної еліти. Питання джерел походження професійних навиків майстра холмського напису в сфері каліграфії залишиться до розгляду спеціалістам в галузі палеографії. Проаналізуємо сам текст та розглянемо можливість розшифрування його змісту у зв'язку з холмською архітектурною програмою Данила Романовича.

В тексті збереглося лише сім графем, що розташовуються у два рядки (рис. 1). Вони відтворюють початок тексту, який розпочинається знаком, дещо відірваним від наступних двох літер верхнього рядка. Ця графема схожа на обернену літеру «Ч» (чървь), вертикальний штрих якої є виносним, дещо вищим за рівень засічок дужки, що спинилися на лінії висоти рядка. Про значення цієї графемі в написі йтиметься нижче.

Проаналізуємо спершу решту шість графем, написання яких не викликає сумніву у тому, що це кириличні літери. Текст розпочинається з літери «С» (слово). Вона вирізняється дещо масивнішим верхнім завершенням дужки з активною зовнішньою засічкою. Від наступної літери зберігся вертикальний штрих та фрагмент тонкого верхнього з'єднуючого штриха, який відгалужувався від правої засічки. Збережені елементи могли належати літері «Г» (глаголи), або ж літері «П» (покои). Вище над нею розташовувалася невелика виносна літера «с» (слово). Далі рядок втрачено. Нижній рядок розпочинається з літери «Г» (глаголи). За нею розташовано літеру «Р» (ръци), далі, дещо пошкоджена, проте безсумнівно читабельна літера «А» (азь).

Незважаючи на фрагментованість тексту, збереження саме початкових букв рядка дає підстави

Рис. 9. Напис на блоці з рельєфом «Благословення Ісаака», м. Печ, XI ст.
Музей образотворчих мистецтв в Будапешті (за D. Dercsényi)

для подальших кроків у з'ясуванні його змісту. Перший рядок містить три літери, одна з яких є виносною. Він може читатися як «СГ^с», або як «СП^с». Проаналізуємо спочатку відомі слова, що розпочинається на «СГ^с...» У найповнішому словнику церковнослов'янської мови, що містить слова, зафіксовані у писемних пам'ятках IX–XII ст., знайшлося єдине слово «сгонизма», в значенні «побережжя» (лат. «funiculus»), що є калькою з грецького «σχοίνισμα». Це слово трактується, також, як «обміряна ділянка землі» і є однією з форм від «схунизма; схинизма; исхунизма; гонизма» тощо, див.: «сгонизма морю» [26, с. 48–49]. Ізмаїл Срезневський подає лише форми «схонизмо» та «схинизма» [27, с. 636]. За словником староукраїнської мови XIV–XV століть відоме ще одне слово – «СГОДИТИ СЛ», хоча укладачі відсилають до розповсюдженішої форми «згодити СЛ» [28, с. 329]. Отож, у відомому колі писемних пам'яток виявлено лише два слова, що розпочинаються з «сг...». Можливість використання котрогось з цих слів на початку першого рядка зустрічається з проблемою застосування виносного «с», поміщеного над другою, частково пошкодженою літерою «Г/П». Отже імовірність прочитання початкових літер першого рядка як «СГ^с» є маловірогідною. Натомість «СП^с» є усталеною формою скорочення основ, похідних від «съпасение»: с̄п-, сп̄с- – съпас-; сп̄н-, сп̄сн- – съпасен-; сп̄стл- – съпасител- [29, с. 22].

Другий рядок холмської інскрипції розпочинається з букв «ГРА...». У словнику давньоруської мови знаходимо кілька груп слів, що мають такий початок. Відкидаємо можливість уживання в тексті інскрипції якогось зі слів, однокорінних з «грабити». Далі йде кілька груп слів, похідних від «градь», «грамота» та «граница». Можливих варіантів не так вже й багато, всього три. У контексті знахідки інскрипції на території первинного міста Холма, згаданого в літописі як «градец малъ», видається очевидним, що слово, яке розпочинає другий рядок є якоюсь із форм слова «ГРАД».

Доречним є й поєднання у одному тексті обох імовірних слів, похідних від «съпасение» та «градь». Аналоги подібних написів відомі. Найперше спадає на думку текст, поміщений в таблиці на П'ятницьких (Спаських) воротах – головній проїзній вежі Коломенського кремля, будованого у 1525–1531 рр. за вказівкою великого московського князя Василя III. В таблиці поміщеній над аркою проїзду з боку посаду можна прочитати молитву: «Спаси Христе Боже град сей и люди твоя и благослови вход во врата сия». У цьому тексті є обидва слова, початкові літери яких відчитуються у двох рядках холмської інскрипції. Напис на П'ятницьких воротах Коломенського кремля слід трактувати звернене до Всевишнього прохання благословити вход до граду (кремля) Коломни, взяти в опіку град та людей, що знаходяться в ньому.

Свою назву П'ятницькі ворота Коломенського кремля отримали від первісної дерев'яної церкви Параскеви П'ятниці, що розташовувалася недалеко від воріт на території посаду. Після зруйнування церкви у XVIII ст. ворота стали називати Спаськими. За однією з версій нова назва походить від Недалекого Спаського монастиря, а за іншою – від образу Всемилоствитого Спаса, що знаходилася над проїздом. З часу побудови у XIX ст. мурованої П'ятницької каплиці побутує первісна назва – П'ятницькі ворота. Зображення, що знаходилися над проїзdnими арками, були первісно білокам'яними. Сьогодні з внутрішнього боку проїздної вежі знаходиться ікона Донської Божої матері, над нею – зображення Новозавітної пресвятої Трійці, а з боків – небесні покровителі Коломни (рис. 13). З напільного боку, в прямокутній білокам'яній ніші знаходиться ікона Богородиці Елеуси (рис. 14).

Проїздна вежа Коломенського кремля взувалася на Спаську (первісно Флоровську) вежу Московського кремля, споруджену в 1491 р. за наказом великого князя Івана III. Свою назву вона отримала в честь ікони Спаса Смоленського, поміщеної в 1514 р. над проїзdnими воротами з боку Красної площі (рис. 15), та ікони Хлиновського

Рис. 10. Натис на іконі св. Катерини.
Мармурова інкрустація. Візантія, X-XI століття.
Стамбул, Археологічний музей

Рис. 11. Сонячний годинник.
Нікея, IX-X ст.
Стамбул, Археологічний музей

Спаса Нерукотворного, привезеного 1648 р. до Москви, копія якого знаходилася над воротами з боку Кремля.

Наведені приклади демонструють, що встановлення надписів та зображень зі зверненням до Господа про заступництво над в'їздними брамами дитинців було звичною практикою принаймні на кінець XVI ст. Ця традиція спирається на давню легенду про отримання образів Спаса Нерукотворного – чудотворних Мандиліона (Убруса) та Керамідіона (Кераміди, Черепія). У східному варіанті легенди, яка простежується в сирійських джерелах із VI ст., мова йде про бажання царя Едеси Авгара V Укками отримати образ Ісуса. Після того, як посланий художник не зміг зобразити Христа, Христос вмив лице, втер його платом (убрусом) на якому й залишився відбиток, котрий і був переданий Авгару. Цар наказав помістити образ в ніші над воротами, що вели до міста: «Авгарь князь повеле над враты градными сотворише место честно и гораздо, ту повеле устроити ю, заповедава тако повелением всякому человеку, или входящу в град, или исходящу, первее святому и честному образу-поклонятися, тоже внити в град, или изыти, написав сице над ним: «О Владыко многомилосердый Христе Боже наш, упование всем концем земли, помилуй ны, в Тя бо веруем, всяк надеяйся на Тя не погрешит упования»». Через якийсь час у місті запанували язичники і аби врятувати Чудотворний образ єпископ Едеси прикрив його керамічною плитою й затер зі зовнішнього боку вапном. Про місцезнаходження Убруса забули, аж поки Едеському єпископу у сні з'явилася світлоносна жінка і показала це місце: «Верху врат градных скровен есть образ Нерукотворенный Спаса Христа, его же приим скоро избавиши от бед град и люди его». За керамідою було виявлено Чудотворний плат та негасимий світильник, залишений його

попередником. Ще один образ відобразився на кераміді, що прикривала Убрус. Як і було передбачено у сні, виявлення Нерукотворного образу позбавило місто та горожан біди – перської загрози: «Епископ же взем пречистую икону, и ста над враты града и воздев руце горе, имый в руку си честный Нерукотворенный образ Христов, и яко от лица огня прогоними быша Перси. И тако пострадавшие Перси посрамлены отъидоша от града, инии изомроша, а инии избиени быша. Бе же Божие хотение святому сему образу» [30, с. 227–230].

Цитована легенда і стала поштовхом для зародження традиції помішувати над міськими воротами зображення Спаса та тексти, звернені до Господа. Для прикладу поміщення на фасаді обабіч входу до північного притвору Георгіївського храму Юр'єва-Польського двох практично ідентичних зображень Спаса є пов'язане з ідеєю Убруса та Кераміди [31, с. 103–104] (рис. 16). Не виключаємо, що збережений фрагмент дворядкової інскрипції з початковими словами «СПС...» та «ГРА...») є частиною тексту звернення до Господа з проханням спасти град.

Галицько-Волинський літопис неодноразово інформує, що у своїх починаннях Данило Романович саме до Спаса. Уподобавши на ловах місце майбутнього Холма князь «дав обітницю Богу і святому Івану Златоусту, що спорудить на честь його церкву» [17, с. 418] й у новозбудованій церкві Івана Златоустого в тимпані західного порталу було поміщено кам'яне рельєфне зображення Спаса: «Дверей же їх двое [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них] дивувалися» [17, с. 418]. Збираючись під татарським примусом на війну з Литвою Данило

Рис. 12. Ікона «Архангел Михаїл» (фрагмент). Церква св. Параскеви з с. Даляви, 1 пол. XIV ст. Львів, Національний музей

Рис. 13. Ікона Донської Божої Матері на аркою проїзду з внутрішнього боку П'ятницьких воріт Коломенського кремля. Сучасний стан

з братом Васильком їхали помолитися «Богу святому, Спасу ізбавителю,— а це ікона, яка є у городі Мельниці, в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі,— дав йому обітницю Данило-король прикрасою оздобив її» [17, с. 420].

Наведені приклади доводять вірогідність того, що текст холмської інскрипції був зверненням до Спаса. Разом з тим, прохання спасти град є традиційною словесною формулою і в акафістах Пресвятій Богородиці, які виконують перед чудотворними іконами Божої Матері: «Спаси и град сей, и вся люди, правоверно живущия и к Тебе прибегающия, ...»; «Спаси отечество наше, град сей и вся грады и страны, ...»; «Спаси владичице все страны и грады и сию страну и сей град» тощо.

Містозахисна тема присутня в Акафісті Пресвятій Богородиці в честь її Холмської ікони (Кондак 7): «Хотяши граду Холму, от агарян нечестивых разоряему, милосердие явити, не отинула еси, Скоропослушнице, двух дев холмских, пред иконою Твоею о спасении града сего молящихся и чин иноческий прияти обещавших, но притекла еси на помощь граду сему и обратила в бегство полки вражия, да вси спасеннии Тобою от бед воспоют: Аллилуия.» [32]. Звернемо увагу на ще один промовистий історичний факт, який може підтверджувати, що текстом холмської інскрипції Данило Романович міг звертатися і до Пресвятої Богородиці. Повернемося спершу до найстаршої західноукраїнської ікони Покрову з Малнова, напис якої В. Александрович порівнював із написом досліджуваної холмської інскрипції. На думку дослідника іконографія цієї ікони вона укладена саме в духовному середовищі Холма 40–50-х років XIII ст. [4, с. 170–178]. Прикметною особливістю іконографії малнівської ікони Покрову є півфігура Емануїла, поміщена в складках мафорію перед грудьми Богородиці оранти. Як відзначає В. Александрович, поєднання тронної Оранти з Воплоченням, рідко ви-

Рис. 14. Ікона Богородиці Елеуси на аркою проїзду із зовнішнього боку П'ятницьких воріт Коломенського кремля. Сучасний стан

користовуване в мистецтві візантійського світу, в «Покровах» не відзначена [4, 133–134].

Унікальність поєднання іконографії Покрову з Воплоченням провадить до пам'ятки, «містозахисна» властивість якої проявилася у контексті біографії Романа Мстиславовича, батька князя Данила. Мова йде про Новгородську ікону Божої Матері «Воплочення» («Знамение»), яка врятувала Новгород від захоплення Суздальцями у 1170 р., коли в Новгороді княжив Роман Мстиславович. Місто облягли війська Андрія Боголюбського та його союзників. Сили були нерівні і новгородці надіялися лише на Господа та Пресвяту Богородицю. В ніч перед наступом архієпископ Іоан, який три дні та три ночі молився при Божому вівтарі, почув голос, який наказував йому йти в церкву Спаса на Ілїні вулиці, взяти звідти ікону Пресвятої Богородиці та винести її на міську стіну, й тоді, додав голос «узриши спасение граду». Ікону винесли на міську

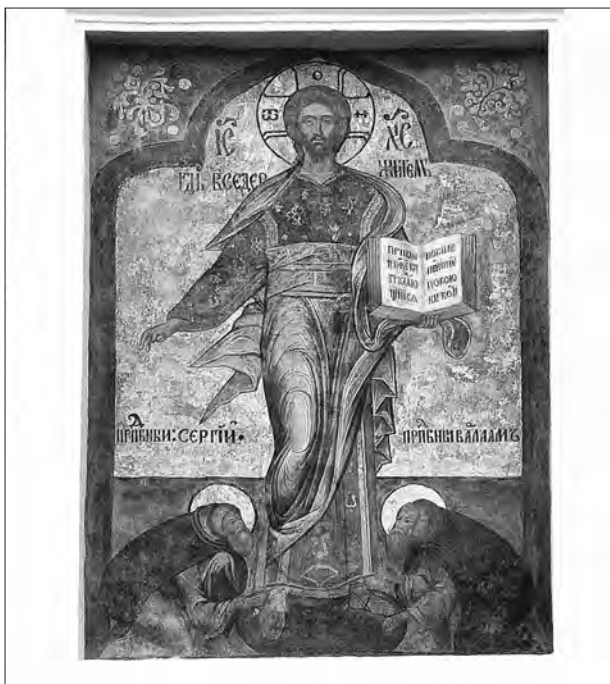

Рис. 15. Образ Спаса Смоленського над на аркою проїзду із зовнішнього боку Фроловських (Спаських) воріт Московського кремля. Сучасний стан

стіну, що й привело до сум'яття в рядах ворогів. Новгородці це зауважили, вийшли зі стін міста і війська Боголюбського в страху побігли. Ця подія (відображена у відомій іконі «Битва новгородців з суздальцями») (рис. 17), безпосереднім учасником якої був Роман Мстиславович, не могла залишитися незнаною його синові. Зважаючи на цю обставину напис на холмській кам'яній плиті міг містити і звернення до Пресвятої Богородиці.

Таким чином, проведений аналіз доводить, що кам'яний блок з фрагментованим дворядковим написом, виявленій на Соборній гірці у Холмі, є своєрідною «хранительною» інскрипцією, з проханням до небесних покровителів взяти град під свою опіку, врятувати від можливих незгод. За пізнішими аналогіями, цей напис міг бути поміщеним над аркою входу, що вела до двору князя, названого у літописі «градець маль». На підставі новітніх археологічних досліджень спробу графічної реконструкції в'їзду до холмської резиденції Данила Романовича виконав Василь Петрик (рис. 18) [33, рис. 3].

Ми не наважуємося ствердно сказати, чи цей текст було звернено до Спаса чи до Пресвятої Богородиці, для цього немає достатніх підстав. Зрештою, звернення до новгородського прикладу підказує, що ця словесна формула могла мати лаконічну, нейтральну та безособову форму:

СЪПАСѢНІЕ
ГРАДУ СЕМУ

Якщо б у написі фігурувало звернення до Христа чи Богородиці, то вірогідно, що він міг супроводжувати їх рельєфне, фрескове, мозаїчне чи іконописне зображення. Московські приклади з XVI ст. дають підстави для таких припущень.

Наукова інформативність кам'яного блоку із уривком напису виявилася неочікувано високою. Проте аналіз напису буде не повним, якщо не згадати графему, яка відкриває текст. Її закомпоновано на початку першого рядка тексту, перед літерою «С» на відстані, дещо більшій за відстані між збереженими літерами. Ця графема, подібна хіба-що до оберненої літери «Ч» (чървь), не співпадає з жодною іншою літерою кириличного алфавіту та не збігається з літерами глаголичними. Тракуємо її видозміною княжого знаку, геральдичною емблемою, яка б мала засвідчувати від кого виходила ініціатива напису, демонструвала його родову належність та соціальний статус. Очевидно, що в пошуку аналогів цього знаку, слід звернутися до особово родових знаків Рюриковичів.

За формою та способом накреслення знак з холмського блоку є подібним до сусідніх кирилических літер з розширенням по краях штрихів та засічками. Все ж і така стилізація є не чужою знакам рюриковичів (двозубів та тризубів), відомих за сфрагістичними пам'ятками XII–XIII ст. зібраними Валентином Яніним [34]. Стилістично близьким, з розширеннями в завершенні зубів та скругленими бічними елементами є зокрема знак на печатці, яку приписують Юрію Довгорукому (№ 300 в каталозі В. Яніна) [35, рис. 1–5] (рис. 19). Правий вигнутий відросток холмського знаку також є скругленим. В цілому знак можна трактувати асиметричним двозубцем, сформованим із вертикальної стійки та бічного скругленого відростка. До такого роду знаків відносяться зокрема й багровидні знаки, що також відзначаються розширеннями по краях (№ 305) (рис.

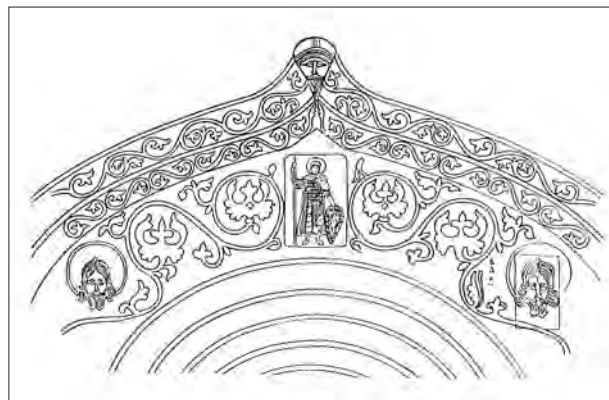

Рис. 16. Подвійне зображення Спаса (Убрус та Кераміда) на фасаді Північного притвору собору В Юр'єві-Польському (за Г.К. Вагнером)

Рис. 17. Битва новгородців з суздальцями
(Чудо то ікони «Богоматерь Знамение».)
Фрагмент ікони, 1460 роки

20). Якщо такий знак розвернути на 180°, то він буде симетричною копією холмського знаку.

Зважаючи на контекст знахідки холмський знак логічно приписати Данилові Романовичу. Проте щодо вигляду особисто-родових знаків Романовичів, в літературі точиться дискусія. Аркадій Молчанов запропонував пов'язати із Романом Мстиславовичем знак у вигляді двозубця на новгородській печатці (№ 289) із зображенням св. Кирила (рис. 21). На його думку, якщо була є дійсно новгородською, то вона могла належати посаднику Якуну, який мав хресне ім'я Кирило, а знак прямокутних обрисів на ній – Роману Мстиславовичу, що княжив у Новгороді у 1168–1170 роках [36, с. 79, табл. I, 20]. В підтримку цієї думки Ярослав Книш звернув увагу на опубліковану Карлом Болсуновським печатку № L, зображення з якої М. Таубе атрибував як знак Лева Даниловича [36, с. 261–262, іл. 2] (рис. 22). Зважаючи на подібність між цими знаками Я. Книш підкреслив, що вони могли належати членам однієї династії.

Прямокутні обриси аналізованих знаків ніяк не ув'язуються зі знаком, викарбуваним на холмському блоці. Однак і їх атрибуція не є такою однозначною. Так В. Янін пов'язував із Романом Мстиславовичем іншу сфрагістичну пам'ятку. Вважаючи, що ім'я Борис було хресним іменем князя Романа, він запропонував пов'язати з ним печатку (№ 167), на одній стороні якої зображений Борис і Гліб, а на іншій св. Федір [34, с. 94–95, 200] (рис. 23, а–б). Окрім того, знак дуже близький до того, що приписується Леву Даниловичу, є також і на так зв. Таманському бракетаті. На ньому є пошкоджений напис, що реконструюється як «помози ми, гди Кирилу», відтак і знак на ньому приписують Всеволоду (Кирилу) Ольговичу [36, с. 266, мал. 3] (рис. 24).

Округлість бічного рамена холмського знаку заставляє звернути увагу і на західну геральдичну

Рис. 18. В'їздова брама до комплексу палацу Данила
Галицького на Соборній гірці в Холмі (реконструкція
В.М. Петрика)

традицію, зафіксовану в джерелах першої половини XIV ст., в якій гербом держави Романовичів вважався хрест над півмісяцем. У «Книзі знань» (El libro del conocimiento) анонімного автора з Кастилії (1302–1306 років) серед символів «королівства Леон (reyno de Leon), яке німці називають Лемберг (Lumbret, Lunbret, Lunbrec)» вказується і хрест, що виростає з повернутого півмісяця у щиті (рис. 25). Цей герб Я. Книш вважає гербом Юрія Львовича. Такий герб зображено і на портулані (навігаційній карті) Анжеліно Дульсерта (1339 р.) на прапорі над Львовом (Civita [s] de Leo) (рис. 26) [37, с. 50–60]. Ігор Мицько вважає хрест з півмісяцем гербом Льва Даниловича й доводить, що саме цей знак згадувався як «Зуб» на печатках князя. Дослідник також навів аналогії з шляхетськими гербами, пізнішими символами київських, сіверських і литовських князів [38, с. 47–49].

Оскільки гербова традиція знаків Рюриковичів розвивалася через додавання чи усунення якихось елементів із знаку, то не виключаємо, що герб у вигляді хреста над півмісяцем міг розвинутися і з особисто-родового знаку Данила Романовича через приєднання другого симетричного скругленого рамена «зуба» та увінчання середнього елементу хрестом. У всякому разі викарбуваний на холмсько-

Рис. 19. Печатка № 300 Юрія Довгорукого – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)

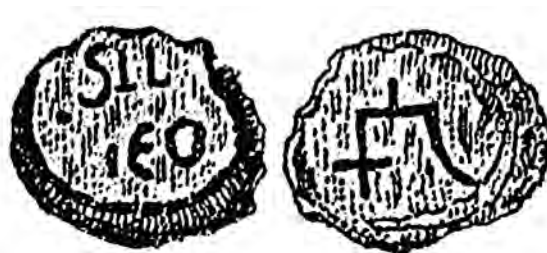

Рис. 22. Печатка з латинським написом «sil ... eo» – а) аверс; б) реверс (За Я. Книшем)

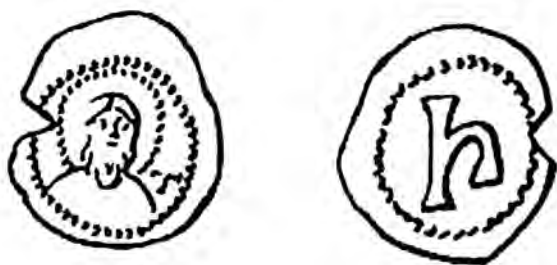

Рис. 20. Печатка № 305 з багровидним знаком – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)

Рис. 23. Печатка № 167 із зображеннями Бориса і Гліба та Федора – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)

Рис. 21. Печатка № 289 із зображенням св. Кирила – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)

Рис. 24. Таманський брактеат (За Я. Книшем)

му кам'яному знак вимагає подальших досліджень. Його поява на таблиці не може бути випадковою, а є одним із штрихів у масштабній програмі володаря Галичини та Волині по заснуванню нового стольного города.

Присутність кам'яного блоку з написом у архітектурному образі Холма є свідченням програмності дій князя в заснуванні Холма. В основі монументальних звершень Данила Романовича літопис називає Боже провидіння: «Город же Холм був споруджений за Божим велінням» [22, с 418]. У світлі цього повідомлення кожна дія князя наповнювалася сенсом та зв'язалася з ідеальними, божественними орієнтирами. Свідчення чого є й текст таблиці, яким князь звертався до небесних покровителів з проханням заопікуватися городом та взяти його під охорону.

Холмський кам'яний блок із «хранительним» написом є хронологічно найстаршим свідченням

поміщення такого роду інскрипцій над в'їздом до дитинця міста. Пізніші приклади засвідчують, що такий текст міг бути доповненням до зображення Спаса чи Богородиці, яке мало охороняти місто від незгод.

Практика встановлення над міською брамою таких святинь могла взоруватися як на легендарну традицію, пов'язану з вшанування чудотворних святинь Убруса та Кераміди з нерукотворним образом Спаса над воротами міста Едеси, так і на хронологічно ближчу традицію використання ікони Богородиці в якості захисниці міста. В родинній пам'яті Романовичів живою була легенда, коли в часі князювання Романа Мстиславовича у Новгороді, місто захистила винесена на стіни ікона Богородиці «Воплочення».

Високі духовні мотиви, що спонукали Данила Романовича помістити викарбуваний на кам'яних блоках напис на стіну граду, спонукали до надзвичайно

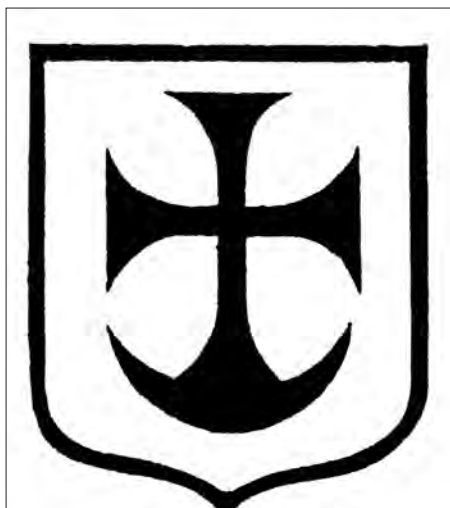

Рис. 25. Зображення гербу Королівства Лева в «Книзі знань» 1302–1306 рр. (За Я. Книшем)

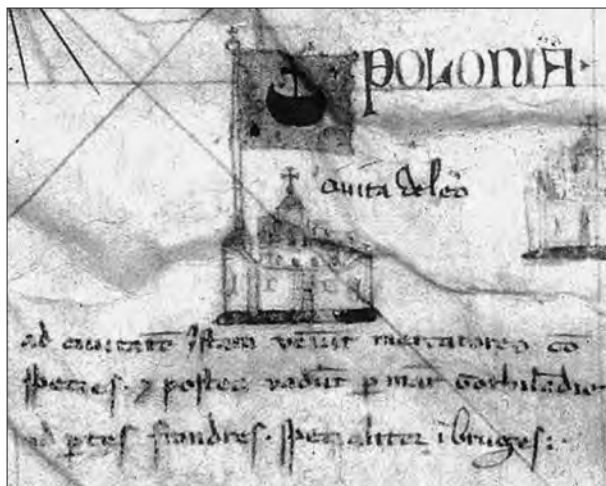

Рис. 26. Зображення гербу Королівства Лева на портулані Анжеліно Дюльсєрта 1339 р. (За Я. Книшем)

якісного виконання цієї епіграфічної пам'ятки. Ретельність виконання та високий каліграфічний рівень холмської інскрипції доводить, що вимоги Данила Романовича, як замовника та ідейного натхненника розбудови Холма, базувалися на взірцях найвищого професійного та мистецького рівня.

Замовляючи текст «хранительної» інскрипції Данило Романович помістив на ній символ-графему, який можна трактувати як особисто-родовий знак князя, одну з видозмін знаків Рюриковичів (двозубця), що походять від тризуба Володимира Святославовича.

ДЖЕРЕЛА

1. Люблинская губерния // Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы. – СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1913. – С. 174–176.
2. Холмская губерния // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 50-му (Хроника и библиография. Вып. 24). СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1913. – С. 127.
3. Раппопорт П. А. Холм // Советская археология. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 20. – С. 313–323, рис. 6.
4. Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія – Львів: Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 468 с.
5. Ходак І. Ікона «Покрова Богородиці» з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – К.: Вид-во ІМФЕ, 2011. – Ч. 4 (36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 43–68.
6. Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1996. – Т. ССXXXI: праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 189–194, іл.
7. Батюшков П. Памятники старины в западных губерниях империи. Альбом. – СПб., 1868. – Вып. 1. – 28 листов.
8. Заседания Отделения русской и славянской археологии // Известия русского археологического общества. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1871. – Т. VII, вып. 2. – С. 200–230.
9. Орлов А. С. Библиография русских надписей XII–XV вв. – Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1952. – 239 с.
10. Рождественская Т. В. Надписи-граффити XII–XIII веков в памятниках зодчества Волини и Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 1996. – С. 0–91.
11. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. – М.: Наука, 1964. – 49 с., табл., рис.
12. Мединцева А. А. Тмутараканский камень – М.: Наука, 1979. – 56 с.
13. Михайлов М. И. Памятники русской вещевой палеографии – СПб.: Тов-во Р. Голике и А. Вильборг, 1913. – 59 с.
14. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 135 с., табл.
15. Мовчан І. І. Ближні печери Печерського монастиря в Києві // Старожитності Русі-України. – К., 1994, С. 153–160.

16. Суслов В. В. Очерки по истории древнерусского зодчества – СПб.: Тип. А. Ф. Маркса, 1889.– 124 с.
17. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– XVI+591 с.
18. Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского – М.: Искусство, 1966.– 144 с.
19. Свеховский З. Романское искусство в Польше – Варшава: Аркады, 1982.– 299 с.
20. Dercsényi D. Románkori építészet Magyarországon – Budapest: Magyar Helikon, 1972.– 212 p.
21. Кавельмахер В. В. Краеугольный камень из ладария Георгиевского собора в Юрьеве-Польском (К вопросу о так называемом Святославовом кресте) // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.– СПб.: Изд. «Дмитрий Буланов», 1997.– С. 185–198.
22. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця.– К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
23. Александрович В. Иконы первой половины XIV столетия «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Даляві [Текст] / В. Александрович // Записки наукового товариства імені Шевченка.– Львів: Наукове товариство імені Шевченка: 1998.– Т. ССXXXVI: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва.– С. 41–75
24. Овсійчук В. Українське малярство Х–XVIII століть. Проблеми кольору – Львів: Ін-тут народознавства НАН України, 1996.– 480 с.
25. Міляева Л. за участю Гелитович М. Українська ікона XI–XVIII століть – К.: Б/в., 2007.– 528 с.
26. Словарь старославянского языка. Репр. изд.: В 4 т.– СПб.: Изд. Санкт-Петербургского у-та, 2006.– Т. IV: С–V.– С. 1054 с.
27. Материалы для словаря древнерусского языка / Составил И. И. Срезневский.– Репр. Изд.: В 3 т.– М.: Гос. Изд. Иностраных и национальных языков, 1958.– Т. III.– 271+13 с.
28. Словник Староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 2: Н–Ї.– 592 с.
29. Раскрытие основ, данных в источниках под титулом // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т.– М.: Русский язык, 1988.– Т. I.– С. 20–22.
30. Мещерская Е. Н. Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник (исторические корни в эволюции апокрифической легенды) – М.: Изд Наука; Главная редакция Восточной литературы, 1984.– 252 с.
31. Вагнер Г. К. О главном мастере Георгиевского собора 1234 г. в Юрьеве-Польском // Советская археология.– М.: Наука, 1966.– № 3.– С. 99–108.
32. Акафист Пресвятей Богородице в честь иконы Ея Холмския. Кондак 7 [Электронный ресурс] <http://akafist.narod.ru/K/Kholmkaia.htm>
33. Петрик В. «Arx in civitas» – укріплені княжі резиденції Галицько-Волинської держави та їх роль у формуванні архітектури замків в Україні // Замки України: дослідження, збереження, використання. Серія зб. наук. праць / за заг. ред. О. Береговського.– Галич-Київ: Національний заповідник «Давній Галич», 2011.– С. 296–303.
34. Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв.– М.: Наука, 1970.– Т. I: Печати X – начала XIII века.– 327 с.
35. Янин В. Л. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.– М., 1956.– Вып. 62.– С. 3–16.
36. Книш Я. Sigillum Lejniss // Княжа доба: Історія і культура.– Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010.– Вип. 3.– С. 257–267.
37. Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова.– Львів: Центр Європи, 2006.– Т. 1: 1256–1772.– С. 59–60.
38. Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина.– Старий Самбір: Прикарпатська Асоціація Розвитку Краю, 2004.– Вип. III.– С. 44–55.

У статті викладено матеріали аналізу частково збереженого тексту, викарбуваного на кам'яному блоці, який було виявлено під час археологічних досліджень поч. XIX століття на Соборній (Високій) гірці княжого Холма, ототожнюваній з первинним городком, відомим з літопису як «градець малъ». Блок із написом було повторно використано у кладці оборонної стіни архітектурного комплексу резиденції галицько-волинського князя Данила Романовича. Автор публікації доводить, що реконструйований текст являв собою символічну «охоронну» інскрипцію, яка первісно знаходилася із зовнішнього боку, над аркою проїзду до внутрішнього двору княжого палацового комплексу.

The article presents the analysis of preserved parts of the text, engraved on a stone block. This block was reused in masonry walls of the princely palace on the Cathedral Hill in Holm. The author argues that the restored text had a protective function in the past. Prince turned to the heavenly patrons, so that they protected the city from enemies.

УДК 726.3 (477)

Сергій Кравцов, Володимир Левін

ВЕЛИКА СИНАГОГА В ДУБНІ¹

Велика¹ синагога в Дубні – одна з найцікавіших єврейських пам'яток Волині й одна з найкраще збережених синагог Східної Європи. Збудована в останні десятиліття XVIII ст., вона залишилася однією з найпізніших величних синагог, які наслідували архітектурні традиції Польсько-Литовської держави. Наша стаття присвячена історії та архітектурі Великої синагоги в її загальному та суто єврейському контексті міста Дубна та усїєї Східної Європи. Синагога розглядається як просторова домінанта міського ландшафту, як осередок єврейського релігійного та громадського життя, а також як місце пам'яті (*lieu de mémoire*), наскрізь пронизане історією та пам'яттю, особистою та колективною, євреїв Дубна.

Рання історія. Початок заселення Дубна євреями правдоподібно сягає XVI ст. [38, с. 184; 24, с. 3; 23, с. 7; 31, 35; пор. 22, с. 25–26]. Згідно з документами 1629 р., в місті було 58 єврейських будинків; вони склали 12% від загального числа міських будинків, яких налічувалося 448 [36, с. 106; пор. 32, с. 224]. Єврейська дільниця Дубна займала південну частину міста, розташовану на схилі, що спускається до ріки Ікви; єврейська дільниця розрослася у східному напрямку, до бідної дільниці, званої Чернеччиною.

Хоча й немає жодних сумнівів, що така велика єврейська громада збудувала свою власну синагогу вже у XVI ст., насправді синагога була загадана вперше в зв'язку з повстанням Б. Хмельницького 1648–1649 рр. [29, с. 239–255]. Єврейський літопис «Цаар Бат Рабім» Авраама бен Шмуеля Ашкеназі, написаний віршованою гебрайською мовою, розповідає про страчання дубенських євреїв поблизу синагоги:

*«П'ятнадцятого дня місяця Тішрей,
у день Радості Закону
Сини Ізраїлю пішли до гарної синагоги*

¹ Ця стаття – адаптований розділ книги, присвяченої збереженим синагогам історичної Волині, над англійським виданням якої працюють автори в Центрі єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі. Цей дослідницький та видавничий проект здійснюється коштом The Machover Trust. Автори висловлюють подяку Тамарі Дмитренко та Тетяні Самсонюк за допомогу у дослідженні.

*Та відкрили свої уста у співах і молитвах
Щоб подякувати та звеличити Того,
що живе у світлі,*

*Вони завершили молитви у красі, радості й трепеті,
І прагнули негайно сповнити заповіт Свята Куців,
Коли раптом з'явився осквернений
і проклятий народ*

Що вбивав чоловіків і жінок

Разом з їхніми дітьми [...]

Чотири тисячі від великого до малого [...]

[12, с. 16; 29, с. 243]

Місцева єврейська традиція в кін. XIX ст. слідувала опису Авраама Ашкеназі і вказувала на масове поховання євреїв біля східної стіни Великої синагоги; євреї відвідували це місце у день 9-го Ава, день руйнування Єрусалимського Храму [23, № 4; пор. 37, с. 357]. Інша місцева традиція вказувала на могилу молодят, убитих козаками під час весілля біля синагоги. В кін. XIX ст. це місце було обгороджене дерев'яним парканом [23, с. 11; 8, с. 12; 9, стор. 617]². Незважаючи на різанину, місто Дубно та його єврейська громада відродилися дуже швидко [29, с. 252].

Невідомо, чи «гарна синагога», згадана у «Цаар Бат Рабім», пережила повстання козаків. А втім, німецький мандрівник Ульріх фон Вердум згадав кам'яну синагогу у місті 1672 р. [52, с. 98; пор. 21, с. 45]. Вона згадана також у рішенні дубенського кагалу³ 1717 р., де йдеться про заборону будь-якому мандрівному кантору правити молитви у синагозі [19, с. 40; пор. 2]. Будівельні та просторові риси тієї синагоги невідомі, окрім того, що постанова кагалу 1740 р. зазначає існування двох жіночих відділень у синагозі, розміщених, мабуть, по південній та північній сторонах головної молитовної зали, де збиралися чоловіки [19, с. 8].

Окрім Великої синагоги, на поч. XVIII ст. була згадка про два менших будинки молитви. Вони на-

² Рехтман зазначає, що такі могили існують «у багатьох містечках Поділля та Волині, поблизу великих синагог» [27, с. 169]. Мотив могили молодят як місця шанування використав С. А. Анський у п'єсі «Дибук, або Між двома світами» (1914).

³ Кагал (гебр.) – правління автономної місцевої єврейської громади у Польсько-Литовській державі; надалі існував в Російській Імперії до 1844 р..

Рис. 1. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу. Фото К. Кльоса, перед 1901 р. ПАН, 5093/В.

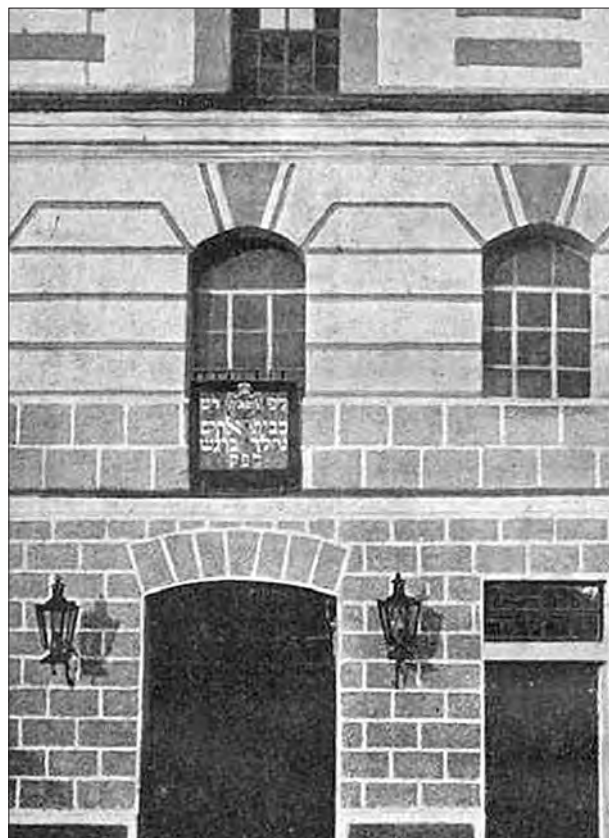

Рис. 2. Дубно. Головний вхід до Великої синагоги. Фото 1910 р. За книгою: [19, с. 3].

зивалися Малий та Великий клойзи і слугували як місце молитви, а також місце вивчення Талмуду та рабинської літератури [17, стор. 88; 19, с. 42, 46, 50].

22 серпня 1752 р. велика пожежа настільки зруйнувала Дубно, що допомога була надана із сусідніх єврейських громад Старокостянтинова, Олики, Кременця, Острога та Бродів [19, с. 64]. Синагога та один з клойзів були сильно пошкоджені пожежею [19, с. 68]. Клойз, що залишився – скоріше за все – малий, став головним місцем молитви дубенських євреїв аж до відбудови Великої синагоги, яку було завершено на єврейську Пасху 1754 р. [19, с. 68]. Дата відбудови Великого клойза невідома; будівля існувала до 1998 р., коли її було фундаментально перебудовано під складські приміщення (рис. 30–31). Малий клойз згаданий у документах до середини XIX ст. Напевно, він згорів дощенту під час пожежі 1862 р. [45; 25, с. 302].

Можна припустити, що дворічна відсутність синагоги посилила тяжіння до приватних будинків молитви та мін'янів⁴. Першим відомим приватним мін'яном у Дубні був мін'ян кравців і кушнірів, зазначений у пінкасі ще у 1749 році [17, с. 102].

⁴ Мін'ян (гебр. рахунок) – кворум з десяти дорослих чоловіків, необхідний для громадського богослужіння, або назва невеличкої синагоги чи молитовної кімнати.

У 1766 р. кагал заборонив приватні мін'яни на літній час, зобов'язавши усіх членів громади молитися у синагозі. Виключення стосувалися лише мін'янів у будинку рабина та декількох визначних членів громади [19, с. 104].

Будівництво Великої синагоги і відносини між власником міста та єврейською громадою. Велика синагога була відновлена до 1754 р., проте, вона вже не могла задовольнити потреби та амбіції єврейської громади, яка стрімко розвивалася наприкінці XVIII ст. Будівництво нової Великої синагоги у 1782–1795 рр. дає незаперечні докази того розквіту. Період буму для Дубна та його єврейської громади настав після Першого поділу Польщі у 1772 р. Відколи Львів приєднався до Австрії, важливі Контрактові ярмарки перенеслися звідти до теренів, які ще належали Польщі, і з 1774 р. вони відбувалися у Дубні. Місто процвітало за сприянням його спадкового власника з 1776 р., князя Міхала Любомирського (1752–1825)⁵. Він встановив 1789 р. три додаткових ярмарки, кожен з яких тривав два тижні. Навіть під час польсько-російських військових кампаній 1792–1794 рр., Любомирський

⁵ Володіння князя Станіслава Любомирського, разом з Дубном, були поділені між його синами Міхалом та Юзефом у лютому 1776 р. [15, с. 28].

Рис. 3. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу. Фото Ш. Зайчика, 1930-і роки. ПАН, 174776.

балансував між своїми обов'язками польського генерала та інтересами власника міста, йдучи на поступки заради останніх. Коли Дубно було остаточно приєднане до Російської Імперії під час Третього поділу Польщі 1795 р., Любомирський вирушив до Санкт-Петербургу, намагаючись переконати, хоч і безуспішно, імперських можновладців залишити контрактів ярмарки у Дубні. Ярмарки були перенесені до Києва, і період розквіту у Дубні завершився.

Хаїм Зеєв Маргольєш (Маргаліот, приблизно 1842 – після 1911 р.), маскіль, коронний рабин Дубна з 1878 р. та історик його єврейської громади [57; 7, с. 373–374], зазначав, що зведення нової синагоги почалося 1782 р. [19, с. 27]. Однак, рішення збудувати «кам'яну, велику, розкішну і славетну будівлю, щоб звеличити [славу] дому Бога нашого, малу святиню⁶, святу синагогу нашої громади» з'явилося в пінкасі⁷ кагалу, виданого тим самим Маргольєшем, лише 28 травня 1784 р. (19, с. 129–130).

Згідно з традицією, записаною Маргольєшем, зведення нової Великої синагоги підтримав князь Міхал Любомирський. Князь «наказав своїм слугам працювати безоплатно» на будові (або, за

⁶ «Мала святиня» (Єзекіїль, 11:16) – метафора синагоги.

⁷ Пінкас – реєстр подій, що сталися у громаді.

іншим свідченням того ж автора, «він відправив своїх селян працювати на будівництві за мінімальну оплату»), і вимагав лише третину (чи половину) вартості будівельних матеріалів [18, с. 6; 20, с. 38; 19, с. 27]. Згідно з оповіддю, записаною Маргольєшем з уст старого місцевого жителя, у церемонії закладення наріжного каменю синагоги взяли участь єврейська старшина міста та князь; вони сиділи за столами, збитими з дощок і покладеними на винні бочки, пили горілку і частувалися пряниками. Князь благословив присутніх та побажав їм завершення будівництва і молитви «одному Богові, який створив небо і землю, і який тримає у своїх руках душі всіх живих» [20, с. 38; 19, с. 27]. Ці спогади спільної трапези євреїв та християн, незвичної у ті часи, а також слова князівського благословення видаються значущими, оскільки Міхал Любомирський належав до «вільних мулярів», масонів⁸. Щоб увічнити його благодійність, громада подбала про

⁸ Міхал Любомирський належав до масонської ложі «Wielki Wschód Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego» (пол.: Великий Схід Королівства Польського та Великого Князівства Литовського); він також заснував ложу «Doskonała tajemnica na wschodzie Dubna» (пол.: Досконала таємниця на сході Дубна) 1780 р. [35, с. 108, 127; 34, с. 38].

таблицю над входом до синагоги: таблиця містила монограму Міхала Любомирського «МЛ» під геральдичною князівською мантією з короною (рис. 2, 4). Гебрайський напис на таблиці – це вірш Псалмів 55:15: «і ходимо до Божого дому серед бурхливого натовпу» (тут і далі слова Святого письма подано за перекладом Івана Огієнка), доповнений зазначенням року. Виділені літери гебрайського напису позначають єврейський рік (5) 653, що відповідає 1792/3 рокам. Судячи з наявних зображень, таблиця була мармуровою, монограма і князівська мантія з короною були виліті з металу, позолочені й пригвинчені до мармурової основи. На додаток, чотири литі Зірки Давида оточували мантію. Меморіальна таблиця була облямована металеву рамою із зубчастим верхнім краєм, який відлякував птахів (рис. 2, 4) [18, с. 6; 20, с. 38; 19, с. 27].

Згідно з Маргольшем, богослужіння у Великій синагозі почалося 1794 р. [19, с. 27]; величний ковчег Тори (арон кодеш), судячи з напису на ньому, був завершений наступного, 1795 р..

Незважаючи на зведення Великої синагоги, приватні будинки молитви також процвітали⁹. Вже перед Пасхою 1795 р. постанова кагалу нарікала, що «свята синагога була збудована через талан та благословення, як велична славетна будівля, а її відвідує мало людей (...) і кожен будує власне підвищення щоб скликати мін'ян у своєму будинку». Через це кагал наказав усім членам громади молитися у синагозі «або у Малому клейзлі чи Великому клойзі» у літній час, і заборонив усі приватні мін'яни, окрім тих, які належали громадській еліті. Однак 1797 р. спілка кравців і кушнірів отримала окреме приміщення в будинку нової синагоги «над вестибюлем (пулішем) з півдня» для їхнього дому молитви, який вони могли використовувати в будь-який день, окрім осінніх Свят [19, с. 144]. Наприкінці XIX ст. західна частина будівлі Великої синагоги містила чотири невеликих молитовні, дві на першому поверсі, й дві – на другому, де «чимало простолюдинів та ремісників» молилося упродовж року, окрім осінніх Свят, коли всі вони ходили до синагоги [20, с. 38; 19, с. 30; пор. 8, с. 281]. В будинку існувала також кагальна зала, яку використовували для громадських потреб навіть у 1880-тих, 40 років після скасування кагалів у Росії [9, стор. 616].

⁹ Під час зведення синагоги у 1791 році кагал заборонив канторам правити молитви у приватних будинках під час осінніх Свят, дозволивши їх лише у «святій синагозі або у клойзах» [19, с. 136]. Цікаво зауважити, що кагал безпосередньо не забороняв приватних будинків молитви, як він постановив 1776 р., а лише боронив канторам правити у тих будинках.

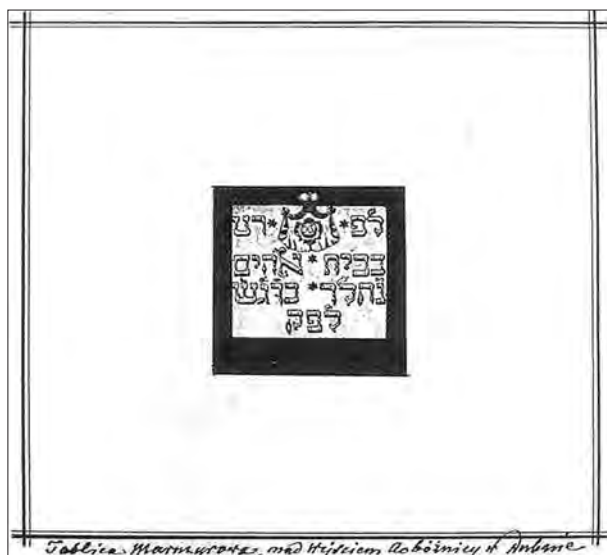

Рис. 4. Дубно. Таблиця над входом до Великої синагоги. Художник К. Піллати, кін. XIX ст. ВІД НМВ, No. 38869.

Зведення величної синагоги у 1782–1794 рр. за підтримки власника міста було виразною ознакою заможності, якої досягло місто упродовж двох десятиліть, коли там відбувалися Контрактові ярмарки. Ще однією ознакою важливості міста у єврейському світі стало заснування єврейської друкарні 1794 р. (діяла до 1820 р.)¹⁰. Як і синагога, єврейські книги друковані у Дубні протягом 1790–1800 рр., були позначені монограмою князя Міхала Любомирського.

Розміщення монограми власника на синагозі та єврейських книгах було виразом симбіозу магнатства і євреїв у Польсько-Литовській державі, симбіозу, який ізраїльський історик Моше Росман назвав «шлюбом з розрахунку» [30, с. 210]. Князь Міхал Любомирський підтримував зведення синагоги; цілком ймовірно його сприяння друкарні. Процвітання і добробут євреїв, які жили у його маєтку, були вигідні Любомирському, натомість євреї мали значні зиски від економічних можливостей та захисту, які надавав їм князь. Тим не менш, у 1807 р. Любомирський не погребував, всупереч звичаям, річною орендною платнею за ділянки, де розміщувалися синагога, клойзи та кладовище [19, с. 158].

Традиційно добрі стосунки між власником міста та єврейською громадою продовжувалася навіть після того, як Любомирські 1869 р. продали Дубно княгині Єлизаветі Олександрівні Барятинській (1826–1902). Наприклад, княгиня

¹⁰ Відомо, наприклад, що король Ян III Собеський (1629–1696), підтримував єврейську друкарню у його приватному місті Жовкві [5, с. 3].

Рис. 5. Дубно. Велика синагога, вид ковчега Тори. Фото перед 1901 р. За книгою: Loukomski Ge. Jewish Art in European Synagogues (from the Middle Ages to the eighteenth century) (Лондон, 1947 р.), с. 130.

Фото було відретушоване для усунення бликів від верхнього вікна.

Рис. 6. Дубно. Велика синагога, вид ковчега Тори. Фото 1900-х років. ПАН, 5094/В.

Барятинська жертвувала щорічно 100 рублів на єврейську добротину їдальню для бідних, а тому їдальня відправила металевий вінок на її похорон. Її спадкоємиця, графиня Єлизавета Володимирівна Шувалова (1855–1938), продовжила добротину традицію. Вона забезпечувала дровами з власних лісів бідних та єврейську лікарню, а 1903 р. звільнила лікарню та богадільню від сплати оренди [19, с. 33, 183; 46, арк. 10 зв.]. Таким чином, на початку ХХ ст. власники міста охоче підтримували благодійні установи, аніж будівництво синагог, але суть відносин між власником міста та єврейською громадою залишилася незмінною.

Архітектура Великої синагоги. Велика синагога у Дубні знаходиться всередині колишньої єврейської ділянки, на розі сучасних вулиць Старої та Кирила і Мефодія.

Об'ємно-просторова композиція синагоги, що ймовірно збереглася від самого початку, є симетричною, хоча ця симетрія дещо порушена через похилу місцевість і масивні контрфорси північної сторони. Синагога складається з високого центрального об'єму молитовної зали, що вкритий двоярусним

шатровим дахом з восьмигранним центральним ліхтарем, та двоповерхових прибудов з південної, західної та північної сторін, що вкриті односхилими дахами (рис. 23–29). Прибудови були зведені одночасно з центральним об'ємом: вони справляють враження єдиного архітектурного твору, товщина стін незмінна по всій будівлі; західний вестибюль частково перекритий хрестовим склепінням, яке очевидно датується ХVІІІ ст., а молитовню, що розміщувалася там, було згадано вже 1797 р.

Назовні, верхня та нижня частини фасадів, що належали відповідно до молитовної зали та нижчих прибудов, помітно відрізняються. Верхня частина фасадів – тридольна, рівномірно членована рустованими пілястрами. Віконні прорізи зали, по три з кожної сторони, перекриті лучковими або півциркульними арками та облямовані плоскими наличниками.

На відміну від високої молитовної зали, стіни прибудов рівномірно почленовані парними лопатками, а карниз розмежує перший та другий поверхи прибудови. Центральне поле західного фасаду, де містився головний вхід, виділено трьома отворами, в той час як інші поля мають один або два отвори. Пофарбування центральної частини на поч. ХХ ст. імітувало рустування (рис. 2, 3), але пізніше ця особливість була усунена. Крім того, лучкові

Рис. 7. Дубно. Велика синагога, вид склепіння. Фото Ш. Зайчика, 1930-і роки. ЦАН, 174777.

Рис. 8. Дубно. Мосяжний світильник у Великій синагозі. Фото С. Юдовіна, 1913 р. ЦПЮ.

Рис. 9. Дубно. Велика синагога, вид з південного сходу. Фото 1950 р. ДАРО, Ф. Р-204, Оп. 11, Спр. 7, арк. 276.

отвори центрального поля, були реконструйовані у прямокутні після II Світової війни.

Східний фасад синагоги не має прибудов і значно відрізняється від інших фасадів. Його центральна частина, яка відповідає молитовній залі, оточена бічними фасадами прибудов, що завершені половинними фронтонами. Рустовані пілястри ділили центральну частину фасаду на три поля по всій його висоті¹¹; ніжні частини пілястр були втрачені можливо після II Світової війни. Нижній регістр центральної частини фасаду прорізаний двома круглими вікнами, розміщеними симетрично з півночі і півдня від ковчега Тори, який займав середину східної стіни в інтер'єрі молитовної зали [рис. 11, 12, 25, 29].

Зміни, що сталися в екстер'єрі синагоги з початку XX ст., відображені у ряді фотографій. Отже, на найстарішому відомому фото (рис. 1) будівля пофарбована у контрастні кольори, призначені відповідно для виступаючих і заглиблених поверхонь, як це було прийнято у Російській Імперії. Заглиблені поверхні темні, а виступаючі – світлі. На тому етапі, восьмигранний ліхтар на даху синагоги був оздоблений наріжним рустуванням і пофарбований подібно до інших стін. На фото, відзнятих 1910 р. (рис. 2), стіни пофарбовані інакше: заглиблені поверхні світлі, коли виступаюче рустування темне. Вже у 1910 році даховий ліхтар був покритий бляхою, що сховала наріжні русти. Ще одне фото, відзняте до I Світової війни, показує ковану металеву огорожу з цегляними стовпами, що відгороджувала подвір'я з північної сторони синагоги.

Майже рік після початку I Світової війни, у вересні 1915 р., центральна частина Дубна була

¹¹ Зображені на фото Соломона Юдовіна, 1913 р. [56, с. 36].

зайнята австрійськими та німецькими військами, тоді як росіяни тримали передмістя Сурмичі, і упродовж півроку лінія фронту простягалася вздовж Ікви. Росіяни відвоювали Дубно під час Брусилівського прориву у травні 1916 р. Єврейські квартали міста сильно постраждали під час боїв і Велика синагога була сильно пошкоджена [8, с. 10; 54, с. 272].

Фото, відзняте після 1923 р., показує процес реконструкції синагоги: верхні реєстри фасадів вже були побілені. До 1930-х років синагога остаточно повернулася до колишньої величності та блиску (рис. 3). У міжвоєнний період стіни синагоги пофарбували у світлий колір, позбувшись «російської» двокольорової схеми. В той же період було усунене пофарбоване «рустування», що оточувало головний вхід.

Головний, чоловічий вхід до синагоги, зображений на рис. 2, розміщувався у центрі західного фасаду, і виходив на сьогоднішню вулицю Кирила і Мефодія (сьогодні цей вхід замуrowаний). Він вів до головного вестибюлю, звідки можна було дістатись до молитовної зали та анфілади допоміжних приміщень. Жінки користувалися окремим входом на північ від головного входу. Сходи, що вели на другий поверх приміщення для жінок, займали більшу частину північно-західного приміщення прибудови. Інші, зовнішні сходи, вели до жіночого входу, що був на другому поверсі північної сторони (рис. 1, 3). Існували також й інші входи, що провадили до західної, південної та східної прибудов, ведучи до допоміжних приміщень. Як було зазначено вище, західна прибудова містила чотири малих молитовні, дві на першому поверсі, дві – на другому.

Рис. 10. Дубно. Велика синагога, вид з північного заходу.
Фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Рис. 11. Дубно. Велика синагога, вид з північного сходу,
фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Рис. 12. Дубно. Велика синагога, вид з південного сходу,
фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Рис. 13. Дубно. Велика синагога, вид з південного
заходу, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Судячи з масивних пілястр першого поверху, що могли витримувати значні навантаження (рис. 23), та залишків склепінь, принаймні деякі приміщення на першому поверсі прибудов були перекриті хрестовими склепіннями. Легкі частини стіни над вікнами другого поверху [див. поперечний переріз, рис. 29] свідчать про пласкі дерев'яні стелі, які перекривали жіночі приміщення другого поверху. Трицентрові арочні отвори забезпечували жіночим приміщенням зоровий та звуковий зв'язок з молитовною залою з півночі, заходу та півдня (рис. 14). Жіночі приміщення першого поверху були зв'язані із залою лучковими отворами із залізними ґратами, які, видається, були згодом замуровані (рис. 16).

З вестибюлю чоловіки входили до молитовної зали із заходу, одразу звертаючись до напрямку молитви. Об'єм зали побудовано за дев'ятипольовою схемою, де чотири масивні восьмигранні пілони підтримують дев'ять парусних склепінь. Пілони з чотирьох сторін збагачені пласкими пілястрами; дванадцять пілястр подібного перетину розташовані при стінах навпроти пілонів, а центральні пілони і пристінні пілястри з'єднані трицентровими попружними арками. Простір, визначений чотирма центральними пілонами та дванадцятьма пілястрами, створював у відвідувача враження «купола, що покоїться на 16 колонах у 4 ряди», як зазначив єврейський оповідач [20, с. 38; 19, с. 27]. Очевидна різниця між чотирма центральними пілонами та дванадцятьма пристінними пілястрами, разом із згадкою про дванадцятирічний термін будівництва [20, с. 38; 19, с. 27], натякав, в уяві вірних, на Дванадцять колін Ізраїлю, важливу складову месіанських очікувань. Вага склепіння розподілялася між 16-ма опорами і дванадцять ніш полегшували конструкцію зовнішніх стін; все це дозволяло рівномірно прорізати ці стіни дванадцятьма великими арочними та лучковими вікнами, по три з кожної з чотирьох сторін зали. Пілони і пілястри були оздоблені п'єдесталами, капітелями та фризами з тягнутими профілями. Ці розкреповані профілі надавали споруді виразної барокової динаміки форм. На додаток, п'єдестали були оздоблені поліхромією, згодом перефарбованою кілька разів сірими та охристими смугами, які частково збереглися під побілкою (рис. 6, 17). П'єдестали колись мали литі мосяжні консолі, на яких стояли свічки, що освітлювали центральну біму (рис. 5, 6).

Ковчег Тори стояв посередині східної стіни, під лучковим вікном. На найдавнішому відомому фото, що було відзняте до 1901 р., ковчег Тори виглядає доволі занедбаним, частково, навіть, пошкодженим з південної сторони (рис. 5). Фото 1900-х рр.

Рис. 14. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид на північний схід, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Рис. 15. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид на схід, фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

відображає набагато кращий стан ковчега, відремонтваного, пофарбованого і позолоченого (рис. 6). Ковчег був багатоярусною дерев'яною конструкцією, приставленою до стіни; до нього провадив осьовий сходовий марш. Основа ковчега, вигнута і звужена донизу, оздоблена завитками й рокайлем, мала гебрайський напис, що згадував майстра Зе'єва Вольфа Сиркіса, який позолотив ковчег Тори 1901 р. [14, с. 3].

Перший ярус ковчега був побудований на хвилястому та ступінчастому плані. Він включав центральну шафу для Тори, до якої прилягали з боків по дві коринфські колони, різьблені пілястри і ажурні дерев'яні «крила». Дверцята шафи мали гебрайський напис з молитви Авіну Малкейну: «Отче наш, Царю наш, відчини ворота небес для нашої молитви». Слова молитви займали шість круглих панелів, по три на кожній ступці дверцят, розділених ряним різьбленням. Внутрішні коринфські колони були прикрашені виткою виноградною лозою, яка ймовірно натякала на біблійний вірш «Немов виноград на пустині, знайшов Я Ізраїля» (Осія 9:10). Парні колони були канельовані у нижній третині їхніх фустів. Пілястри і бокові «крила» вкривала рясна різьба. Нижня частина «крила» містила зображення морського чудовиська, які, можливо, натякали на збірку молитов Перек Шіра (Розділ співів) [33]. Цей ярус ковчега завершував розкрепований антаблемент, прикрашений позолоченими увігнутими рефлекторами. Випуклий ламбрекен заповнював центральний розрив антаблементу; на ньому містився гебрайський напис: «І зробиш віко зо щирого золота», (Вихід 25:17), який відноситься до золотого віка біблійного ковчега За-

повіту. Картуш із написом «Корона Тори» і двома птахами з боків, які напевно натякали на херувимів, що сиділи на біблійному ковчезі Заповіту, був розміщений над ламбрекеном і шафою Тори. Дві вази вінчали колони нижнього ярусу.

Другий ярус ковчега Тори містив Скрижалі Заповіту, який охороняли два грифони, також уособлення херувимів; до них прилягали коринфські колони, різьблені панелі та бокові «крила». Гебрайський напис на спогад про відновлення синагоги був розміщений під Скрижалями Заповіту. Видима частина напису проголошувала: «На вічну пам'ять / Великий ремонт [...] Великої / синагоги, рік р. Шмуеля / сина р. Єгуди Лейба [...] Йона». Повне ім'я спонсора було наголошено, і числові значення наголошених літер зазначали рік 1901. Цей напис згадував ремонт і позолочення ковчега Тори, виконані 1901 р. за ініціативою і пожертвами габая¹² Великої синагоги Шмуеля Горовіца майстром Вольфом Сиркісом [20, с. 38; 14, с. 3]. Скрижалі Заповіту, увінчані короною, оточувала відкрита завіса, яка символізувала завісу Святого Святих в єрусалимському Храмі. Різьблена виноградна лоза виляла по прилеглих колонах, дещо простіших, ніж ті дві, що прилягали до шафи з Торою. Ярус завершували карниз і парапет. Дві вази, що стояли перед парапетом, вінчали колони другого ярусу. Центральний картуш парапету, який підтримували два олені, мав гебрайський напис: «І вніс він / ковчега / до скінії», Вихід 40:21 (з незначними змінами). Наголошені літери у цьому вірші позначають 1795 рік, тобто дату завершення ковчегу Тори. Увесь ковчег вінчали бічні наверх, а центральний картуш оточував ажурний рокайль; картуш містив тетраграму – чотири гебрайські літери, які передають невимовне ім'я Всевишнього. Ваза із різьбленою рослиною височіла над цим картушем, досягаючи нижнього краю вікна.

Пюпітр (амуд) провідника молитви стояв перед ковчезом Тори з південної сторони. Пізньобароковий стиль пюпітру слідував стилю ковчега Тори; цілком ймовірно, що обидва об'єкти створив один майстер. Паперова таблиця шівіті стояла на пюпітрі провідника молитви; вона була обрамлена архітектурною композицією з бічними колонками, дуже схожими на зовнішні колони першого ярусу ковчега Тори, розкрепованим антаблементом, а також парапетом з центральною вазою, яку підтримували різьблені леви, що стояли на задніх лапах. Два консольні канделябри були прикріплені до пюпітру, а на столі стояло чимало підсвічників.

¹² Габай (гебр.) – староста синагоги.

Рис. 16. Дубно. Велика синагога, внутрішній вид північної стіни. Фото В. Левіна, 2011 р. Архів ЦЄМ.

Рис. 17. Дубно. Велика синагога, поліхромний розпис на південно-західному пілоні, фото В. Левіна, 2011 р. Архів ЦЄМ.

Восьмигранна біма (платформа для читання Тори) займала центр зали і стояла поміж чотирьох пілонів. Вона була огорожена кованим поруччям; на неї вели південні та північні сходи. Стіл для читання Тори стояв на східній стороні платформи. Таблиця, прикріплена над столом, була пожертвою Зеєва, сина Шмуеля, 1874 р. Гебрайський напис повчав: «Краще не дати обіту, ніж дати обіт і не сповнити!», Еклезіяст 5:5, і «Що вийшло з уст твоїх, будеш додержувати й будеш виконувати», Повторення Закону 23:24 (цей вірш слідує за обговоренням обітів у Повторенні Закону).

Молитовну залу освітлювали численні мосяжні світильники (рис. 8), пізніше – гасові лампами (рис. 5, 6), і врешті-решт – електричне світло (рис. 7). Деякі лампи звисали на металевих ланцюгах і стрижнях; два таких стрижні збереглися на західній стіні зали, над входом.

Велику синагога ремонтували декілька разів протягом XIX–XX століть. Документи свідчать про ті роботи, хоча їх фізичні та видимі наслідки не завжди можна співвіднести з документами. Отже, терміновий ремонт стіни у «Святій синагозі» 1823 р. був здійснений завдяки пожертві Зеліга, сина Залмана, сина Рафаеля з Бродів [19, с. 166]. Ймовірно, цей ремонт включав зведення масивних контрфорсів з північної сторони синагоги (рис. 10–12, 23).

Габай синагоги Меїр Шумський 1866 р. перепланував підвали синагоги, щоб там зберігати у безпеці ритуальні предмети [19, с. 30]. Габай Шмуель Горовіц 1901 р. здійснив великий ремонт. Окрім опорядження екстер'єру та відновлення ковчега Тори, що було обговорено вище, дерев'яну підлогу синагоги замінили на цементну плитку, яка частково збереглася і по сьогодні [19, с. 28]¹³.

¹³ Цей ремонт могла спричинити пожежа, що сталася у квітні 1895 р. В той час «більш ніж півміста» повністю згоріло, так само як і усі пінкаси громади та її архів [13, с. 1; 20, с. 30].

Архітектура Великої синагоги, незважаючи на чималі ремонтні роботи, залишилася пам'яткою часів свого походження – кінця XVIII століття. Збереглася об'ємно-просторова композиція, притаманна архітектурі синагог часів Речі Посполитої: поєднання майже кубічного об'єму молитовної зали з нижчими прибудовами, прилеглими до неї з півдня, заходу і півночі. Центральний об'єм, тридольний на кожному фасаді, був покритий шатровим дахом, добре відомим на той час в архітектурі деяких кам'яних синагог (наприклад, у Великій Приміській синагозі Львова) та багатьох дерев'яних синагог. Ця схема пізніше була повторена у кількох південних волинських синагогах, зокрема, у Горохові й Радивиліві. Внутрішній простір був підпорядкований дев'ятипольовій схемі, відомій у регіоні з XVII ст. (Острог). Разом з вихідними рисами цієї схеми, Велика синагога включала елементи пізнього бароко, що виникли у XVIII ст., а також новітні парусні склепіння. Її головні літургійні елементи – ковчег Тори і біма – були типовими творами єврейського сакрального мистецтва XVIII ст., поширеними у доволі великому ареалі.

Ритуальні предмети, життя громади та єврейська колективна пам'ять. Пожертви ритуальних предметів до синагоги були одним з найдоступніших шляхів для вираження особистої відданості релігії, а також заможності та положення у громаді. Предмет пожертви ніс на собі ім'я дарувальника, набував меморіальної функції та нагадував про жертводавця протягом століть після його смерті. Такі предмети могли використовуватися під час щорічного поминання, якого удостоювалися століттями визначні та шановані прочани дубенської громади.

Отже, щорічні поминання дубенського рабина та видатного каббаліста р. Йосефа Йоске (обіймав посаду у 1698–1706 рр.), сина ковельського рабина Єгуди Юдла і предка історика Шимона Дубнова, супроводжувалися молитвою Ель мале рахамім [20, с. 26; 19, с. 13; 23, с. 18–19; 49, стор. 1–7]. Інших рабинів також вшановували у молитвах, а предмети, які вони пожертвували синагозі, зберігалися з поч. XVIII ст., з часів, які передували зведенню теперішньої Великої синагоги. Серед таких предметів були сувій Тори, подарований рабином Єгошуа Хешелем, сином Еліазара (обіймав посаду у 1719–1729 рр.) [23, с. 21]; сувій Тори, завіса для ковчега Тори, та ламбрекен до неї, вишиті знаком священицького благословення й подаровані рабином Іцхаком Моше Каганою (обіймав посаду у 1741–1745 рр.) [23, с. 22; 19, с. 14]; завісу до ковчега Тори, яку рабин Зеєв Вольф, син Нафталі

Рис. 18. Завіса та ламбрекен ковчега Тори, що висіли у Великій синагозі, 1727 р. Фото К. Кльоса, 1916 р. ПАН, 5099/В.

Рис. 20. Щити та указки для Тори віднайдені під час експедиції С.А. Ан-ського до Великої синагоги. Фото С. Юдовіна, 1913 р. За книгою: [3, с. 44].

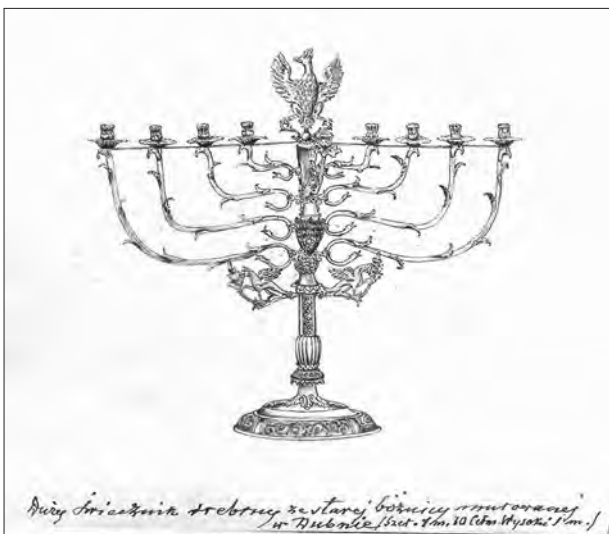

Рис. 19. Срібна ханукальна менора з Великої синагоги. Художник Ксаверій Піллаті, кін. XIX ст. ВІД НМВ, No. 38866.

Гірца (обіймав посаду у 1777–1800 рр.), придбав у Гданську [23, стор. 25]. Завісою, подарованою рабином Шаулем, сином Ар'є Лейба з Амстердаму (1717–1790, обіймав посаду у 1745–1755 рр.) у пам'ять про його дружину Міріам Діну, користувалися ще наприкінці XIX ст. на Велику суботу¹⁴

¹⁴ Субота, що передує святу Пасхи.

та Суботу Покути (Шаббат Тшува)¹⁵ – у ті дні, коли за звичаєм міський рабин проповідував у синагозі [18, с. 7; 19, с. 15; 23, с. 22–23]. Маргольєш залишив докладний опис інших завіс ковчега Тори XVIII ст., якими користувалися у Великій синагозі в особливі дні [19, стор. 28–30]. Він також зазначив, що на той час у синагозі було від 60 до 70 сувоїв Тори [20, стор. 38; 19, с. 28, 30].

Розкішні завіси ковчега Тори та інші ритуальні речі були предметами особливої громадської опіки. Запис 1831 р. пояснює, що «усі золоті, срібні та мідні предмети, а також святі шати Великої святої синагоги» знаходилися в руках служки Єшаягу, сина Йоеля. Після його смерті 1831 р., його пасинок Шимон, обійняв цю посаду і відповідальність за речі, щоб забезпечити свою матір, Єшаягову вдову [19, с. 169–171]. Габай Великої синагоги Меїр Шумський 1866 р. спорудив щось на кшталт сейфу у погребі синагоги для зберігання цих предметів [19, с. 30].

Ритуальні предмети з гордістю демонстрували відвідувачам та фотографам. Отже, фото 1916 р. зображають 4 вишиті завіси на ковчег Тори і два ламбрекени. Один з них (рис. 18) був подарований

¹⁵ Субота між єврейським Новим роком (Рош Гашана) та Днем спокути (Йом Кіпур).

Рис. 21. Ханукальна менора, корони та щити Тори з Великої синагоги. Фото К. Кльоса, 1916 р. ПАН, 5098/В.

Рис. 22. Крісло для церемонії обрізання на бімі у Великої синагоги. Фото С. Юдовіна, 1913 р. ЦПЮ.

1727 р. Яковом і Гіршем, синами Єгуди Лейба, і наприкінці XIX ст. служив під час молитви Мусаф¹⁶ в останні дні Пасхи та Свята Кущів (Шміні Ацерет) [19, с. 29].

Художник-графік Ксаверій Піллаті наприкінці XIX століття і фотограф К. Кльос 1916 р. доку-

¹⁶ Мусаф – додаткова служба, яку правлять на Шабат та свята.

ментували три корони Тори у Великій синагозі (рис. 21). Всі три корони були подібні за формою і стилем до тих, що виготовлялися у Львові, та, можливо, у Бродях наприкінці XVIII ст.– початку XIX ст. [50; 39]. Під час етнографічної експедиції С. А. Ан-ського (1863–1920) [53, с. 202–203] було сфотографовано 19 срібних тасім (щитів Тори) та 14 срібних указок Тори, що зберігалися у Великій синагозі 1913 р. (рис. 30) [3, стор. 44]. Лише п'ять з цих щитів з'являються на фото Кльоса 1916 р. (рис. 20), і три з них зображені Ксаверієм Піллаті. Щити та деякі указки виявляють схожість з тими, яких виробляли у Львові у XVIII та XIX ст. [39]¹⁷. Стилістична схожість між львівськими, бродівськими та дубенськими ритуальними предметами не обов'язково означає їхній імпорт з міст Галичини до Дубна, оскільки їхні пробірні знаки невідомі. Більш ймовірно, що ці три єврейські громади належали до єдиного культурного ареалу в часи Польсько-Литовської держави, і навіть пізніше, у XIX ст. Крім того, історичні свідчення про єврейських майстрів срібних та золотих справ, а також мосяжників, які проживали у Дубні і мали свою власну молитовню у середині XIX ст. [42; 43; 44; 46, арк. 31; 47; 40; 41], може вказувати на місцеве виробництво єврейських ритуальних предметів, окрім виробництва для загального ринку.

Найціннішим ритуальним предметом Великої синагоги був срібний дев'ятисвічник, ханукальна менора, 110 см завширшки й 100 см заввишки (рис. 19, 21). За свідцтвом Маргольєша, її свічки запалювали не лише під час Хануки, а також і суботніми вечорами та на інші свята [19, с. 28]. Маргольєш також розповідає, що менору викрав один християнин, який наважився в суботу погасити свічки, зламав менору і продав її. Випадково побачили, як він продавав менору, заарештували його, а рештки менори повернули до синагоги [19, с. 28]. Цим переказом можна пояснити пам'яткову табличку уміщену на стволі менори – її ледве видно на фото, проте напис був опублікований Маргольєшем: «Як вічний / знак та пам'яткова жертва / старшині [товариства] шинкарів та членам товариства / в 1837 році чиста менора, що [колись] була пожертвована синагозі, була викрадена і віднайдена пошкодженою, і добротою своїх сердець вони її знову гарно відремонтували і завершили на Гошана Раба¹⁸ 1838 р., на віки вічні, до прищестя

¹⁷ Ці указки мають дві кулі, одна нагорі, а друга посередині циліндричного стрижня, часто з ажурного срібла, з великою манжетою над рукою, якою вказують на текст.

¹⁸ Сьомий день єврейського Свята Кущів.

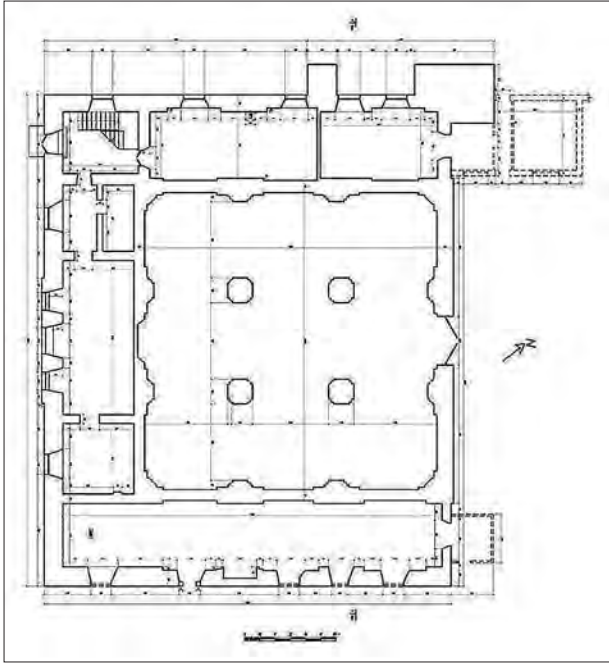

Рис. 23. Дубно. Велика синагога, план першого поверху. Обмірне креслення 1984 р. Архів ЦСМ.

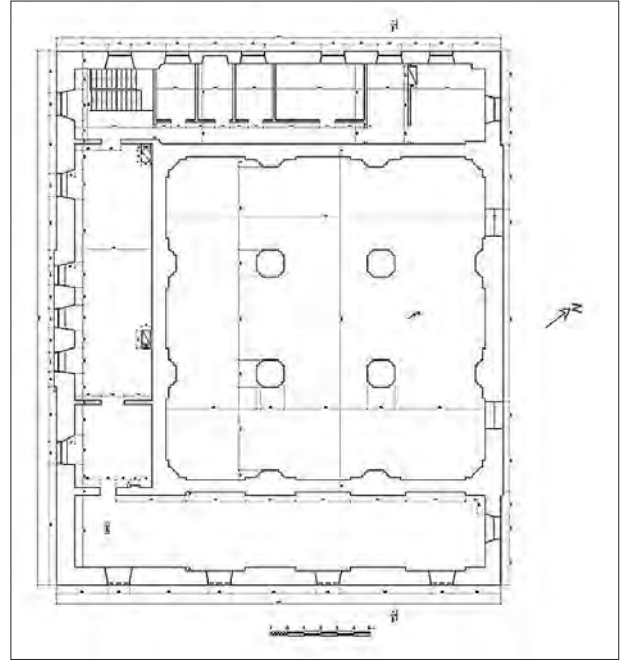

Рис. 24. Дубно. Велика синагога, план першого поверху, 1984 р. Архів ЦСМ.

Месії». Інша присвятна табличка, уміщена на двоголовому орлові й опублікована Маргольшесем 1910 р., гласить: «А це справа оновлення менори, коли товариство шинкарів додало до неї багато срібла, 1816 р.». Однак, двоголовий орел – герб Росії – помітний лише на фото 1916 р. (рис. 21). Відмінним чином, на малюнку кінця XIX ст., менору прикрашав польський геральдичний орел (рис. 19). Можна припустити, що польський одноголовий орел, що датується часами до поділу Польщі, був замінений російським, двоголовим і більш «політично коректним»¹⁹. Однак, в цьому випадку походження присвятної таблички 1816 р. залишається незрозумілим. Інше припущення полягає на приналежності двоголового орла до якоїсь іншої менори, звідки її перенесли до цієї шойно наприкінці XIX ст., після того, як був зроблений малюнок Ксаверія Піллаті.

Важливий предмет меблювання синагоги – крісло для церемонії обрізання, так зване «крісло пророка Іллі» – бачимо на фото 1913 р. (рис. 22). З одного боку цього крісла сидав сандак («супутник

¹⁹ Заміна геральдичних польського, російського та австро-угорського орлів у синагогах Східної Європи була повторюваним сюжетом. Наприклад, див. архівне свідчення щодо заміни геральдичного орла Габсбургів на польського орла в Бучачі 1934 р. [51]. Цю тему використав єврейський письменник, нобелівський лауреат Шмуель Йосеф Агнон в оповіданні «Ма'асе га-менора» (Історія Менори) [1]. Щодо мотиву орлів на синагогальних свічниках, див. [28].

дитини»), який тримав немовля під час церемонії, залишаючи інший бік вільним для Пророка Іллі, якого вважали покровителем та охоронцем новонародженого, присутнім при кожному обрізанні. У Дубні крісло, шанований предмет, стояв у тильній, західній частині біми. Це було подвійне крісло, зібране з двох звичайних крісел, оздоблених орнаментом у стилі рококо. Менші предмети, помітні на фото під кріслом – латунні свічники, і можливо, дерев'яна палиця та шкіряна подушка, знаряддя, відоме як пральник: його уживали для закликів громади до тиші й порядку [4, с. 25].

Більшість дубенських євреїв щоденно молилися у розмаїтих будинках молитви, і лише один з них – Авраама Мордехая Меерсона – збережений на вул. Замковій (рис. 32). Лише Велика синагога, окрім місця молитви, правила також головним громадським приміщенням. Зокрема, 15 жовтня 1884 р. у Великій синагозі святкували 100-річчя видатного громадського діяча та філантропа, сера Мозеса Монтефіоре (1784–1885). Сторіччя Монтефіоре святкували у багатьох єврейських громадах світу, і ці обходи свідчили про важливе місце, яке займав ювіляр у колективній пам'яті євреїв, місце захисника та прихильника пригноблених євреїв у Росії, Палестині, Сирії, Румунії та в інших країнах. У Дубні святкування складалося з проповіді мовою їдиш, яку виголосив місцевий достойник Шалом Меерсон та проповіді коронного рабина Хаїма Зеєва Марголієша, виголошеної російською мовою, а також молитов у виконанні кантора Якова

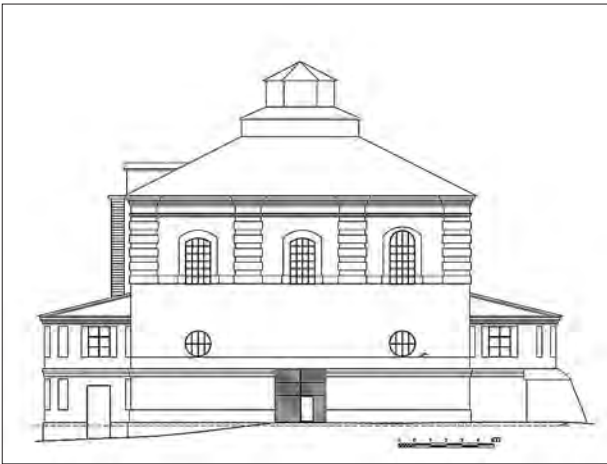

Рис. 25. Дубно. Велика синагога, східний фасад, 1984 р. Архів ЦСМ.

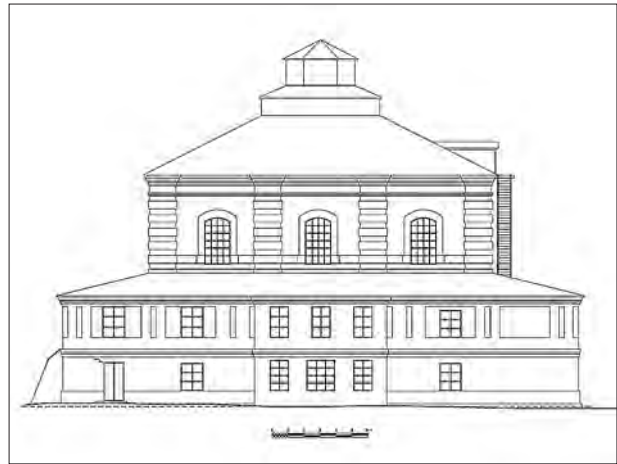

Рис. 26. Дубно. Велика синагога, західний фасад, 1984 р. Архів ЦСМ.

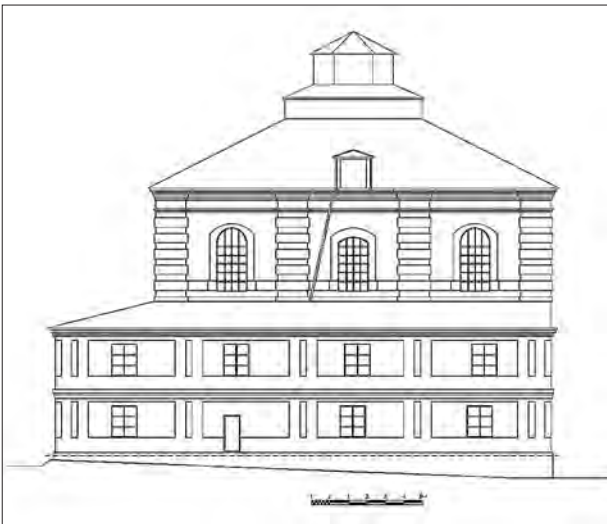

Рис. 27. Дубно. Велика синагога, південний фасад, 1984 р. Архів ЦСМ.

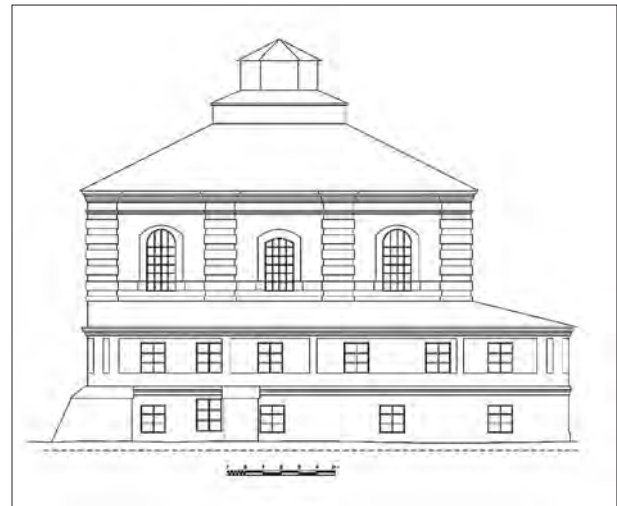

Рис. 28. Дубно. Велика синагога, північний фасад, 1984 р. Архів ЦСМ.

Скеля Бліндмана. Звіт про святкування склав Авраам Бер Готтлобер (1810–1899) – один з найвидатніших маскилів Росії [10, с. 1339]. Наступного року Готтлобер сповістив читачів про службу з нагоди смерті Мозеса Монтефіоре: молитви співав Бліндман, а хвалебне слово сказав рабин Моше Натан [11, с. 969].

Ритуальні предмети, що були подаровані визначними членами громади і якими користувалися у пам'ятні дні, були просякнуті пам'яттю і служили її ритуальному затвердженню. Просторовий і символічний зв'язок між синагогою і пам'ятками часів повстання Хмельницького (ця тема безперервно формувала свідомість українського єврейства) – братська могила страчених євреїв та могила молодят – перетворив дубенську Велику синагогу на місце єврейської пам'яті.

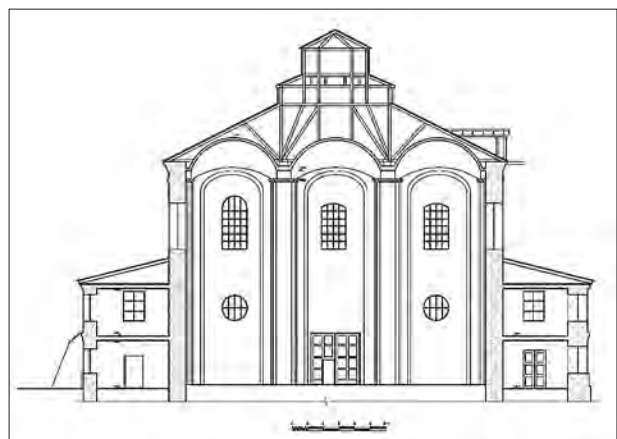

Рис. 29. Дубно. Велика синагога, північний фасад, 1984 р. Архів ЦСМ.

Рис. 30. Дубно. Старий дім молитви, західний фасад.
Фото І. Фуголя, 1998 р. Архів ЦСМ.

Рис. 31. Дубно. Старий дім молитви, молитовна зала, західна стіна.
Фото І. Фуголя, 1998 р. Архів ЦСМ.

Рис. 32. Дубно. Колишній Бейт Мідраш Авраама Мордехая Мерсона, вид з північного заходу.
Фото С. Кравцова, 2011 р. Архів ЦСМ.

Синагога без громади. Друга світова війна спричинила руйнування синагоги, подібні до втрат завданих під час попередньої війни. Вони відображені на фото (рис. 9) та описі складеному 1950 р. рівненським підприємством «Сільелектро»: «Здание синагоги во время войны сильно повреждено, правая часть пристроя совершенно разбита, лишена крыши, потолочного перекрытия и с основным зданием и имеет большие трещины. Фасадное и левое крыло основного здания так же не имеет крыши, окон, потолочного перекрытия, отсутствуют двери. Внутри здания никаких деревянных облицовок а также художественных росписей нет. Голые стены в трещинах с обваливающейся штукатуркой и почерневшей побелкой, требуют немедленного ремонта, сметная стоимость кот. определяется в 430 тыс. рублей» [48, арк. 267]. Крім того, огорожа синагоги була знищена; усі предмети інтер'єру зникли, а меморіальна таблиця над входом розбита. Синагогу використовували для молитви євреї, які повернулися до міста: за інформацією місцевих урядовців, по суботах там молилося 10–15 людей, а на свята в синагозі збиралося близько 50 євреїв [48, арк. 268].

Улітку 1950 р. влада перетворила Велику синагогу на місце «організації майстерень, виробничої бази та заготівлі вузлів будівництва Іванівської, Млинівської та Берегівської ГЕС» [48, арк. 260, 271, 281]. Проведено реконструкцію, в межах якої був замурований головний вхід, прорубаний портал через ковчег Тори, і авто-оглядова яма була влаштована у молитовній залі. У 1984 була запланована нова реконструкція, цього разу вже для потреб ДТСААФу. Проектна документація, розроблена рівненською філією «Укржилремпроєкту», відображала існуючий стан будівлі (рис. 23–29), і пропонувала звичайні ремонтні роботи. Роботи були виконані і у 1980-х рр. будівля непогано утримувалася. Її знов пофарбували у два кольори,

підкресливши виступаючі деталі. За міськими переказами, голова місцевого відділення ДТСААФу, євреї, особливо піклувався про колишню синагогу і намагався зберегти будівлю якомога краще²⁰.

У незалежній Україні ДТСААФ був розформований, а приміщення синагоги передане 1993 р. Історичному музею міста Дубна. В ті роки, Ізраїльська організація вихідців з Дубна пробувала зацікавитися будівлею. На їхню вимогу та їхнім коштом портал на місці ковчег Тори був замурований, проте, лише зсередини [пор. рис. 12 і 15]. Також була засипана авто-оглядова яма, а підлога молитовної зали відремонтована. В рамках цієї діяльності мер міста Леонід Дудко відвідав Ізраїль, було прийнято рішення замовити кошторис комплексних реставраційних робіт львівському інституту «Укрзахідпроектреставрація» [55, с. 6]. На жаль, ніяких реставраційних робіт не проводилося, і будівля невпинно занепадає (2011). Протікає дах, склепіння обвалюються (рис. 14, 15). Приміщення синагоги стоїть бездоглядне і зачинене, ключі зберігаються у приміщенні Історичного заповідника у Дубенському замку.

Місцеві українці розповідають чимало легенд про синагогу. Один з переказів твердить, що синагога була відремонтована у 1916 році «коштом князя Любомирського»²¹; це здається сумнівним, хоча б тому, що місто перестало бути власністю Любомирських 1869 р., і все ще було місцем бойових дій Першої Світової війни того року [26, с. 195]. Легенда скоріше передає узагальнений образ Любомирських як благодійників Дубна у міському фольклорі, аніж їхню реальну участь у реставрації синагоги після Першої Світової війни. Цей переказ неявно висловлює негативне відношення до

²⁰ Записано Володимиром Левіним з переказу місцевого вчителя 19 червня 2011 р.

²¹ Цю історію розповіла співробітниця Дубенського музею Тамара Дмитренко С. Кравцову у травні 2011 р.

Російської Імперії, і поетизує польський патронат над містом. Ще одна місцева легенда розповідає про підземний хід, що з'єднує Велику синагогу з дубенським замком²². Такі легенди були поширені у Східній Європі; вони зображували євреїв як переслідувану групу населення, яке завжди шукало захисту польського пана та його гарнізону²³.

²² Цю історію розповів місцевий житель, «який самий був у цьому ході», С. Кравцову у травні 2011 р.

²³ Цікаво, що авторам не вдалося віднайти у єврейських джерелах оповідання про підземний хід у Дубні.

Незважаючи на жалюгідний стан, Велика синагога залишається важливою домінантою міського ландшафту, офіційною пам'яткою архітектури. Її будівля, незважаючи на численні реконструкції та ремонти, досі містить чимало автентичних елементів кінця XVIII століття. Це важливе місце єврейської історії та пам'яті. Вона надалі залишається також місцем української пам'яті, оскільки сьгоднішні жителі міста, не євреї, розповідають про неї легенди.

ДЖЕРЕЛА

1. Agnon S.Y. Ma'aseh ha-menorah // Agnon S.Y. Ir u-mlo'ah. Jerusalem, 1973. – С. 29–37.
2. Archiwum Państwowe w Lublinie. – Archiwum Lubomirskich z Dubna. – Sygn. AL 72 (мікрофільм САНJP, HM2/6363). “Porządek synagogi [...] w Dubnie [...] 1722 postanowiony”.
3. Back to the Shtetl: An-ski and the Jewish Ethnographic Expedition 1912–1914. – Jerusalem, 1994.
4. Bałaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909.
5. Bałaban M. Z zagadnień ustrojowych Żydostwa polskiego. – Lwów, 1932.
6. Cohen M. Beit-ha-midrash de-rabi avraham mordekhai // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. – С. 281–284.
7. Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966.
8. Elimelekh B. Dubno rabati // Yalkut Vohlin. – 1945. – Т. 1. – випуск 2. – С. 11–13.
9. Fefer Y.-A. Dubne mit 80 yor zurik // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. –Р. 613–620 / за ред. Yaakov Adini.
10. Gottlob A.B. Dubno // Ha-melits. – 1884. – №83. – С. 1339.
11. Gottlob A.B. Dubno // Ha-melits. – 1885. – №60. – С. 969.
12. Gurland H.Y. Le-korot ha-gzerot al Israel. – Kraków, 1888. – Т.2.
13. Ha-melits. – 1895. – № 86.
14. Ha-tsfirah. – 1901. – № 201.
15. Kowecki J. Lubomirski Józef // PSB. – Wrocław, 1973. – Т.18. – С. 27–28.
16. Levin V. Synagogues, batei midrash and kloyzn in Vilnius // Synagogues in Lithuania: A Catalogue. – Vilnius, 2012. – том 2. – С. 281–351.
17. Levitats I. Der pinkas fun dubner kahal // Historishe shriftn fun YIVO. – 1937. – № 2. – С. 80–114.
18. Margolies H.Z. Dubno // Ha-melits. – 1893. – №4. – С. 6–7.
19. Margolies H.Z. Dubno rabati. – Warszawa, 1910.
20. Margolies H.Z. Le-korot ha-yehudim // Ha-tsfirah. – 1902. – № 8. – С. 30.
21. Nataneli-Rothman Y. Ha-ir ve-koroteha. // Dubno: Sefer zikaron. – Tel Aviv, 1966. – С. 21–126.
22. Pesis P. Ateret leviim. – Warszawa, 1902.
23. Pesis P. Ir dubno ve-rabaneha. – Kraków, 1902.
24. Pesis P. Matsevot atikot be-dubno // Ha-melits. – 1899. – № 272. – С. 3.
25. Rabinovich N. Dubno. // Ha-melits. – 1862. – № 19. – С. 302.
26. Radliński I. Dubno // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 194–197.
27. Rekhman A. Di yidishe etnografie un folklor. – Buenos Aires, 1958.
28. Rodov R. The Eagle, Its Twin Heads and Many Faces: Synagogue Chandeliers Surmounted by Double-Headed Eagles // Studia Rosenthaliana. – 2004. – №37. – P. 77–129.
29. Rosman M. Dubno in the Wake of Khmel'nyts'kyi // Jewish History. – 2003. – № 17. – P. 239–255.
30. Rosman M. The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish Lithuanian Commonwealth during the 18th Century. – Cambridge, Mass., 1990.
31. She'elot u-teshuvot MaHaRaM Lublin. – Jerusalem, 1977.
32. Stampfer S. What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648? // Jewish History. – 2003. – № 17. – P. 207–227.
33. Yaniv B. Praising the Lord: Discovering a Song of Ascents on Carved Torah Arks in Eastern Europe // Ars Judaica. – 2006. – № 2. – P. 83–102.
34. Zahorski A. Lubomirski Michał // PSB. – Wrocław, 1973. – том 18. – S. 38–40.
35. Załęski S. O masonii w Polsce, od roku 1738 do 1822: na źródłach wyłącznie masonskich. – Kraków, 1908.
36. Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. – Москва, 1959.

37. Бердичевский М. Дубно // Еврейская энциклопедия. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1910. – Т. 7. – С. 356–359.
38. Бершадский С.А. Русско-еврейский архив: документы и материалы для истории евреев в России. – СПб.: Общество распространения просвещения между евреями в России, 1882. – Т. 2.
39. Гросс В.Л. Ритуальні предмети синагоги // Kravtsov S.R. Synagoga Nachmanowiczów: historia, architektura, pamięć. – Warszawa, 2012. – В друці.
40. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 920. – Арк. 42.
41. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 952. – Арк. 2.
42. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 44зв.
43. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.
44. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 24зв.
45. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21зв.; – Спр. 10. – Арк. 26зв.
46. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 60а.
47. ДАРО. – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 120.
48. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 7.
49. Дубнов С. Книга жизни. – Рига, 1934. – Т. 1.
50. Канцедикас А., Волковинская Е., Романовская Т. Серебро. – Москва, 2001.
51. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – УК-31. – Арк. 431.
52. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... // Жовтень. – 1983. – №10 (468) – С. 89–105.
53. Сергєєва І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2006.
54. Сергійчук В. Погроми в Україні, 1914–1920: Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – Київ, 1998.
55. Синагогу відбудують на честь пам'яті єврейського Голокосту // Скриня. – 2007. – 44(638). – С. 6.
56. Соколова А. Фотографические снимки в альбом «Еврейской художественной старины». – СПб., 2007.
57. Станиславский С. Маргольеш, Хаим Вольф // Еврейская энциклопедия. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1911. – Т. 10. – С. 622–623.

*Авторизований
переклад з англійської – П. Бенедюк*

Велику синагогу у Дубні розглянуто як визначну пам'ятку сакральної архітектури Волині XVIII ст., осередок релігійного та громадського життя євреїв, скарбницю цінних ритуальних предметів та місце історичної пам'яті багатьох поколінь єврейського, українського та польського етносів.

The Great synagogue in Dubno is considered as a prominent monument of sacral architecture of Volyn in the XVIII century, a center of religious and public life of Jews, treasury of valuable ritual objects and a place of historical memory of many generations of Jewish, Ukrainian and Polish peoples.

Міхал Кужей

НОВА¹ КОСТЕЛЬНА АРХІТЕКТУРА ВОЛИНІ ДО ПОЧАТКУ КОЗАЦЬКИХ ВОЄН²

Під¹ час² воєнних змагань, які прокотилися по Волині в середині XVII ст., були знищені майже усі католицькі костели. Вони стали однією з головних цілей козаків, котрі виступали під гаслом захисту православ'я. Ці руйнування стали переломним моментом в історії волинської архітектури, призвівши до спустошення краю та на кілька років затамувавши будівельний рух. Суспільні катаклізми перервали розвиток перехідного етапу поміж маньєристичними та ранньобароковими мистецькими явищами, завершили певний етап інтенсивного розвитку монументального будівництва, що припадав на першу пол. XVII ст.

Жоден із середньовічних костелів Волині не зберігся до нашого часу і відомостей щодо їх зовнішнього вигляду немає. Скоріше за все, їх було відносно небагато, адже в самому Луцьку до кінця XVI ст. існувало лише три католицькі святині: собор, костел домініканців і костел Святого Якова. Так само й поза столицею воєводства парафіяльна сітка не була густою, а діяльність орденів обмежувалась місіями при дворах магнатів, крім двох головних міст – Луцька й Володимира-Волинського. Під владою Литви майже все населення Волині належало до православ'я, католиками ж були переважно переселенці і їх кількість була незначною. Перші зміни в релігійних стосунках спричинило поширення реформації, яка повернула частину православних шляхетських родин. Подальше укладення Берестейської унії та протистояння обох церков східного обряду підірвало їх авторитет,

¹ Уживаний в статті термін «nowożytna architektura» в контексті загальноприйнятої історичної періодизації перекладається нижче як архітектура, котра причетна до «нової доби», тобто до XVI–XVIII ст. – Прим. наук. ред..

² Автор вдячний за допомогу у підготовці цієї праці д-ру габлітованому Піотрові Красному, д-ру Анджею Бетлею, магістрам Кінзі Блашке та Мартину Бернатові, котрим висловлює подяку за зауваження та консультації, а також за надання неопублікованих результатів їхніх праць. Польськомовна версія статті опублікована раніше: Kurzej Michał. Nowożytna architektura kościelna na Wołyniu do czasów wojen kozackich // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury. Red. P. Borek. – Kraków, 2008. – S. 272–294.

призвело до переходу шляхти в католицизм [1, с. 33, 43]. Розвиток кам'яного зодчества в зазначений період набрав обертів завдяки появі нових фундаторів-католиків, що фінансували чисельні костели та засновували монастирі [2, с. 224]. Практично усі зведені в цей час храми постали завдяки магнатам, більшість яких походила з давньоруських князівських родів. Натомість привертає увагу той факт, що роль духовенства у засновницьких справах була невеликою, а ініціативи дрібної шляхти та міщанства взагалі були відсутні.

Образ костельної архітектури на Волині, напевно, назавжди залишиться неповним. У XVII ст. переважали дерев'яні храми, однак вигляд жодного з них нам невідомий. У випадку мурованих споруд брак писемних джерел та іконографічних зображень ускладнює точне датування, визначення етапів будівництва і реконструкцію автентичного вигляду будівлі. Таким чином більшість представлених висновків є гіпотетичними. Таємницею залишається навіть вигляд багатьох споруд високого рангу, найважливішими з яких є парафіяльний костел у Володимирі-Волинському та місцевий домініканський костел, від якого залишилася лишень вежа [3, с. 26]. Нічого більш детального не відомо й про парафіяльні костели в Базалії (фундація 1586 р.) [4, с. 21], Несвічі (1612–1618 рр.) [5, с. 147], Тучині (фундація 1618 р.) [6, с. 106] та про найдавніші домініканські святині в Ляхівцях (початок будівництва 1612 р.) [7, с. 134–135], Любарі (фундація 1630 р.) [8, с. 375], Чарторийську (завершення будівництва 1640 р.) [9, с. 31], Торговиці (сер. XVII ст.) [10, с. 70].

Дослідження ускладнює також стан збереженості згаданих костелів, більшість з яких після козацьких воєн, була відбудована, однак знову поруїнована російською владою в XIX ст. Ті ж, котрі unikнули знищення, були переважно перетворені на православні церкви, що завжди призводило до зміни їх первісних форм. До втрати багатьох пам'яток призвели також обидві світові війни і радянська політика в XX ст. Вказані причини часто примушують до обережності в наведених міркуваннях щодо аналізу костельних планів, форма яких прийнята за головний типологічний критерій.

* * *

Однозначне визначення моменту зародження нових архітектурних тенденцій на Волині неможливе. Невідомі форми першої луцької катедрі, будівництво якої розпочато в 1539 році [11, с. 159], а спроба її реконструкції не підкріплена переконливими аргументами [12, с. 193–105]. Однак, можна припустити, що ця будівля не мала нових рис, бо вже під кінець століття назріла потреба її «прикрасення та переоздоблення», яке здійснив єпископ Бернард Мацейовський [13, с.161]. Ці переробки, найімовірніше, торкалися пристосування святині до вимог літургії, реформованої Тридентським собором, та велися згідно приписів святого Карла Боромея. Луцький єпископ, що був його учнем, у підвладних йому дієцезіях впроваджував в життя рекомендації, сформульовані святим, а також пристосовував до місцевих потреб його теоретичну працю, присвячену будівництву і оздобленню костелів [14, с.119–138]. Проведена Мацейовським модернізація катедрі могла відіграти значну роль, сприяючи поширенню нових вирішень і прищеплюючи нові форми в провінційній архітектурі.

Одним з найперших прикладів використання згаданих тенденцій, ймовірно львівського походження, є розбудова монастиря францисканців в Межирічі Острозькому (рис. 1). Цей незвичний архітектурний ансамбль постав навколо перебудованої п'ятикупольної церкви з триапсидною східною частиною, що за своєю формою подібна до замкового храму в Острозі, будівництво якого розпочато в 1521 р. Монастир, заснований Янушем Острозьким, був зведений в 1608–1612 рр. [15]. Будівлі оточено оборонним муром, що має форму неправильного чотирикутника в плані, з кутовими шестикутними вежами, увінчаними сграфітовим фризом і аттиком, з надбрамною вежею на осі входу до церкви (сучасний вигляд вежі походить з XVIII ст.). Монастир складається із приєднаних до бічних стін церкви двох симетричних крил, обмежених по кутах циліндричними баштами (рис. 2). Перший поверх кожного з них поділено на три рівні частини, з котрих середня вміщує сіни разом зі сходовою кліткою, а бічні – квадратні зальні кімнати. Декорація склепінь монастиря складається зі смуг, накладених на шви, які поєднуються із центральною прямокутною розеткою. На зовнішніх пласких, непочленованих фасадах будівлі розміщено віконні обрамлення з трикутними та сегментними фронтонами, а також два портали з тосканськими пілястрами, фусті яких декоровано арабесковим орнаментом. Пілястри підтримують тригліфно-метоповий фриз та причілок, розірваний вставкою

Рис. 1. Межиріч Острозький. Францисканський монастир. Фото автора, 2006 р.

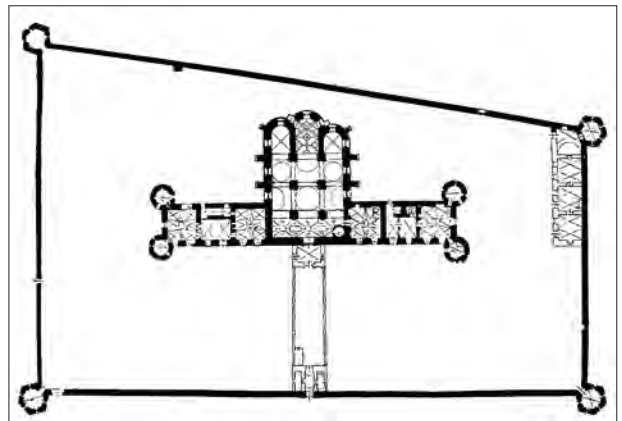

Рис. 2. Межиріч Острозький. Францисканський монастир. План за обмірами Є. Сенницького.

Рис. 3. Межиріч Острозький. Францисканський монастир. Інтер'єр. Фото К. Блашке, 2006 р.

картуша з гербом Острозьких. Фасад завершено фризом у вигляді сграфіто. При добудові кляштору церква була перетворена на костел. Тоді ж змінили форму вікон в апсидах і в основному об'ємі храму [16, с. 116], встановили головний портал, додали музичний хор, профільованими тягами декорували склепіння в апсидах (рис. 3). В бічних апсидах цей

Рис. 4. Луцьк. Єзуїтський костел (сучасний кафедральний храм). Фото автора, 2004 р.

Рис. 5. Луцьк. Єзуїтський костел (сучасний кафедральний храм). Фото автора, 2003 р.

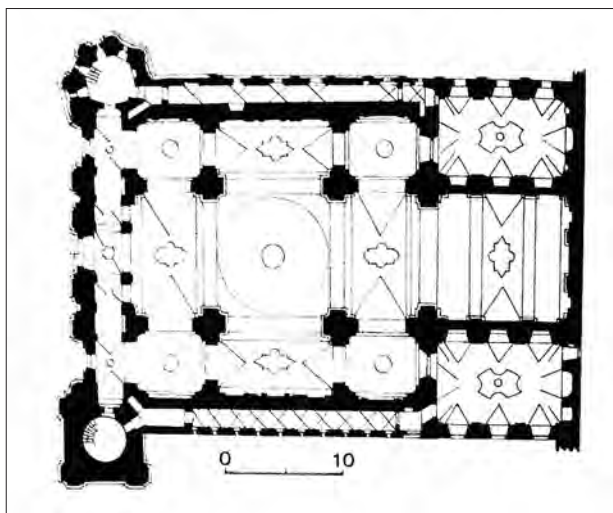

Рис. 6. Луцьк. Єзуїтський костел (сучасний кафедральний собор). План. За М. Бриковською «Kościół jezuitów w Łucku...».

декор має хрещатий рисунок, а в пресвітерії він відзначає осі та межі прясел, поділяє лонети на нерегулярні чотирикутники і поєднується з полями на осях, котрі містять розети та плакети з зображеннями голівок янголів. Імовірно, тоді ж виконано декорування опор, що складається з волют і окуття з гербом засновника [17].

Характерною особливістю архітектури монастиря є відмова від традиційного розпланування будівель навколо чотирикутного внутрішнього двору на користь абсолютно симетричного розпланування з алькежами – виступаючими назовні кутовими баштами з конусоподібними дашками [18]. Це модернове рішення становить виразний контраст з архаїчною брилою святині, яка під час перебудови залишилася без змін, навіть стосовно заново прорублених вікон з дерев'яними стулками, що імітують готичний малюнок. Подібне поєднання історичних форм храму з новопосталим монастирем не було винятком в архітектурі кресів, а в першій чверті XVII ст. застосовувалось також в Сейнах, Кретиндзі і Цитованах [19, с. 43].

Для архітектурного деталювання чітко визначити подібні реалізації важко. Кам'яна частина монастирського порталу дещо наближена до обрамлення входу ризниці в жовківській колегіаті. Варто тут зазначити, що один з її творців – Амброзій Прихильний працював для Януша Острозького на будівництві замку в Старому Селі [20, с. 144]. Мотив розрваного фронтону з гербом застосовано і в схожий спосіб опрацьованих порталах мавзолею Сенявських при замковому костелі в Бережанах, і в каплицях при домініканському костелі Кам'янець-Подільського. В контексті межирицького монастиря цей останній витвір є, безумовно, істотним як з огляду на інтегральне поєднання готичних і нових форм, так і на профільовані тяги в склепіннях бань.

Без сумніву, значну роль у розвитку архітектури на згаданій території, так само як і в інших регіонах Речі Посполитої, відіграли споруди двох нових орденів – єзуїтів і кармелітів босих, що привнесли авангардні вирішення, особливо в питанні просторового структурування. Передусім на увагу заслуговують два волинські єзуїтські костели, пов'язані з творчістю видатного італійського архітектора, вихідця з Модени – єзуїта Джакомо Бріано. Перший з них, заснований в Луцьку в 1606 р., був зведений за його проектами в 1616–1639 рр. [21] та без значних змін зберігся до наших днів [22] (рис. 4). Після 1646 р. при костелі збудовано колегіум. У зв'язку з виконанням будівельних робіт згадується інший єзуїтський архітектор – Бенедетто Моллі, а також керівник будівельної артілі Мацей

Рис. 7. Острозький єзуїтський костел. Фото бл. 1870 р. З фондів Краєзнавчого музею в Острозі.

Рис. 8. Заславський парафіяльний костел. Фото автора, 2006 р.

Маїк [23]. Обидва були причетні також до будівництва костелу і колегіуму в Острозі [24]. Унікальним є центричний план костелу, скомпонований з основного об'єму на плані грецького хреста, вписаного в квадрат, з центральним компартиментом, перекритим банею, і наріжними емпорами, до якого додано прямокутний вівтар і компартимент хору, підкреслюючи таким чином повздовжню вісь костелу в напрямку вівтаря (рис. 5). В оформленні навової частини застосовано ще одне нетрадиційне рішення – облаштування зовнішніх мурів ганками зі стрільницями (рис. 6). Ці коридори, розташовані на чотирьох рівнях при обох бічних стінах, навряд чи були вираженням усвідомленої інкастеляції, однак пов'язувалися із оборонною функцією костелу, – так само як і розміщення колодязя в підвалі північної вежі. Святиня, включена в лінію оборони пригородку поблизу його єдиної брами, могла слугувати самостійним оборонним пунктом на лінії між цією брамою та брамою Верхнього Замку [25].

Другий єзуїтський костел, зведений в Острозі, був однією з найбільших нових святинь у Польщі, а споруджений при ньому колегіум перевершував за розмірами усі єзуїтські будівлі XVII ст. (рис. 7). Споруди, засновані коштом Анни-Алоїзи Ходкевич [26], почали зводити в 1626 р. під керівництвом будівничого Себастьяна Брауна, котрий прибув сюди із Бару. Щоправда, мури невдовзі почали тріскатися, що спонукало засновницю до залучення Джакомо Бріано, який перебував в Острозі в 1630–1632 рр. Роботи над костелом відновилися у 1634 р. і до 1647 р. проводились під керівництвом Бенедикта Моллі, котрий звів костельні стіни до висоти вікон. По завершенню воєн праця продовжилась у 1659 р., але храм освятили лише у 1736 р. Розробляючи наступні проекти костелу разом з колегіумом і, безуспішно намагаючись схилити фундаторку та острозьких співбратчиків до реалізації одного з них, Бріано швидко дійшов до

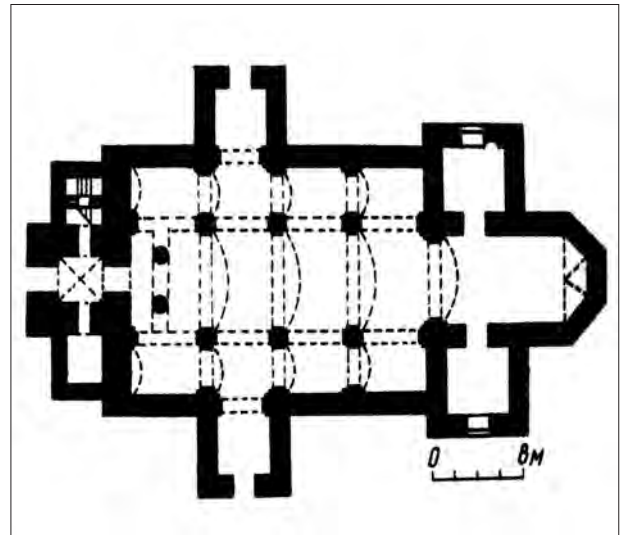

Рис. 9. Заславський план. За «Памятники ...»

висновку, що тут навіть дуже добрий проект певне що виявився б зіпсованим невдалою реалізацією [27], а тому жалівся, що не в змозі задовольнити вимог княжни-фундаторки [28].

Попередні дослідження Єжи Пашенди, Петра Ричкова і Анджея Бетлея зосереджено на ідентифікації та встановленні порядку реалізації проектів Бріано і проблемі реконструкції просторового планування костелу [29]. Серед концепцій, запропонованих архітектором, були різні просторові схеми, з-поміж них – тринавова базиліка, однонавове розпланування з бічними рядами каплиць у варіантах з трансептом або без нього, чи навіть п'ятикупольний костел, доповнений спереду пряслом з парою каплиць, також накритими куполами. На проектах представлені також різні пропозиції фасадних вирішень, перекриттів внутрішнього простору, а також внутрішнього і зовнішнього оформлення. Згідно з Пашендою, реалізований

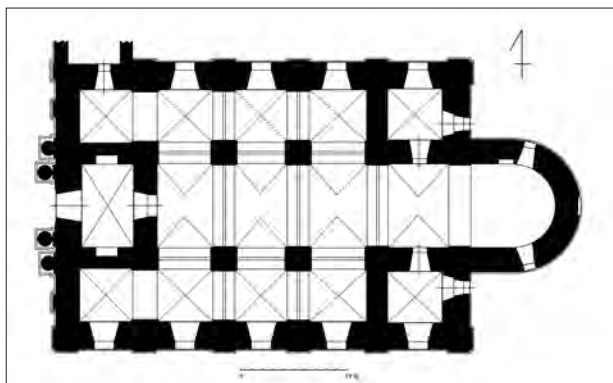

Рис. 10. Корець. Францисканський костел. План.
Рис. Й. Адамські, М. Гренда.

Рис. 11. Корець. Францисканський костел. Інтер'єр.
Фото К. Блашке, 2006 р.

проект був тринавною базилікою з трансептом, (хоча на доданому ним кресленню показано однонавовий костел) [30]. За Ричковим, що спирався на обміри, то був тринавний безтрансептний храм [31], але цьому суперечать фотографії і рисунки будівлі. Обидва автори визнали авторство Б. Моллі, котрий мав змінити початкові проекти Брауна [32]. Таку атрибуцію поставив під сумнів пізніше Анджей Бетлей, висловлюючись на користь авторства Бріано і стверджуючи, що реалізована будівля має ознаки компіляції проектів, представлених цим архітектором. Натомість в джерелах Моллі виступає переважно як виконавець проекту. Цей дослідник вказує також на залежність застосованих рішень від північноіталійської архітектури, котра для архітектора, народженого в Модені, була головним джерелом натхнення [33].

Зведений костел був ймовірно однонавовим з трьома парами з'єднаних переходами каплиць і трансептом, з куполом в середохресті [34]. Ступінчастий, прикрашений ордером фасад мав дворівневу композицію, довершену невеликими башточками, розміщеними над антаблементом

нижньої частини. Подібне вирішення було раніше застосовано в костелі єзуїтів в Любліні, а на Волині – в олицькій колегіаті.

Схоже просторове рішення отримав костел кармелітів босих в Вишнівці, зведений в 1645–1650 рр. коштом Яреми Вишневецького та призначений для його поховання. Костел був відреставрований після козацьких воєн з ініціативи Міхала Корибута Вишневецького, але через деякий час зруйнований турками. Його відбудували в 1720–1723 рр. коштом Міхала Сервація Вишневецького під керівництвом французького архітектора Якуба Депре-Бланжі, що був залучений до перебудови місцевого замку [35]. При відбудові святині, ймовірно, були використані мури попередньої будівлі та збережено її просторовий устрій [36]. Костел на плані латинського хреста з трьома парами бічних каплиць, репрезентував безкупольну версію просторового типу Іль Дездему – з вітгарем, обмеженим простою стіною і фланкованим каплицями, одна з яких виконувала функцію мавзолею фундатора. Застосована просторова схема у вигляді двох веж по боках вітгаря відповідає архітектурним традиціям ордену, однак на тлі інших споруд кармелітів босих вишневецький костел був святинєю величною. Подібна схема використовувалась і на руських землях Речі Посполитої при будівництві костелу кармелітів у Бердичеві, який однак менший від вишневецького на одне прясло та не має каплиць при вітгарі. Ця святиня, споруджена коштом Януша Тишкевича у 1634–1642 рр., після воєнної руйнації була відбудована в XVIII ст. [37]. На жаль, нічого не відомо конкретного про оздоблення та деталювання першого костелу у Вишнівці, також бракує відомостей стосовно архітектора і будівничих храму. Марія Бриковська припускає, що творці святині походили із люблінсько-замосцького середовища [38], однак ця гіпотеза не підкріплена достатніми аргументами.

Втім, згадані споруди не витіснили домінуючої в провінції традиційної схеми тринавової базиліки, яка постійно застосовувалась при будівництві великих храмів. Іноді з'являлися навіть більш архаїчні рішення, такі, як зальний устрій, цікавим прикладом якого, напевно, можна вважати парафіяльний костел в Заславі (рис. 8). Він був заснований Янушем Острозьким у 1599 році, відколи, можна вважати, і розпочалося будівництво [39]. До реалізації проекту був залучений швейцарський муратор з Гривонії Якуб Мадляйна [40]. Святиня, знищена під час вторгнення Хмельницького, залишалась у стані руїни до реставрації, проведеної в 1720–1723 рр. коштом Павла Кароля Сангушка [41]. Особливості цієї відбудови невідомі, але, очевидно,

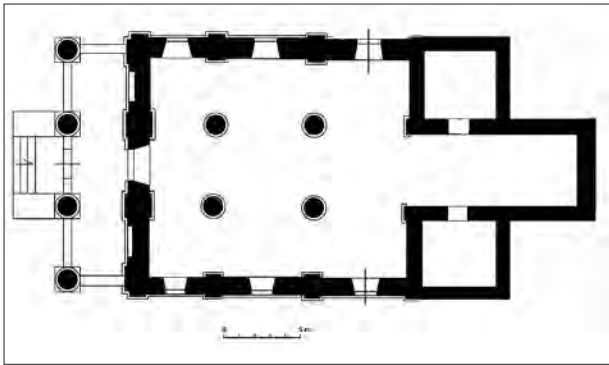

Рис. 12. Камінь-Каширський. Домініканський костел.
План. Рис. Й. Адамські, А. Григлас.

вцілілі зовнішні стіни з порталами доповнено внутрішнім поділом об'єму в псевдозальному устрої (з бічними навами значно вузкими від головної) шляхом виставлення струнких квадратних опори, оброблених пілястрами і підтримуючих склепіння на гуртах [42]. Розпочата Сангушком відбудова обох заславських костелів XVII ст. не надала їм рис пізнього бароко, бо мала скоріше характер «реставрації пам'яток старовини», оскільки їх архітектура зберегла архаїчну зовнішність. Можна також припустити, що й всередині костелів був відтворений первісний вигляд, на що вказують пропорції будівлі та стрілчаті вікна. Сувору брилу костелу утворюють об'єм з трансептовими каплицями та обмежений з трьох сторін пресвітерією, фланкований закритією та масивною західною вежею з двома аннексами, що містять сходові клітки (рис. 9). Оформлення фасаду обмежено завершальним антаблементом.

Найближчий відповідник такої системі можемо знайти в парафіяльному костелі в Щебрешині, який було зведено у 1610–1620 рр., де також використано цілу низку архітектурних рішень середньовічного походження, в яких поєднано псевдозальний корпус з парою трансептних каплиць, західною вежею та замкненим трибічним пресвітерієм [43]. В Заславі ж схильність до готичної архітектури додатково підкреслюють стрілчаті вікна і необроблені фасади – характерні риси численних пізньоготичних костелів Червоної Русі та Полілля.

Широко розповсюджену базилікальну схему репрезентують більші монастирські костели та найважливіші міські святині. До першої групи належить францисканський костел у Корці. Цей храм був заснований Самуелем Каролем Корецьким, можливо, спільно з братом Яном Каролем, напевно, близько 1612 р. після смерті їхнього батька Іоакима. Він вже існував у 1620 р. [44]. Незважаючи на декілька перебудов, зокрема на початку XIX ст. [45] та після передачі храму право-

славній громаді у 1863 р. [46], всередині костелу збереглася автентична просторова організація із видовженим, напівкруглим вівтарем та тринавовим базилікальним корпусом [47]. Безпосередньо перед перетворенням на православну церкву він мав, ймовірно, три прясла, яких одне містило хори та крухту, фланковану каплицями в нижніх рівнях веж [48] (рис. 10), однак, не відомо чи вежі належали до первинної концепції, і чи вони були інтегровані пізніше в західне прясло споруди. Можливо, що оригінальним є безперервний антаблемент, розкріпований по осях опор, що опоясує головну наву, а також оздоблення аркад поміж навами (рис. 11). Корецький костел є будівлею цікавою з огляду на подібність його плану до інших споруд на сході Речі Посполитої. Схожий план з ідентичними пропорціями використано при перебудові костелу бернардинів у Гродно (бл. 1605–1618 рр.), а також в костелі кармелітів в Тереховлі (1635–1639 рр.) [49].

Спорудою, розпланувальні пропорції якої ідентичні до плану костелу в Корці та можуть походити з XVII ст., є костел в Камені-Каширському (рис. 12). Час спорудження цієї мурованої святині невідомий. Вона постала на місці дерев'яного костелу, зведеного за ініціативою Александра Сангушка [50] у 1639 р. Костел відбудували після козацьких воєн та перебудували у 1830–1837 рр. [51], а після другої світової війни він був перетворений на пекарню, яка функціонує до сьогодні.

Варто також звернути увагу на дещо пізніше, подібне розпланування домініканського костелу в Луцьку, що не зберігся до сьогодні. Перший костел було зведено коштом Владислава Ягайла [52], а будівництво нового храму на місці середньовічного (або його ґрунтовна перебудова) відбувалося, ймовірно, після пожежі у 1667 р. [53]. На початку XIX ст. фасаду костелу були надані класицистичні

Рис. 13. Луцьк. Домініканський костел. Рис. Н. Орда.

Рис. 14. Дубно. Бернардинський костел.
Фото за «Пам'ятники...»

форми [54]. Пропорції і план будівлі, відомі за світлинами та рисунками поч. XIX ст. (рис. 13), схилиють до припущення, що саме період XVII ст. дуже вплинув на вигляд будівлі, надавши їй ранньобароковий характер [55].

Розпланувальні пропорції, дещо відмінні від згаданих прикладів, було застосовано в бернардинському костелі в Дубно (рис. 14). Ченців запросив до цього міста Януш Острозький, спершу оселивши їх у 1614 р. при замковій каплиці. Будівництво нового костелу розпочалося у 1627 р., а через два роки частина будівлі вже використовувалась для потреб храму. В цілому храм було завершено лише в 1680 р. На його вигляд вплинула відбудова після пожежі 1720 року, а згодом також перетворення на церкву, наслідки якої було частково усунуто в 30-х рр. XX ст. [56]. Тим не менше, архітектура костелу зберегла характер XVII ст., а у розпланувальному вирішенні, у формотворенні об'ємних мас, а також в деяких особливостях декору можна простежити вплив архітектури Львова, а особливо тамтешнього бернардинського костелу [57].

Наступною будівлею, базилікальна схема якої сформована, очевидно, у першій половині XVII ст., є костел у Клевані, зведений на місці попереднього дерев'яного з ініціативи Миколая Єжи Чарторийського в 1630–1637 рр. [58]. Святиня набула сучасних форм внаслідок перебудови 1745–1748 рр. [59], коли, як можна припустити, додано вежі та змінено оздоблення фасаду та інтер'єру. Натомість рештками першої фази можуть бути визнані членування стін бічних нав у вигляді рам, а також брила з невиокремленим, напівкруглим пресвітерієм (рис. 15), пропорції якої дещо наближені до найвиразнішого базилікального храму – костелу Святої Трійці в Олиці [60].

Цей єдиний у своєму роді костел-колегіату з амбітною ідеологічною програмою [61] засну-

вав велико-литовський канцлер, письменник і представник контрреформації Станіслав Альбрехт Радзивіл, а будівельні роботи проводились у 1635–1640 рр. Під час закладання фундаменту професійні консультації надавав Моллі, котрий «розкритикував недостатність місця», призначеного під будівництво, однак про його подальшу участь у роботах не відомо [62]. Натомість на освяченні костелу були присутні поряд зі скульпторами та каменярами й невідомі архітектори – Рейнхольд Беффка та Ян Маліверна. Перший з них міг бути керівником будівельних робіт, а другий – архітектором костелу [63]. Костел є тринавовою базилікою із досить архаїчними стрункими пропорціями та чітко виокремленою головною навою, а також з напівкруглим вітварем, не виділеним у окремий об'єм (рис. 16–18). Цікавим елементом є коридор, котрий поєднує ризниці позаду костельної апсиди, що разом із вирішенням фасаду має певні аналогії в архітектурі габсбурзьких теренів, особливо у творчому колі Андрія Специ. Як і в Острозі, фронтон фасаду фланкують тут дві невеличкі вежі, встановлені на рівні аттику – дуже популярний мотив на північному пограниччі Малої Польщі та Руських земель, в архітектурному колі Замостя та Любліна. На той же напрямок впливів вказує стрічкова декорація склепіння, збережена у вітварі, бічних навах та в шелигах арок.

Мотиви, відомі в люблінській цеховій архітектурі, можна знайти також в архітектурі костелу августинів в Затурцях (рис. 19). Монастир цього ордену, спершу дерев'яний, був побудований у 1620 р. Яном Лагодовським, а мурований костел заснував наступний власник місцевості – Валеріан Підгороденський у 1642 р. Освятили храм у 1646 р.

Рис. 15. Клевань. Парафіяльний костел.
Фото за «Пам'ятники...»

[64]. За типом це є тринавова, трипряслова базилика із нижчим від нави, напівкруглим вівтарем та фронтальною вежею, до якої примикало крило монастиря, перпендикулярне до осі костелу (рис. 20). Первісну форму святині дещо спотворила руйнація в часті війни у 1916 р. [65]. Формування об'єму з нижчим пресвітерієм та масивною вежею, а також потрактування бічних фасадів, що отримали аркадове обрамлення, часто проступають у колі явищ Любліна, прикладом чого є, зокрема, костел в Книховку. Ці форми стають розповсюдженими також в провінційній литовській архітектурі, тому чітко визначити джерело їх походження складно [66].

На полях цих міркувань варто згадати найбільш загадкову волинську базилику – костел кармеліток в Дубно, який, щоправда, не може бути датований зазначеним періодом. Він був зведений, ймовірно у 1660 р. з ініціативи Анастасії Чарнецької [67]. Однак, згідно деяких джерел, сестри цього ордену оселилися в Дубно лише у 1688 р. на запрошення Теофіли Любомирської із роду Заславських [68]. Зважаючи на тринавовий план костелу, можна припустити, що храм призначався для чоловічої гілки ордену, оскільки тогочасні костельні переписи забороняли спорудження таких величних будівель для жіночих орденів [69].

До наступної групи споруд належать однонавові храми, які найчастіше будувались як парафіяльні костели у невеликих містах та як садиби провінційних чернечих осідків. Серед них лише два костели в Полонному отримали план латинського хреста. Більш раннім є замковий костел, будівництво якого завершилося, ймовірно, у 1607 р. Спочатку він складався із однієї нави, трансепту та вівтаря, рівного їм за висотою, фланкованого ризницею та скарбницею (рис. 21). У 1718 р. костел був переданий єзуїтам, котрі збільшили його за рахунок бічних нав, однак старіша частина храму зберегла свій первісний вигляд з нерозкріпованим антаблементом, а можливо і форму капітелей (рис. 22). План цього типу застосовано також у місцевому парафіяльному костелі, зведеному коштом Станіслава Любомирського у 1646–1649 рр., з тією, однак, різницею, що вівтар завершено півколом [70].

Однонавовим храмом є також парафіяльний костел в Острозі. Перший костел було зведено Федором Острозьким, пізніше канонізованим православною церквою. У 1440–1442 рр. при ньому оселились ченці-домініканці [71]. Можливо, його залишки збереглися у вівтарних стінах сучасної споруди, підпертих контрфорсами [72]. Після знищення татарами костел був відбудований в 1582 р. Василем-Костянтином Острозьким, котрий пе-

Рис. 16. Олика. Колегіата. Загальний вигляд з півдня. Фото автора, 2004 р.

Рис. 17. Олика. Колегіата. Головна нава. Фото автора, 2004 р.

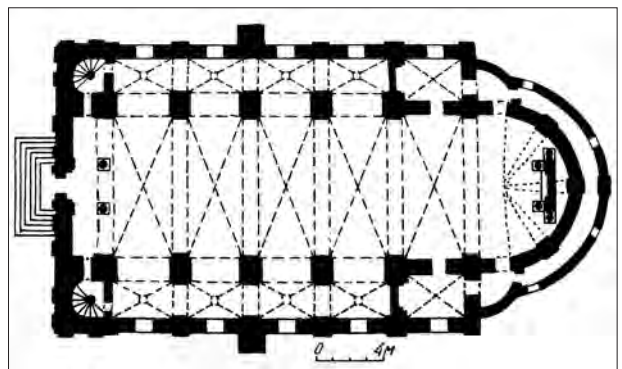

Рис. 18. Олика. Колегіата. План. За «Пам'ятники...»

редав його світським священикам [73]. По тому, у 1724 р., храм відновила Анна-Алоїза Ходкевич, добувавши з півдня каплицю Діви Марії Розарія [74]. В 1648 р. костел був спалений козаками [75]. Будівництво північної каплиці на честь св. Яна Непомука розпочато у 1749 р. за ініціативи Станіслава Вінсента Яблоновського, а закінчено

Рис. 19. Затуриці. Августинський костел.
Фото за «Памятники...»

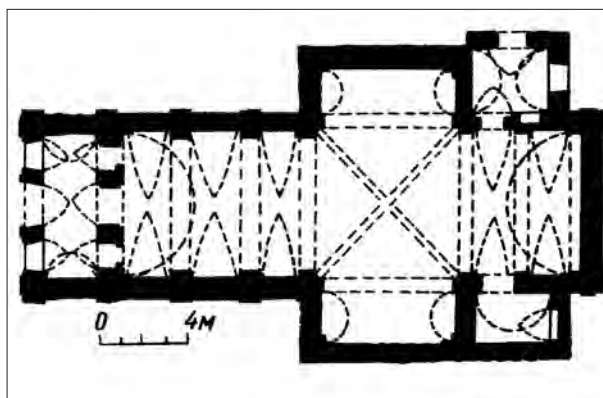

Рис. 21. Полонне. Замковий костел (тепер парафіяльний). Реконструкція плану XVII ст.
Опрацювання автора за «Памятники...»

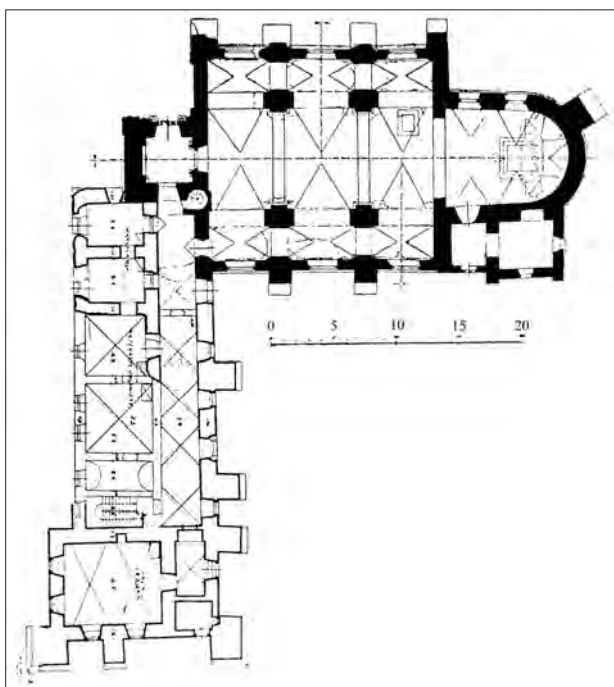

Рис. 20. Затуриці. Августинський костел та монастир.
План. За Ю. Дуткевичем.

Рис. 22. Полонне. Замковий костел (тепер парафіяльний). Інтер'єр. Фото А. Бетлей.

у 1753 р. завдяки підтримці його брата Яна Кастана. В процесі перебудови 1876–1888 рр. святині було надано неоготичний характер, а в процесі ремонту після пожежі 1896–1897 рр. вона отримала теперішній класицистичний вигляд [76]. Незважаючи на чисельні перетворення та уніфікацію фасадних форм, на плані будівлі помітні чисельні нерегулярності, що свідчить про різний час їх появи.

Однонаовим храмом, до якого прибудовано каплицю, є також старий парафіяльний костел Кременця. Ця скромна на вигляд будівля за-слуговує на увагу з огляду на дуже оригінальні вирішення в дусі історизму. Дерев'яний фарний

костел, заснований у 1538 р. королевою Боною, передано францисканцям у 1606 р. Мурований костел збудовано близько 1638 р. коштом роду Вишневецьких та Збараських [77]. Близько 1740 р. храм був перебудований під керівництвом Павла Гіжицького. Навколо нави додали проходи, що нагадує спосіб перебудови єзуїтського костелу в Полонному, а також зведено надбрамну дзвіницю, якою закрили скромний фасад [78]. Будівля складалася з нави, а також з вужчого та нижчого від неї пресвітерія з дуже нетиповим планом на основі чотирьох граней восьмикутника (рис. 23). До фари в Кременці, зайнятої францисканцями, імовірно є спорідненим костел цього ж ордену в сусідньому Шумську, зведений в 20-х рр. XVIII ст. родиною Сло-Малинських [79], де вівтарна апсида і каплиця замикалася п'ятьма сторонами дванадцятикутника. В Кременці до східного прясла нави примикали дві каплиці, з яких північна – це невелика прямокутна прибудова зі стрічатим склепінням. Цікавішою є квадратна каплиця з південного боку, накрита сферичним куполом, який підтримували двоярусні тропи (рис. 24). Ця будівля не була досі згадана

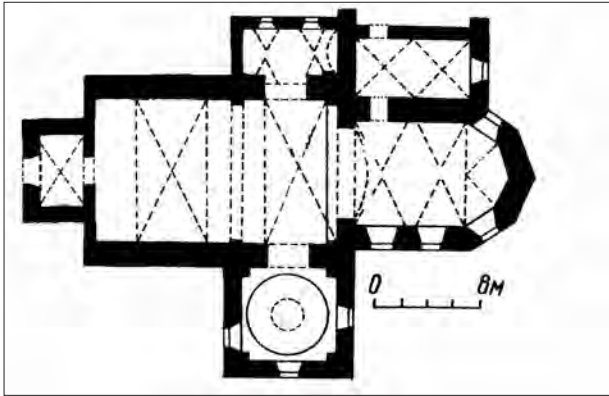

Рис. 23. Кременець. Старий парафіяльний костел.
Реконструкція плану XVII ст.
Опрацьовано автором за «Памятники...»

Рис. 24. Кременець. Старий парафіяльний костел.
Купол південної каплиці. Фото А. Бетлея.

в контексті, до якого вона має відношення, а саме – до купольних склепів-гробниць, особливо популярних в тогочасній Польщі [80]. Хоча її форма не мала серед них очевидних відповідників, однак використаний тут синтез нових та середньовічних форм не є одиничним явищем. Найбільш характерним прикладом цього типу є північна каплиця при костелі в Мельці, де просторовий тип ренесансного склепу отримав зовнішній декор в романському штибі. На жаль, брак джерел унеможливує точне датування обох кременецьких каплиць, також невідомі ані імена їх фундаторів, ані їх функція. Однак, можна припустити, що купольна каплиця, як і більшість споруд цього типу, збудована як склеп.

Нетиповою та загадковою будівлею є також домініканський костел в Старокостянтинові. Ченців цього ордену запросив до міста Януш Острозький у 1613 р., передавши їм вже існуючий тут костел. Згідно не задокументованої традиції це мала бути церква, збудована близько 1570 р. [81]. Це однонавова будівля з нижчим та вужчим тригранним вівтарем. До нави з півдня примикає потужна оборонна вежа (рис. 25). Крім того, костел спочатку мав дві каплиці

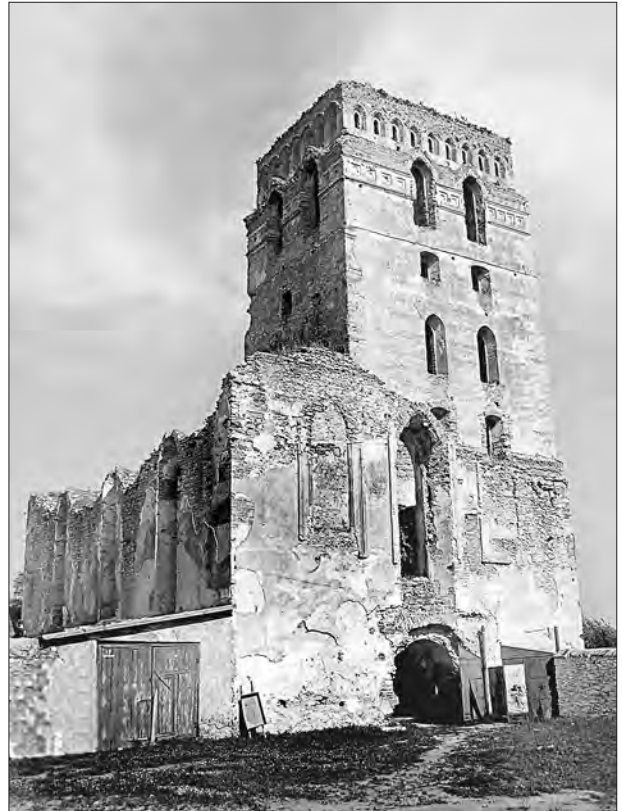

Рис. 25. Старокостянтинів. Домініканський костел.
Фото автора 2006 р.

[82], сліди яких сьогодні не помітні. Також у цій будівлі привертають увагу мотиви середньовічного походження – вікна зі стрілчастим завершенням та розетка з масверковим заповненням у вівтарній стіні, котре в першій пол. XVII ст. часто застосовувалось в архітектурі сусіднього Поділля та галицької землі [83]. Просторова організація храмової брили з виразно відокремленим вівтарем не підтверджує припущення про її первісне церковне призначення, однак, що парадоксально, його готичні риси можуть бути залишками архітектурних впливів східного обряду. У сакральній архітектурі південно-східних земель, яка в XVI ст. практично обмежувалася православними будівлями, тоді домінувала готика. Це могло призвести до визнання цього стилю найбільш прийнятним для християнських храмів незалежно від обряду. Найближчим прикладом православної готичної архітектури є замкова церква Старокостянтинова (60-ті рр. XVI ст.) [84], де стрілчасту форму застосовано в перемичках вікон а також і в аркадах, які надавали внутрішньому простору тричленний устрій. Витоки використання таких елементів в будівництві православних церков, очевидно, слід шукати у Молдавії, де у XVI ст. переважав тип тридільної готичної церкви, сформований у XV ст. Слід пам'ятати, що, власне, цей край був головним джерелом для наслідування руським православ'ям [85].

Рис. 26. Заслав. Бернардинський костел.
Фото автора, 2006 р.

Рис. 27. Лешнів. Бернардинський костел.
Фото автора 2004 р.

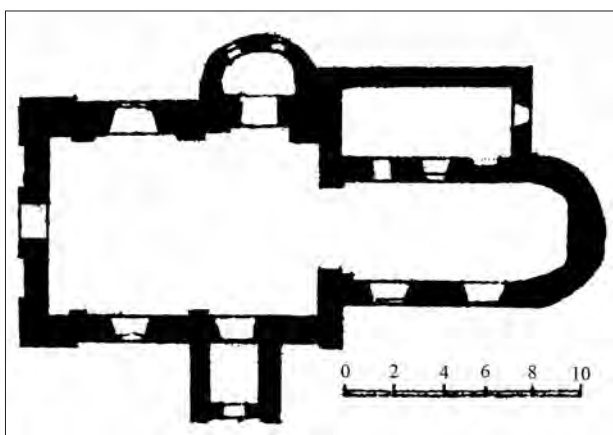

Рис. 28. Луцьк. Костел Святого Якова. План.
За Троневиц, Хілько, Сайчук.
«Втрачені християнські храми...».....

Окрему групу становлять однавові костели ордену бернардинців. Перший із них було зведено в Заславі Янушем Заславським. Храм був побудований ще до 1630 р, можливо мулярем Якубом Мадлайною

[86]. При ньому знаходилась поховальна каплиця родини Заславських із чудотворним образом Богородиці [87]. Після руйнації за часів козацьких воєн Януш Сангушко у 1727 р. [88] розпочав відбудову святині, надавши костелу план хреста, утвореного навою та парою каплиць [89]. Не можна виключати, що таке розпланування було втілене вже на першому етапі будівельних робіт, але існування другої каплиці вже в XVII ст. джерела не підтверджують. Храм отримав тоді декор фронтонів та почленування фасадів, однак його суворий безордерний фасад та тригранний план вівтаря, очевидно, належать до першого етапу. Оригінальний декор зберегли аттик та фронтони кляшторного будинку, де в монументальний спосіб було застосовано орнамент подібний до металевого окуття (рис. 26). Таке вирішення вказує на тісні зв'язки з бернардинськими костелами Львова і Любліна [90].

Найбільш виразним прикладом впливу люблінсько-замосцької архітектури на Волинь є бернардинський костел в Лешневі (рис. 27). Будівництво храму було завершено у 1631 р., а його фундатором був засновник міста Мацей Лешневський. Автором проекту був будівничий із Замосця Ян Вольф, про що свідчить картуш з його ініціалами, поміщений над входною аркою храму. Це однавова будівля із півциркульним вівтарем, та масивною фронтальною вежею. Подібні пропорції нави та вівтаря можна віднайти і в інших костелах, зведених Вольфом – в Уханях і Туробині, натомість форми вежі пов'язують цю будівлю з костелом Святої Катерини в Щебрешині. Склепіння у Лешневі покривав характерний ліпний декор у вигляді тяг, форма та декоративні мотиви якого були раніше використані архітектором в Уханях та Туробині [91].

Подібне розпланування та схожу формотворчу систему отримав відомий за іконографічними джерелами костел Святого Якова в Луцьку (рис. 28). Храм, спершу парафіяльний, котрий помилково вважали переробленим із занедбаної церкви [92], у 1639 р. був переданий луцьким боніфратам каноніком Бальтазаром Тишком [93]. Новий костел звели коштом ксьондза Мацея Поплавського перед 1648 р. [94]. Він складався з двопряслової нави та видовженого півциркульного вівтаря. Фасад почленовано за допомогою псевдопілястрів, що підтримували нерозкріпований антаблемент.

Найвірогідніше на однавовому плані зведено також каплицю при єзуїтському Collegium Nobilium в Острозі. Цей конвікт для незаможної шляхти був закладений засновницею острозького монастиря Анною-Алоїзою Ходкевич [95]. У 1779 р. поєзуїтські будівлі були передані кармелітам взутим,

а в каплиці «подібній до невеликого костелу, збудованій для потреб мешканців конвікту та єзуїтів, вони облаштували свій храм» [96]. Можна припустити, що каплиця, незважаючи на перебудови, зберегла свою первинну форму, на що вказує опорядження фасаду, відоме з поштівки XIX ст. (рис. 29). Його прикрашав рустований портал та декоровані ніші у формі мушель, а по боках наверх (переробленого у традиціях пізнього бароко) поставлено дві невеличкі вежі, що нагадує архітектурне рішення костелу при колегіумі. Покармелітські будівлі розібрано в 1860 р. [97].

Виходячи поза межі окресленого періоду, варто зазначити, що застосований у Лешневі тип невеликого однонавового храму із західною вежею знаходить своє продовження в костелі бернардинів в Янівці. Монастир було зведено вже у 1628 р. завдяки Миколаю Єло-Малинському та його дружині Кристині з Вишневецьких [98]. Будівлі спочатку були дерев'яними, а мурований костел з монастирем з'явився, напевно, невдовзі після 1648 р. [99]. Однак, його архітектура тяжіє до традицій люблінсько-замосцького маньєризму, на що вказують сильно видовжені, надмірно стилізовані композитні капітелі, що вціліли в монастирському будинку. Сучасний вигляд храму із двопрясловою навою та з вівтарем, не виокремленим з храмового об'єму, може бути наслідком перебудови на церкву.

Викликає сумніви також датування луцького костелу бригіток. Монастир з'явився завдяки жертві Ізабеллі Семашко, брацлавській каштелянці та за підтримки Станіслава Альбрехта Радзивілла, який у 1624 р. відписав черницям свій двір, пізніше перебудований на будинки для конвенту. Перша імпровізована каплиця була облаштована у кутовій башті двору, а наступна, ймовірно, була дерев'яною. Складно визначити, коли з'явився мурований костел. Можливо, його звели одночасно із реконструкцією після пожежі у 1664 р. Оригінальну форму храму змінили подальші руйнування, спричинені пожежами 1724 та 1781 рр, а також перебудова монастиря на в'язницю у XIX ст. [100]. Швидше за все це був однонавовий храм із виокремленим пресвітерієм, залишки якого збереглися у стінах існуючого до сьогодні будинку [101]. Він прилягав зі сходу до головного крила монастирського будинку, що зведений за коридорною схемою з двостороннім розміщенням кімнат [102].

Насамкінець варто згадати про зведену на центричному плані замкову каплицю в Новомалині, облаштовану у старій п'ятикутній вежі, яку зазвичай датують XVII ст. (рис. 30). В XIX ст. її

Рис. 29. Острог. Каплиця при колегіумі.....
Рис. М. Качоровського (?). За поштівкою XIX ст.

Рис. 30. Новомалин. Замкова каплиця.
Фото автора, 2006 р.

перебудували в стилі романтичної неоготики, розділивши внутрішній простір на дві частини [103].

Волинь ніколи не мала власного мистецького осередку, а будівельний рух, навіть в головних містах воєводства, мав спорадичний характер. Не можна навіть говорити про архітектурну специфіку даного регіону, хоча натомість він є

цікавим прикладом периферії, де можна знайти зразки, типові для деяких околичних регіонів західноєвропейської культури. Видатних архітекторів запрошували сюди лише час від часу для виконання однієї або кількох робіт, а привнесені ними новачі поширювались лише на обмеженій території. Натомість домінував традиціоналізм та сприйнятливність до впливів сусідніх регіонів. В архітектурі Волині переплітаються впливи близьких локальних мистецьких осередків – Любліна та Львова, а також готизуючої архітектури південно-східної Русі³ та Поділля. Однак, така ситуація не виключала появу унікальних зразків, які належали до головного вектора розвитку архітектури, а складні суспільні та політичні стосунки, відмінні від тих, що

були у культурних центрах, неодноразово спонукали до оригінальних рішень. Аналогічними умовами Волинь відзначалася і в наступний період, архітектуру якого аналізував Єжи Ковальчик, презентуючи пізньобарокові тенденції [104].

Архітектура першої пол. XVII ст. значною мірою визначила культурне обличчя Волині та вплинула на пізніший архітектурний розвиток цих теренів. У формах багатьох храмів, збудованих у наступному столітті, можна віднайти запозичення із новачій окресленого періоду. Вони проглядаються у про-

³Очевидно, тут йдеться про територію Руського воєводства. – Прим. наук. ред.

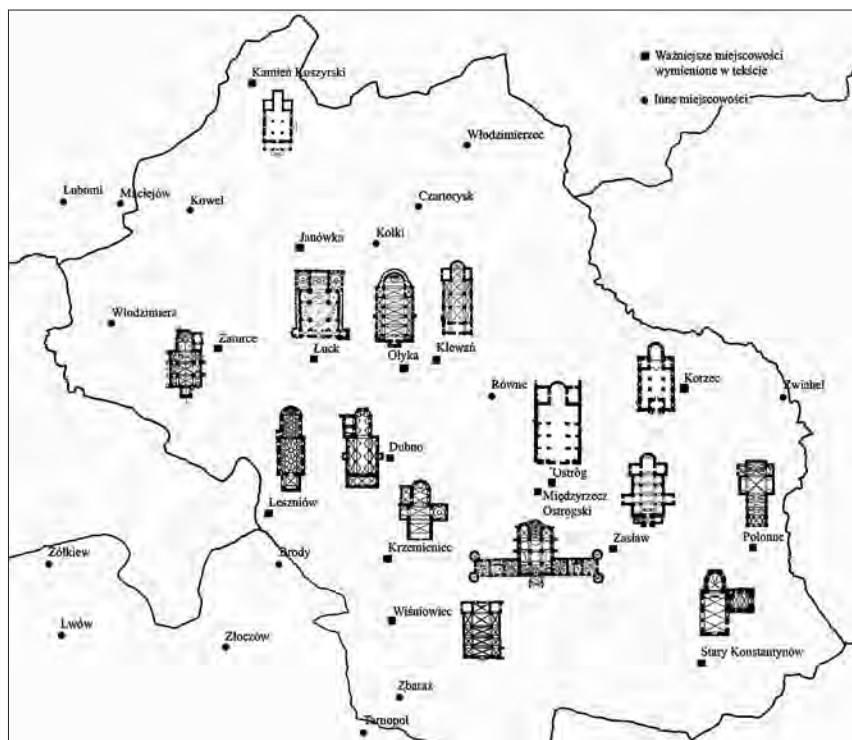

Рис. 31. Плани костелів першої пол. XVII ст. на Волині. Опрацьовано автором.

сторових формах вітварів, а також в особливостях декору. Показовою є відбудова обох костелів в Заславі зі збереженням маньєристичних форм. Цікавим явищем є поява у XVIII ст. костелів із трансептними каплицями, тип яких сильно тяжіє до середньовічної традиції та більш типовий для попереднього періоду. Ймовірно, до XVIII ст. слід віднести зведений на такому плані костел Св. Петра і Павла в Олиці [105]. В тому ж столітті добудовано й каплицю до костелу в Мацейові [106], що межує з Волинню, який було зведено у XVII ст., а у 1783 р. в той же спосіб розбудовано костел в Голобах, закладений у 1700 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie // Rocznik Wołyński.– T. 1.– Równe, 1939.– S. 33, 43.
2. Prusiewicz A. Klasztory katolickie w diecezji łuckiej [w:] Szarnbachowski F. Początek i dzieje rzymsko – katolickiej diecezji łucko – żytomierskiej, obecnie łuckiej w zarysie.– Warszawa, 1926.– S. 224.
3. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu.– Warszawa, 1939.– S. 26.
4. Wołyniak [J.M. Giżycki]. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu.– Stary Konstantynów, 1910.– S. 21.
5. Popek L. Świątynie Wołynia.– T. 1.– Lublin, 1997.– S. 147.
6. Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.– Kraków, 1891.– S. 106.
7. Ibid., s. 34–35.
8. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– T. 5.– Warszawa, 1884.– S. 375.
9. Wołyniak [J.M. Giżycki]. Zniesione kościoły i klasztory przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej) // «Nova Polonia Sacra».– R. 1.– 1928.– S. 31.

10. Ibid., s. 70.
11. Stecki T. J. Łuck starożytny i dzisiejszy.– Kraków, 1876.– S. 159.
12. Див.: Колосок Б. Ecclesia cathedralis luceoriensis.– Білий-Дунаец(Остріг, 2002.– С. 93–105.
13. Stecki T. Op. cit.– S. 161.
14. Krasny P. Epistola pastoralis biskupa Bernarda Maciejowskiego z roku 1601. Zapomniany dokument recepcji potrydenckich zasad kształtowania sztuki sakralnej w Polsce // Modus. Prace z historii sztuki.– R. 7.– 2006.– S. 119–138.
15. Molendziński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim // Rocznik Wołyński.– T. IV.– Równe, 1935.– S. 128–129; Jurczenko S. Niektóre osobliwości ewolucji przestrzeni wołyńskich cerkwi z XVI w. // KAiU.– 1998.– R. 43., Z. 4.– S. 309.
16. Molendziński K. Op. cit.– S. 116.
17. Горішні частини опор у формі карнизного фрагменту подібні до застосованих в Острозі і можуть бути конструктивними рештками церкви. Див.: Łuszczkiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce.– T. 3, 1884–7.– S. 67–92, il. 9.
18. На «палацові» форми кляштору звернув увагу К. Молендзінський (op. cit., s. 129–130), вказуючи на аналогічне вирішення двору в Гошенішках.
19. Baranowski A. J. Zespół podominikański w Sejnach // Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej.– Warszawa, 2004.– S. 43.
20. Mańkowski T. Dawny Lwów, jego dzieje i kultura artystyczna.– Londyn, 1974.– S. 144.
21. Brykowska M. Kościół jezuitów w Łucku i architektura zakonu jezuitów na Wołyniu i Podolu w 1 połowie XVII wieku // SKW.– T. 2.– Kraków, 1996.– S. 65–67.
22. Єдиним суттєвим втручанням в архітектуру костелу було комплексне облаштування інтер'єрів, здійснене у зв'язку з відбудовою після пожежі в 1781–1787 роках під керівництвом єзуїтського архітектора Юзефа Умінського. Слід зауважити, що окремі автори намагалися цілковито або почасти посунути датування перебудови інтер'єрів костелу, пов'язуючи його з творчістю Павла Гіжицького (див.: Rewski Z. Zabytki artystyczne Łucka // Ziemia.– R. 27.– 1937.– S. 241; Brykowska M. Op. cit.,– S. 68; Paszenda J. Dzieje budowy kościoła i kolegium jezuitów w Łucku według źródeł jezuitkich // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.– 2002.– Z. 1.– S. 42–43). Однак в останній час ці роботи щодо авторства цього майстра були цілковито заперечені А. Бетлеєм (див.: A. Betlej A. Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku.– Kraków, 2003.– S. 169). Виконана в той час ліпнина з бароково-класицистичними мотивами є визначним творінням, близьким до варшавського меценатського кола Станіслава Августа.
23. Brykowska M. Kościół jezuitów w Łucku...– S. 66–68.
24. Paszenda J., Dzieje budowy kościoła i kolegium jezuitów w Łucku...– S. 295.
25. На оборонний характер архітектури костела звернув увагу Й. Собаш (див.: Sobaś J. Ze stolicy Wołynia. Wiązka wspomnień i wrażeń // Nasze Wiadomości.– R. 7.– 1924, z. 37.– S. 264.
26. Фундаторка, опікуючись єзуїтами, заснувала також орденські резиденції з костелами в Суражі, Княгинині, та Турові. На жаль, брак повідомлень стосовно їх вигляду робить неможливою детальнішу характеристику цих споруд (див.: A. Betlej A. Niech przyjdzie tutaj Witruwiusz ze wszystkimi swoimi następcami. Kilka uwag na temat kościoła i kolegium Jezuitów w Ostrogu // Studia nad sztuką renesansu i baroku.– T. 8.– Lublin, (w druku).
27. Paszenda J. Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały sesji naukowej SHS.– Warszawa, 1998.– S. 285–298.
28. Betlej A. Niech przyjdzie tutaj Witruwiusz...
29. Див. зокрема: Paszenda J., Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu...; Ричков П., До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть.– Луцьк, 2000; Betlej A., «Niech przyjdzie tutaj Witruwiusz...».
30. Paszenda J. Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu...– S. 298, 301.
31. Ричков П., До історії...– С. 77.
32. Paszenda J. Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu...– S. 301; Ричков П. До історії...– С. 79–80. Очевидно, що тут автор статті мав би зазначити прізвище Д. Бріано а не С. Брауна.– Прим. наук. ред.
33. Betlej A., «Niech przyjdzie tutaj Witruwiusz...».
34. Більш вірогідним є обмірне креслення з бібліотеки Львівського університету, опубліковане Є. Пашендою, котре фіксує трансепт. Див.: Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu..., il. 13.
35. Wanat B. J. Zakon karmelitów bosych w Polsce.– Kraków, 1979.– S. 473–480.
36. Згідно запису в орденській хроніці «ecclesiae fabrica in altum de antiquis rudibus elevatur» (Wanat B. J. Op. cit.– S. 480). Цей дослідник відносить вищезгадану фразу виключно до використання фундаментів старішого костелу. М. Бриковська (Brykowska M. Architektura karmelitów bosych.– Warszawa, 1991.– S. 108) вважає, що в костелі вціліли також склепіння з першої фази будівництва, незважаючи на те, що хроніка говорить про виведення нових склепінь і спорудження веж в 1723 р. (Wanat B. J. Op. cit.– S. 480).

37. Brykowska M. Architektura karmelitów bosych...– S. 105, 108.
38. Ibid., s. 108.
39. Słownik Geograficzny...– T. 14.– 1895.– S. 443.
40. Łoziński S. Sztuka lwowska XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba.– Lwów, 1901.– s. 82.
41. Skrabski J., Zaslav jako ośrodek artystyczny w XVII i XVIII wieku // Метафора спільного дому. Заславици на багатьох культур.– Ізяслав-Острог, 2006.– С. 142.
42. Автор статті в «Słowniku Geograficznym...» (t. 14, 1895, s. 443) згадує про повне знищення костелу, що виглядає мало схожим на правду з огляду на кшталт його брили і вцілілі деталі мурування.
43. Krasny P. Kościół św. Mikołaja w Szczepreszynie. Przyczynek do badań nad «długim trwaniem» późnogotyckich schematów przestrzennych w architekturze polskiej wieku XVII // Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego.– Kraków, 1999.– S. 50.
44. Низка літературних джерел, зокрема, Волиняк (Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory..., s. 73), «Джерела орденські» («Źródła zakonne...») а за ними також «Енциклопедія Костельна»... (Encyklopedia Kościelna.– T. 5.– Warszawa, 1874.– S. 576), Т. Соболевський (Sobolewski T. Z dziejów klasztoru franciszkańskiego w Korcu // Rocznik Wołyński.–R. 3.– 1934.– S. 215) і Й. Ендрукайтис (Endrukajtis J. Korzec.– Korzec, 1936.– S. 6), як дату фундації подають 1606 р. Прусевич (Prusiewicz, op.cit.– S. 227) називає 1620 р., а Г. Добровольський (Dobrowolski H. Granitowe słupy: o zabytkach ziemi sandomierskiej, lubelskiej i wołyńskiej.– Lublin, 1939.– S. 24, przyp. 2) – 1632 р.
45. Sobolewski T. Op cit.– S. 215, przyp. 3; Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 74.
46. Endrukajtis J. Op cit.– S. 6; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.– Т. 3.– К., 1983.– С. 315.
47. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины.– М., 1989.– С. 23.
48. Sobolewski T. Op cit.– S. 215.
49. На подібність планів костелів у Корці, Камені-Каширському і Теревовлі звернула мою увагу Кінга Блашке. Датування згідно праць: Kutu D. J. Etapy budowy robernardyńskiego kościoła w Grodnie // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.– Lublin, 2000.– S. 400; Памятники...– Т. 4.– К., 1986.– С. 83.
50. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 53. Більш ранню дату спорудження костелу (1628р.) подає С. Баронч (див.: Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce – Т. 2.– Lwów, 1861.– S. 303).
51. Ropok L. Op cit.– S. 71.
52. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 60.
53. Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька.– Луцьк, 2001.– С.51.
54. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 65; Колосок Б. В. Римокатолицькі святині Луцька.– К., 2004.– S. 123.
55. На бароковий характер будівлі звернув увагу З. Ревський. Див.: Rewski Z. Zabytki artystyczne Łucka...– S. 243.
56. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S.21; Bohdziewicz P. Kościół i klasztor bernardyński w Dubnie // BHS.– 1959.– Nr 3/4.– S. 398; Wyczawski H. E. Dubno // Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych.– Kalwaria Zebrzydowska, 1985.– S. 150–151.
57. Bohdziewicz P. Op. cit.– S. 400.
58. Słownik Geograficzny...– Т. 4.– 1883.– S. 140; Рычков П. А. Дорогами...– С. 65.
59. Kowalczyk J. Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu // SKW.– Т. 2.– Kraków, 1996.– S. 10.
60. Ю. Дуткевич вважав клеваньський костел імовірним, більш раннім витвором авторів колегіати в Олиці, якими він називав Маліверну і Моллі. Див.: Dutkiewicz J., Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu // Wołyńskie Wiadomości Techniczne.– Т. 4/5.– 1934.– S. 6.
61. Мистецька проблематика колегіати разом з її унікальним ранньобароковим вирішенням є предметом докторської праці М. Берната, виконаної в Інституті Історії Мистецтв Ягеллонського університету під керівництвом проф. Я. К. Островського.
62. Окрім того А. Мілобедзький приписав проект виключно Моллі, вважаючи його за «офіційного архітектора» єзуїтів в Польщі. Див.: Miłobędzki A. Architektura polska XVII wieku.– Warszawa, 1980.– S. 282.
63. Tomkowicz S. Ołyka.– Kraków, 1922.– S. 15–16.
64. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S.18.
65. Prusiewicz H. Op cit.– S. 283.
66. Miłobędzki A. Architektura Polska XVII wieku...– S. 283.
67. Słownik Geograficzny...– Т. 2.– 1881.– S. 195; Prusiewicz H. Op.cit.,– S. 230; більш раннє датування фігурує лише в українських публікаціях (див.: Рычков П. А. Дорогами...– С. 138; Памятники...– Т. 3.– С. 303.)
68. Wanat B. J. Op.cit.– S. 621.
69. Góralski W., Reforma trydencka w diecezji i prowincji kościelnej mediolańskiej w świetle pierwszych synodów kard. Karola Boromeusza.– Lublin, 1988.– S. 288.
70. Szlezynger P. Świątynie Połonnego // SKW.– Т. 2.– Kraków, 1996.– S. 149–151.
71. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.– Kraków, 1913.– S. 14, 161.
72. Dunin-Karwicki J. Op. cit.– S. 90–91.

73. Kowalów W.J., Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy.– Biały Dunajec-Ostróg, 2001.– S. 14.
74. Dunin-Karwicki J. Op. cit.– S. 90–91.
75. Ostróg. Ilustrowany Przewodnik krajoznawczy, red. T. Łysek, Ostróg 1934, s. 17–18.
76. Kowalów W.J. Op. cit.– S. 16–20.
77. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 74.
78. Betlej A. Paweł Giżycki...– S. 158–160.
79. Danilewicz W. Kościoły rzymsko-katolickie w Szumsku // *Życie Krzemienieckie*.– 1938.– Nr. 16–17. – S. 403–408; Rewski Z. «Tu kwitków in nro 63 podartych na nic nie zdalnych» // *Życie Krzemienieckie* – 1938.– Nr. 21–22.– S. 516–519.
80. Див.: Łoziński J.Z., Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620.– Warszawa, 1973.
81. Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości...– S. 390–933.
82. Ibid., s. 633–634.
83. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego.– Tarnopol, 1926.– S. 142–145; Ostrowski J.K. Kościół parafialny w Podhajcach // *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na dawnych Kresach Rzeczypospolitej. Cz. I: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*.– T. 4.– Kraków, 1996.– S. 159; Jurczenko S. Krzyżowe kościoły Ukrainy w pierwszej połowie XVII w. // *BHS*.– 1995.– Nr. 3–4.– S. 283–294.
84. Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości...– S. 390.
85. Krasny P. Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Be-restowie przez metropolitę Piotra Mohyłę a problem nawrotu do gotyku w architekturze sakralnej Rusi Koronnej w XVII wieku // *Biuletyn Historii Sztuki*.– 2000.– Nr. 3–4.– S. 337–359.
86. Betlej A. Kościół OO. Bernardynów w Zasławiu // *BHS*.– 1995.– Nr. 3/4.– S. 353.
87. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 36.
88. Wyczawski H. E. Zasław // *Klasztory bernardyńskie*...– S. 452.
89. Betlej A. Kościół OO. Bernardynów w Zasławiu...– S. 353.
90. На залежність цього типу декорації від графічних взірців J. Vredeman'a de Vries'a звернув увагу М. Кужонтковський. Див.: Kurzątkowski M. Pierwotny wzór graficzny kościoła bernardynów w Lublinie i pałacu w Gardzienicach // *BHS*.– 1962.– Nr.1.– S. 73–78.
91. Kurzej M. Kościół Bernardynów w Leszniowie – nieznanе dzieła Jana Wolffa // *SKW*.– T.6.– Kraków, 2005.– S. 32–31.
92. Stecki T. Op. cit.– S. 205–206.
93. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 46; Троневиц П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т.– Вказ. праця.– С. 54.
94. Колосок Б. Вказ. праця.– С. 140.
95. Kowalów W.J. Szkice z dziejów...– S. 47.
96. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 110.
97. Kowalów W.J. Szkice z dziejów...– S. 120.
98. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 26.
99. Wyczawski H. E. Janówka // *Klasztory bernardyńskie*...– S. 96–97.
100. Stecki T. Op. cit.– S. 203; Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 149–156.
101. Wołyniak. Zniesione kościoły i klasztory...– S. 153–154. Повторюване в українській літературі припущення, що костел був тринавовим (див.: Памятники..., Т. 2.– 1985.– С. 102. 45; Колосок Б. Вказ. праця.– С. 110) пояснюється, можливо, інтерпретацією опор, що підтримують емпори орденського хору як міжнавових колон.
102. Памятники...– Т. 2.– С. 45.
103. Орłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu.– Łuck, 1929.– S. 280. Цей автор згадує барокову ліпнину, що вціліла в каплиці, однак використання суцільної цегляної кладки свідчить про те, що верхній рівень споруджено повністю в XIX ст.
104. Kowalczyk J. Kierunki w późnobarokowej architekturze...– S. 7–21.
105. В часи Станіслава Альбрехта Радзивіла костел був дерев'яним (див.: Tomkowicz S. Op.cit.– S. 36). На походження каплиць з XVIII ст. вказують їх пізньобарокові фронтони.
106. Фундуш на будівництво костелу дала Анна Сапега в 1596 р., а забезпечила різним начинням Єва Сапега в 1636 р. (див.: Rewski Z. Konieczność poznania dawnej sztuki Szwajcarii // *BHS*.– 1928.– Nr. 1/2.– S. 50). Можливо, що з цією другою датою слід пов'язувати добудову крухти. На походження каплиць з XVIII ст. вказують їх зовнішні форми.
107. Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis Luceoriensis.– Luceoriae, 1935.– S. 62.

Переклад з польської – А. Обарчук

Матеріал присвячено аналізу розвитку костельного будівництва на Волині до середини XVII ст. Розглянуті архітектурно-планувальні та стилістичні особливості найбільших мурованих храмів в контексті формотворчих впливів західноєвропейської та польської архітектури досліджуваного періоду.

The material is devoted to the development of Roman Catholic church building in Volyn till the middle of the XVII century. The article considers architectural-planning and stylistic peculiarities of the biggest stone churches in the context of form-creating influences of West-European and Polish architecture in the researched period.

Ольга Михайлишин

КОНКУРСНІ ПРОЕКТИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПЛАНУ МІСТА РІВНЕ 1936 РОКУ

Формування якісного нового середовища проживання у містах Волині протягом 1920–30-х рр. відповідно до засад функціонального містобудування, сформульованих і апробованих у Західній Європі, і зорієнтованих на задоволення соціальних потреб мешканців, стало основним завданням архітекторів і урбаністів. Функціонально-планувальної трансформації потребували насамперед найбільші міста регіону – Рівне та Луцьк, – які переживали період бурхливого просторового зростання і значного збільшення кількості населення. Грандіозні проекти реконструкції європейських столиць та найбільших міст Другої Польської Республіки стали основою і поштовхом для започаткування аналогічних дій щодо обох волинських міст. Робота в цьому zakresі стосовно міста Рівне виконувалась із застосуванням новітніх методик проектування крупних містобудівних об'єктів. Зауважимо, що одержаний наприкінці 1930-х років результат визначив далекосяжні перспективи архітектурного розвитку міста і був використаний як базис для його розбудови у повоєнні десятиліття.

Укладання плану забудови Рівного мало свою передісторію і відбувалось у декілька етапів, які відобразили еволюцію містобудівного мислення міжвоєнної доби.

Місто Рівне з огляду на свої масштаби, рівень економічного розвитку, структуру зайнятості населення (тут переважали невеликі підприємства, що забезпечували місцеві потреби в промисловій продукції та розвивалась дрібна торгівля) не могло претендувати на крупні містобудівні акції, аналогічні пропонованим для найбільших міст Польщі – Варшави [1], Вроцлава [2], Познані [3], Любліна [4, с.27] та ін. і комплексне використання методики функціонально-просторового впорядкування. У цьому і не було потреби. Втім, як і більшість середніх та малих міст в міжвоєнний період, Рівне відчувало наслідки промислової революції та її похідної – активізації урбанізаційних процесів. Місцеві соціальні проблеми, пов'язані з низьким рівнем освіти, охорони здоров'я, загальним санітарно-гігієнічним станом, підсилюлись потребою розвитку нових територій для будівництва житла, створення необхідної інфраструктури. Робота над їх розв'язанням велася в контексті і за аналогією проектних розробок, виконаних для великих міст

Польщі. Однак, спільними були тільки підходи і принципи проектування, функціональні елементи, що вводились у композицію. Містобудівні концепції щодо структурування території і проектування окремих функціональних зон міського плану мали спиратись на історично сформовану просторово-планувальну схему та вихідні дані на момент початку проектних робіт.

Першою спробою часткової регуляції забудови Рівного був план, укладений технічним відділом Рівненського магістрату в 1928 р. [5], де з'явилась пропозиція розташувати спортивні споруди загально-міського значення в долині р.Устя, а непридатну для житлового будівництва заболочену ділянку поряд з палацом та вздовж річкового русла використати для розбивки міського парку¹. Ідея планувально-просторового поєднання колишнього палацу Любомирських і майбутньої будівлі міської ратуші за допомогою композиційної осі – пішохідного бульвару і створення в такий спосіб адміністративного ядра, в разі її реалізації, зумовила б абсолютно інший шлях планувального розвитку центральної частини Рівного (рис. 1) [6, с.238–239]. Проте, історично сформоване розпланування міста, значною мірою визначене природно-ландшафтною ситуацією (острівне розташування міського центру, домінування просторового розвитку східної частини міста, розташованої на лівому березі р.Устя, значна територія її заплави і розгалужена система річкових рукавів), визначили ряд обмежень, які не були враховані проектувальниками. Тому, до проекту було висловлено ряд принципових зауважень, пов'язаних з неможливістю будь-якого будівництва на заболочених територіях та відсутності окремо виділеної «промислово-фабричної зони», внаслідок чого міська влада відмовилась від подальшої розробки цього варіанту.

У ще одному ескізованому проекті, виконаному, ймовірно, наприкінці 1920-х рр., передбачалось розвинути сельбищну зону на південний схід від центру, на частині території колишнього резиденційного парку князів Любомирських – власників міста, поблизу давнього палацу (рис. 2). Геометризм і регулярна схема композиції житлових кварталів, вулиці-промені, що беруть свій початок від не-

¹ Ідея реалізована в Рівному в повоєнний період.

великих площ – все викликає виразні асоціації з розплануванням англійських «передмість-садів» (зокрема, Хемпстедом 1904–1909 рр.) початку ХХ ст. та передмістями найбільших польських міст 1920–30-х років (Грабішин неподалік Вроцлава, 1919–1925 рр., Влохи біля Варшави, 1928 р.) з їх екстенсивною житловою забудовою посеред садів, мальовничими камерними просторами в локальних структурах урбаністичної композиції. Периметральна триповерхова забудова, сформована навколо великих дворових просторів, що з віддаленням від центру змінювалася на блоковану, засвідчувала тенденцію до «розрідження», якомога інтенсивнішого «насичення» сельбищної зони та парадних просторів зеленими насадженнями. Адже, окрім покращення умов проживання і гармонізації середовища, продумана система озеленення значно посилила б репрезентативність нових міських ансамблів.

Відсутність документу, який би закріплював стратегію архітектурно-просторового розвитку Рівного, фрагментарність містобудівних акцій і потреба приведення забудови у відповідність до вимог нового будівельного законодавства на тлі активної діяльності, спрямованої на структурування середовища в інших польських містах, спонукала місцеву адміністрацію знову зайнятись генеральним планом Рівного. У січні 1934 р. міська управа сповістила про розробку технічним відділом проекту детального плану забудови, який охоплював центральну частину та середмістя [7, с.19–20]. Однак роботи були призупинені. Міська влада обмежилась лише затвердженням місцевих правил забудови, які були прийняті лише в листопаді 1934 р. [8]. Правила передбачали умовний поділ території міста на декілька «стрейф» – зон із забудовою різного типу (I зона – щільної вогнестійкої житлової забудови висотою 2 поверхи і вище; II, III зони – забудова такого ж типу, але нижчої щільності; IV зона – вільна мішана житлова забудова (будівлі вогнестійкі і невогнестійкі); V зона – промислова забудова), де нормувалась висота будинків і їх розташування на ділянках.

До проблеми генерального плану вчергове повернулись лише у 1936 р., коли стосовно Рівного воєводським Бюро обмірів і планів забудови міст в Луцьку² було виконано комплексні передпроектні дослідження, які дали матеріал для організації і проведення загальнодержавного конкурсу на розробку ескізного плану забудови міста, де необхідно було врахувати вимоги нового [9, с.8]. В умовах проведення конкурсу, оголошеного наприкінці 1936 р. міською управою Рівного, зазначалось, що програма не потребує виїзду учасників на місце.

² Утворене в квітні 1935 року.

Рис. 1. Рівне. Варіант схеми розпланування територій, прилеглих до замку кн. Любомирських, 1929 р. Прорис автора за матеріалами ДАРО.

Дійсно, підготовчі роботи були виконані на високому методичному рівні і охоплювали фізіографічний аналіз терену, розташування транспортних магістралей (систему комунікації), нарис історичного розвитку, статистичні дані, що відображали економічні, суспільні та культурно-просвітницькі потреби найбільшого міста Волинського воєводства [10, с.158]. Передпроектні дослідження до плану регуляції Рівного мали великий резонанс в польській державі. Напрацьовані матеріали отримали високу оцінку урбаністів, соціологів, економістів і були визнані взірцем, гідним наслідування з точки зору методики і всесторонньої оцінки вихідних умов проектування. Проте коментар, що супроводжував публікацію цих матеріалів, засвідчив незмінність вимоги індивідуального підходу до вирішення урбаністичних проблем різних містобудівних утворень: «... усяка схема у цій галузі не веде до правильного розв'язання проблеми. Окремі поселення (міста), навіть однакового типу, мають настільки своєрідний характер, що стандартизація досліджень того, що підкреслює цей характер, ніколи не дасть бажаного ефекту» [11, с.24].

З надісланих на конкурс 19 проектів нагороди отримали 5 робіт (зокрема, II-у премію – архітектори Марта і Адам Юранец-Юревичі (Marta i Adam Juraniec-Jurewicz), інженер Юзеф Варгалья (Józef Wargala) (Луцьк), III-ю – архітектори Юзеф Реньський (Józef Reński), Вацлав Подлеський (Wacław Podleski) (Варшава), IV-у – архітектори Збігнев Ігнатовіч (Zbigniew Ihnatowicz), Казімеж Пігуловський (Kazimierz Pięgulowski) (Варшава), окрему відзнаку

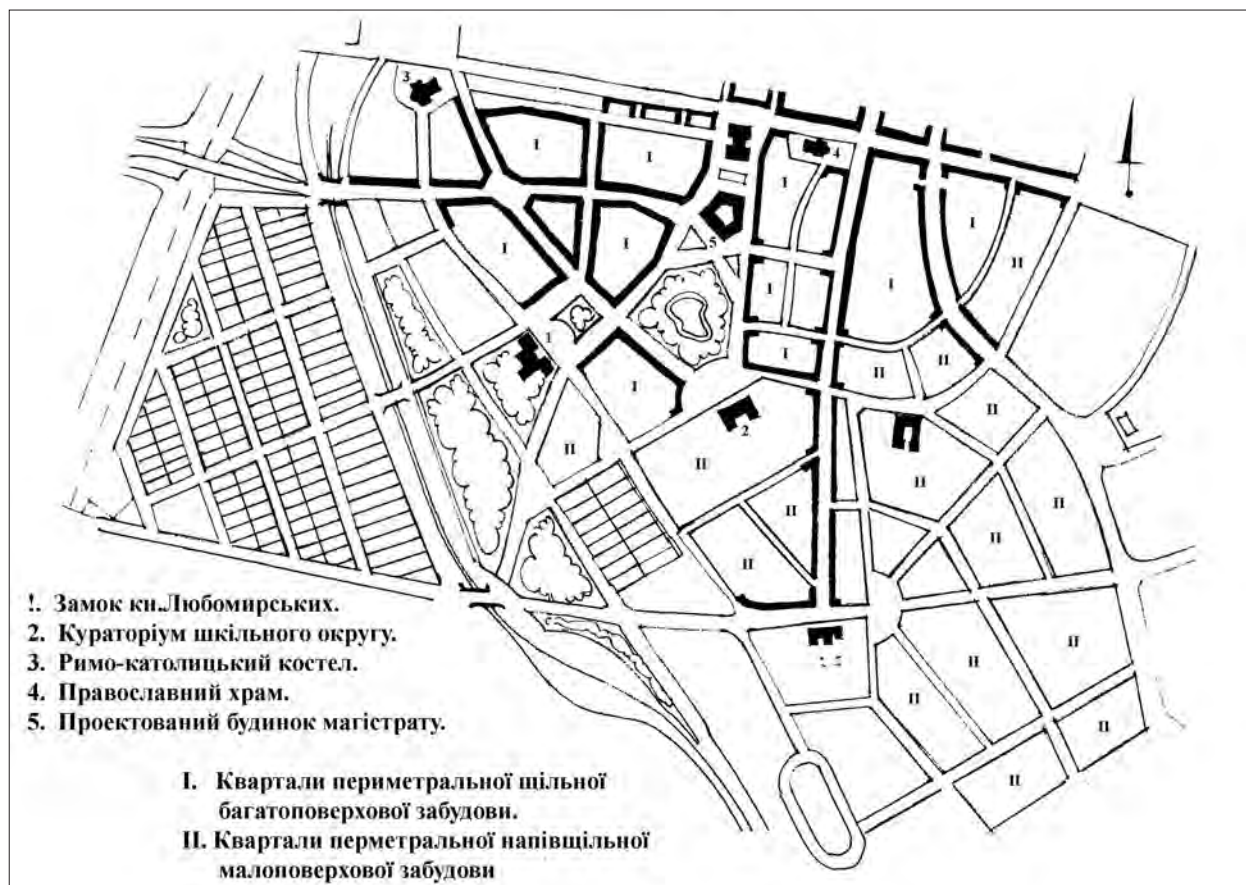

Рис.2. Рівне. Схема розпланування території парку колишньої резиденції кн.Любомирських та прилеглих ділянок, 1928 р. Опрацювання автора за матеріалами ДАРО

отримав проект № 18³). П'єдестал переможців увінчала проектна пропозиція, виконана досвідченими варшавськими архітекторами, членами Товариства польських урбаністів Марилею Буцкевічовною (Maryla Buckiewiczówna) і Владиславом Вечоркевичем (Władysław Wiczorkiewicz) [12, с.12]. Як того вимагали умови конкурсу, у проектах були закладені стратегічні засади архітектурно-просторового розвитку Рівного, а також і висловлені пропозиції щодо структурування житлової забудови, організації нових громадських просторів, розташування об'єктів адміністративного, соціального, культурно-просвітницького призначення. Зокрема, йшлося про вирішення наступних конкретних завдань:

- організацію автомобільного руху: створення обвідної артерії і поєднання східної частини міста з західною, середмістя з залізничним вокзалом, створення необхідних під'їздів до товарної станції і т.д.;
- влаштування промислових кварталів (розташування бійні і місць для торгівлі худобою);
- визначення нової території для Волинських торгів (які на момент організації конкурсу

³ Авторів цього проекту наразі встановити не вдалося.

набули великої популярності в регіоні і претендували на статус загальнодержавної сільськогосподарської виставки [13];

- розташування житлових кварталів;
- паркових територій (смуг зелени);
- громадських будівель і т.і. [9, с.8.]

Усі переможці конкурсу, керуючись вищезазначеними матеріалами, власним проектним досвідом, виділили найважливіші, на їхню думку, соціально-економічні передумови розвитку Рівного, синтезувавши їх з різнохарактерними детермінантами просторово-композиційного структурування його території. Кількісне зростання населення міста з 30.5 тис. у 1921 р. до 43.2 тис. – у 1938 р., національна та віросповідна структура⁴, розвиток промисловості визначали характер міського середовища, спосіб забудови та використання певних будівельних матеріалів. Необхідно відзначити, що містобудівні концепції та ідеї, закладені в кожному з проектів відіграли визначальну роль у розробці остаточної версії генерального плану Рівного, подальше опрацювання якого здій-

⁴ За переписом населення станом на 1931 рік в Рівному проживало 22.7 тис. євреїв, 10.5 тис. римо- і греко-католиків, 6.7 тис. православних та близько 0.6 тис. представників інших конфесій [19, арк.3-5].

Рис.3. Конкурсний проект генерального плану м.Рівне.
Арх. М.Буцкевічувна і В.Вечоркевич. 1936 р.

снювалось, як можемо припустити, на місці. Вже до кінця 1938 р. роботи були завершені.

У процесі роботи з документами Державного архіву Рівненської області вдалося виявити оригінали графічної частини двох конкурсних проектів: М. Буцкевічувна і В. Вечоркевича (проект № 7) [14] та проект № 17 [15], авторів якого поки що

встановити не вдалося⁵. Репродукція проектної

⁵ На момент публікації нашої статті «Реалізація містобудівних новацій в плані забудови міста Рівне 1937-38 років: інтернаціональний та регіональний аспекти // Містобудування та територіальне планування. Наук.-технічний зб. – К.: КНУБА, 2009. – Вип.35. – С.252-264» факт збереження конкурсних проектів не був встановленим.

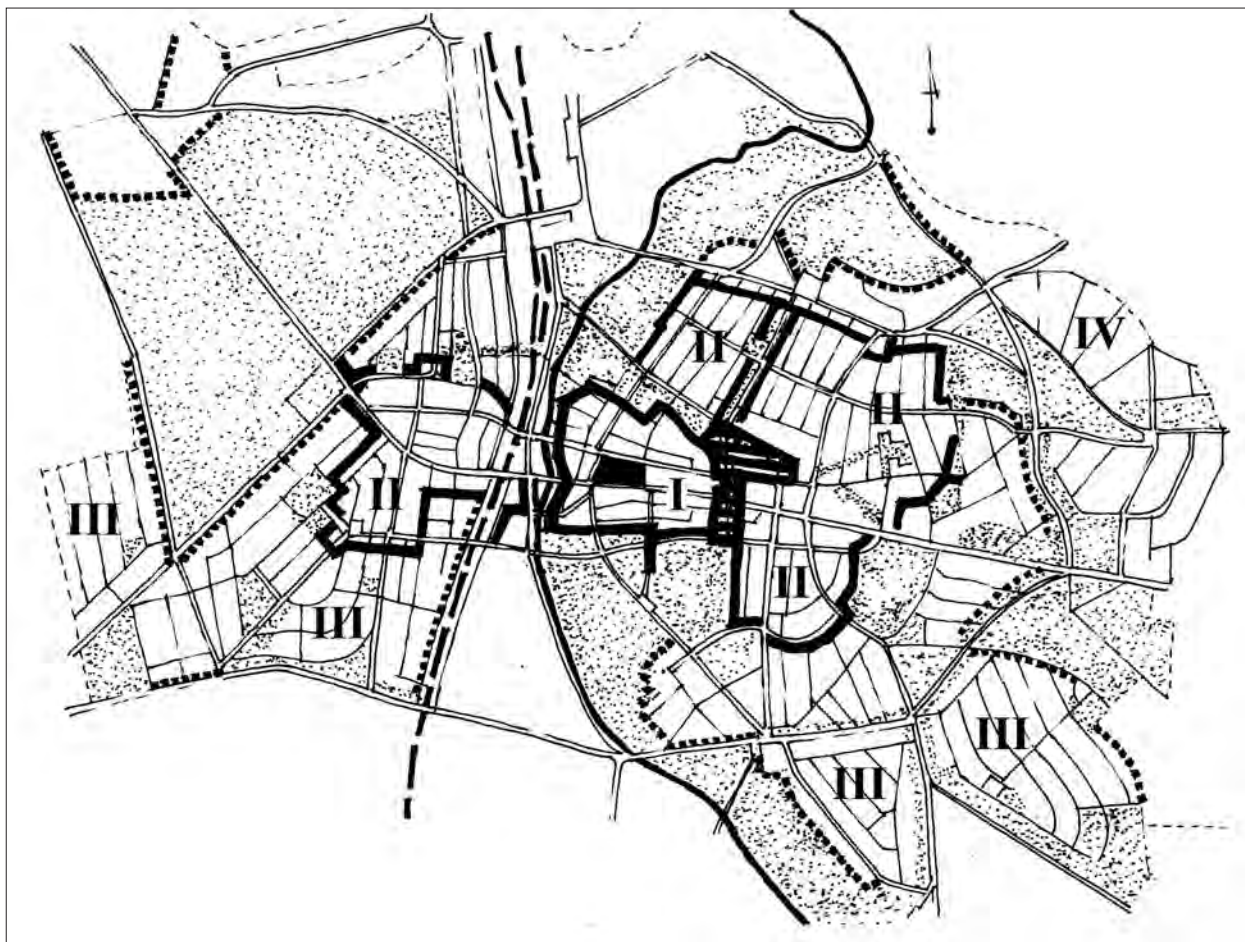

Рис.4. Рівне. Схема зонування території міста з зазначенням проектного адміністративного центру і системи зелених насаджень за проектом М.Буцкевічовни і В.Вечоркєвича.

Опрацювання автора: I – 3-поверхова щільна забудова; II – 2-поверхова щільна забудова;
III, IV – вільна або блокована 1-, 2-поверхова забудова.

пропозиції авторського колективу М. і А. Юранец-Юревичів та Ю. Варгалі (проект № 3) у часописі «Волинські технічні відомості» [9, с.9] дозволяє скласти уявлення про ще один варіант бачення просторово-планувального розвитку Рівного.

Цінність вказаних креслень посилює факт їх виконання на актуальній для свого часу топо-геодезичній підоснові, яка може слугувати самостійним об'єктом дослідження на предмет особливостей і структури загальної схеми розпланування, вулично-дорожньої мережі, характеру і типів забудови, планувальної організації окремих садіб Рівного, що сформувались на середину 1930-х рр. і т.і.

Перше, що одразу звертає на себе увагу при розгляді проекту М. Буцкевічовни і В. Вечоркєвича – прагнення архітекторів функціонально структурувати міську територію, збалансувати співвідношення забудованих і відкритих ділянок з урахуванням щільності і висотності існуючої та планованої забудови (рис. 3). Пропозиції щодо організації сельбищної та рекреаційних зон на те-

риторії міста, представлені у конкурсному проекті, стосовно Рівного були дійсно новаторськими. Так, були визначені чотири основні типи житлової забудови і їхнє розташування на генеральному плані, що відповідало принципам, закладеним у згаданих вище правилах забудови міста (рис. 4). Необхідно відзначити, що пропоноване зонування території міста означало використання досвіду М. Буцкевічовни в zakresі розробки системи «стрєфування», набутого при розробці нового генерального плану Варшави ще на початку 30-х рр. минулого століття. Закономірно, що якісна і типологічна структура забудови польської столиці була значно складнішою, зокрема, на її території передбачалось виділення 16 різних зон [3, с.111].

Автори залишили без змін традиційно найвищу щільність розташування будинків у центральній частині (на колишньому острові) – 60% території кожної з ділянок, передбачивши повну реконструкцію дерев'яної одноповерхової забудови єврейських кварталів і наступну заміну її двоповерховими

мурованими будівлями. В такий спосіб змінилися б і архітектурно-композиційні якості середовища: фронтальна композиція забудови головної магістралі міста – вулиці 3-го Мая (тепер – Соборна), сформована будинками кінця XIX – поч. XX ст., зведеними у «цегляному» стилі, трансформувалася б у низку глибинно-просторових, збагачених і урізноманітнених будівлями іншої стилістики.

Кардинальні зміни мали відбутись й у середмісті Рівного. Значне його територіальне розширення у північно-східному (включаючи колишнє передмістя Кавказ) і, особливо, західному (правобережна частина міста до території військового містечка) напрямках супроводжувалось й суттєвим коригуванням існуючої схеми розпланування з вираженням тяжінням до запровадження лінійної системи у нових кварталах, що чітко прочитується на кресленні. Архітектори підійшли достатньо коректно до прокладання нових вулиць, втручаючись у історично складену вуличну мережу переважно там, де формувались нові композиційно-планувальні вузли з відкритими громадськими просторами. Закономірно, що в обох випадках не вдалося б повністю уникнути нової парцеляції земельних наділів, які перебували у приватній власності, що в майбутньому могло спричинити проблеми з реалізацією проекту. Меридіональна орієнтація нових вулиць у північно-східній частині Рівного забезпечила б оптимальну інсоляцію житла, на якій завжди наголошували архітектори – прихильники функціонального містобудування. Принагідно зауважимо, що за аналогічною схемою розпланувались й інші нові житлові квартали Рівного – у тому числі, на південно-східній ділянці, приєднаній до міста у 1933 р. [16].

Відповідно до задуму авторів, мав повністю змінитися й характер забудови: на місці типово сільських садиб пропонувалось зведення щільної триповерхової забудови з площею забудови ділянки 40%. Саме тут в майбутньому мали розселитися 27.5 тис. мешканців – більш ніж третина усього населення 75-тисячного міста, яким, за розрахунками, мало стати Рівне за 30 років.

Відповідно до проекту М. Буцкевічівни і В. Вечоркевича, на периферії середмістя у дисперсно розташованих кварталах 1–2 поверхової блокованої та індивідуальної забудови (площа забудови ділянки 20%) також мала замешкати значна частина населення – 26 тис.чол. Відносна просторова ізоляція передбачених для забудови ділянок досягалась завдяки включенню в міську тканину значних за площею рекреаційних зон, що поєднувались між собою алеями та бульварами, прокладеними вздовж вулиць – важливих композиційних осей.

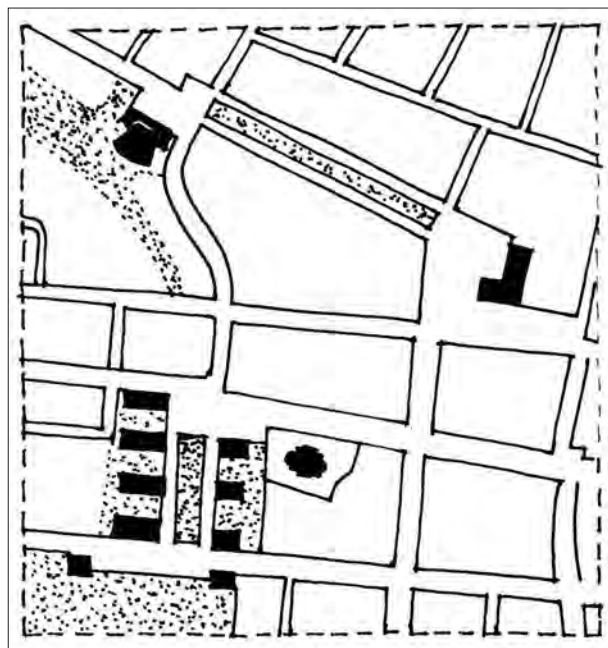

Рис.5. Рівне. Схема розпланування громадського центру за проектом М.Буцкевічівни і В.Вечоркевича. Опрацювання автора за матеріалами ДАРО.

За житловим районом Грабник, розпланованим ще у 1926 р. на східній околиці Рівного, зберігався винятковий статус елітної, найпривабливішої для проживання частини міста, частково вже забудованої віллами міської буржуазії та державних службовців (процент забудови ділянок – 10%).

Зниження щільності забудови від центру до околиць мало би своїм оберненим позитивним результатом зростання площ озелених територій, що вирішувало одне з ключових завдань нового генерального плану. Вперше було запропоновано сформувати цілісну систему озеленення, яка включала в себе ландшафтні об'єкти різних містобудівних рівнів, які, водночас, диференціювались за функціональним призначенням.

Природно-ландшафтний та історико-архітектурний чинники обумовили формування значної за протяжністю рекреаційної зони вздовж руслу р.Усті. Південна її частина розвивалась як логічний етап модернізації паркової частини колишньої резиденції кн.Любомирських. Зокрема, проектом передбачалась розбивка міського парку на території осушених наприкінці 1920-х рр. ставів з розвинутою спортивною зоною, що простягалась аж до південної околиці, де розташувались відкриті водноспортивні споруди. Роль композиційно-планувального ядра відводилась давньому замку-палацу кн.Любомирських, в стінах якого планували розташувати міський музей. У середмісті прирічкові смуга зелені перетворювалась на міську набережну, що сполучала міський парк з

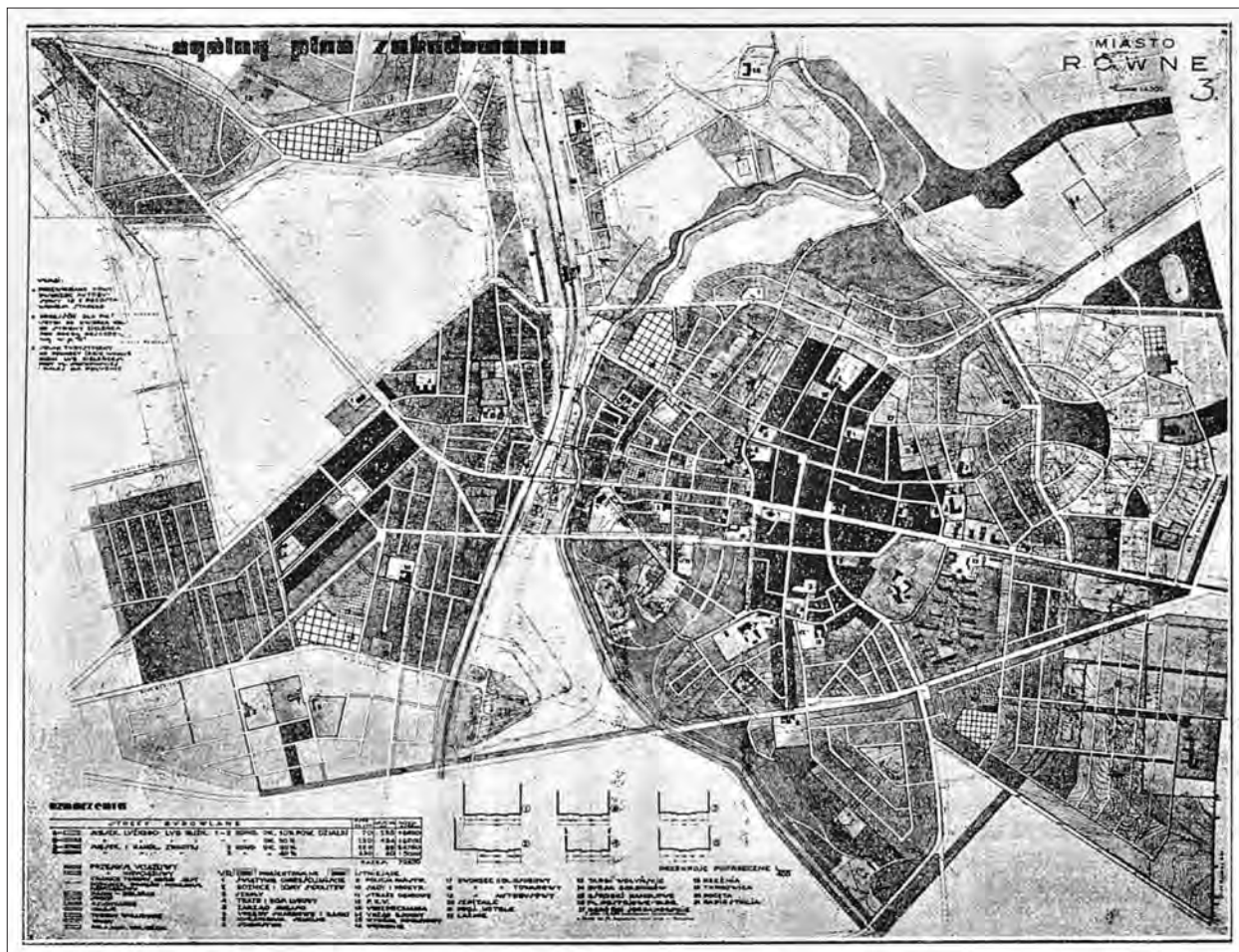

Рис.6. Конкурсний проект генерального плану м.Рівне. Арх. А. і М.Юранець-Юревичі і Ю.Варгала. 1936 р.

територіями «йорданівського саду»⁶ і Волинських торгів. Необхідність перенесення промисловосільськогосподарського ярмарку зі східної частини міста була очевидною, адже ділянка, на території садиби «Гірка» кн. Любомирських – старого міського парку, – де впродовж декількох років працювала виставка, уже не могла вмістити значного числа учасників і відвідувачів. Крім того, функціонально

⁶ «Йорданівські сади» – багатофункціональні спортивно-ігрові простори – до кінця 1930-х рр. стали невід’ємним елементом благоустрою парків і житлових кварталів міст Другої Польської Республіки. Своєю назвою отримали на честь професора медицини Генрика Йордана (1842-1907) з Кракова, який запропонував виділяти на території рекреаційних зон спеціальні ділянки для розваг і занять спортом для різних вікових груп населення [21, с.432-433]. На території «йорданівських садів» розташовувались різноманітні малі архітектурні форми, майданчики з ігровим та спортивним обладнанням, бігові доріжки, невеликі стадіони, відкриті плавальні басейни, ігрові зали і павільйони. Кожна з частин відділялась від сусідньої зеленими насадженнями. З часом комплекс майданчиків для рухливих ігор і спорту став обов’язковим елементом благоустрою територій шкіл.

обґрунтованим було й просторове наближення виставкової території до залізничної станції.

У систему зелених насаджень Рівного, за проектом М. Буцкевичуни та В. Вечоркевича, входили ще два «йорданівські сади» – поруч з садибою «Гірка» і на південно-західній околиці міста – неподалік лікарні, утримуваної єврейською громадою. Доволі крупні рекреаційні утворення формувались і вздовж головної вулиці на нових міських теренах – поблизу Грабника. Значна роль в системі озеленення відводилась ландшафтним об’єктам загального користування (скверам, бульварам, алеям) та спеціального призначення (територіям існуючих і нових шкіл, цвинтарям), які в комплексі з іншими масивами зелені не тільки впливали на поліпшення санітарно-гігієнічних якостей міського середовища, але й суттєво покращували його естетичну виразність і розширяли функціональну структуру.

Втім, прагнення максимального насичення території зеленими насадженнями у деяких випадках призводило до втручання у структуру новосформованих кварталів і забудови, що можна пояснити фактом проектуванням «на відстані», без озна-

йомлення з реальною ситуацією на місці. Зокрема, автори пропонували розширити територію нового міського парку, закладеного на Грабнику у 1933 р. за участі Волинського воєводи Г. Юзевського [17, с.5], за рахунок прилеглих ділянок індивідуальної забудови. При цьому не бралось до уваги те, що на більшості з них саме впродовж попереднього десятиліття були зведені нові житлові будинки.

Розвиток залізничного та автомобільного транспорту зумовив необхідність проектування нових міських магістралей, які, оминаючи середмістя, могли б сполучити райони на околицях, а також планувально поєднати середмістя з залізничним вокзалом, забезпечити необхідні під'їзди до товарної станції. Автори запропонували достатньо вдалу концепцію вирішення цих завдань. По-перше, на південь від головної вулиці на генеральному плані Рівного з'являлась наскрізна вулиця-дублер, яка простягалась від старого міського парку у східній частині міста, через річку та залізничні колії, до дороги, що вела до Дубно – у західній. Таким чином, магістраль суттєво «розвантажувала» головну вулицю, визначала південну планувальну межу історичного центру. В одному з утворених кварталів поряд з Воскресенським собором авторами проекту було передбачене формування адміністративного центру міста. За задумом, ансамбль управлінських будівель мав складатись з семи об'єктів, симетрично розташованих відносно композиційної осі – бульвару – перпендикулярної до вулиці 3-го Мая і зорієнтованої на головний вхід у новий міський парк.

По-друге, дві нові міські комунікації прокладались у північній частині міста, перша з яких сполучила існуючу вулицю Фоха (сьогодні – І. Мазепи) – північну планувальну межу міського ядра – з майданом перед новою автобусною станцією поруч з залізничним вокзалом; друга – стала продовженням вулиці Кавказької і спрямовувалась на привокзальну площу. В такий спосіб на мапі міста був сформований новий функціонально-планувальний вузол, який мав би демонструвати динамічний економічний розвиток міського організму – як інтегральної частини народногосподарського комплексу Польщі і міського соціуму – як частини польської нації, що відроджується. Про рівнозначність комунікаційної і репрезентативної функції утвореного простору свідчить і класицистична, підпорядкована єдиній осі, композиційно-планувальна схема розташування будівель і малих форм: залізничного вокзалу, готелю, монументу та архітектурно оформленого входу на територію Волинських торгів.

Існуючий просторово-планувальний каркас Рівного був значно розвинутий шляхом створення системи відкритих громадських просторів – нових площ перед будівлями адміністративного та соціокультурного призначення. Зокрема, планувальна вісь – пішохідний бульвар – завершила перспективу вулиці Фоха і поєднала простори перед пропонуваними для спорудження будівлями магістрату і театру (рис. 5). Зазначимо, що запропоноване вирішення було достатньо радикальним і потребувало значного «хірургічного» втручання в існуючу забудову у випадку реалізації. Нові площі були запроєктовані і перед гарнізонним костелом, проектованим комплексом міського ліцею, наміченими на перспективу будівлями школи і каплиці на Грабнику. На периферії території міста виділялись відкриті майданчики для торгівлі сільськогосподарською продукцією та худобою.

Для Рівного на цьому етапі розвитку генерального плану не виникала гостра потреба розмежування промислової і сільбищної зони. З огляду на низький рівень розвитку промисловості в місті і профіль виробництва, існуючі дрібні підприємства не здійснювали відчутного негативного впливу на довкілля. Однак, керуючись засадами функціонального планування та відповідно до рішення технічної комісії магістрату, ухваленого ще у 1929 році [18, арк.11], у проекті передбачалось винесення більшості підприємств (зокрема, міської бійні, кузні, ливарних заводів, млинів, цегельні і т.і.), на значну віддаль від середмістя і житлових районів – у північну частину міста для формування промислової зони в безпосередній близькості до транспортного вузла – залізниці.

Зважаючи на високий ступінь конкретизації проблем містобудівного розвитку Рівного, які потребували вирішення під час конкурсу, архітектурно-містобудівні ідеї та принципи, запропоновані проектом творчого колективу М. і А. Юранец-Юревичів та Ю. Варгалі були близькими до покладених в основу проекту-переможця (рис. 6). Тому, зупинимось лише на основних відмінностях, які помітні при аналізі його опублікованої репродукції. Так, очевидно, що автори прагнули сформувати два просторово-планувальних ядра, розташованих, відповідно, на схід від історичного центру і у західній частині Рівного – поряд з військовим містечком, тим самим стимулюючи синхронний розвиток як лівобережної, так і правобережної частини. Пропонуючи аналогічне розташування рекреаційно-спортивної зони вздовж русла р. Усті і міського стадіону – поблизу старовинного палацу кн. Любомирських, архітектори передбачали

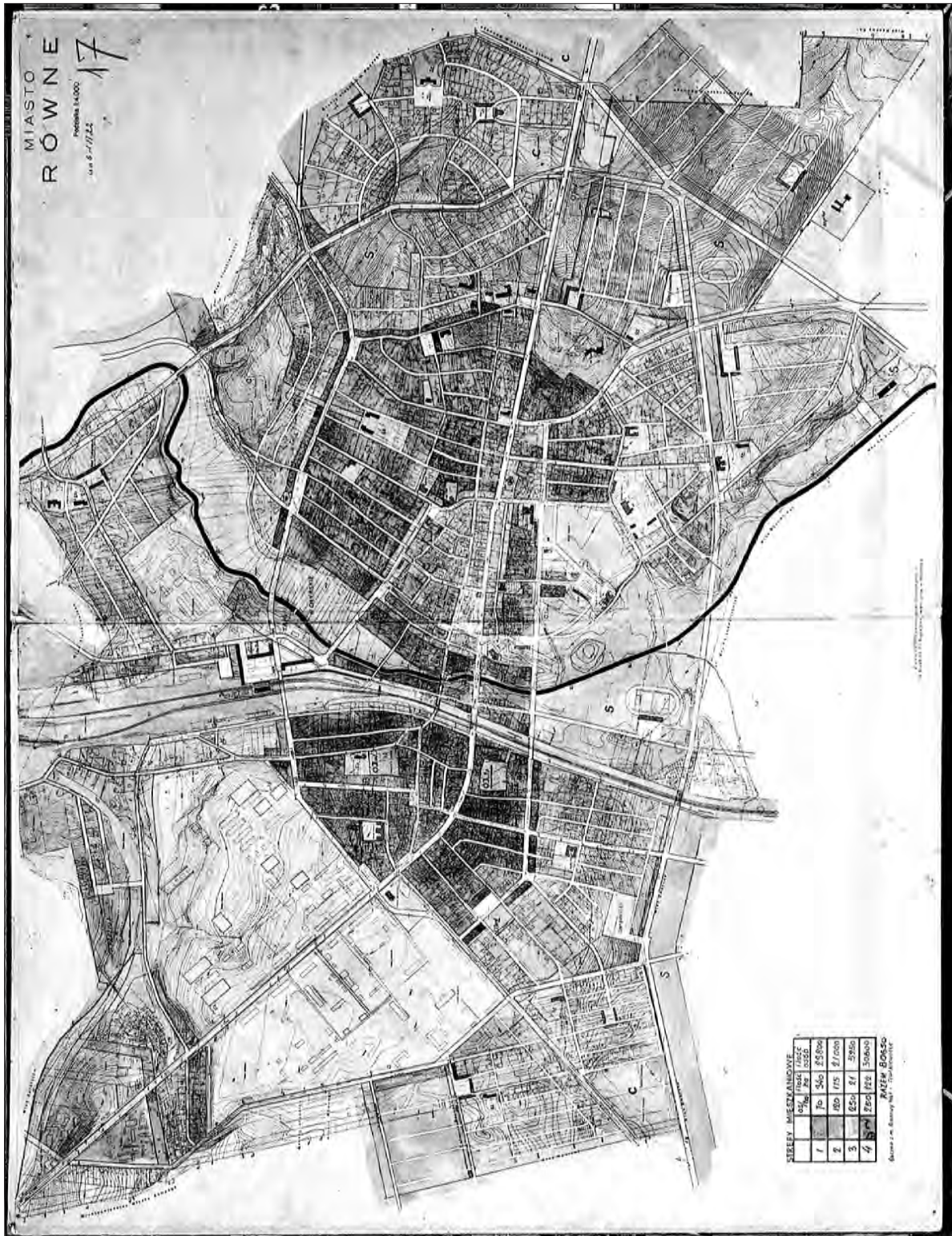

Рис.7. Конкурсний проект №17 генерального плану м.Рівне. 1936 р.

спорудження ще одного спортивного ядра – на північній межі житлового району Грабник.

Не зазнала змін локація Волинських торгів: на думку архітекторів, територія виставки, що суміщала функції міського парку, потребувала значного просторового розширення і, відповідно, нового розпланування. Прилегла ділянка, що уже

частково використовувалась з цією метою, за своїми ландшафтними характеристиками якнайкраще відповідала подібному призначенню: складний рельєф і значні висотні перепади були гарною підосною до створення виразних паркових композицій і формування видових точок розкриття на виставкові павільйони.

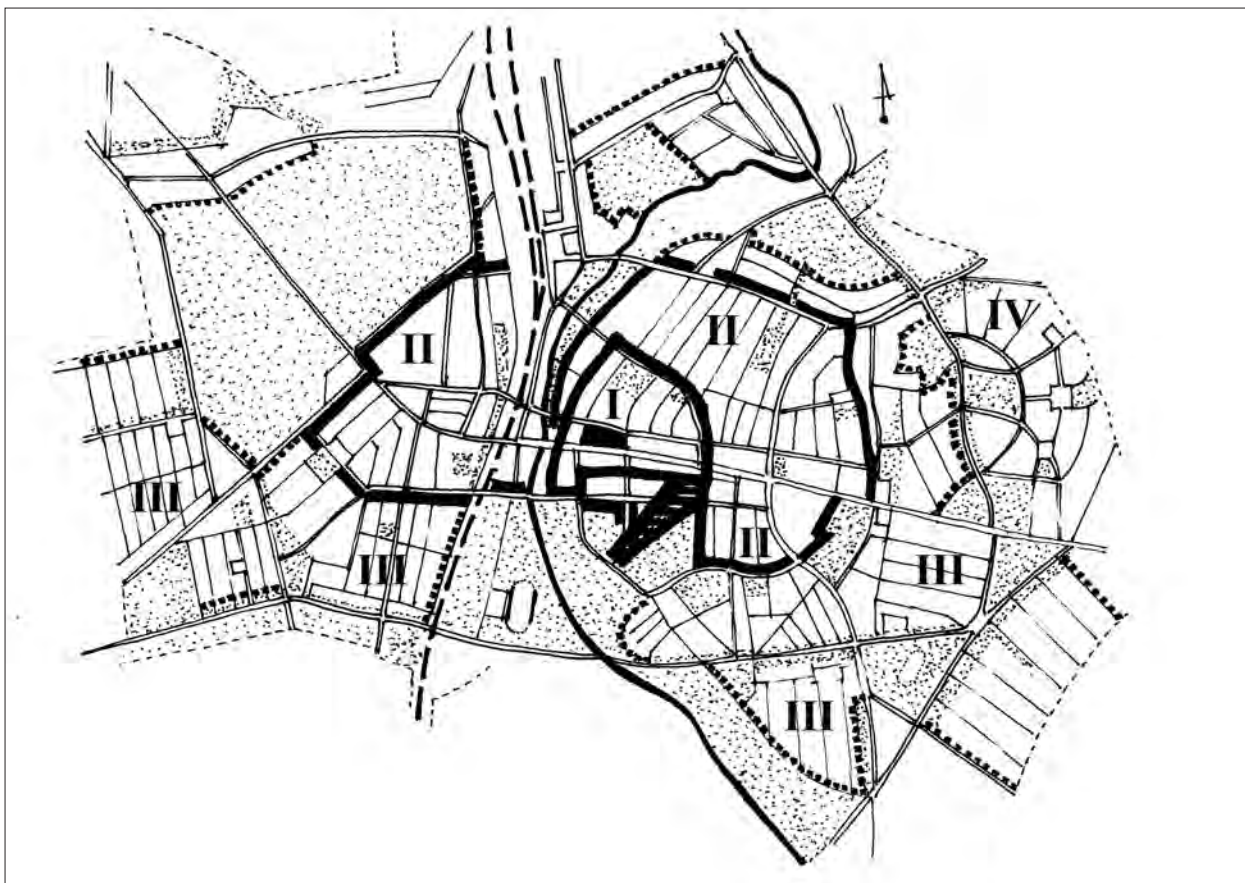

Рис. 8. Рівне. Схема зонування території міста з зазначенням проєктованого адміністративного центру і системи зелених насаджень за проєктом №17.

Опрацювання автора: I – 3-поверхова щільна забудова; II – 2-поверхова щільна забудова; III, IV – вільна або блокована 1-, 2-поверхова забудова.

Слабкою стороною проєкту, як видається, було збереження просторової ізоляції залізничної станції, незважаючи на прокладання нових вулиць у напрямі до залізничного вокзалу; не сприяли б покращенню естетичних якостей міського середовища і його санітарно-гігієнічного стану наближення деяких ринків до середмістя.

У конкурсному проєкті № 17, при доволі механічному «накладанні» нової, регулярної, сітки вулиць на сформований планувальний каркас, заслуговує на особливу увагу планувальна організація найвідповідальніших композиційних вузлів міського середовища (рис. 7). Прокладання нової магістралі південніше головної вулиці не тільки вирішувало значну частину проблем розвитку міської комунікації, але й розглядалось як планувальний чинник формування нового громадського і адміністративного центру міста, інтегрованого в міську рекреаційну зону (рис. 8). Припускаємо, що пропозиція розмістити міський уряд в стінах визначної і єдиної в місті пам'ятки архітектури пізнього бароко – палацу кн. Любомирських – мала на меті підкреслити представницький характер

установи і зберегти від подальшого руйнування занедбану і пошкоджену пожежею 1927 р. будівлю⁷. Парадну трапецієвидну площу перед палацом формували дві симетрично розташовані будівлі, а головну вісь замикав новий римо-католицький храм. Утворений простір, як і набір споруд (площа – як міський ринок, палац – як ратуша, костел – як головна святиня міста), очевидно, мав викликати історико-архітектурні асоціації з минулими часами розквіту міста, освяченими магдебурзьким правом. Водночас, ознакою сучасності і нового етапу його розвитку стало включення в просторову композицію громадського центру глядацької будівлі, яка з

⁷ Ідея передачі місту напівзруйнованої будівлі палацу виникла ще у 1934 р. і отримала розвиток у наступні роки у зв'язку з намірами місцевої влади розташувати там міську управу (Zarząd Miejski) [22, арк.2, 6, 9, 10]. Проте, задум не був реалізований з фінансових причин (Див. детальніше на цю тему: Михайлишин О. Резиденція князів Любомирських в Рівному: до історії розвитку та занепаду // ЗНТШ: Праці Комісії архітектури та містобудування. - Т. ССXLIX. - Львів. - 2005. - С.469-484).

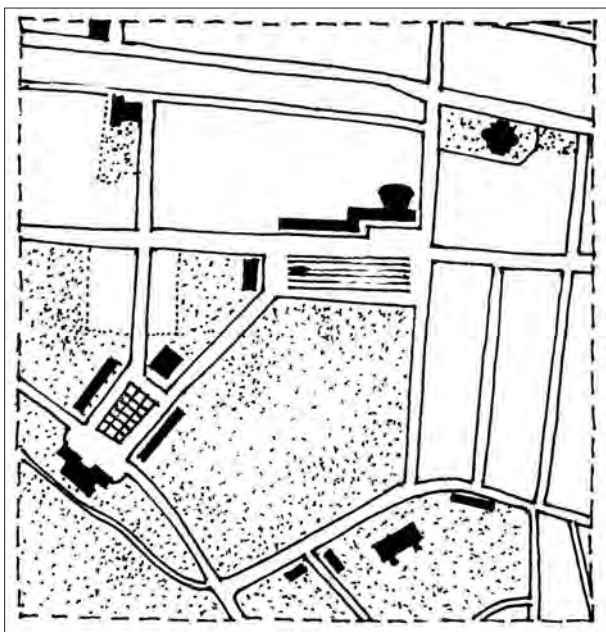

Рис.9. Рівне. Схема розпланування громадського центру за проектом А. і М.Юранець-Юревичів і Ю.Варгалі. Опрацювання автора за матеріалами ДАРО.

північної сторони замикала вісь, зорієнтовану на палац (рис. 9).

Формування локального громадського центру передбачалось і на Грабнику.

Невідомі автори проекту № 17, як і творчий колектив переможців конкурсу, цілком вмотивовано прагнули створити потужний транспортний вузол поряд з залізничною станцією, включивши у забудову привокзальної площі залізничний і автобусний вокзали. У цьому варіанті безпосередня територіальна ув'язка осередку зовнішнього транспорту і нової ділянки Волинських торгів також виглядала більш, ніж переконливо.

Конкурсні матеріали послужили підґрунтям до укладання проекту загального плану забудови Рівного, про що довідуємось з технічного звіту (автори не зазначені) і з рецензії на проект, підписаної В. Вечоркевичем та Стефаном Зброжиною [19]. Грунтовний опис і аналіз концепції нового генерального плану, викладений на 36 сторінках звіту, дає можливість скласти чітке уявлення про його сутність, позитиви і завдання в контексті тогочасних принципів урбаністики і їх трактування архітекторами-сучасниками. З тексту можна зробити висновки і про акцептацію тих чи інших містобудівні рішень, запропонованих у конкурсних проектах. Автори технічного звіту зазначали, що, опрацьовуючи генеральний план, вони спирались і на згадувані вище передпроектні дослідження 1936 року.

Зокрема, в описі проекту йдеться про проблеми забудови ділянок в історичному центрі міста: через

їх подрібненість і складність реконструкції, автори рекомендували обмежити забудову середмістя двоповерховими будинками.

За проектом, вся територія міста поділялась на чотири «стрєфи», що свого часу було закріплено у правилах забудови міста. Для кожної з них визначався тип забудови (регламентувались висота і ступінь вогнетривкості будинків, а також нормувався відсоток площі забудови ділянки), зокрема: в зоні ПІВ передбачалось зведення кам'яних будинків висотою не більше трьох поверхів, максимальна площа забудови ділянки – 50%; в зоні ПІА – передбачалась аналогічна забудова, максимальна площа забудови ділянки – 40%; в зоні ПІД – забудова кам'яними будинками висотою до двох поверхів, максимальна площа забудови ділянки – 60%; в зоні ПІС – аналогічна забудова, максимальна площа забудови – 40%; в зоні ПІВ – вільна забудова вогнетривкими індивідуальними, або зблокованими попарно будинками, максимальна площа забудови ділянки – 30%; в зоні ПІА – аналогічна забудова невогнетривкими будинками; в зоні І передбачалась вільна забудова невогнетривкими індивідуальними будинками [19, арк. 7].

У зв'язку з браком вільних земельних ділянок в середмісті та під впливом популярної у Польщі ідеї децентралізації міст, актуалізованої вимогами рівномірного розвитку усієї території міста та протиповітряної оборони, в плані забудови Рівного передбачалось формування нового адміністративного центру у північно-східній частині – на деякій відстані від міського ядра. Планувалось, що комплекс адміністративних будівель замкне перспективу вул. 13-ї Дивізії (зараз – вул. С.Петлюри), яка, фактично, була східною межею історичного центру Рівного.

На перетині вулиць Фоха і Галлера (зараз – вул. 16-го Липня) навпроти Свято-Воскресенського собору повинен був постати новий театр, що в майбутньому сформував би навколо себе представницький квартал поруч з іншими адміністративними будівлями. Власне така ідея стала основою концепції просторового розвитку Рівного, запропонованої у конкурсному проекті авторства М.і А. Юранець-Юревичів та Ю. Варгалі.

Змістові акценти, розставлені Вл.Вечоркевичем та С. Зброжиною, як і структура технічного звіту, свідчать, що значний методичний вплив на розробку плану забудови Рівного здійснили нові і прогресивні для свого часу принципи функціонального містобудування, закладені в проекті-переможці представниками Варшавської урбаністичної школи – авангардної за своїм ідейним спрямуванням, інспіровані, зокрема, програмною резолюцією ІV міжнародного конгресу СІАМ у 1933 р. Акту-

альні проблеми реконструкції і розвитку історичних міст накладали на необхідність виконання ними функцій в чотирьох основних сферах життя: в житлі, праці, відпочинку і транспортному сполученні. Взірцем для наслідування став концептуальний проект «Функціональна Варшава» авторства Яна Хмелевського (Jan Chmielewski) та Шимона Сиркуса (Szymon Syrkus) у співпраці з Єжи Гриневецьким (Jerzy Hryniewicz), Збігневом Ружицьким (Zbigniew Rużycki), Тадеушем Тіллінгером (Tadeusz Tillinger), Геленою Сиркус (Helena Syrkus), опрацьований у 1934 р. [1].

Серед найважливіших завдань, що постануть в процесі реалізації плану забудови Рівного, В. Вечоркевич та С. Зброжина виділили: викуп у приватних власників земельних ділянок під проєктовані вулиці і будівництво державних установ, усунення існуючих будівель з головних вулиць при новому їх трасуванні. Адже часто процес урегулювання цих проблем гальмував або зовсім припиняв втілення в життя багатьох генеральних планів, насамперед огляду на небажання власників землі і нерухомості їх продавати чи вимоги значної, непосильної для міської скарбниці, матеріальної компенсації. Подібні труднощі влада Рівного повинна була подолати протягом 5-ти років, витративши близько 2 млн. злотих [19, арк.9].

Основні зауваження рецензентів до проєкту були висловлені в наступних контекстах: функціональних засад розвитку міст (зокрема, комунікації на різних планувальних рівнях, просторової ізоляції конфліктних функцій, архітектурно-містобудівної композиції, що оперує великими масами забудови, просторової структуризації міста) та місцевих особливостей формування урбанізованого середовища (пріоритетність будівництва з дерева, недостатня кількість установ соціального призначення, нерозвинутість адміністративно-представницьких просторів) [19, арк.36].

Як проєктувальники, так і рецензенти зробили основний наголос на поєднанні прагматичних

засад облаштування життєвого середовища для комфортного проживання, відпочинку та творення міста як естетичної системи при одночасному вирішенні проблем, які стосувалися саме Рівного. Зокрема, йшлося про необхідність кореляції масштабів міста і способу організації зв'язків між різними його частинами. На думку Вечоркевича і Зброжини, для категорії середніх міст, яким було на той час Рівне, найвідповіднішим був розвиток мережі пішохідних вулиць і відповідних «перетікаючих» смуг озеленення [19, арк.28, 36], запропонований у конкурсному проєкті М. Буцкевічівни та В. Вечоркевича – як рецепція принципу вільного руху раннього урбанізму і методу формування гармонійних міських ландшафтів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що проєктних рішеннях, закладених у конкурсних проєктах і, згодом, у плані забудови міста Рівне, прослідковується чітке прагнення вирішити соціально-економічні проблеми шляхом гармонізації міської тканини через максимально можливе нівелювання протиріч між державними, громадськими і приватними інтересами. Механічне накладання постулатів «сучасного» містобудування було неможливим з огляду на невеликі масштаби міста і проблеми локального характеру, які потребували негайного вирішення. Монофункційність місця (ізоляція функціональних зон) як засадничий принцип функціонального проєктування [20, с. 72–73], в історично складеному мікросередовищі був неприйнятним хоча б з огляду на необхідність врахування різновекторних приватних інтересів мешканців міста. Однак, опосередкований вплив цих принципів яскраво виражений у прагненні авторів генерального плану і їх критиків покращити умови проживання в місті, змінивши структуру житлової забудови, формуючи систему відкритих просторів, що прилягають до житлових територій, використовуються як громадські і рекреаційні і є невід'ємною складовою міських ансамблів.

ДЖЕРЕЛА

1. Chmielewski J., Syrkus Sz. Warszawa Funkcjonalna (przyczynek do urbanizacji regionu Warszawskiego). // Komunikat SARP.– 1935.– № 8.– S. 37–74.
2. Kononowicz W. Oblicza modernizmu w urbanistyce europejskiej pierwszego trzydziestolecia XX wieku na przykładzie Wrocławia // Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.– Gdynia, 2009.– S.13–20.
3. Kodym-Kozaczko G., Kozaczko M. Plan ogólny zabudowania Poznania (1931–1939) na tle europejskiej teorii i praktyki budowy miast. // Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.– Gdynia, 2009.– S.105–114.
4. Architektura modernizmu / Praca zbiorowa pod red. E. Przesmyckiej.– Lublin: Wyd-wo Politechniki Lubelskiej, 2008.– 172 s.

5. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.1095.
6. Михайлишин О.Л. Озеленення в системі відкритих просторів найбільших міст Волині у міжвоєнний період: теорія і практика підходів / Містобудування та територіальне планування // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. зб. / Відпов. ред. М.М. Дьомін.– КНУБА, 2010.– Вип. 24. – С.237–250.
7. Obwieszczenie Zarządu Miejskiego m.Równego z dn. 31 stycznia 1934 r. w sprawie sporządzenia szczegółowego planu zabudowania // Wołyński Dziennik Wojewódzki.– 1934.– № 2.– S.19–20.
8. Miejscowe przepisy budowlane dla m.Równego.– ДАРО, ф.31, оп.1, спр.2770, арк.2–6.
9. Juraniec-Jurewicz A. Prace i zagadnienia urbanistyczne Wołynia // Wołyńskie Wiadomości Techniczne.– № 8/9.– 1937.– S.6–11.
10. Pawłowski K. K. Kierunki rozwoju urbanistyki polskiej okresu międzywojennego a ewolucja osiedla mieszkaniowego / Sztuka XX wieku.– Warszawa: PWN, 1971.– S.153–188.
11. Studia wstępne do planu zabudowania m.Równego // Biuletyn Urbanistyczny.– 1936.– № 1.– S.24–43.
12. Rozstrzygnięcie konkursu № 71 SARP-TUP na rozplanowanie miasta Równego // Komunikat SARP.– 1937.– № 5.– S. 12.
13. Михайлишин О., Смолин М. Архітектура Волинських торгів в Рівному 1930–1939 років // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини.– 2008.– Вип. 5.– С. 133–146.
14. ДАРО, ф.01934, оп.20, спр.121.
15. ДАРО, допоміжний фонд.
16. AAN w Warszawie, MSW sygn.302.
17. Otwarcie parku w Równem // Wołyn.– 1933.– № 31.– S.5.
18. ДАРО, ф.3, оп.1, спр.982.
19. Opinia o projekcie ogólnego planu zabudowania miasta Równego (Województwo Wołyńskie).– ДАРО, допоміжний фонд.
20. Chmielewski J. M. Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast.– Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2001.– 410 s.
21. Prażmowska W. Ogrody Jordanowskie // Budowa terenów i urządzeń sportowych.: Praca zbiorowa, pod red. W. Osmolskiego.– Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1928.– S.431–452.
22. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.2609.

У статті розглянуто основні передумови виконання генерального плану міста Рівне протягом 1920–30-х років. Проаналізовано матеріали конкурсу 1936 р., визначено архітектурно-містобудівні ідеї та принципи, закладені в проектах-переможцях під впливом новітньої європейської містобудівної теорії і практики I-ї третини XX ст. Досліджено значення конкурсу для формування плану забудови міста Рівне 1937–38 років.

The article considers the main prerequisites for implementation of Rivne general city plan during the 1920–30-s. The materials of the contest in 1936 are analysed, main architectural and city-building ideas and principles are defined, represented in the winning projects under the impact of the new European city-building theory and practice in the first third of the XX century. The importance of the contest for the Rivne city building plan formation in the 1937–38 is researched.

УДК 728.6

Роман Радович

ЖИТЛО ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ II-ї ПОЛ. XIX – I-ї ПОЛ. XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РІВНЕНЩИНИ)

Волинь – етнографічний (історико-етнографічний) район у складі Західного історико-етнографічного регіону України. Він охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу – південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північну смугу Хмельницької, Тернопільської і Львівської областей [1]. В межах Рівненської області до складу етнографічної Волині входять Радивилівський, Млинівський, Дубнівський, Здолбунівський, Острозький, основна частина Рівненського, Гошанського та південь Корецького районів¹. Предметом нашого дослідження є традиційне житло цієї частини Волині. Завдання, які ставить перед собою автор – охарактеризувати житлове будівництво цієї частини Волині за основними типологічними ознаками (планування, система опалення, техніка і технологія будівництва, способи покриття і перекриття тощо), виділити його специфічні риси та порівняти будівельні реалії цієї території і сусідніх регіонів. В роботі також розглянемо комплекс повір'їв, прикмет, звичаїв та обрядів, що супроводжують спорудження хати.

Увесь процес будівництва хати від вибору місця і аж до вселення в нього сім'ї супроводжувався комплексом обрядів, звичаїв, прикмет та повір'їв, дотримання яких мало забезпечити щасливе життя у ньому майбутніх мешканців. Перш за все існували певні застереження щодо місця, де мали споруджувати нову хату. Ніколи не будували у місцях захоронень («де могили»: с. Вільгір Гош.), вбивств («де когось вбито»: с. Бугрин Гош.), на межі (с. Вільгір Гош.), на перехресті (с. Бугрин Гош.). У деяких місцевостях Волині на гаданому місці майбутнього житла, господар звечора клав хліб, а зранку перевіряв: коли він залишався цілий, то місце вважали хорошим [2]. Траплялось, що місце після того освячував священик [3].

¹ Надалі для позначення цих адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Рівненська обл. – Рів., Гошанський р-н – Гош., Дубнівський р-н – Дуб., Здолбунівський р-н – Здолб., Корецький р-н – Кор., Острозький р-н – Остр., Рівненський р-н – Рів., Млинівський р-н – Млин., Радивилівський р-н – Рад.

Час початку будівництва – встановлення підвалин («закладчини», «закладчина», «заклащина») в минулому строго регламентувався. Перш за все цього не можна було робити у високосний рік (с. Угольці Гош.). Брало до уваги й фази місячного циклу – ніколи не починали на молодому місяці: «на молодика не можна починать» (с. Бугрин Гош.). Заборонялось здійснювати цю роботу в понеділок: «в понеділок не починали, бо тяжкий день» (с. Українка Остр.). У с. Бугрин (Гош.) хату, здебільшого старались закладати в суботу Цікавий локальний звичай щодо початку будівництва фіксуємо у с. Дорогобуж (Гош.), відповідно до якого, хату починали закладати не зранку, а лише з полудня.

Для спорудження хати винаймали «майста» (паралельно побутував термін «плотнік»). Як і в інших регіонах України [4], майстрів тут наділяли надприродними можливостями, зв'язком з нечистою силою: «Казали, що майстри були зв'язані... (респонденти уникають згадувати нечистого.– Р. Р.) ... вони чародії, мали силу» (с. Бугрин Гош.). Майстер міг «закласти хату на щось погане» (с. Вільгір Гош.). Як зазначають дослідники, посилаючись на джерельний матеріал кін. XIX ст. під час будівництва майстрові старались догоджати, оскільки він «може заложити так хату, що в ній не буде щастя і будуть дуже мерти» [5]. Поганою ознакою під час встановлення підвалин вважалась присутність жінки, бо «жінка при будові могла зробити щось погане... вилити якусь воду під підвалину чи поріг, щось... косу (шмат волосся.– Р. Р.) кинути чи щось» (с. Вільгір Гош.). Місцями (сс. Дорогобуж, Вільгір Гош.), перед початком будови, в землю втикали дерев'яний хрестик (після завершення будівельних робіт його спалювали: с. Вільгір Гош.).

Відповідно до звичаю, під час «закладин» у кути майбутнього житла вкладали жертвні предмети (будівельну жертву). Короткий опис процесу «закладчин хати» на Волині подав відомий український вчений Олександр Цинкаловський: «... коли були готові підвали під хату, закладали під один ріг підвалин гроші, під другий – шматку, під третій – хліб, під четвертий – сіль або мед. Посередині майбутньої хати клали стіл зі стравою й горілкою

Рис. 1. Вікно; с. Вільгір
Гоцанського р-ну.

Рис. 2. Волокове вікно;
с. Стадники
Острозького р-ну.

та частували родичів, сусідів і майстрів. Коли ж ця церемонія була скінчена, майстри, бажаючи щасливого життя в хаті, починали зводити стіни...» [6]. В обстежених селах Рівненщини у вугли, як правило, клали металеві монети: «Як закладали хату, майстри рекомендували на покуті під підвалину класти гроші» (с. Бугрин Гощ.); «На заклащину під підвалу в углі на щастя ложили гроші» (с. Стівпинка Остр.). Гроші клали в усі чотири кути (с. Вільгір Гощ., Українка Остр.) чи лише в один – «на покуті» (с. Бугрин, Угольці Гощ., Стівпинка Остр.). Їх вкладали під підвалину («на «штандару»: с. Бугрин, Растники Гощ., Стівпинка Остр.), між підвалини (с. Угольці, Вільгір Гощ.), чи на підвалини («як ложать другого бруса, під нього ложать копійки»: с. Дорогобуж Гощ.). У каркасних житлах «в стовпи», монету клали у яму під покутній стовп. Жертовні предмети клав хазяїн (с. Растники Гощ.) або майстер (с. Стівпинка, Українка Остр., Бугрин Гощ.). Після вкладання жертовних предметів майстер молився і благословляв: «Майстер як клав гроші в угла, то благословив» (с. Бугрин Гощ.). Траплялось, що цей процес проходив дещо по іншому: «У всіх чотирьох вуглах підвалин майстер вирізав косий хрест, між підвали хазяїн клав гроші, кропив свяченою водою і благословляв» (с. Вільгір Гощ.). Подекуди на «заклащину» кликали священика: «Як заклащина, то був батюшка – відправляв молитви» (с. Українка Остр.). «Закладчину» хати відзначали більшою чи меншою гостиною. Інколи по чарці пили в місці покуті, просто на підвалинах: «На закладчину в покуті пили чарку» (с. Растники, Вільгір Гощ.). Проте зазвичай, влаштовували більшу гостину: «Як заклали, робили закладини – гостину, вносили столик (ставили його всередині хати), збирались сусіди, родичі, майстри і гостились» (с. Бугрин Гощ.). Подекуди тимчасовий стіл споруджували ще перед закладами: «Перед тим як починати хату, в вуглі роблять столик; там майстри обідають» (с. Дорогобуж Гощ.).

Як зазначають дослідники, місцями, на Волині існував звичай першу пару встановлених крокв (з південного чи східного боку.– Р. Р.) вінчати букетом квітів, перев'язаних червоною стрічкою [7]: «... [майстри] закінчивши свою роботу, чіпляли квітку на вершку кроквів. Це означало – що робота теслів скінчена, і господар мусить ставити могорич» [8]. Цей звичай зберігся у багатьох селах Рівненщини (с. Растники, Вільгір, Дорогобуж Гощ., Стівпинка Остр.): «Як зробили зруба, поставили крокви – ставлять квітку з квітів, тоді – могорич» (с. Растники Гощ.). Інколи вважали, що цей букет («квітка») має бути виготовлений з трьох квіток (с. Дорогобуж Гощ.). Часом букет прив'язували до невеликого дерев'яного хрестика: «Як зробили верха (встановили крокви.– Р. Р.) – на крокви зачіпали хрестика з квітами («квітку»); це – закінчене хати, треба робити гостину» (с. Бугрин Гощ.). «Квітку» до крокв зачіпав майстер (с. Вільгір Гощ.). У с. Українка (Остр.) уточнюють, що квітку закріплював той майстер, який завершував роботу. Букет на кроквах стояв, поки накрили хату (с. Українка Остр.). Місцями фіксуємо звичай, відповідно до якого, «як закінчували роботу, то майстер прибивав на фациятові або над вхідними дверима невеликий дерев'яний хрестик – символ, що скінчили хату» (с. Вільгір Гощ.). У деяких населених пунктах фіксуємо звичай відзначати «квіткою» й деякі інші етапи будівництва. Так, у с. Бугрин (Гощ.) «квітку» ставили два рази: перший раз, «як заклали підвалини» (на них, у місці покуті ставили букет квітів); другий раз – «на крокви». У с. Угольці (Гощ.), Українка (Остр.) «квітку» (букет квітів) ставили три рази: «як заклали підвалини; як звели зруб (ставили на верх зрубу у покутньому вуглі) та на крокви. Кожен з етапів, який завершувався встановленням квітки відзначали могоричем («три рази пили чарку»: с. Угольці (Гощ.). У с. Дорогобуж (Гощ.) доброю ознакою вважалось, коли майстер, закінчивши будову, відходив, бажав: «Щоб вам хата зігнула».

Урочисте поселення у новобудову називали «входинами» («вхідщиною», «вхідщиною»)². Як і починати хату, так і заходити в неї не можна було у високосний рік (с. Угольці Гощ.), «на молодика» (с. Бугрин Гощ.) та у понеділок (Українка Остр.). У волинській частині Житомирщини (колишній Новоград-Волинський повіт) звичай переходити у хату на повний місяць пояснювали тим, «щоб в хаті всього було повно» [9]. Місцями вважали,

² Місцями розрізняють: «Як входять в хату – «вхідщина», як кудись переїжджають – «новосілля» (с. Вільгір Гощ.).

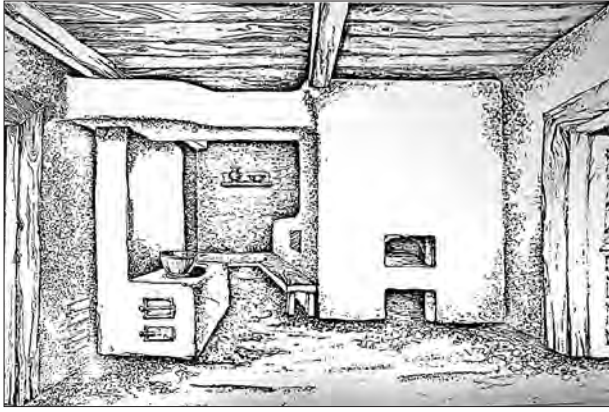

Рис. 3. Печ; с. Бочаниця Гоцанського р-ну;
мал. М. Багнюк.

що першим у хаті мав переночувати кіт: його заносили в хату звечора перед «вхщиною», а зранку входили в хату господарі («Перед входи́нами на ніч впускали чорного кота»: с. Бугрин Гощ.; «Перше на ніч в хату кидають кота, потім заходять: с. Дорогобуж Гощ.). Проте у багатьох населених пунктах кота у хату вкидали поперед себе безпосередньо під час входин: «Як входили перший раз, перед собою впускали кота, потім входили самі» (с. Растники Гощ.); «Як входять у хату, то поперед себе впускають кота чорного» (с. Українка Остр.). Описуючи вселення у новобудову О. Цинкаловський згадує й інші новосільні звичаї: «Коли... хата була викінчена, то до неї вносили перше скибку хліба й сіль, щоб постояла через ніч, і запалювали в печі. На другий день заносили річі і запрошували священика святити; після цього переходила туди жити ціла родина» [10]. Інколи й на Рівненщині одержуємо інформацію, що перед входи́нами, хату посвячує священик: «Перед тим як перший раз входить то теж кличуть батюшку, він робить молебень» (с. Українка Остр., Бугрин Гощ.). Ікони вже висіли на стіні (перед тим, як повісити, їх спершу освячували в церкві): с. Українка (Остр.). Першим в хату заходив господар, вносив хліб, сіль на рушнику (с. Вільгір Гощ.). Взагалі входити перший раз у нову хату з порожніми руками заборонялось: «ніколи не входять з порожніми руками: несуть хліб, сіль на рушнику (як на весілля)». Запрошені на новосілля гості, крім гостинця, обов'язково «несли хліб і сіль в хустині, бо голого хліба не несуть» (с. Українка Остр.).

У II-ї пол. XIX – на поч. XX ст. на теренах Волині Рівненщини переважали тридільні житла типу «хата» + «сіни» + «комора». Широке побутування таких будівель засвідчують як літературні джерела [11], так і обширний польовий матеріал: хати сер. XIX ст. та 1900 р. у с. Тучин, II-ї пол.

Рис. 4. Печ; с. Растники Гоцанського р-ну.

XIX ст. у с. Терентів, 1885 р. у с. Колісники, II-ї пол. XIX ст. у с. Зарічне, кін. XIX ст. у сс. Ільїн, Мощани, кін. XIX – поч. XX ст. у сс. Бугрин, Вільгір, Угольці, Растники, Дорогобуж (Гощ.); хати поч. XX ст. у с. Почапінці, Мощаниця, Стадники, кін. XIX ст. у с. Новорозчиці (Остр.); хати I-ї пол. XIX ст. у с. Мільча, кін. XIX ст. у с. Сагіїв, Жорнів, Збитин, 1905 р. у с. Жорнів, поч. XX ст. у с. Варковичі, 1900 р. у с. Крилів (Дуб.); хати сер. XIX ст. у с. Ступно, кін. XIX ст. у с. Устенське, поч. XIX ст. у с. Гільча, поч. XX ст. у с. Дерманка, Здолбиця (Здолб.); Рівненського хати: кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок, кін. XIX ст., 1900 р. та 1910 р. у с. Бегень (Рів.); хати: 70-х рр. XIX ст. у с. Вишневе (Млин.); хати поч. XX ст. у с. Сестрин, Хотин (Рад.); хата кін. XIX ст. у с. Крилів (Кор.) [12]. Місцями, у таких житлах при «затильній» та «причільній» стінах комори влаштовували «прибік»: хата 1900 р. у с. Тучин Гощ. [13]. В окремих випадках перед входом у сіни розташовували односхиле піддашшя, підтримуване двома стовпцями (хата 1900 р. у с. Тучин Гощ. [14]). У деяких місцевостях Волині подібне піддашшя на стовпцях («ганок») тягнулось вздовж усього переднього фасаду будівлі [15]. Зрідка до причілка комори добудовували плетені з лози «шопи» для дров (с. Тучин Гощ. [16]), а інколи в одному ряді з житлом блокували хлів («комора» +

«сіни» + «хата» + «хлів»: хати поч. XX ст. та II-ї пол. XIX ст. у с. Липа Дубн. [17]).

У бідніших верств селянства ще у кін. XIX – на поч. XX ст. спорадично зустрічаємо дводільні житла типу «хата» + «сіни» (хати кін. XIX ст. у с. Тучин [18], Вільгір Гоц.). Такі будівлі зрідка траплялись й інших місцевостях етнографічної Волині (у Львівській, Волинській обл. [19]).

Щодо будівель з двома житловими приміщеннями, розташованими через сіни (типу: «хата» + «сіни» + «хата»), то дуже окремі зразки про них фіксуємо лише у тих випадках, коли хата призначена для двох повноцінних сімей (друге приміщення могли добудовувати пізніше для нової сім'ї): «хата» + «сіни» + «хата» (хата кін. XIX ст. у с. Вишневе Млин.), «комора» + «хата» + «сіни» + «хата» + «комора» + «хлів» + «дровітня» + «шпихлір» (хата 1880 р. у с. Липа Дубн.) [20]. У таких випадках кожне житлове приміщення було обладнане окремою піччю, а часто мало й окремий виведений понад дах «комин». Проте, у більшості населених пунктів на теренах Волині Рівненщини такі будівлі практично не зустрічаються: «Дві хати через сіни – у старих хатах не було» (с. Бугрин Гоц.). Водночас зазначимо, що у будівлях типу «хата» + «сіни» + «комора», останню інколи замешкували: «Як зростала сім'я (одружувався син. – Р. Р.), то батько комору давав синові і він там жив» (с. Бугрин Гоц.). Проте, за якийсь час для нової сім'ї завжди старались збудувати окрему хату. Власне тому у тридільних житлах інколи зустрічаємо комору з більшим вікном, а навіть і грубкою, пізнішого походження (хата кін. XIX ст. у с. Почапці Остр.). Водночас процес замешкування комори, тут не призвів до виникнення житла типу хата + сіни + хатина (з повсякденним і парадним житловими приміщеннями), як це сталося у деяких місцевостях України (зокрема на Поділлі [21] чи Опіллі [22]).

У кін. XIX – на поч. XX ст. побутували у рівненській частині Волині й так звані житла-«двоєвки», у яких «грубка», розташована вздовж приміщення поділяла його на «хату» і «ванькір» (друге житлове приміщення): «хата» / «ванькір» + «сіни» + «комора» (хата 1900 р. у с. Грабів Рівн. [23]); «хата» / «ванькір» + «сіни» / «кухня» + «комора» (хата поч. XX ст. у с. Сестрин Рад.) та ін. У таких випадках ширина будівлі коливалась у межах 6-7 м.

Після Першої світової війни (у 20-х – 30-х рр. XX ст.) у селах Волині Рівненщини набувають масового поширення будівлі типу «дві хати підряд», у яких в одному ряді розташовані «кухня» і «хата» («друга хата»). Їх розділяє між собою грубка (встановлена впоперек житла) та внутрішня дерев'яна

перегородка. Зазначимо, що окремі випадки такого планування фіксуємо вже у житлових спорудах кін. XIX – поч. XX ст.: «кімната» + «кухня» + «сіни» + «комора» (хата кін. XIX ст. у с. Батьків Рад.). У 20-х – 30-х рр. XX ст. в одному блоці з хатою зрідка блокують й клуню: «засторонок» (під ним – «льох») + «тік» + «комора» + «сіни» + «кухня» + «друга хата» (хата I-ї пол. XX ст. у с. Почапці (Гоц.) [24], «хата» + «кухня» + «сіни» / «комора» + «клуня» (хата 1932 р. у с. Бочаниця (Гоц.) [25]).

У II-ї пол. XIX – на поч. XX ст. на зазначеній території хати будували у зрубній, каркасно-дильованій та комбінованій (зрубно-каркасній) техніках. Як свідчать літературні джерела [26] та наші матеріали, у цей час тут переважали житлові будівлі комбінованої конструкції: хата – зрубна, комора – каркасно-дильована («в стовпи»). За це промовляють як інформації респондентів, так і окремі збережені будівлі, зокрема хати: поч. XX ст. у смт. Гоца, II-ї пол. XIX ст. у с. Бугрин, сер. XIX ст., кін. XIX ст. та 1900 р. у с. Тучин, 1885 р. у с. Колісники, кін. XIX ст. у с. Ільїн, II-ї пол. XIX ст. у с. Зарічне (Гоц.); поч. XIX ст. у с. Гільче, кін. XIX ст. у с. Здолбиця (Здолб.); кін. XIX ст., 1900 р. та 1910 р. у с. Бегень, 1900 р. у с. Грабів, кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.); кін. XIX ст. у с. Сатіїв (Дуб.); поч. XX ст. у сс. Мощаниця, Почапці, кін. XIX ст. у с. Межиріч (Остр.) та ін. [27]. Поряд з ними, у XIX – на поч. XX ст. тут траплялись житла у яких стіни усіх частин будівлі (хати, комори) виконували у зрубній техніці: хата кін. XIX ст. у с. Жорнів (Дуб.); хата кін. XIX ст. у с. Устенське, хата поч. XX ст. у с. Дерманка, хати поч. та кін. XIX ст. у с. Гільче, хата сер. XIX ст. у с. Ступно (Здолб.); хати 1900 р. у с. Крилів, 1905 р. у с. Жорнів, 1880 р. у с. Липа, кін. XIX ст. у с. Збистин, Варварковичі (Дуб.); хати II-ї пол. XIX ст. у с. Терентів, кін. XIX ст. у с. Мощани, кін. та II-ї пол. XIX ст. у с. Тучин (Гоц.); хата кін. XIX ст. у с. Крилів (Кор.) та ін. [28].

Давню традицію на Волині мали каркасно-дильовані хати, будовані технікою «в стовпи». Не витримують критики твердження окремих дослідників про те, що каркасна техніка на Волині «значне поширення дістала» лише «на початку XX ст., особливо після Першої світової війни» [29]. Відповідно до наших матеріалів житла будовані «в стовпи» (різновид каркасно-дильованої техніки, при якій «стовпи» вкопували у ґрунт) були досить поширеними на Волині Рівненщини вже з I-ї пол. XIX ст.: хати кін. XIX ст. та 1870-х рр. у с. Вишневе (Млин.), хати та кін. XIX ст. у сс. Сестрятин, Батьків, II-ї пол. XIX ст. у с. Солонів [30] (Рад.), хата кін.

XIX ст. у с. Наворозичі (Остр.), хата I-ї пол. XIX ст. у с. Садове (Гощ.), хата 1900 р. у с. Липа (Дубн.). Це підтверджують й повідомлення респондентів: «В стовпи будували за Царя, а в варцаби – почали [будувати] за Польщі» [31]. До речі, такі будівлі у XIX ст. широко побутували й у інших областях Волині, зокрема на Житомирщині [32].

Хату «в стовпи» споруджували наступним чином. По кутах майбутнього житла та у місцях перехрещення стін, у землю до твердого ґрунту (цільцю), вкопували дубові «стовпи» з відземком (в окремих випадках застосовували «смолисту сосну»). В бокових площинах стовпів попередньо вибирали «пази» («бортовку на дилі»). Зверху стовпи чопували у повздожні «платви», по яких ішли поперечні «бальки» (сволоки і поперечні платви), а по останніх – ще одні поздовжні «платви», винесені поза площини стін на власну ширину. У нижній частині в пази стовпів заганяли дещо товстіші дубові бруси – «піввали». У платви і підвали закріплювали дверні та віконні стовпи з відповідною «бортовкою». Потім, приступали до «дилювання» стін («закидали стіни»). «Дилі» («бруси») по краях затісували і «заводили в бортовку стовпів». Для дилювання використовували сосну, липу, осику, «сокор» (осокор) тощо. Причому, для заповнення стін житлового приміщення вживали більш якісний матеріал, для сіней і комори – гірший (с. Бугрин, Вільгір Гощ.).

Після Першої світової війни (у 20-30-х рр. XX ст.) переважаючою стає каркасно-дильована техніка «в арцаби» («в гарцаби», «в стояни», «в стоянах»): сс. Вільгір, Бугрин, Угольці, Растники, Дорогобуж (Гощ.), Стадники, Українка (Остр.) та ін. У такому випадку дубові стовпи з «бортовкою» («арцаби») не вкопували у землю, а задовбували у підвалини, вкладені на дубовий чи кам'яний фундамент. Стіни, як і у попередньому випадку «закидали брусами».

Дуже спорадично на зазначеній території зустрічались житла й інших конструкцій, які мали переважно локальний характер. Так, відповідно до інформацій респондентів, у с. Завізів (Остр.) ще в сер. XX ст. зберігалась одна давня (ще «царська») хата «виплетена з плоту і закидана з двох боків глиною» [33]. Відомий знавець народного будівництва Архип Данилюк, відзначає, що у с. Городок (Рів.) зустрічались хати складені з брил крейди (поблизу села її видобували). Товщина таких стін сягала 60 см, а перегородок – 40 см [34]. До речі, відповідно до спогадів старожилів, тут колись була корчма, збудована у 1840 р., складена з такого ж матеріалу [35]. Місцями (с. Тучин Гощ.), використовували

Рис. 5. Скриня; с. Вільгір Гощанського р-ну.

будівельну техніку, відому під назвою «через дилі». У такій стіні дерев'яні «риглі» чергувались з шаром коротких (20 см) глиносолом'яних вальків [36]. А у с. Українка (Остр.) з сер. XX ст. поширились безкаркасні «хати з вальків» [37].

Для зведення зрубних стін здебільшого застосовували сосну, рідше – осику, осокор (с. Бугрин Гощ.), тополю, липу (с. Дорогобуж Гощ. Рів.) «Підвалини» («підвали») повсюдно виготовляли з дуба. Верби, граба та клена в будову зазвичай старались не брати («навіть на дилі»: с. Вільгір Гощ. Рів.).

Сосни вибирали з прямим та високим стовбуром. Слідкували щоб дерево було смолистим («не доєним»): сс. Бугрин, Сінове, Вільгір (Гощ. Рів.), Стовпинка (Остр. Рів.). Найкращими вважали сосни, які виростали «на піску» (с. Растники Гощ.). Сосну із хорошими будівельними властивостями впізнавали за структурою кори: «Кора гладша – сосна крепша» (с. Вільгір Гощ.). Іншим позитивним показником, що свідчив про добру якість дерева, були щільні річні кільця («літа») на сосновому стрижні (с. Вільгір Гощ.). У селі Бугрин (Гощ.) найкращою для зведення стін вважали сосну від ста років. Водночас, на деякі елементи (крокви тощо) її можна було брати уже в двадцятирічному віці (с. Вільгір Гощ.).

У більшості випадків волиняни позитивно оцінювали будівельні якості осики: «Осика як висохне – в неї цвяха не заб'єш, вона стоїть довше ніж сосна» (с. Дорогобуж Гощ.) [38]. Місцеві будівничі добре орієнтувались у властивостях деревини: вони знали, що осика погано зберігається в вогкому місці та на відкритому повітрі, натомість у сухому місці її міцність наближається до міцності дуба («В сухому – осика як дуб»: Растники Гощ.). Тому з неї старались виготовляти елементи захищені від атмосферних опадів: верхні вінці, зрубу, крокви, лати, платви, бальки тощо («Над верх давали

Рис. 6. Фрагмент зрубів; с. Растники Гоцанського р-ну.

Рис. 7. Фрагмент зрубів; с. Угольці Гоцанського р-ну.

осикове дерево, бо осика в сухому місці краща від сосни»: с. Дорогобуж (Гощ.) [39], «З осики робили крокви, лати; осику так не їсть шашіль»: Растники (Гощ.) [40]. Особливу увагу приділяли підготовці осикового дерева до будівництва: на відміну від сосни, яку зразу після рубки корували, осику завжди сушили в корі: «Липу і осику сушать в корі, бо коли сохне без кори то потріскає» (с. Дорогобуж Гощ.); «Осика сохла в корі, щоб дерево не лопалось» (с. Стівпинка Остр.) [41].

З дуба завжди виготовляли найбільш відповідальні елементи – підвалини, стовпи каркасу, «тиблі». На стіни його не використовували: вважали, що «дубова стіна не може бути, бо в мороз дуб тягне влагу» (с. Дорогобуж Гощ.). Інколи перед використанням, дубові колоди на певний час вимочували у воді: «Дуб чим довше в воді, тим потніший» (с. Дорогобуж Гощ.). З такого дерева часто виготовляли меблі: «Для меблів дуб лежали в воду на десять–п'ятнадцять років... тоді він робиться чорний, дуже міцний» (с. Дорогобуж Гощ.) [42], «Було так, що з води діставали дуба і робили підвали» (с. Угольці Гощ.) [43]. Здебільшого усі дуби вважали хорошими. Однак у селі Вільгір (Гощ. Рів.) зазначають, що дуби є різні, а найкращий це «червоний дуб» (з великим буруватим стрижнем і малою білуватою заболонню). У цьому селі, при

виборі будівельного дуба, як і сосни, брали до уваги структуру кори.

До будівельної деревини існували окремі перестороги й чисто обрядово-ритуального характеру. Перш за все остерігались дерев «битих громом», «вивалених бурею»: «Раз викрутило його – воно не годяще» (с. Вільгір). Не доброю славою користувались також дерева з боковим відростком – «вовком» («не брали дерева в якому погнав вовк» (с. Вільгір).

Найкращим часом для заготівлі деревини вважали зимові місяці (сс. Бугрин, Вільгір Гощ.) і ранню весну: «Дерево рубали весною, бо в літі воно не годне» (с. Дорогобуж Гощ.). У с. Стадники (Остр.) дерево найчастіше старались заготовляти пізно восени, «тоді воно найміцніше». В окремих населених пунктах при рубці деревини до уваги брали й фази місяця. Зокрема, у с. Вільгір (Гощ.) вважали, що дерево можна заготовляти «тільки на новий місяць». Зрізану деревину сушили впродовж кількох (трьох: с. Вільгір Гощ.) років. Колоди тесали, колоди чи розрізали поздовжньою пилою на «козлах» (с. Угольці Гощ.) або у «траншеї» (с. Сінне Гощ.).

При спорудженні зрубних жител, під нижній вінець («підвали», «підвалини») вкопували відземки (обрізки) дубових колод («штандари», «штандарі», «палі», «підклади», «тумби»): сс. Вільгір, Растники, Дорогобуж, Бугрин (Гощ.), Грабів (Рів.), Крилів

(Кор.), Липа (Дуб.) та ін. Їх вкопували по кутах приміщень та посередині стін («через кожних два метри» с. Дорогобуж Гощ.) на глибину 0.5-1.0 м, «щоб не просіла хата» (с. Дорогобуж Гощ.). Місцями (с. Бугрин Гощ.) траплялось, що у давніших житлах «підвалини» клали безпосередньо на землю. Зустрічався в давніх хатах і кам'яний фундамент (хата сер. XIX ст. у с. Ступно Здолб.). Кам'яний стрічковий фундамент на цементному розчині поширився тут лише в 1950-х рр. (сс. Дорогобуж Гощ., Стадники Остр. та ін.).

Стіни зрубних жител складали з колод, брусів, протесаних півкогод («лупанок») та пластин. Пластини відрізнялися від брусів значною висотою: коли брус – у перекрої квадрат чи наблизений до квадрата прямокутник (ширина якого перевищує товщину не більше, як у півтори рази), то ширина пластини була у 2-4 рази більша ніж її товщина. Брус виготовляли шляхом обтісування чи (пізніше) обпилювання колод незначного діаметра (20–25 см) з чотирьох боків. Водночас, для виготовлення пластин вживали колоди більшого діаметра (30 см і більше), розколюючи (пізніше розпилюючи) їх на дві і більше частин (заокруглений край півкогод, як правило, протісували).

На Теренах Рівненської Волині колоди («колодки», «кругляки») досить інтенсивно застосовували у житлобудівництві ще впродовж усього XIX ст., а місцями з такого матеріалу споруджували житла ще на початку XX ст. (сс. Бугрин, Угольці, Дорогобуж, Растники Гощ.; сс. Ступно, Гільче Здолб., с. Бегень Рів.; сс. Збитин, Липа Дуб. та ін.). Здебільшого респонденти твердять, що з колод перестали будувати після Першої світової війни: «З круглого дерева за Польщі вже не будували» (с. Вільгір Гощ.). Окремі зразки будівель складених з кругляків збереглися у селах: Гільче (хата поч. XIX ст. [44]), Ступно (хата сер. XIX ст.) Здолб.; Бегень (хати 1900 та 1910 рр.) Рівн.; Липа (хати II-ї пол. XIX ст. та 1880 р.), Збитин (хата кін. XIX ст.) Дуб. та ін. У будівництві переважно вживали колоди діаметром: 22-18 см (з прикореневого кінця), 18-15 см (з боку верхівки).

У XIX ст. при спорудженні стін широко також використовували «бруси» («брусся», «тесане дерево»). Їх виготовляли протісуючи з чотирьох боків колоди. Здебільшого у будівництві використовували бруси завтовшки 15-22 см. Давні житла зведені з тесаного бруса збереглися у селах: Колісники (хата 1885 р.), Терентів (хата II-ї пол. XIX ст.), Ільїн (хата кін. XIX ст.), Тучин (хата кін. XIX ст. [45]), Мощани (хата кін. XIX ст.) Гощ.; Крилів (хата кін. XIX ст.) Кор.; Межиріч (хата кін. XIX ст.) Остр. та ін.

Слід зазначити, що використання колод та брусів у житловому будівництві Рівненщини має давню традицію [46]. Зауважимо, що тесаний брус досить помітно вживали для спорудження стін житла на Поліссі Рівненщини уже в кінці XVIII – на поч. XIX ст. [47]. Матеріали з суміжних теренів Полісся Білоруси (м. Давид-Городок) свідчать про його використання у тутешньому народному будівництві з XI – XII ст. [48].

На особливу увагу заслуговує використання у житлобудівництві протесаних півкогод і пластин («лупанок»; часто їх також називають «брусами»), які на теренах Волині Рівненщини теж мають давню традицію. На користь цього свідчать повідомлення респондентів та окремі збережені житла, зведені з колених та протесаних «лупанок»: хата кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.); хата поч. XIX ст. Гільче [49] (Здолб.); хати поч., II-ї пол. та сер. XIX ст. у с. Тучин [50] (Гощ.); хати кін. XIX ст. у с. Сатіїв, Жорнів, хата поч. XX ст. у с. Варковичі (Дуб.) та ін. В середньому ширина пластин коливалась в межах 10-13, рідше 14-15 см, а в окремих випадках – лише 8 см (хата 1900 р. у с. Грабів Рів.). Висота пластин сягала – 30-40 (рідше 50-60) см. Наприклад, у стіні хати поч. XIX ст. зі с. Гільче (Здолб.) лише шість пластин (чи протесаних півкогод) висотою приблизно 35 см [51]. А у хаті II-ї пол. XIX ст. з сусідніх теренів Волині Хмельниччини (с. Великий Скнит Славутського р-ну) в стіні лишень п'ять вінців, серед яких трапляються пластини заввишки 68 см.

Давніше вінці зрубних жител по кутах в'язали врубками з випусками торців поза площини зрубу («на угла», «в угли»). З кінця XIX ст. частіше застосовували врубку без випуску торців («на замках», «в замки»). Однак останні лексеми часто вживали й для означення врубок з випусками торців.

Кругляки з'єднували простими одно- і двосторонніми врубками. У давніших спорудах застосовували овальну зарубину, вибрану зверху вінця (місцева назва: «в чашку»: с. Растники Гощ.). Разом з тим у будівлях кін. XIX – поч. XX ст. вживали й двосторонню прямокутну (чи трапецієподібну) врубку (в таких випадках колоди у місці замка дещо протісували). Для кутових з'єднань брусів здебільшого вживали замки з двостороннім прямокутним вирізом (хати кін. XIX ст. з сс. Крилів Кор., Дорогобуж, Растники Гощ. та ін.). Натомість пластини, в'язали врубками з прихованим зубом. Причому, в останньому випадку прихований зуб міг бути як у замку з прямокутною врубкою так і в замку типу «риб'ячих хвіст» з випусками торців (про який ітиметься далі). Зазначимо, що як і

Рис. 8. Хата 1880 р.;
с. Устенске Перше Здолбунівського р-ну.

Рис. 9. Хата II-ї пол. XIX ст.;
с. Жорнів Дубнівського р-ну.

у деяких місцевостях заходу України (на Західному Поліссі, подекуди на Гуцульщині, Бойківщині, в Надсянні тощо) [52] замки з прихованим зубом на Волині Рівненщини мають давню традицію, про що свідчать окремі збережені споруди, у яких вдалося ідентифікувати наявність прихованого зуба: хата кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.); хата поч. XIX ст. Гільче [53] (Здолб.); хата сер. XIX ст. у с. Тучин [54] (Гощ.); хата кін. XIX ст. у с. Жорнів (Дуб.) та деякі інші. Замки з прихованим зубом для в'язання пластин та брусів широко використовували в сер. XIX ст. на теренах Галицької Волині [55].

Як вже зазначалось, з кінця XIX ст. при спорудженні жител частіше починають застосовувати кутові врубки без випуску торців поза площини зрубу («чистий замок»; місцева назва – «в замки»). Це, як правило, замки типу «риб'ячий хвіст». Остання назва пов'язана із специфічним навскісним зарубуванням кінцівок вінців зрубу. Врубки такого характеру забезпечували щільне прилягання суміжних деревин поміж собою і запобігала їх розсуванню назовні. Додатково міцність зрубу забезпечували «тиблем» (кілком, загостреним із двох боків), яким з'єднували суміжні вінці у місці замка, чи на відстані 15-20 см від кута (відомі й інші конструктивні варіанти, але на обстеженій території нам їх не вдалось зафіксувати). Коли «тибля» не використовували, у замку влаштовували прихований зуб. Інколи, у давніших спорудах чистий замок міг мати незначні випуски торців (2-5 см): хата 1900 р. у с. Грабів (Рів.). Цей варіант можна розглядати як перехідний: від врубки із випусками торців до чистої.

Для запобігання перекосів зрубу суміжні вінці з колод (як і з тесаних брусів та колених пластин) вкладали верхівкою у протилежних напрямках. Додатково їх скріплювали затесаними з двох боків

дубовими кілками («тиблями», «тибликами», «чопами»), а між суміжні деревини прокладали мох (с. Вільгір Гощ.). У с. Дорогобуж (Гощ.) для цього вживали «зелений болотний мох».

При обмірах місцеві будівничі ще у I-ї пол. XX ст. поряд із метром використовували «аршин» (довжину аршина визначали 70 (с. Стовпинка Остр.)–71 (с. Растники Гощ.) см). Аршин поділявся на чотири «четверті», а кожна четверть на чотири «вершки» (сс. Вільгір, Бугрин, Растники Гощ., Стовпинка Остр.) [56]. Користувались будівничі й деякими мірами антропометричного походження, зокрема «п'яддю» та «локтем». На обстеженому терені побутували два варіанти «п'яді»: велика п'ядь («п'ядь») – відстань між максимально розставленими великим і середнім пальцями; мала п'ядь («четверть») – відстань між максимально розставленими великим і вказівним пальцями (сс. Вільгір, Бугрин, Растники Гощ.). Інколи, мірило завдовжки в аршин «майстри» виготовляли відкладаючи на гладкопротесаній рейці чотири власні малі п'яді (с. Растники Гощ.). Антропометричним «локтем» на Рівненщині здебільшого міряли полотно. Фіксуємо два варіанти виміру «локтем»: відстань від краю ліктевої кістки до кінчиків витягнутих пальців долоні (с. Растники, Дорогобуж Гощ.); відстань від краю ліктевої кістки до краю затиснутої в кулак долоні (сс. Бугрин, Дорогобуж Гощ.). В останньому селі ці два лікті використовували при виготовленні труни (перший – ширина труни в головах; другий – ширина труни в ногах). Фіксуємо тут також міру під назвою «цаль» (сс. Дорогобуж, Растники Гощ.). Тут, як і в Галичині [57], у переводі у метричну систему довжина «цалю» дорівнювала 2.5 см (сс. Дорогобуж, Растники Гощ.). В офіційній системі мір йому відповідав дюйм. В антропометричному відношенні «цаль» ототожнювали з до-

Рис. 10. Хата кін. XIX ст.; с. Жорнів Дубнівського р-ну.

Рис. 11. Хата кін. XIX ст.; с. Растники Гоцанського р-ну.

вжиною верхньої фаланги великого пальця (міряли по внутрішній площині): с. Дорогобуж (Гощ.). До речі на Галицькій Волині (с. Сушно Радехівського р-ну) відома міра «півторачка» («півтори цяля»), яка дорівнює довжині верхньої фаланги великого пальця (міряли по зовнішній площині) [58]. У цій же місцевості (Бродівський р-н Львівської обл.) вважали, що «цялю» відповідає верхня фаланга середнього пальця [59]. Натомість, на Бойківщині «цаль» ототожнюють з шириною великого пальця руки [60].

Над житловим приміщенням і коморою волиняни завжди влаштовували стелю, над сіними давніших жител, як і в інших місцевостях України, її не було. «Стелю» підтримували один-три поперечні сволоки («бальки»). У дуже давніх житлах середній сволок був більш масивним від двох крайніх (с. Угольці Гощ.). Як зазначають у селі Бугрин (Гощ.), стелю на одному масивному бальку робили у дуже давніх («ще царських») хагах. Єдиний випадок коли стелю підтримує комбінація з одного поздовжнього «сволока» і трьох поперечних «бальків» зафіксовано у хаті 1880 р. у с. Липа (Дубн.) [61]. До речі, таке вкладання сволоків часто траплялось на Галицькій Волині (Радехівський, північ Бродівського, Буського, південний схід Кам'яно-Бузького р-нів Львівської обл.) [62]. Сволоки, особливо головний, орнаментували різьбою: на ньому вирізали хрест, рік побудови хати тощо. На страшний четвер, коли господиня верталась з церкви із запаленою свічкою, вона «кіптила» нею цей хрест. Проте частіше, на сволоку кіптявою виводили три хрести, «бо як розпинали Ісуса – було три хрести» (с. Бугрин Гощ.) [63].

На обстеженій території побутували два варіанти вкладання дощок стелі: «в стик» або «в розбіжку» («на закладь», «на заклад» «в заклад»). У першому випадку стеліни вкладали впритик,

у другому – на відстані 10-15 см одна від одної, а щілини зверху перекривали накладками. Місцями два варіанти вкладання дощок вважають давніми, проте, інколи твердять, що «стеля в закладь» – новіша, ввійшла побут лише з 20-х рр. XX ст. (с. Бугрин. Гощ.). Зверху стелю «валькували» розчином глини з половою (с. Бугрин, Угольці, Растники Гощ.). Інколи до розчину додавали ще й січеної соломи (с. Вільгір Гощ.). Товщина глиняної замазки становила приблизно 5 см. (с. Бугрин Гощ.). «Бальків» (поперечних сволоків і плптов) відповідно до звичаю мало бути непарне число: 9-11 (с. Дорогобуж, Растники Гощ.).

Як і в інших районах Волині, житла повсюдно покривали чотирисхилим «дахом» («верхом») на «кроквах». Висота даху до видимої частини стін відносилась, як 1:1 (хата кін. XIX ст. у с. Липа Дуб.) чи 1,5:1 (хата сер. XIX ст. у с. Ступно Здолб.). Таке ж співвідношення фіксуємо і на південному заході Волині [64]. Довжина «крокви» дорівнювала 2/3 або 3/4 частинам від ширини хати (с. Стівпинка Остр.). Крокви у верхній частині попарно зв'язували бантинами. Поширення двосхилих дахів («хата з фациятами», «дах з причілком») респонденти, як правило, пов'язують із 20-30-ми рр. XX ст. («за Польщі»): с. Угольці (Гощ.). Лише у деяких північних селах «дах з капіжем» (с. Крилів Кор.), «дах з чолопком» (с. Дорогобуж Гощ.) відомий вже у спорудах XIX ст. На зазначеній території крокви дуже рідко врубували у платву розташовану на рівні стіни (хата кін. XIX ст. у с. Крилів Кор., хата 1910 р. у с. Бегень Рів.) [65]. Здебільшого вони опирались на «платву» винесену поза площини поздовжніх стін на власну ширину. Останню вкладали на виноси поперечних «бальків» (сволоків і поперечних платв). Такий варіант розташування поздовжніх платв виявлено в хагах: 1900 р. у с. Грабів та кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.);

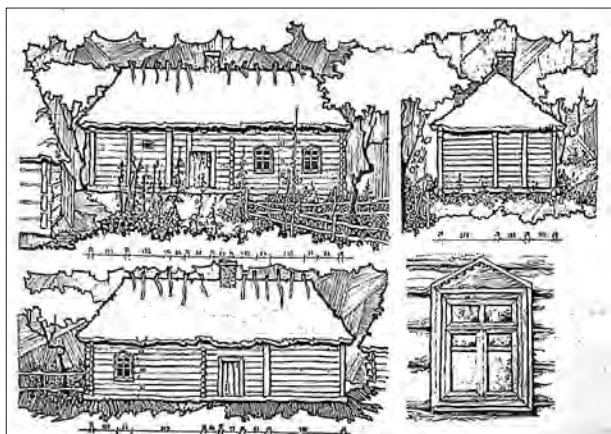

Рис. 12. Хата поч. XX ст.;
с. Мощаниця Острозького р-ну.

кін. XIX ст. у сс. Ільїн, Тучин, Бугрин, Вільгір, Угольці, Растники, Дорогобуж (Гощ.); поч. XIX ст. у с. Гільча, хата сер. XIX ст. у с. Ступно (Здолб.); поч. XX ст. у с. Стадники (Остр.); кін. XIX ст. та 1880 р. у с. Липа, Збитин (Дуб.). Це явище наскрізь типове для будівництва Західного Полісся України [66], Білорусі [67] та Підляшшя [68]. З початку XX ст. поширився звичай зарубувати крокви у виноси поперечних «бальків» (в такому випадку піддашшя зашивали дошками – влаштовували «коробку», «підсобойку»).

Усю поверхню даху крили солом'яними сніпками зв'язаними при корені (колоссям вниз): «снопками», «сніпками». Нижній ряд (стріху), ряд під гребенем та роги пошивали сніпками зв'язаними при колосі («китицями»): сс. Бугрин. Сніпки прив'язували «перевеслами» до «лат» – горизонтальних жердин, прибитих дубовими кілками до крокв, на відстані однієї «п'яді» (приблизно 23-24 см) одна від одної (с. Дорогобуж Гощ.). За твердженнями респондентів така стріха могла стояти 20-25 (с. Бугрин Гощ.), 30 (с. Растники Гощ.) чи 30-40 (с. Вільгір Гощ.) років. Сніпки виготовляли з відбірної житньої соломи, зжатої серпом. Її обмолочували, витрясали з буряну і покручених стебел та в'язали в «кулі». У зимові місяці робили «сніпки» для покриття (сніпки були «подвійними»: навхрест клали дві жмені соломи, зв'язували їх перевеслами, прокручували на 360° і притоптували ногами): с. Вільгір (Гощ.). Верх даху («стріп», «строп», «гребінь») вимощували мервленою соломою або «пирійом» («бо пирій не гниє»). Говорили: «мостити стропа». У с. Вільгір (Гощ.) на «стріп» горизонтально вкладали в'язки (нетовсті кулі) соломи. Зверху гребінь закріплювали перехрещеними «кізлами». У с. Стовпинка (Остр.) на верх даху («гребінь») встановлювали попарно

зв'язані сніпки (колосом вниз) і закріплювали їх поздовжніми жердинами.

Як зазначав відомий український вчений Федір Вовк для житлового приміщення українців характерними були три вікна: два на головному фасаді і одне (наближене до передньої стіни) на причілку [69]. Широке побутовання таких жител фіксуємо на Волині Рівненщини (хати: кін. XVIII – I-ї пол. XIX ст. у с. Городок Рів.; поч. XIX ст. у с. Розваж, 1924 р. у с. Стадники Остр. [70]; 1870-х рр. у с. Вишневе Млин.; кін. XIX ст. у с. Крилів Кор.; кін. XIX ст. у с. Угольці, сер. XIX ст. [71] та 1900 р. у с. Тучин Гощ.; кін. XIX ст. у сс. Сатіїв, Жорнів Дуб.). Два покутні «вікна» («гокна»), як правило, мали однакові розміри, передпичне в окремих випадках було дещо меншим. Зокрема, у хаті кін. XIX ст. зі с. Бегень (Рів.) розмір покутніх вікон – 55 x 70 см, передпичного – 45 x 45 см [72]. Інколи ще одне вікно прорубували у тильній стіні за «полом» (хати II-ї пол. XIX ст. у сс. Терентів, Зарічне, кін. XIX ст. у сс. Ільїн [73], Тучин [74] Гощ., кін. XIX ст. у с. Устенське Здолб.) чи наближено до печі. В останньому випадку віконце мало дуже незначні розміри: 35 x 35 см (хата поч. XIX ст. у с. Гільче Здолб.), 35 x 15 см (хата кін. XIX ст. у с. Бегень Рівн.) [75]. В окремих випадках це вікно розташовувалось приблизно посередині «затильної» стіни (хата поч. XX ст. у с. Почапці Остр.). Пізніше, крім запільного або запічного вікна, у причілковій стіні прорубували ще одне, наближене до тильної стіни вікно (хати кін. XIX та поч. XX ст. у с. Дорогобуж, кін. XIX та 1913 р. у с. Растники Гощ.). У тих випадках, коли до причілка хати примикали інші камери («хлів»: хата кін. XIX ст. у с. Липа Дуб., «комора»: хата 1880 р. з цього ж села тощо), у житловому приміщенні влаштовували два вікна на головному фасаді і одне посередині затильної стіни. Інколи таке розташування вікон траплялось і в житлах типу «хата» + «сіни» + «комора» (хата кін. XIX ст. у с. Збитин Дуб., поч. XX ст. у сс. Почапці, Мощаниця [76] Остр.). При наявності двох рівнозначних житлових приміщень, розташованих через сіни, кожна хата мала по два вікна на головному фасаді і по одному наближеному до покуті, на причілку (хата кін. XIX ст. у с. Вишневе Млин.). У будівлях з виділеними по ширині ванькирами: у хаті робили два вікна на головному фасаді й одне на причілку; в ванькирі – по одному у тильній і причілковій стінах (хата 1900 р. у с. Грабово Рівн. [77]).

Як і на Поліссі [78] та у Карпатах [79], в минулому на Волині побутовали волокові вікна. Зокрема, рудимент такого вікна зафіксований нами у коморі хати із с. Стадники (Остр.). Це

прямокутний витягнутий по горизонталі отвір (32 x 22 см), прорізаний до половини висоти у двох суміжних вінцях. З внутрішнього та зовнішнього боку стіни, нижче і вище цього отвору, закріплені дерев'яні планки з пазами, у яких рухаються тонко вистругані дощечки (або скло), якими засувають віконний отвір. О. Цинкаловський, посилаючись на спогади волинян-старожилів, зазначав, що «... вікна в хатах затягали колись воловими пухирями; вони заступали скло» [80]. Інший реліктовий різновид вікна описав відомий дослідник народної архітектури українців Архип Данилюк у с. Бегень (Рів.). Тут, у хаті кін. XIX ст. запічне віконце (30 x 15 см) витягнуте по горизонталі, замазане глиною, «мало вигляд двох пляшкових денечь» [81]. До речі, польський письменник Юзеф Крашевський у повісті «Уляна» (1843 р.) згадує у поліських хатах подібні «хитромудрі вікна... складені з круглого зеленого, подібного до денечь пляшок скла» [82].

У зрубних житлах масивну віконну коробку (виготовлену з брусків) вставляли в отвір, залишений у стіні. Для з'єднання з стіною, у боковинах коробки вибирали «паз», а у вінцях – палець («чип»). У новіших спорудах «коробки» виготовлені з дошки-шістдесятки, просто закріплювали у віконному отворі (без використання пазів і пальців), а щілини між ними і стіною закривали лиштвами («шалівками»: С. Вільгір Гоц.). У каркасних житлах віконні «коробки» розміщували між двома спеціальними віконними стовпами, зарубаними в платви і підвалини.

У сінях, як правило влаштовували двоє дверей: одні – у головному фасаді, другі – у тильному («затилки»). З сіней окремі двері вели відповідно в хату й комору (їх розміщували наближено до чільної стіни). У зрубних житлах побутовали двері, у яких надпоріжник до верху «одвірків» закріплювали навскіс (хата кін. XIX ст. у с. Растники Гоц., Устенське Здолб.) чи нарівно (хата кін. XIX ст. у с. Жорнів Дуб.). Часом функцію одного з одвірків відігравав «стовп», що з'єднував зруб хати із стіною сіней (хата поч. XX ст. у смт. Гоц.). Траплявся й більш архаїчний спосіб влаштування дверної обв'язки: спеціального надпоріжника не було, а «одвірки» кріпили безпосередньо до наддверного вінця стіни (хата кін. XIX ст. у с. Сатіїв Дуб.). У всіх зазначених випадках одвірки до стіни кріпили через паз (відповідно в одвірках вибирали «паз», а у стінах – «чип»). У каркасних житлах, як у випадку з вікнами, дверні «коробки» розміщували між двома спеціальними віконними стовпами, зарубаними в платви і підвалини. Двері колись були незначних розмірів: 0,8 x 1,35 м (хата кін. XVIII – I-ї

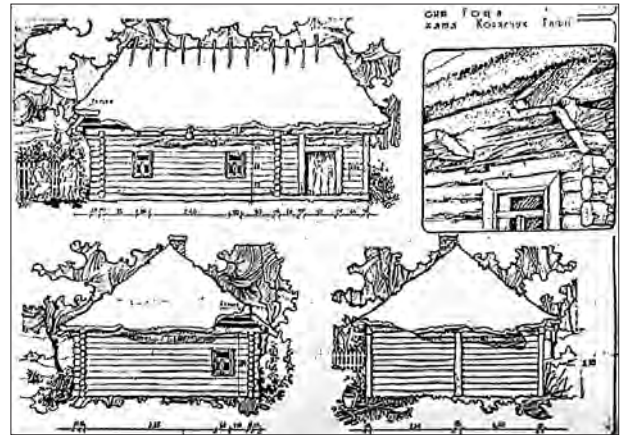

Рис. 13. Хата поч. XX ст.; смт. Гоца.

пол. XIX ст. у с. Городок (Рів.); 0,9 x 1,65 (хата кін. XIX ст. у с. Збитин Дуб. [83]).

Згадок про побутування у кін. XIX – на поч. XX ст. курних хат на Волині Рівненщини нам не вдалося зафіксувати. Не знаходимо їх також і в літературних джерелах, що торкаються традиційної культури Волині [84], а також й у архівних матеріалах наших попередників, що походять з 70-х рр. XX ст. [85]. Єдина унікальна інформація про «... курні хати без печі, в яких клали вогнище посеред хати [...] дим виходив через отвір у стелі» записана у 1974 р. науковим співробітником Львівського МНАП Юрієм Бульчаком від Левчука Я. І., 1890 р. народж. у с. Ліски Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [86] Як правило, у цей період дим виводили понад дах хати через «комин», розташований у сінях [87]. Наприклад, у Галицькій Волині (в колишньому Сокальському повіті) в кін. XIX ст. кожна хата мала виведений понад дах комин [88].

У будівлях з одним житловим приміщенням, піч впродовж тривалого часу була єдиним універсальним опалювальним пристроєм (за визначенням місцевого населення вона була одночасно «варивною і пікною»). З кінця XIX ст. (подекуди – з поч. XX, чи лише з 20-х рр. XX ст.) у систему опалення волинян увійшла «грубка» (огрівач). Грубку споруджували на деякій віддалі від печі, ділячи таким чином житлове приміщення на дві частини (вона, як правило відігравала функцію конструктивної частини перегородки між цими приміщеннями). Грубки споруджували з вогнетривкої цегли чи з каменя. Зокрема, у селі Угольці (Гоц.) для цього використовували спеціальні плоскі камінці (камінь-«зубко»). Дим з грубки через спеціальний дерев'яний короб («лежак») виводився в «комин» над челюстями печі. Приблизно у той період, що й грубки, у побут волинських селян входить кухонна

плита («бугай»), яку встановлюють біля припічка (с. Батьків Рад.).

Один із найдавніших способів спорудження печі нам вдалося зафіксувати у селі Вільгір (Гощ.) – тут її «вбивали з глини». Для влаштування нижньої основи печі – опріччя, у відповідному кутку приміщення встановлювали опалубку (два дерев'яні щити), на долівку у місці «підпіччя» клали великий «куль» соломи, поступово шарами засипали глину, дещо скроплювали її водою і вбивали. Коли опріччя підсохло, дерев'яні щити знімали, а солому випалювали. Аналогічним методом споруджували й саму піч: у місці «слепіні» клали «куль» соломи, встановлювали опалубку, набивали глину, солому випалювали. В даному випадку спеціальної «черіні» не влаштовували, нею слугувала поверхня опріччя. В цьому ж селі зафіксовано й інший спосіб спорудження опічка: у місці печі із глини вбивали дві товсті (0.5-0.6 м) стінки (при пороговій стіні та з боку орієнтованого на причілок хати встановлювали дерев'яну опалубку, яку заповнювали глиною, поступово вбиваючи її). Порожнина між стінками слугувала «підпіччям». Коли глина висохла, опічок зверху перекривали деревом («робили стелю з дерева»), дещо піднімали опалубку, на «стелю» насипали глину і вбивали «черінь».

Пічники із села Бугрин (Гощ.), при влаштуванні опічка, спершу споруджували склепінчасту «підпіч» (нішу в опріччі): зводили дерев'яний каркас (два півободи встелені дошками) і по цьому вкладали на ребро сирі цеглу («сирівку»). Потім з цієї ж «сирівки» вкладали дві стінки, а всередину засипали пісок. Таким же способом у цьому селі споруджували й «барабан». Для влаштування «черіні», на верх опіччя накладали битих черепків, дрібних «камінчиків», зверху «засипали» глину, скроплювали водою і вбивали «прачом». Аналогічними (з «сирівки» і піску) робили печі й у селі Угольці цього району (опічок, «склепіння» тощо). Натомість «черінь», як і у селі Вільгір тут «вбивали з глини» без домішок. «Цеглу-сирець» використовували при спорудженні печей і в інших населених пунктах (сс. Сестратин Рад., Межиріч Остр. та ін.).

У селі Стовпинка (Остр.) на опіччя робили «коробку» з випаленої цегли (дві стінки), всередину засипали землю, зволожували і вбивали (тут ще до Першої світової війни була цегольня). В новіші часи «череня» складали з «вогнетривкого кірпіча», давніше – поверхню опічка встеляли («набивали») битими черепками і «заливали» рідкою глиною. Заслуговує на увагу спосіб влаштування «склепіння» печі у цьому населеному пункті: споруджували дерев'яний каркас і всередину накла-

дали дров, а з випаленої цегли складали дві стінки («коробку»). Навколо, склепіння «заліплювали» глиною, вимішаною з битими черепками (завтовшки 10-15 см), а далі – порожнину засипали простою глиною і трамбували.

У деяких населених пунктах траплялись каркасні опріччя. Зокрема такою була «піч на ногах» у селі Растники (Гощ.). По кутах майбутньої печі вкопували чотири дубові «штардари», на них вкладали дві «поперечки», по яких ішов настил з «лупанок» (коленого дерева) Простір, який залишався під піччю – «підпіччя». «Черін» і «склепінє» в цьому селі споруджували з сиріої цегли.

Над пічним отвором влаштовували димозбірник («комин»), виплетений з лози і обліплений з двох боків глиною, чи мурований з цегли, вкладки на ребро. Дим із житлового приміщення давніше відводили через стіновий димоволок – «лежак» (сс. Вишневе Млин., Солонів Рад.; Вільгір, Угольці, Бугрин, Растники Гощ.; Стовпинка, Українка Остр. та ін.), у новіших хатах (збудованих після Першої світової війни) – через отвір у стелі. У першому випадку димозбірник з отвором у стіні («кагло», «дирую») з'єднував збитий з дощок короб, обліплений з двох боків глиною (с. Угольці Гощ.)³, у другому – дим із димозбірника проходив за допомогою короткого вертикального короба крізь отвір у стелі на горище («гору»), звідки ішов у горизонтальний димоволок («лежак»), а звідти – крізь вертикальний «комин», розташований над сіними, виводився понад дах. Комин здебільшого мав форму видовженої до верху зрізаної піраміди з розмірами в основі 0,6 x 0,8 м (с. Милятин Остр. [89]). Його виплітали з лози (сс. Колісники, Вільгір Гощ., Сестратин, Батьків, Солонів Рад., Межиріч, Милятин Остр. [90]), рідше з солом'яних перевесел (Ступно Здолб.) і з двох боків заліплювали глиною. Над дахом комин завершуються двосхилим дашком (Ступно Здолб.). Місцями, були поширені «комини збиті з чотирьох дощок і ліплені глиною». (с. Угольці Гощ.). На обстеженій території, як і взагалі на Волині [91] превалювали так звані підвісні комини, закріплені приблизно на рівні стелі. Їх встановлювали на двох балках, врубаних у поперечні стіни сіней (Солонів Рад.). Поряд з тим у деяких населених пунктах траплялись комини-стояки, які нижньою частиною опиралися на долівку сіней (сс. Бугрин, Вільгір, Угольці Гощ., Грабів Рів. [92]) та ін. До речі, стоячі комини спорадично зустрічались і в інших місцевостях Волині, наприклад у її галицькій частині [93].

³ Після того як піч натопили, каглу з боку сіней закривали «заткалом» з онуч (сс. Вільгір, Растники Гощ.)

Навколо хати споруджували «присьбу» («присадок»): на відстані 0.5 м від стіни робили опалубку з кілків і дошок, а простір між нею і стіною засипали глиною. В «затилку» хати (з тильного боку) її могло не бути (с. Бугрин Гощ.). Траплялось, що присьба була лише при фасадній стіні. Зовнішні стіни житлової частини й сіней завжди білили (стіни комори, як правило, зберігали барву дерева). Траплялось, що тильну стіну хати і сіней мастили рудою глиною (с. Терентів Гощ.). Нижню частину стін підводили жовтою чи рудою глиною (давніше червоною глиною мастили й віконні рами та двері [94]). На Рівненщині відомий звичай, відповідно до якого, овдовілі жінки міняли колір обмазки з червоного на чорний [95].

Інтер'єр житлового приміщення відповідав загальноукраїнському. В кутку, справа від входу стояла велика «піч» з «комином» (димозбірником), «пічуркою» на лучину («скіпки»)⁴, «припіком» і «запіком» – дерев'яною лавою, на яку ставали, вилазючи на «піч». Далі – при «затильній» стіні «грубка», розташована в поперек приміщення, за нею «піл» (дерев'яний настил) для спання (сс. Растники, Бугрин Гощ.). Інколи його замінювало «ліжко». Над «полом» – жердки на одяг. Часом (с. Ступно Здолб.) ще одна жердка висіла біля печі. У давніших житлах з с. Растники (Гощ.) вздовж тильної стіни високо під стелею йшли масивні гряди, врубані у причільну і порогову стіни. В куті протилежному до печі (в «покуті») стояв досить великий «стіл» (інколи – на «кізлах»). Вздовж чільної і причількової стін – «лави». В «покуті», над столом, висіла ікона, вкрита рушником, ще декілька ікон розвішували на причільковій («східній») стіні (с. Ступно Здолб.). По другий бік від вхідних дверей при пороговій стіні – «мисник» («посудник», «судень», «судник»). Внутрішніх стін у давніших житлах тут здебільшого не білили, у житловому приміщенні їх, як і стелю та «бальки», мили. Інколи (сс. Устенське Перше, Устенське Друге Здолб. Рів.), нижню частину стін (в ріст людини) мили, а верхню, як і стелю – білили [96]. Таке оздоблення стін відоме на теренах південно-західної частини Волині [97], зустрічалось воно й в деяких районах Західного Полісся (Любомльському, Любешівському р-нах Вол.) [98].

⁴ Колись хату освітлювали спалюючи «скіпки», пізніше - каганцем («сліпаком») (Кор.).

Долівка («земля», «діл») у житлах волинян, як правило, була глинобитною. Дерев'яну підлогу зрідка могли робити у коморі (хата сер. XIX ст. у с. Ступно Здолб., хата II-ї пол. XIX ст. у с. Терентів Гощ., хата кін. XIX ст. у с. Крилів Кор.). Її вкладали на дубові лігари («підвалки»): с. Вільгір (Гощ.). Траплялось, що в житлах із двома коморами, в одній наявна дерев'яна підлога, в другій – «земля» [99]. Однак, за даними церковно-приходських літописів дерев'яна підлога у житлах заможних селян окремих волинських сіл відома вже у кінці XIX ст. [100]. А у деяких селах (наприклад, с. Рубка Козинська колишнього Луцького повіту) уже в 1890-х рр. така підлога була звичайним явищем [101]. При влаштуванні долівки, завозили глину, вбивали її «прачами», скроплюючи водою і зверху «змазували» рідкою глиною. Навколо, у нижній частині стін, «червоною глиною» робили «карнизи» (с. Стовпинка Остр.). Кожної суботи жінки змазували долівку рідкою глиною (с. Бугрин Гощ.).

Таким чином житлобудівництво II-ї пол. XIX – поч. XX ст. рівненської частини етнографічної Волині відзначалося рядом особливостей. Тут переважали тридільні житла, до складу яких входили хата, сіни та комора, нерідко траплялись «дво-яки» – будівлі з виділеними по ширині житлового приміщення (як правило, за допомогою грубки) ванькирами. У сільській бідноті спорадично зустрічались окремі випадки дводільної хати. Житла будували у зрубно-каркасній (із заповненням стін деревом) та каркасно-дильованій (давніше на стовпах вкопаних у землю, з кінця XIX ст. – на підвалинах), рідше – у зрубній техніках. Хату перекривали дерев'яною стелею на поперечних «бальках» та вкривали чотирисхилим солом'яним дахом на кроквах. Крокви, як правило, опирались на дещо винесену поза площини стін поздовжню платву. У житловому приміщенні традиційно влаштовували три вікна: два у фасадній стіні та одне, наближене до покуті – на причільку (ще одне вікно могли прорубувати у тильній стіні). Піч займала традиційне для української хати місце. Як правило дим з житлового приміщення виводили у сіни, звідки через підвісний комин він виходив понад дах. За основними типологічними ознаками спостерігаємо досить стійку єдність тутешнього житла із відповідними явищами житлобудівельної культури інших частин етнографічної Волині (Львівської, Волинської, Тернопільської, Хмельницької та Житомирської областей), а також Холмщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Кирчів Р. Ф. Етнографічне районування України // Етнографія України: Навч. посібник / За редакцією С. А. Макаруча. – Львів: Світ, 1994. – С. 131.
2. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – 1969. – № 3. – С. 41.
3. Там само.
4. Р. Майстер-будівельник у звичаях та повір'ях українців / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. І Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 524. – (Серія історична)
5. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело. – С. 41.
6. Цинкаловський Ол. Стара волинська хата // Життя і знання. – Львів, 1936. – № 6. – С. 187.
7. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело. – С. 41.
8. Цинкаловський Ол. Стара волинська хата. – С. 187.
9. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело. – С. 41.
10. Цинкаловський Ол. Стара волинська хата. – С. 187.
11. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С. 14; Його ж. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. // НТЕ. – 1981. – № 6. – С. 77;
12. Архів МНАП у Львові, Зв-38. – С. 2, 3, 4. Там само, Зв-67. – С. 12, 16, 17, 20, 22, 23. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 37, 40, 41, 42, 43, 64, 80.
13. Архів МНАП у Львові, Зв-67. – С. 17.
14. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 69.
15. Цинкаловський О. Стара волинська хата. – С. 186 (Рис.), 187.
16. Архів МНАП у Львові, Зв-67. – С. 17.
17. Там само. – С. 21.
18. Там само, Зв-38. – С. 2.
19. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. – С. 76; Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1992. – Т. ССXXXIII: Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 98.
20. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 67.
21. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля (кінець XIX – XX ст.): Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 52.
22. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX – початку XX ст. // ЗНТШ. – Львів, 1995. – Т. ССXXX: Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 88-89.
23. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 68; Архів МНАП у Львові, Зв-67. – С. 13.
24. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 65.
25. Там само. – С. 72.
26. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. – С. 76.
27. Архів МНАП у Львові, Зв-67. – С. 12, 13, 16, 17, 18, 20; Там само, Зв-38. – С. 2, 3; Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 34, 42, 43, 68, 69, 73, 76, 79.
28. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 37, 40, 42, 64, 67, 70; Архів МНАП у Львові, Зв-38. – С. 2, 3, 4; Там само, Зв-67. – С. 22.
29. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури. – С. 13; Його ж. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. – С. 76.
30. Архів МНАП у Львові, Зв-32. – С. 2.
31. Зап. 08. 07. 2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. народж.
32. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) // Древяни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів: Ін-тут народознавства НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 263.
33. Зап. 15. 07. 2009 р. у с. Стівпинка Острозького р-ну Рівненської обл. від Бурбелюка Олексія Климовича, 1929 р. народж.
34. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. – С. 77.
35. Архів МНАП у Львові, Зв-67. – С. 16.
36. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. – С. 76.
37. Зап. 09. 07. 2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Мельничук Олімпіади Яківни (родом із с. Українка Острозького р-ну), 1942 р. народж.
38. Зап. 13. 07. 2009 р. у с. Дорогобуж Гошанського р-ну Рівненської обл. від Попенка Володимира, 1949 р. народж.
39. Зап. 13. 07. 2009 р. у с. Дорогобуж Гошанського р-ну Рівненської обл. від Попенка Володимира, 1949 р. народж.
40. Зап. 14. 07. 2009 р. у с. Растники Гошанського р-ну Рівненської обл. від Ковальчука Григорія Пилиповича, 1926 р. народж.
41. Зап. 15. 07. 2009 р. у с. Стівпинка Острозького р-ну Рівненської обл. від Бурбелюка Олексія Климовича, 1929 р. народж.

42. Зап. 13. 07. 2009 р. у с. Дорогобуж Гошанського р-ну Рівненської обл. від Попенка Володимира, 1949 р. народж.
43. Зап. 10. 07. 2009 р. С. Угольці Гошанського р-ну Рівненської обл. від Вороб'я В'ячеслава, 1948 р. народж.
44. Архів МНАП у Львові, Зв-38.– С. 4.
45. Там само.– С. 2.
46. Радович Р. Традиційне житло (будівельний матеріал, техніка та технологія, особливості планування) // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор.: В. Ковальчук.– Рівне, 2009.– С. 19.
47. Там само.
48. Сергачов С. А. Дерев'яна архітектура Белоруссии XVI – XIX вв. / С. А. Сергачов.– Минск, Польша, 1984.– С. 6.
49. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 20.
50. Там само.– С. 2.
51. Там само.– С. 20.
52. Федака П. М. Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть.– Ужгород, Гражда, 2005.– С. 140; Радович Р. Специфіка обробки стіноматеріалів та динаміка розвитку конструкції кутових врубків у житлово-господарському будівництві Полісся // Народознавчі Зошити.– 2007.– № 5-6.– С. 533-535; Могитич І. Р. Будівельна техніка // Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львів. відділення.– К.: Наук. думка, 1987.– С. 91, 92.
53. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 20.
54. Там само, Зв-38.– С. 2.
55. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).– С. 97.
56. У XIX – на поч. XX ст. основною офіційною (державною) мірою довжини на Волині Рівненщини, як і на інших українських територіях, що перебували у складі Російської імперії був «аршин». В Україні він був уведений разом з іншими одиницями російської системи мір, яку тут було впроваджено після переходу українських земель під владу Росії і яка з незначними змінами протрималася тут аж до введення метричної системи одиниць (див.: Кравців Б. Міри // Енциклопедія українознавства.– Львів, 1994.– Т. 4.– С. 1582). У російську систему мір, яка в загальних рисах склалася на початку XVII ст., ця одиниця вимірювання проникла в XVI ст. зі Сходу (див.: Рыбаков Б. Русские системы мер длины XI – XV веков (Из истории народных знаний) // Советская этнография.– Москва, 1949.– № 1.– С. 69). «Аршин» поділявся на чотири «четверті», «четверть» – на чотири «вершки». Три «аршини» утворювали «казенний» (печатний, орльоний) «сажень». У переводі в метричну систему одиниць «аршин» дорівнював 72 см, «четверть» – 18 см, «вершок» – 4,5 см, «сажень» – 216 см (після реформи 1835 р.: «аршин» – 71,12 см, «четверть» – 17,77 см, «вершок» – 4,44 см, «сажень» – 213, 36 см) (див.: Каменцева Е., Устюгов Н. Русская метрология.– Москва, 1975.– С. 89, 241).
57. Сявакко Є. Традиційні народні знання // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження.– К.: Наук. думка, 1978.– С. 267; Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту.– Самбір, 1937.– С. 151; Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків (за матеріалами Старосамбірського району) // Вісник Львівського університету. Серія історична.– Львів, 2000.– Вип. 35-36.– С. 462.
58. Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків (за матеріалами Старосамбірського району).– С. 462.
59. Там само.
60. Там само.
61. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 22.
62. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).– С. 98.
63. Зап. 8. 07. 2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. народж.
64. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).– С. 98.
65. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 14.
66. Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // НТЕ.– 1977.– № 1 – С. 54.
67. Беларускаяе народнае жылле / Э. Р. Сабаленко, У. С. Гуркоу, У. М. Іванову, Дз. Д. Супрун / Рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В. К. Бандарчык / Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору.– Минск: Навука і тэхніка, 1973.– С. 48.
68. Радович Р. Народне житло // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження.– Київ, Родовід, 1997.– С. 121.
69. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.– К.: Мистецтво, 1995. С. 108.
70. Архів МНАП у Львові, Зв-38.– С. 4.
71. Там само.– С. 2.
72. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 43.
73. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 20.
74. Там само, Зв-38.– С. 2.
75. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 43.
76. Там само.– С. 79.

77. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 12.
78. Верговський С., Свирида Р., Верговська М. Хатні храми Волині як втілення регіональних традицій хатного будівництва // Історія і сучасність Волині. Жидичин.– крізь віки: наук. зб.– Луцьк, 2007.– Вип. 3.– С. 76.
79. Могитич І. Р. Житло // Гошко Ю. Г., Кішук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львів. відділення.– К.: Наук. думка, 1987.– С. 78.
80. Цинкаловський Ол. Стара волинська хата.– С. 187.
81. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 77.
82. Крашевський Ю. Уяна // Повісті.– К.: Наук. думка, 1979.– С. 204.
83. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 15, 16, 23.
84. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– 100 с.; Його ж. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 75-78; Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь).– С. 257-287; Цинкаловський О. Стара волинська хата.– С. 186-187.
85. Архів МНАП у Львові, Зв-39.– 6 с.; Там само, Зв-67.– 25 с.; Там само, Зв-19.– 12 с.; Там само, Зв-38.– 5 с.; Там само, Зв- 32.– 24 с.
86. Там само, Зв-39.– С. 2.
87. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 13; Його ж. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 77; Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь).– С. 264.
88. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym.– Lwów, 1899.– S. 75.
89. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 19.
90. Там само.– С. 19.
91. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 13; Його ж. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 77; Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь).– С. 264.
92. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 13.
93. Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Галичини та південного заходу Волині (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі Зошити.– 1999.– № 2.– С. 227.
94. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 76.
95. Там само.
96. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 78.
97. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym.– S. 76; Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).– С. 102.
98. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX – початок XX ст.).– С. 102.
99. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст.– С. 78.
100. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело.– С. 42.
101. Там само.

В роботі розглянуто специфічні риси традиційного житла на півдні Рівненської області (етнографічна Волинь). Виділено основні планувальні типи, конструктивні варіанти стін, стелі, опалювальних пристроїв тощо. Прослідковано основні етапи розвитку житлових будівель.

The article considers the specific features of the traditional housing in the south of the Rivne region (ethnographical Volyn). Main planning types, constructive variants of the walls, ceiling, heating devices are distinguished. The main periods of housing development are traced.

Петро Ричков

**ПРОСТОРОВА ЕВОЛЮЦІЯ ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО:
ВІД ВИТОКІВ ДО КІНЦЯ ХІХ СТ.**

Історична своєрідність міста Володимира на Волині, як і будь-якої іншої пам'ятки містобудівного мистецтва з офіційним статусом [1], не є механічною сумою окремо взятих архітектурних пам'яток. На вищому, тобто загальноміському таксономічному рівні першорядне значення отримують його розпланувальні, структурно-просторові характеристики, обумовлені сукупністю композиційних зв'язків поміж усіма існуючими елементами міської забудови. Такий аналіз передбачає ознайомлення не лише з міськими вулицями та площами, з розташованими на них архітектурними об'єктами, але й з природно-ландшафтною ситуацією, зважаючи на яку місто виникло і сформувалося саме так, а не інакше.

Власне, природно-ландшафтні обставини завжди були засадничим чинником давньоруського містобудування, який обумовлював не лише вибір найзручнішого місця для заснування поселення, але й просторові особливості подальшого розвитку його розпланувальної структури. При цьому мали враховуватися щонайменше декілька основних природних факторів: зручний рельєф, близькість стабільного природного водотоку (ріка), джерела питної воли, доступність основних будівельних матеріалів (ліси), можливість сільськогосподарського освоєння найближчих околиць, а також наявність природних острівних або мисовидних підвищень ландшафту з достатнім потенціалом для фортифікаційного будівництва.

Як і переважна більшість давньоруських міських поселень, Володимир-Волинський виник і розбудовувався на місцевості, ландшафтні особливості якої ніби самою природою були щонайліпше запрограмовані задля широкомасштабної містобудівного процесу – спочатку обмеженого невеликою територією, а згодом захоплюючого все більші обшири. Місто розташувалося на правому березі річки Луги [2] поблизу впадіння до неї невеликого правого притоку під назвою Смоч. Обидві ріки мали доволі широкі заплави, де просторі лугові ділянки перемежовувалися з багнистими мочарами, які теж були одним з потенційних захисних факторів. В історичному вимірі меандрові річкові русла Луги та Смочі постійно змінювали свій напрямок,

що добре помітно, наприклад, при співставленні найдавніших картографічних зображень Володимира з сучасною гідрографічною ситуацією. Серед причин таких змін могли бути як об'єктивні природні метаморфози, так і антропогенні впливи, зокрема використання їх у фортифікаційних та господарських цілях, періодичне насипання та ліквідація гребель. Враховуючи загальну тенденцію в змінах природного середовища протягом останніх століть, можна висловити припущення, що в давньоруську добу і Луга, і Смоч були значно повноводнішими, а тому справляли значно активніший вплив на просторове структурування міста.

Ясна річ, всі головні просторово-розпланувальні параметри Володимира-Волинського на ембріональному рівні були закладені ще в давньоруську добу, хоча літописні джерела подають нам вкрай обмежені відомості стосовно початків просторової еволюції міста. Тому вирішальне значення для гіпотетичного з'ясування етапності в забудові княжого Володимира мають нині існуюча топографія міста з її своєрідним природним ландшафтом, більш деталізовані люстрації XVI-XVIII ст., матеріали сучасних археологічних досліджень, перші фіксаційні плани міста.

Першу спробу комплексного дослідження стародавньої топографії Володимира-Волинського підійняв ще у міжвоєнну добу Олександр Цинкаловський, в результаті якої з'явилася його добре відома картографічна реконструкція під назвою «Плян м. Володимира», опублікована в 1937 році [3] (рис. 1). Передрукований згодом багатьма авторами, цей дослідницький документ увібрав у себе результати багатолітньої праці відомого історика та археолога з точки зору просторової локалізації усіх природних, архітектурних та археологічних об'єктів на теренах міста разом з його найближчими околицями. Разом з тим цілком очевидно, що О. Цинкаловський не ставив собі за мету еволюційний аналіз і в цьому сенсі його реконструктивний план виявився статичним зводом на одній топографічній підоснові різночасових об'єктів, «прив'язаних», до того ж, до розпланування міста станом на 1930-і роки. Ця та деякі інші слабкі сторони плану О. Цинкаловського були критично зауважені П. Раппопортом [4].

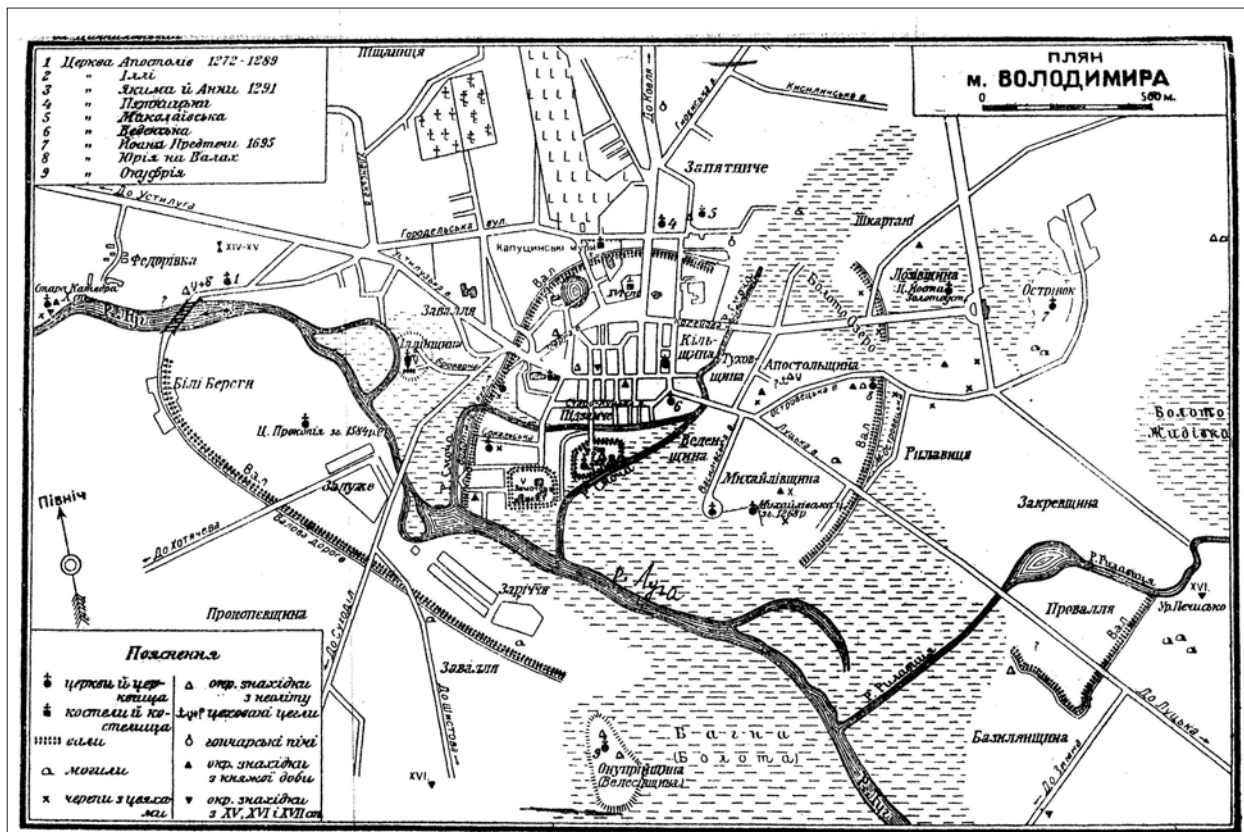

Рис.1. «Плань города Владимира». З фондів РДВІА.

Графічна реконструкція ландшафтно-фортифікаційного комплексу Володимира-Волинського давньоруської доби була згодом здійснена самим П. Раппопортом [5] (рис. 2). Однак, відчуваючи явний брак першоджерельної бази, автор оминув питання розвитку цього комплексу у часі, обмежившись узагальненим відтворенням ситуації, яку можна було безпомилково локалізувати, однак яка, скоріше за все, склалася вже на кінець XIII – початок XIV ст. Узагальнений план П. Раппопорта був згодом доопрацьований і опублікований Т. Трегубовою (рис. 2) разом з її власною гіпотетичною реконструкцією загального вигляду міста [6].

Графоаналітичний метод О. Цинкаловського, адаптований до аналізу чотирьох історичних періодів в історії Володимира, був застосований також колективом волинських дослідників на чолі з М. Кучинком в монографії «Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії)» [7]. В цій праці авторам вдалося звести до купи і проаналізувати значний фактографічний масив дослідницької інформації в широкому хронологічному діапазоні, створивши таким чином найповніший на сьогоднішній день компендіум історичних знань про місто. Втім разом з незаперечними здобутками ця праця успадкувала і певні вади самого методу –

в першу чергу статичний підхід до ілюстрування містобудівної топографії, схематизм просторової локалізації окремих об'єктів.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що доволі тривала, більш ніж трьохсотлітня історія містобудівного розвитку княжого Володимира з кінця X до початку XIV ст. в науковій літературі віддзеркалена статично – на той момент, коли місто вже мало розвинену архітектурно-просторову структуру, тобто станом на кінець XIII ст. Однак не підлягає сумніву, що ця просторова структура не виникла відразу, тобто моментально. За чималий відрізок часу вона мала би пройти і пройшла певні стадії в своєму розвитку – і не лише прогресивні. Безумовно, був і регресивний рух, викликаний неодноразовими насильницькими руйнаціями, особливо в роки татаро-монгольської експансії. Не можна забувати і про руйнівні наслідки стихійних лих – повеней, буревіїв, пожеж і навіть землетрусів.

Звичайно, для абсолютно достовірного з'ясування цієї стадіальності, на жаль, бракує достовірної інформації. Однак, виходячи з цілком допустимих аналітичних аналогій з іншими давньоруськими містами, і враховуючи фактичне ландшафтно-просторове структурування міста, все-таки видається доцільною і, головне, можливою спроба уявити хоча би гіпотетично генеральну

тенденцію розвитку міста з кінця X до початку XIV ст., тобто в давньоруську добу. Логіка цієї еволюції значною мірою може бути підказана виразним розчленуванням міста в кінці XIII – на початку XIV ст. на чотири окремі ландшафтно-просторові зони: дитинець (згодом замок), посад-пригородок (згодом єпископський замочок), посад на правому березі Смочі, посад на лівому березі Смочі. Відповідно до послідовності цього переліку площі кожної з цих зон послідовно і доволі помітно збільшуються – приблизно від 1,5 га [8] (дитинець) до 30 га (зона посаду на лівому березі Смочі), а уявна лінія, що по чергово поєднує центри рівноваги цих зон, тяжіє до спіралевидної форми. Звідси, на наш погляд, може бути сформульована гіпотетична тристадійність в просторовому розвитку княжого Володимира (рис.3).

Перша стадія, на наш погляд, була пов'язана з вихідним етапом розвитку поселення міського типу (кінець X – середина XII ст.), коли Володимир ще залишався маргінальним, повністю залежним від Києва. Вже на початку цієї стадії відбулася просторова фіксація його функціонального ядра – дитинця з князівською резиденцією, тоді як прилегла посадська частина була розвинена ще слабо і обіймала, імовірно, сусіднє узвишся з західної сторони. Вже тоді місто мало або, принаймні, набуло невдовзі двочленну просторову композицію, яка складалася, по-перше, з автономного укріпленого дитинця з помешканням князя і його челяді та, по-друге, з безпосередньо прилеглого до дитинця посаду (пригородку), заселеного переважно ремісниками, купцями та іншим служилим людом.

Подібна двочленність була типовою для переважної більшості давньоруських міст – і не лише для постійних осередків князівської влади. Звичайно, посадська частина теж могла мати власний захисний кордон, хоча і в силу своєї більшої довжини, і в силу іншого стратегічного значення цей кордон не вирізнялася такою оборонною міццю, яку мали «городи». Роль посадських укріплень полягала скоріше в забезпеченні контролю над доступом на територію міста в мирний час. Однак коли справа доходила до серйозних воєнних протистоянь то посади, як правило, ставили легкою здобиччю агресора, а їх мешканцям в кращому випадку доводилося ховатися і боронитися в князівському дитинці.

Власне городище-дитинець як функціональне ядро Володимира обіймало доволі просторий пагорб острівного типу, східна сторона якого майже впритул омивалася течією річки Смочі – правої притоки Луги. З півночі та заходу від материкового узвишся територія городища відділялася глибокою при-

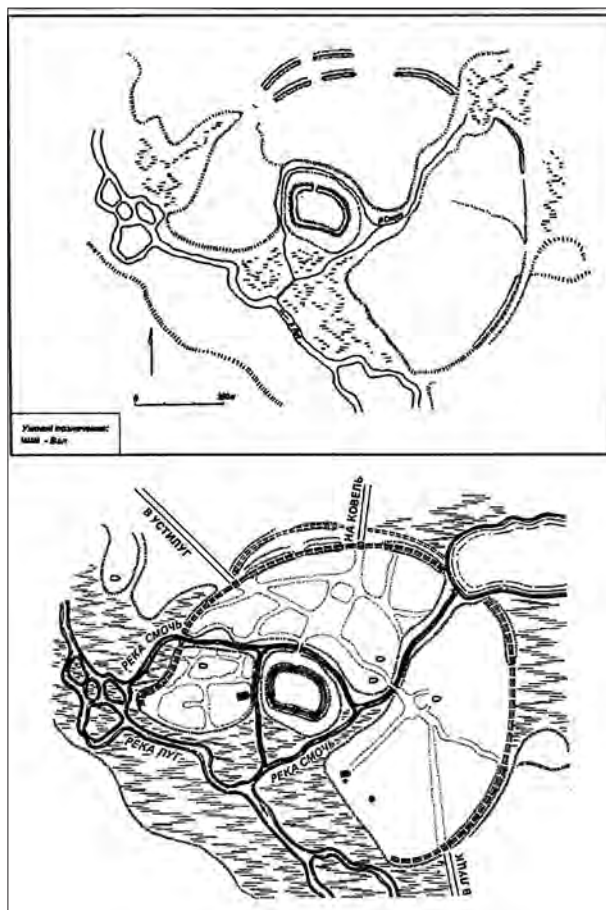

Рис.2. Топографічна локалізація Володимира в давньоруську добу. За П. Ратнопортом (вгорі); за Т. Трегубовою (внизу).

родною улоговиною, яку неважко було поглибити і, наповнивши водами тієї ж Смочі, перетворивши її на додатковий захисний кордон. Що, очевидно, і було зроблено, хоча сучасна гідрологічна ситуація цієї території суттєво видозмінена і дозволяє лише здогадуватися про такі трансформації.

Впритул до західної сторони городища-дитинця прилягав ще один пагорб напівострівного типу, також захищений з півдня багнистою місциною обабіч русел Луги та Смочі. і також відокремлений від північної напольної сторони широкою улоговиною. Це пониження рельєфу можна бачити ще й сьогодні, а первісно воно теж дозволяло облаштування штучного рову з наповненням його водою Смочі та Луги [9]. Отже існують підстави вважати саме цю ділянку вихідною в подальшому просторовому розвої посаду (окільного міста). Функціональний зв'язок між дитинцем та посадом на цій стадії, очевидно, міг здійснюватися по найкоротшому напрямку. Невипадково саме в цій посадській зоні було споруджено мурований Успенський храм.

На першу згадку про існування у Володимирі оборонних стін, веж та заборол натрапляємо

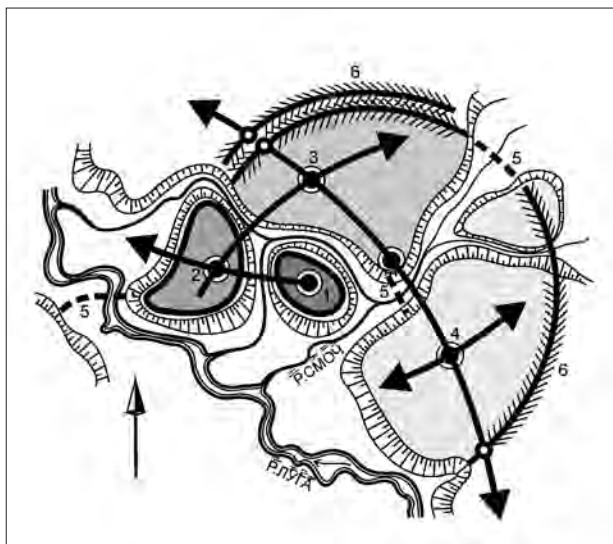

Рис.3. Володимир. Гіпотетична схема просторового розвитку міста в X-XIV ст.:

1 – дитинець; 2 – пригородок; 3 – посад XI – 1-ї пол. XII ст.; 4 – посад 2-ї пол. XII – XIII ст.; 5 – греблі; 6 – земляні вали. Опрацювання автора.

в літописі лише під 1099 р. в контексті чергової міжусобної сутички, коли було вбито Мстислава Святополковича: «... підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін» [10]. Відомо також, що вже тоді до «города» можна було потрапити лише через укріплені ворота. З цих лаконічних відомостей не випливає достеменно, дитинцю чи посаду належали згадані елементи фортифікації. Більш імовірним видається, однак, що мова йшла про сам дитинець.

Другий, набагато інтенсивніший етап в розвитку міста був зумовлений суспільно-політичною автономізацією Володимира (II-а пол. XII – сер. XIII ст.), що зумовило стрімке розростання посаду на правому березі Смочі і появою навколо нього надійних укріплень з власними брамами, згаданими в 1156 р. Літописець, описуючи чергову облогу міста, подає навіть назви цих міських воріт: «... Юрій став коло Гридшиних воріт, а Ярослав коло Київських воріт, біля лугу». Звідси випливає, що станом на середину XII ст. укріплена посадська зона значно зросла і обмежувалася з напольної північно-західної сторони штучним оборонним кордоном, який на сході проходив по правому березі Смочі. Вираз «біля лугу» міг означати не що інше, як вказівку на розташування воріт по лінії примикання річкової заплави до прибережного схилу. Точна просторова диспозиція цих воріт, на жаль, залишається нез'ясованою, однак видається дуже правдоподібним, що вони знаходилися на одній лінії «схід – захід», замикаючи таким чином

новосформовану функціонально-просторову вісь окільного міста, яка в свою чергу була зумовлена напрямком двох головних під'їзних шляхів. Ця вісь виявилася надзвичайно витривалою і дійшла до наших днів у вигляді більш-менш точно збереженого напрямку вулиці Данила Галицького [12].

Щоправда, в новітніх літературних джерелах можна зустріти також посилення на існування в княжому Володимирі третьої міської брами під назвами П'ятницької або Зап'ятницької, яка мала розташовуватися на північному відтинку посадських укріплень за напрямком сучасної Ковельської вулиці [13]. Втім, на нашу думку, ця брама мала більш пізнє походження з литовської доби, позаяк розташована поблизу П'ятницька церква [14], з якою пов'язана і сама назва цих воріт, вперше згадується лише в II-й пол. XV ст. [15]. До того ж неможливо собі уявити, щоб нападники, про яких йшлося в літопису, лишили без блокування ще якогось третього, важливого в'їзду до міста.

На випадок якихось несподіваних загроз і непередбачених обставин, або у разі просто безвихідного становища під час облоги в дитинці-городищі був передбачений потайний вихід через підземний хід, про що теж існує більш-менш достовірні згадка у літописному списку [16]. Цією «дырею градною», очевидно, не раз доводилося утікати знатним особам та рядовим городянам, спасаючи своє життя перед смертельною загрозою, що виходила не лише від іноземних вояків, і навіть не стільки від них, скільки від спраглої до володарювання та наживи князівської рідні.

Менш ніж за кілометр від городища, вище по течії Смочі розташовувалося велике заболочене озеро, водами якого власне і живилася ця річечка. Згідно переказів воно ніколи не замерзало і могло слугувати також одним з природних захисних кордонів міста з північного сходу. Знову ж таки, виходячи з фортифікаційних потреб, неважко змодельовати оборонний потенціал цієї ландшафтно-гідрологічної ситуації. Достатньо було б нижче по течії Смочі насипати греблю висотою в декілька метрів, і утворився би величезний став, берегова лінія якого здатна була б підсилити майже третину довжини міського оборонного кордону. Чи здійснювалася подібна операція в ті часи – про те ми можемо лише здогадуватися, але про факт існування такої греблі у XVI ст., щоправда дещо вище по течії Смочі, відомо достеменно.

Разом з тим підвищені частини навколишнього ландшафту давали достатньо простору для потреб територіального розвою посадської зони міста – перш за все в північно-західному та південно-

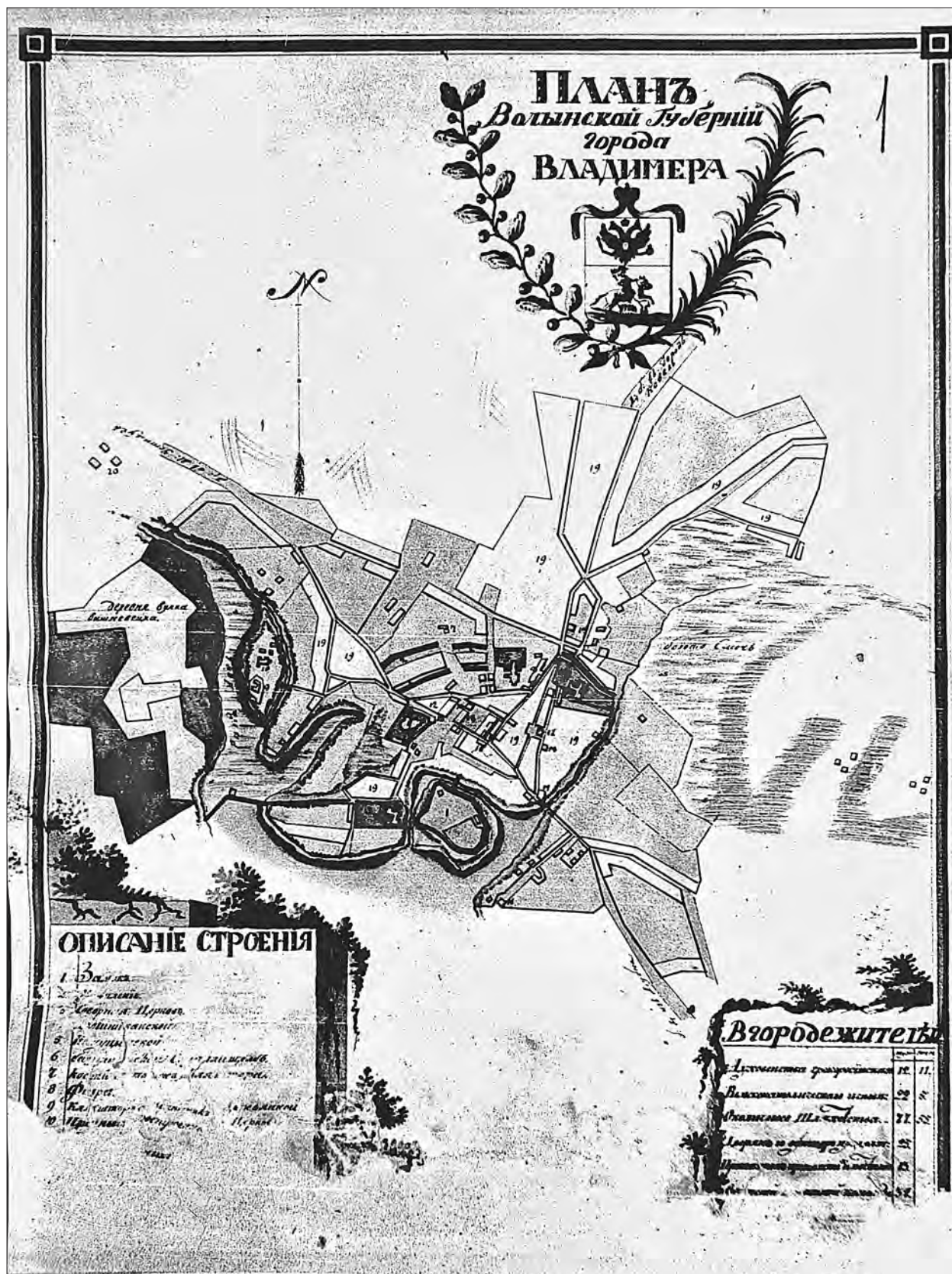

Рис.4. «Планъ Волинской губерніи города Владимира». 3 фондів РДА.

східному напрямках. Такими ж можливостями, хоча і значно скромнішими, для розбудови міста диспонували і лівобережні території Луги.

Третя стадія в розвитку міста, зовнішні оборонні кордони якого, власне, і були зафіксовані на схемі П. Раппопорта, завершила процес формування містобудівної структури давньоруського Володимира як цілісного просторово-розпланувального утворення. Земляні укріплення окольного міста отримали в плані форму наближену до півкільця, яке обома своїми кінцями безпосередньо примикало до берегів Луги, охоплюючи місто з усіх боків, окрім південного, де пролягало річкове русло. Лише один невеликий розрив кільцевого оборонного кордону був на півночі – там, де до міста підступали мочари з витоком річки Смоч.

Важко сказати однозначно, коли саме цей процес добіг кінця – ще в домонгольську добу чи, може, вже після неї. Виходячи з того, що ціла низка унікальних мурованих храмів, рештки яких відкриті археологічними розкопками на лівому березі Смочі, гіпотетично датуються II-ю пол. XII – поч. XIII ст., очевидно, що містобудівне освоєння цієї території відбулося ще до татаро-монгольської навали. Про довершеність і масштабність міської забудови в 1231 році висловився і угорський король Андрій під час вдалого походу на руські землі, про що збереглися літописні свідчення. «І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав «Г'орода такого я не знаходив навіть у німецьких землях», – такий він був з оружниками, що стояли на нім: блищали щити і оружники, подібно до сонця» [19].

Шкода, заподіяна місту татаро-монголами, була дуже відчутною. Чималих зусиль потребувало відновлення одних лише оборонних рубежів, спалених і розритих в 1259 р. Звичайно, шлях до відродження пролягав через відтворення раніше існуючої інфраструктури. Не можна також виключати, що паралельно відбулися певні її трансформації та доповнення. Можливо, одним з таких доповнень стала друга лінія земляного валу та рову в північній, найбільш вразливій частині міського оборонного кордону. Про те, що місто продовжувало активно розбудовуватися і в II-й пол. XIII ст., говорять також літописні характеристики численних будівельних ініціатив князя Володимира Васильковича, який «багато городів поставив після отця свого» [20], та його наступника Мстислава Даниловича, який у Чорторійську заклав «башту кам'яну» [21].

Не можна обійти увагою місцеві перекази, які здавна доволі твердо підтримували розповсюджену версію про те, що за часів свого найвищого підйому в XIII ст. місто займало значно більший обсяг те-

риторії, ніж у сучасну добу. Зокрема, в краєзнавчій літературі іноді стверджується, що навіть Зимно, віддалене тепер від Володимира майже на п'ять кілометрів, в XII – XIII ст. було його складовою частиною [22]. Очевидно, що подібні твердження є досить маловірогідною гіперболізацією просторових кордонів Володимира. Втім такі перекази, на думку О. Цинкаловського, могли все-таки мати під собою певне підґрунтя, але відносити їх слід до тих ще давніших часів, коли вздовж річки Луги існувало ціле пасмо взаємопов'язаних поселень під спільною назвою Лодомерії (Людомерії) [23]. Не виключено також, що в часи свого максимального розвою давньоруський Володимир дійсно мав доволі розвинену навколишню заміську інфраструктуру з численних сільськогосподарських та ремісничих осад, які справді могли обіймати доволі значні терени навколо міста в радіусі декількох кілометрів. Однак ця інфраструктура, тісно пов'язана з містом функціонально, ніколи не належала йому в просторовому сенсі.

Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II місто, як і вся Волинь, перетворюється на об'єкт гострого суперництва Польщі та Литви і вступає таким чином в довготривалу смугу якщо не деградації, то принаймні депресивного існування, – аж до того моменту, коли Волинь на решті інкорпоровалася до складу Великого князівства Литовського. Втім, роки воєнно-політичного суперництва мали для Володимира і деякі «конструктивні» висліди. Йдеться, зокрема, про спробу польського короля Казимира Великого створити на своїх східних землях декілька стратегічних, добре укріплених оборонних пунктів. Одним з них мав стати колишній володимирський дитинець.

Роботи по спорудженню цього, умовно кажучи, «казимирівського» замку розпочалися в 1368 р. під патронатом королівського ленника, князя Олександра Коріатовича. Старі дерев'яні укріплення були понижені, земляні вали перепрофільовані і частково розриті, а на їх місці почали будувати величний і надійний замок з каменю та цегли. З королівської скарбниці на ці цілі було виділено більше трьох тисяч гривень срібла, а безпосереднім керівником трьох сотень робітників був священник Вацлав з Тенчина [24]. Роботи тривали два роки, але були призупинені у зв'язку зі смертю короля. Цією обставиною скористалися литовські князі Любарт та його брат Кейстут і обложили ще не закінчений замок. Втім, навіть у такому недовершеному вигляді замок давав можливість своїм захисникам успішно витримувати облогу. Однак невдовзі був

Рис.5. «Планъ города Владимира». З фондів РДВІА.

зданий литовцям наляканим комендантом замкової залози Петрашем Турським.

Захопивши недобудований замок в такий легкий спосіб, литовці з невідомих причин поруйнували його [25]. Очевидно, основним мотивом руйнації була невизначеність з приналежністю Володимира, який в II-й пол. XIV ст. перебував то під польською, то під литовською владою, тоді як сусідній Луцьк з 1340 р. став фактично постійним владним осередком Литви. Звісно, що за таких обставин Любарт просто побоювався мати поблизу таку постійну неприятельську загрозу, якою могла б стати ця польська твердиня у Володимирі.

Як мав виглядати цей «казимирівський» замок і яке було його розпланування, про те не збереглося жодних детальних відомостей. Беручи до уваги, що приблизно в той же час Любарт розпочав будівництво мурованого замку в Луцьку, можна допустити певну подібність архітектурних засад цих двох новобудов. Тобто і у Володимирі це мав би бути мурований замок баштово-стінового типу з замкнутим внутрішнім простором, з грубими пряслами достатньо високих стін з бланкуванням, з ще вищими квадратними баштами, розташованими в найбільш відповідальних точках захисного кордону. І володимирський, і луцький муровані замки споруджувалися на місцях давньоруських дитинців, практично повторюючи їх форму і розміри (1,5 і 1,1 га відповідно).

Сьогодні не існує жодного видимого фрагменту володимирського замку, який би нагадував про невдалу замкобудівну спробу в кінці 1360-х рр. Лишилися лише невидимі підземні рештки, на які час від часу натрапляють археологи. Так, декілька археологічних експедицій, очолюваних М. Кучинком та М. Малевською, відкрили по внутрішньому периметру земляного валу характерні конструктивні частини – фундаменти та рештки стін товщиною від 2,5 м до 3,8 м, а також підмурки двох квадратних веж – північно-західної та південно-східної [26]. Остання, мурована з рваного вапняку, мала в плані зовнішні розміри 11 x 11 м, які хоч і не набагато, але все-таки перевершували горизонтальні габарити будь-якої з трьох башт луцького замку Любарта.

Звісно, після втрати замкових мурів місто не могло довгий час лишатися без власного укріпленого ядра. Невдовзі на зміну знищеним мурованим конструкціям замку прийшли дерев'яні [27]. В описі замку від 1545 р. говорилося, що замок цей після пожежі стоїть вже більше ста років і ніколи його наново «не роблено» [28]. В люстрації володимирського дерев'яного замку від 1552 р. зазна-

чено дещо інакше, а саме, що цей «замок з дерева дубового від вісімдесяти літ справою городничого П. Солтана роблений» [29], тобто приблизно в 1470 р. Що було перед тим, невідомо. Імовірно, городничий «робив» новий замок після якоїсь насильницької чи то стихійної руйнації попередньої дерев'яної споруди, і можливо, навіть не цілком заново, а лише відбудовував за взірцем втраченого.

Значно детальнішу інформацію про замкові та загальноміські укріплення Володимира отримуємо з середини XVI ст., коли почали складатися описи їх фактичного стану.

Перша детальна люстрація («попис») Володимирського замку за розпорядженням польського короля Сигізмунда-Августа була проведена в 1545 р. уповноваженими на те єпископом Луцьким та Берестейським Юрієм Фальчевським разом з дяком господарським Левом Паткевичем-Тишкевичем. Цей дуже інформативний документ був занесений до Литовської метрики, а вже в XIX ст. був неодноразово опублікований. Найціннішим є те, що він складений на підставі безпосереднього огляду на місці та обстеження системи замкових та загальноміських споруд, серед яких були мости, вежі, вали, городні, міські ворота тощо [30].

Окрім власне містобудівної інформації цей документ дуже цікавий ще й своїми мовними рисами, які яскраво демонструють тогочасну версію «руської» (староукраїнської) мови в характерних її проявах. А тому варто навести цілий фрагмент цього унікального тексту, переведений з латинської літерації на кириличну з максимально можливим збереженням лінгвістичних особливостей оригіналу. Стосується він окільного міста та його укріплень.

«... Виділося нам справу і рядності [31] Міста Володимирського осмотреті какася в собі обиходит, а которий спосіб і оборону к часу потребному маст і чого потребує абихмо вмілі Господарю Його Милості о том повідіті. А так вземши з собою Князя Старосту Володимирського [32] і нікотрих Земян [33] езділі есмо около всего міста, смотречи роботи паркановое і ровув і валув, і віделі есмо два вали високих, а два рови глибоких, которийі сут з стародавних часув копани і справовани, велікім коштом і накладом, почав от речкі на імя Смочи аж до ставку і до рекі велікоє, которую називають Лугом, а ідет с одноє стороны втіраючи Міста і Замку. І поведают, іж передтим на том містцу, куді паркан ідет, Замок окольний бивал, а тиі рови около Замку билі сипани і тепер ещо добри суть, ніжлі гребля оного ставу, где ониі рови оперлі, сказілася [34], а есліби біла оправлена і за се на другої стороне отколься рови починают на той речце Смочи Став Войтовскі занят

Рис.6. «Планъ Волинской губернии города Владимира». З фондів РДІА.

[35] бил, тогдиби з двоїх сторон вода в тїї рови приходила і, которий же Став і греблю Войтовскую велілі єсьмо Войту заняти, і он сам поднялся оний Став свой справіті, а о тую другую греблю от великое рекі потреба єст ласкі і розказаня Господарского [36]. А паркан которий Міщанє справуют обачили

єсьмо, іж добре Єго будуют деревом, а не плетеном, кліткі з обланкамі, а інде доми в стєну справуют, єстліби так до конца справілі, яко почалі, тогди в доброй оборонє Місто будет» [37].

З вищенаведеного фрагменту ревізії стосовно міських укріплєнь можна зробити декілька

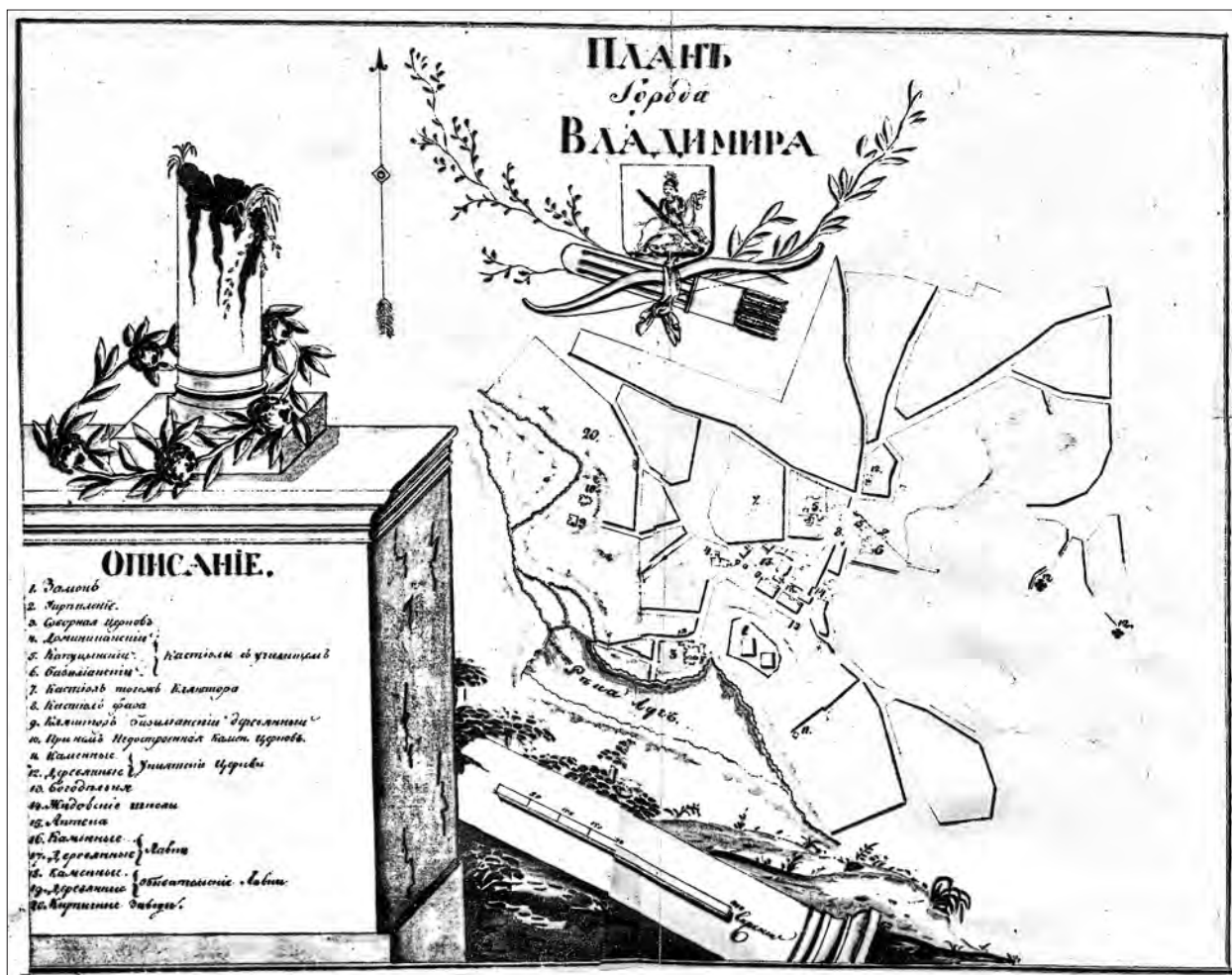

Рис. 7. «Плань города Владимира». З фондів РДВІА.

важливих висновків про тодішній стан міської фортифікації, не торкаючись поки що самого замка. Очевидно, що в цілому все ще існувала система міських укріплень. Причому, як зауважує автор, збереглася вона ще «з стародавніх часув», що з великою імовірністю можна розцінити як факт засадничої збереженості укріплень давньоруської доби. Основними елементами цієї системи були рови, земляні вали та паркан, влаштований по верху валів. Зазначений в описі дерев'яний «паркан» з «обланками» на відміну від найпростішого тиноподібного плоту («плетене») був значно витратнішою але й суттєво надійнішою конструкцією, являючи собою вкопані вертикально дерев'яні стовпи, між якими на висоту декількох метрів вкладалися горизонтальні ряди колод з отворами для ведення вогню [38]. До того ж конструкція паркану була доповнена обланками – захищеним проходом по верху стіни.

Як з'ясувалося під час люстрації, декотрі володимирці, а особливо люди князівські, панські і духовні римського та грецького обрядів. «котрі в месте тамошнем мешкают і торгом ся обиходят»,

«... того паркану робіті не хотят і інших платув і подачек местських не тягнут» [39]. Реакція королівських ревізорів на такі скарги міщан, які користалися з магдебурзького права на самоуправління, була досить рішучою: «І ми за паркановую роботу казалі такових непослушних мощно грабіті і дельніці їх заробліваті [40], бо оборона местская, всім потреба ест» [41].

Слід також звернути увагу на ту фортифікаційну роль, яка відводилася ревізорами облаштуванню водних перешкод на підступах до міста. Вказується, зокрема, на необхідність поновити два стави, – один на річці Смоч, інший – на Лузі. Очевидно, ці штучні водойми, як і земляні вали, існували в місті здавна. Особливо прикметним є зауваження стосовно потреби відновлення греблі на р. Смоч, «где ониі рови оперлі», в результаті чого б «великая твержа всему місту і замку била» [42]. Можливо, ця пропозиція була свідченням певного досвіду та винахідливості самих ревізорів, однак більш вірогідним виглядає, знову ж таки, давньоруське походження цього оригінального способу підсилення міської оборони.

Рис. 8. «Планъ города Владимира с прожектъ сочинен 1807 года ___ дня». З фондів РДІА.

Ревізія 1545 р. містила також багато подробиць стосовно самого замку. На той час він мав 5 оборонних башт і 70 городень. Кожна башта і кожна городня здавна були закріплені за певними особами чи то громадами, які несли відповідальність за підтримання їх у належному стані. Власне в цьому і полягала основна мета ревізії – перевірити, як ці зобов'язання виконуються і в якому стані знаходяться укріплення. Кожна башта мала свою назву: Воротна (надбрамна), далі наліво по колу – Коширська (по імені її опікуна луцького старости князя Коширського), Містська або Міська (утримувалася самими міщанами), Земська («всіх княжичів і панів і землян повіту Володимирського»), Королівська («на гроші королівські оправлена зовсім»). Впритул до Королівської башти на місці колишніх шести городень «дом королевський вділан ест» [43]. Підсумковий висновок з ревізорських оглядин виявився доволі невтішним – «городень всіх ліхих двадцет, а веж чотири, то все оправлена потребуе» [44].

Згадується в описі і новий міст перед Воротною баштою, що «ест вділан ново, который перед тим ніколи не бивал» [45]. А ще місцеві земляни розповіли ревізорам, що «... колі мосту не било,

а бивал везд до замку краєм тої гори, оні повинні билі паркан краєм тої гори робіті плетенем і обмазиваті» [46]. Ця, на перший погляд, другорядна інформація свідчить про важливу обставину більш раннього періоду в історії міста – а саме, про імовірну непричетність просторового розташування цього мостового переходу до способу комунікації між дитинцем і посадом (окільним містом) в давньоруському Володимирі.

В люстрації 1552 р. знаходимо ще одну лаконічну характеристику володимирського замку: «Стоїт замок на горе невисокой але прикрой, а вода около, приступ з одноє стороны перед ворти через ров водяний, который может человек каменем з руки перекинути» [47].

Про внутрішню забудову замку, не рахуючи так званого «королівського дому», ревізія 1545 р. не подає жодних відомостей, а опис від 1552 р. згадує лише королівську резиденцію («палац господарскі ново збудован з протеса соснового, гонти побит»), 12 домів землянських та церкву Св. Якима [48]. Така малорозвинена забудова всередині замку мала означати лише те, що замковий оборонний комплекс, залишаючись на той час важливим архітектурно-просторовим ядром міста, в повсякденному

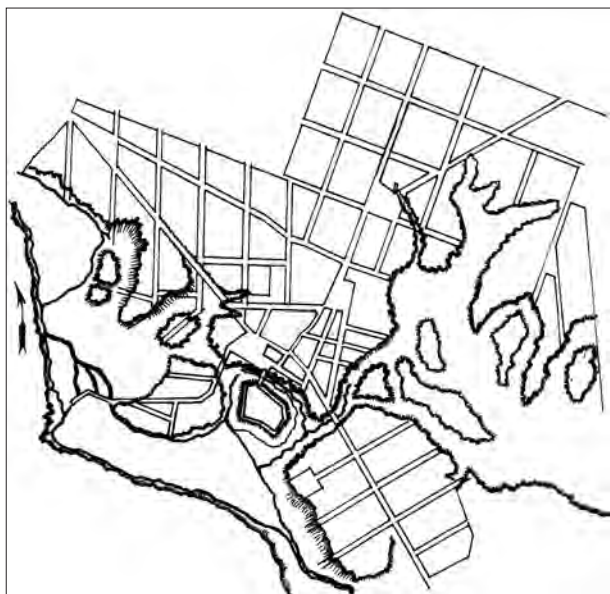

Рис.9. Володимир-Волинський. Розпланувальна проектна схема міста. Прорис з фіксаційного плану 1807 р. Кресленник О. Плоскої.

житті городян в мирний час не відігравав помітної ролі, хіба що ускладнював це життя потребою регулярних виплат на його утримання. Однак водночас він давав їм шанс забезпечити себе і свій найцінніший скарб в тих непоодиноких випадках, коли місто ставало об'єктом зовнішньої агресії і міські захисні кордони не могли витримати натиску неприятеля.

Перші ознаки поступової деградації стародавніх укріплень Володимира виразно проступають вже в сер. XVI ст. і розпочалася вона з оборонного кордону на лівому березі Смочі. Як записали ревізори в 1552 р., цей «... дальши вал на многих местцах попован, розкопан і поставено там у ровах халупи, бровари і солодовні, а інде сади» [49].

Таке нехтування безпекою могло означати лише одне – ця частина міста стала втрачати своє значення як повноцінна складова частина міського організму. Основний функціонально-просторовий ареал зосередився тепер в правобережній зоні Смочі. Ця зона завдяки ставам та болотам мала підхід «... з одної сторони толко, как би з шостое часті землею сухою і там три високі перекопи» [50]. Звертає на себе увагу те, що в цьому документі вказано на існування вже не двох, а трьох перекопів, які, мабуть, з'явилися незадовго до інвентаризаційного перепису.

В описі 1552 р. знаходимо також коротку характеристику головного просторового осередку міського життя – ринкової площі, яка розташовувалася в центрі правобережної частини міста, північніше від замку – там, де сьогодні знаходиться будівля

критого ринку. Характеристика дуже цікава з погляду на тодішній стан торгівлі в місті: «Клеток [51] крамних на ринку 24, держат їх жидова, а одна войтова. Резничих яток 6, семая войтова, але порожні бо продают мясо на столках, на сохачках [52] ...» [53].

Стосовно архітектурно-просторових параметрів ринкової площі маємо обмежені відомості, головне зі значно пізніших картографічних джерел. Її зовнішні межі наближалися в плані до форми квадрату з довжиною сторін близько 130 метрів. І за формою, і за розмірами володимирський ринок був подібний до площ в таких містах як Звягель, Острог, Камінь-Коширський, Кременець, Клевань [54].

Спеціального будинку ратуші в той час, очевидно, ще не існувало. Принаймні такий висновок можна зробити з тексту привілею, наданого міщанам Володимира в 1570 р. королем Сигізмундом Августом, згідно якого дозволялося «... вйту і раді володимирській ратуш, як самі того забажають, будувати, а під ратушем всіляке питво, мальмазию, мускателі і вино для порядку ратушного... тримати і шинкувати, а також крамниці ятки при тій же ратуші, на якому місці захочуть, збудувати» [55]. Чи скористалися володимиряни в повній мірі з цього дозволу, про те не маємо достеменної інформації.

Як вже зазначалося вище, в описі 1552 р. було зафіксовано 13 об'єктів сакрального зодчества – 11 православних церков і 2 католицьких храми. Лише два з них – Успенський собор і Василівська церква збереглися до нашого часу, хоча і в перебудованому вигляді. Миколаївська церква та парафіяльний костел згодом були споруджені заново на місці своїх попередників. Решта храмів, переважно дерев'яних, були втрачені в різні роки і сьогодні не існують, хоча і знайшли своє відображення в працях Є. Дверницького [56] та М. Теодоровича [57]. Усі вони, звичайно, значно поступалися своїми розмірами «владичому» Успенському собору. Тим не менш кожний з них відігравав важливу роль візуальної висотної домінанти серед безпосередньо прилеглого до них міського середовища, особливо якщо врахувати, що це середовище було сформоване переважно невисокою житлово-садибною забудовою. А всі разом вони перетворювали місто на мальовничу панораму церковних бань та замкових веж, що приваблювала та тішила око подорожнього, з якої б сторони він не наближався до міста.

Протягом XVII – XVIII ст. місто продовжувало поступово але неухильно рухатися в напрямку суспільної та господарської маргіналізації. Все менше уваги приділялося належному утриманню королівського замку, все помітніше опливали давні

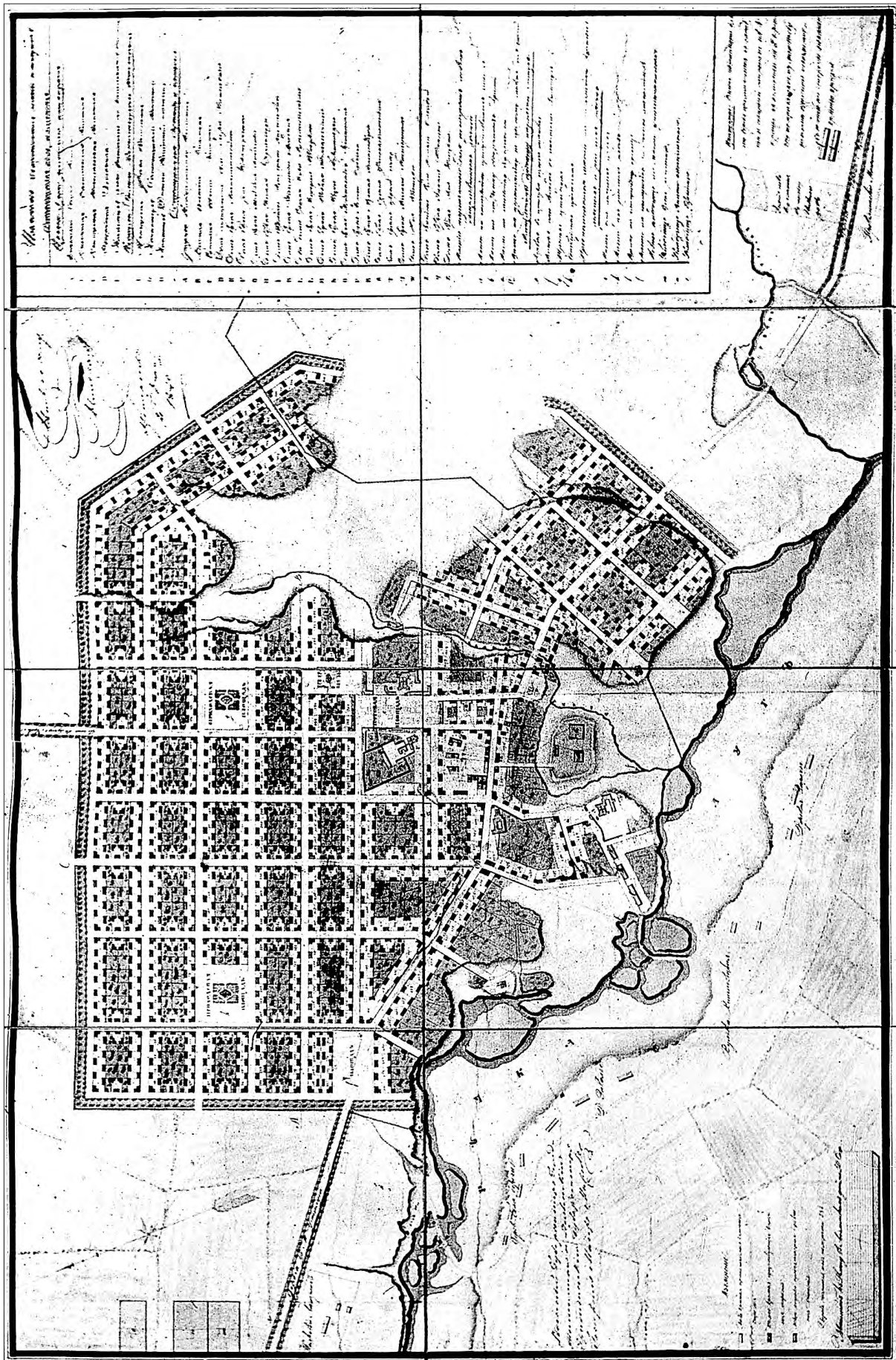

Рис.10. Затверджений проектний план міста. 1840 р. З фондів РДА.

Рис.11. Розпланувальна схема проекту 1840 р.
Прорис з проектного плану. Кресленник О. Плоскої.

земляні вали окільного міста, все мілкішими ставали оборонні рови, все більш зіщупленими виглядали міщанські житла, відбудовані після чергової нищівної пожежі. Темпи руйнацій та занепаду виразно поступалися темпам та обсягам нового будівництва, хоча тим не менш в середині XVIII ст. місто отримало дві непересічні архітектурні споруди – парафіяльний костел Якіма та Анни та храм Товариства Ісуса в ім'я Послання Апостолів.

В люстрації володимирського староства з 1765 р. яскраво вимальовується стан деяких фрагментів його тогочасної забудови: «Зámок володимирський, – на болоті, його вмисне колись там висипали; він оточений навколо валами; через болото [58] міст дерев'яний попсований, дерев'яну двоповерхову браму [59] недавно побудовано; на першому поверсі є в'язниця для поспільства; на другому – помешкання; верхня вежа [60] – для шляхти, покараної декретами. З лівого боку – дерев'яний будинок для городських урядів і канцелярія не тільки потребують направи, але їх цілком наново треба побудувати... Вали місцями пообсовувалися, з рова нема і знаку, бо його замулило. Колись навколо міста були вали, а йшов теж вал від річки Смочі до річки Лугу, його тепер розорав священик під горód, рів цілком засипаний. Але, не зважаючи на те, що замчище зруйноване, все ж воно подібне до місця якоїсь оборони. З огляду на те, що будинки понижені, документи не мають безпечного місця. Так само не має приміщення й суд, і коли судить, то мусить боятися небезпеки, щоб дім не завалився. Тим то міркуємо, щоб Річ Посполита, бачачи потреби замку, якнайскоріше задумалася над тим, як би його направити...» [61]. Через чверть століття наступні ревізори стикнулися зі ще більш сумною картиною: «... зámковий майдан без ніяких забудувань, міські та судові установи урядують то в монастирських будинках, то в заїзжих домах» [62].

Після поділів Польщі і отриманням містом статусу повітового центру Волинської губернії його розпланувально-просторовий розвиток відразу став об'єктом прискіпливої уваги нової російської влади. Першим практичним заходом стало імператорське розпорядження здійснити фіксаційну картографічну зйомку існуючої забудови всіх повітових центрів, в тому числі Володимира. Його виконання перебувало під постійним контролем і у 1798 р. зусиллями губернських землемірів ця не проста праця була завершена, В архівах збереглося декілька таких окомірних рукописних фіксаційних планів Володимира-Волинського кінця XVIII – початку XIX ст. в різних версіях (рис. 4–7), які походили від одного першовзірця і відрізнялися головним чином елементами графічного оформлення [63].

При обмірах застосовувався окомірний метод натурної фіксації з використанням найпростіших геодезичних приладів, а тому ці плани не відрізнялися топографічною точністю і повнотою. Однак саме завдяки їм була створена мінімально необхідна вихідна база для подальшої розробки проектних планів по впорядкуванню міської забудови. Аналіз усіх цих планів-близнюків дозволяє досить вичерпно охарактеризувати тогочасний стан міської забудови.

Перше, що звертає на себе увагу у порівнянні з сьогоденням, це гідрологічна ситуація, яка характеризувалася великими заболоченими територіями з декількома острівними утвореннями, включаючи міське ядро – колишній давньоруський дитинець (згодом замок). Ще досить добре простежуються окремі фрагменти земляних валів окільного міста – подвійних в північній його частині, одинарного – в східній, на лівому березі Смочі. Забудова в цілому мала нерегулярний характер і лише там, де колись була розпланована ринкова площа, бачимо ледь помітний прямокутник її внутрішніх кордонів. За лінією колишніх міських валів чітко видно три напрямки розвитку передмість, визначені головними під'їздами з боку Луцька, Ковеля та Устилуга. Лівий берег Луги на більшості фіксаційних планів взагалі не має забудови.

Також виразно видно основні сакральні ансамблі – уніатського Успенського собору з єпископським двором і три католицьких кляштори – домініканський, єзуїтський та капуцинський, причому останній розташувався безпосередньо на місці розкиданих земляних валів. Кількість парафіяльних церков скоротилася до шести, при цьому дві – Василівська та Введенська – знаходилися на території колишнього окільного міста, а інші чотири – на передмістях.

Перший проектний план впорядкування міської забудови (рис. 8,9) був складений в 1807 р. шляхом нанесення нових вулиць та площ безпосередньо на фіксаційний план [64]. При цьому він практично не зачіпав старого окільного міста і його розпланувальну структуру з існуючими вулицями та провулками. Проте на передмістях відповідно до трьох радіальних напрямків передбачалося прокладання нових прямолінійних вулиць на основі жорстких ортогональних схем. Очевидно, саме ця жорсткість, неузгоджена з існуючими реаліями, стала головною причиною того, що цей генплан так і лишився на папері.

Не меншою жорсткістю і схематизмом вирізнявся і другий генплан міста (рис. 10–11), затверджений імператором в 1840 р. [65]. Це була радикальна спроба насильницьким чином накинати ортогональну («шахову») сітку нових вулиць на все місто, включно з найстарішою його частиною. Лише для головної міської вулиці, що проходила з південного сходу на північний захід, та для головних сакральних об'єктів передбачалося більш-менш узгоджена адаптація до нової розпланувальної схеми. Решта запроєктованих міських вулиць разом з поквартальною садибною забудовою та декількома площами мали з'явитися заново.

Однак життєві реалії і вже усталена протягом століть містобудівна структура Володимира виявилася значно сильнішими від абстрактних проектних схем цього варіанту. Порівнюючи сьогодні проектний план 1840 р. з сучасним міським розплануванням, можна дійти однозначного висновку, що практично не існують ознаки, які можуть свідчити про його хоча б часткову реалізацію. Втім, влада покладала на те певні сподівання, оскільки у відомому виданні П. Батюшкова [66] саме на ґрунті цього плану була подана ілюстрація під назвою «План части города Владимира-Волынского с показанием находящихся в нем памятников русской древности» (рис. 12).

В II-й пол. XIX ст. архітектурно-розпланувальний розвиток міста характеризувався головним чином еволюційним нарощенням міської території. Зростання це відбувалося на основі того структурного каркасу, який історично склався протягом попередніх століть на основі трьох відцентрових напрямків – західного (тепер вул. Устилузька), північного (вул. Ковельська) та східного (вул. Луцька).

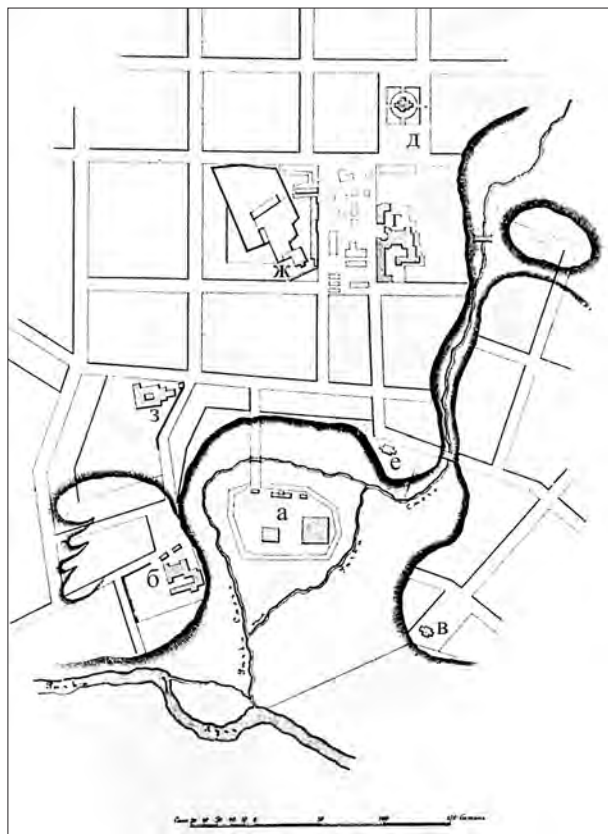

Рис. 12. Фрагмент проектного розпланування центральної частини міста відповідно до плану 1840 р. з позначенням основних архітектурних пам'яток: а – замок; б – Успенський собор; в – Василівська церква; г – поєзуїтський монастир; д – Миколаївська церква; е – Введенська церква; ж – фарний костел; з – подомініканський монастир.
За П. Батюшковым.

Забудова міжрадіальних секторів здійснювалася шляхом локальних будівельних акцій, внаслідок чого вулична мережа виглядає в цілому доволі різномірною.

Важливим містобудівним фактором в кінці XIX ст. стала розбудова військового гарнізону російської армії в західній частині міста по дорозі на Устилуг. Помітний відбиток на просторовій структуризації міста залишила також прокладка залізничної колії на поч. XX ст. Як і в інших історичних містах Волині (Дубно, Рівне, Ковель та ін.) нова транспортна артерія стала активним чинником господарського освоєння нових територій, не лише стимулюючи виробничий потенціал міста, але й закладаючи нові інфраструктурні підвалини міської забудови на багато років уперед.

ДЖЕРЕЛА

1. На законодавчому рівні Володимир-Волинський включений до офіційного списку стародавніх міст, селищ і сіл України у 1968 році. Див.: Законодавство про пам'ятки історії та культури.– К.: Політвидав України, 1970.– С. 304.
2. В етимології цього топоніму, очевидно, віддзеркалилися характерні ландшафтні особливості розлогої річкової заплави – П.Р.
3. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка.– Т. 144.– Львів: Вид-во НТШ, 1937.– С. 197.
4. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X – XIV вв.– Л.: Наука, 1967.– С. 68.
5. Раппопорт П. А. Военное зодчество...– С.70.
6. Трегубова Т. А. Города Галицкой и Волынской земель // Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство. Под ред. Н.Ф. Гуляницкого.– М.: Стройиздат, 1993.– С.127.
7. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії).– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004.– 260 с.
8. Цікаво, що приблизно таку саму площу 1,5 га мав старовинний дитинець у Києві. Див.: Раппопорт П. А. Военное зодчество...– С.187.
9. На фіксаційних планах кінця ХVІІІ ст. цей водотік вже відсутній, але сліди перекопу добре помітні. Показав його на своєму реконструктивному плані і О. Цинкаловський.
10. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– С.154.
11. Літопис руський...– С. 269.
12. Сьогодні цей головний вуличний тракт старого середмістя має два продовження: в східному напрямку – це вулиця Луцька, в західному – вулиця Устилузька – П.Р.
13. Цинкаловський О. Княжий город Володимир.– Львів: Фонд «Учітеся, брати мої», 1935.– С. 28; Трегубова Т. А. Города Галицкой и Волынской земель // Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство. Под ред. Н.Ф. Гуляницкого.– М.: Стройиздат, 1993.– С.124.
14. Археологічні обстеження місця розташування колишньої П'ятницької церкви, проведені М. Каргером в 1956 році, також не виявили жодних слідів споруди ХІІ–ХІІІ ст. Див.: Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества ХІІ–ХІІІ вв. во Владимире Волынском // Ученые записки Ленинградского госуниверситета.– 1958.– № 252. Серия исторических наук.– Вып. 29.– С. 12.
15. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском.– К: Тип. К. Т. Корчак-Новицкого, 1889.– С.53.
16. Літопис руський...– С.370.
17. В літописному оригіналі подано: «... дивишуся ему, рекъше, яко така града не изобретох ни в немецких странах». Цит. за: Каргер М. К. Вновь открытые памятники... - С.3.
18. В буквальному розумінні стояли на «городі», тобто на спеціальних проходах, влаштованих вздовж оборонних стін для ведення захисних дій – П.Р.
19. Літопис руський...– С. 388.
20. Там само.– С. 447.
21. Там само.– С. 452.
22. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu.– Łuck: Tow. Krajoznawcze i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku, 1929.– S. 149.
23. Цинкаловський О. Княжий город Володимир...– С. 31.
24. Pawłowski W. Zamek Włodzimierski (Królewski) // ZW.– 1939.– № 3.– S. 39.
25. Zajączkowski St. Wołyń pod panowaniem Litwy // RW.– Równe, 1931.– Т.2.– S. 5.
26. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста...– С. 99–100.
27. Авторська спроба графічної реконструкції мурованої та дерев'яної версій замку опублікована в: Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира Волинського.– К.: Техніка, 2004.– С. 39.
28. Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов.– К.: 1859.– Т. 4.– Отд. 2: Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года.– С. 14.
29. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... Warszawa: Nakł. z druk. St.Orgelbrandta, 1845.– Т.І.– S. 1413.
30. Памятники, изданные Киевскою комиссией...– 232 с.
31. Впорядкування, впровадження порядку – П.Р.
32. На той час це Федір Сангушко – П.Р.
33. Те саме, що шляхтич з земельним володінням – П.Р.
34. Тут в сенсі «зруйнувалася» – П.Р.
35. Тут в сенсі «заповнений» – П.Р.
36. Тобто «наказу Королівського»- П.Р.
37. Памятники, изданные Киевскою комиссией...– С. 34–35.
38. Див.: Fuglewicz S. Ilustrowana historia fortyfikacji.– Warszawa: Rewasz, 1991.– Tabl. 4.
39. Памятники, изданные Киевскою комиссией...– С. 37.
40. Тобто «забудувати» – П.Р.

41. Памятники, изданные Киевскою комиссией...– С. 37.
42. Там само.– С.24.
43. Там само.– С.24.
44. Там само.– С.27.
45. Там само.– С.27.
46. Там само.– С.28.
47. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... Warszawa: Nakł. z druk. St.Orgelbrandta, 1845.– Т.ІІ.– S.1415.
48. Там само.
49. Там само.
50. Там само.
51. Тобто «крамниць».
52. Тобто «на палицях».
53. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska...– S.1416.
54. Ричков П. Ринкові площі міст Волині XV – XIX ст. Архітектурно-планувальні рішення // Тези респуб. конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області».– Луцьк: УТОПК, 1991.– С. 32–35.
55. Źródła dziejowe. T.V.– Warszawa, 1877.– S.145.
56. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия...– 63 с.
57. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии.– Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1893.– 269 с.
58. Тут йдеться про замулений та зарослий оборонний рів, через який в середині XVI ст. було перекинуто місток.
59. Очевидно йдеться про надбрамну вежу замку.
60. Така, що розташована по верху земляного замкового валу – П.Р.
61. Цинкаловський О. Княжий город Володимир...– С.71–72.
62. «Заїзжий дім» або просто «заїзд» – стародавній тип містечкового готелю, в якому під одним дахом ночували і гості, і їхні кінні екіпажі – П.Р.
63. Зокрема: РДІА, ф.1350, оп. 312, сп.9, «План города Владимир-Волынский»; Ф.1293, о.166 Вол., сп.15 «План Волынской губернии города Владимира»; Ф.1293, о.166 Вол., сп.17, «План Волынской губернии города Владимира»; РДВІА, ф.ВУА, сп.21528, а.77 «План города Владимира».
64. РДІА, ф.1293, о.166 Вол., сп.16, «План города Владимира с прожектором. Сочинен 1807 года декабря _дня».
65. Після багаторічної бюрократичної тяганини документ був затверджений власноручним підписом імператора «Бить по сему. Николай». Див.: РДІА, ф.1293, о.166 Вол., сп.19, «План города Владимира Волынской губернии».
66. Батюшков П. Памятники старины в западных губерниях империи.– СПб., 1868.– Вып. 1.– Б.п.

Західноукраїнське місто Володимир-Волинський має прадавню історію. В домонгольський період Володимир тривалий час виконував функції столиці удільного князівства на західних рубежах Давньої Русі. Аналіз історичної топографії міста, літописних джерел, а також відомих картографічних матеріалів дають можливість визначити загальні напрямки його просторового розвитку. Стає можливою також гіпотетична реконструкція послідовних етапів цієї еволюції.

The West-Ukrainian city Volodymyr-Volynskiy has the most ancient history. In the pre-mongolian period Volodymyr executed the functions of the capital of autonomous specific principality on the western borders of Old Rus. Analysis of historical topography of city, annalistic sources, as well as the known cartographic materials gives an opportunity to define general directions of its spatial development. Also a hypothetical reconstruction of the successive stages of this evolution becomes possible.

Петро Ричков

**РОЗПЛАНУВАННЯ МІСТА ДУБНО
ЗА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Дубно – одна з найцікавіших пам'яток містобудівної спадщини Волині. Ще 1968 р. його внесено до офіційного Списку визначних історичних міст, селищ і сіл України [1]. Згодом, в 1981 та в 1983 роках, науково-дослідними та проектними установами були розроблені правові пам'ятко-охоронні документи: історико-архітектурний опорний план міста, зони охорони пам'яток, а також пропозиції по створенню заповідника [2]. Врешті, на ґрунті комплексних досліджень рішенням Кабінету міністрів України № 444 від 14.06.1993 року був створений Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно [3]. Це був логічний акт визнання поважного історико-культурного статусу міста, що зумовило подальше зростання дослідницької уваги до його історичного минулого в різних пізнавальних аспектах – культурному, економічному, археологічному і, звичайно, архітектурному.

Місто належить до відносно нечисленної групи волинських поселень, котрі не лише залишили по собі згадки в давньоруських літописах, а й продовжили еволюційний процес свого просторового розвитку в наступні століття аж до сьогодення. Перша історична згадка датується 1100 роком в контексті відомого покарання князя Давида Ігоревича, якому Дубен був переданий у володіння [4]. А згодом місто згадується спочатку в 1150 році у контексті князівських усобиць [5], а потім – у так званому заповіті князя Володимира під 1288 р. як володіння князя Мстислава, який «... перебувши декілька днів у Володимирі, поїхав у свої городи, в Луцьк, і в Дубен, і в інші городи...» [6]. Такі нечисленні, епізодичні згадки про Дубно з княжої доби, звичайно, можна трактувати не інакше як засвідчення маргінального статусу цього укріплення, однак разом з тим і як підтвердження його життєздатності протягом XII – XIII ст. Зважаючи на розташування дубенського городища в середній течії Ікви, котра була важливим напрямком водної комунікації тих часів, то саме ця його сторожова функція і була, очевидно, визначальною для існування цього поселення.

Приблизно з середини XIV ст., тобто від часу входження в ареал господарських інтересів князівської родини Острозьких, місто поступово нагромаджувало свою будівельну інфраструктуру,

викристалізовувався його урбаністичний каркас, формувалася мережа вулиць та площ, фіксувалися її вузлові пункти шляхом спорудження визначних об'єктів оборонного, сакрального, житлового та виробничого призначення.

Звичайно, наші знання про конкретну містобудівну локалізацію міста Дубна суттєвим чином поглиблюють археологічні відкриття останніх декількох десятиліть [7]. Розташування окремих археологічних артефактів і їх хронологічна атрибуція дозволили дослідникам встановити, що початок освоєння слов'янами території сучасного міста почалося ще в V–VI ст., про що говорять відкриті ранньослов'янські культурні шари, а в X – на поч. XI ст. вже чітко простежуються ознаки сталого поселення з фіксованим територіальним ареалом. Узагальнення сукупної археологічної інформації дало дослідникам можливість здійснити просторове співставлення головних археологічних атрибутів з реально існуючою сьогодні міською топографією Дубна [8]. В цілому доведено, що практично усі віднайдені артефакти засвідчують стародавні витоки урбаністичної структури сучасного міста, тобто наявність двох вихідних осередків його тривалого містобудівного розвитку: на лівому березі Ікви – це територія замку та ринкової площі, а на правому – крайня північно-західна частина передмістя Сурмичі. Разом з тим доведено також, що в литовсько-польську добу процес формування історичної просторової інфраструктури міста в межах міських фортифікацій під кінець XVI ст. вже практично завершився, що зумовило появу та швидке зростання передмість.

Втім, фіксуючи важливі локалізаційні особливості решток матеріальної культури міста, археологічне знання обмежене в своєму пізнавальному ресурсі щодо конкретних хронологічних етапів і просторових особливостей формування розпланувальної структури міста. Подібний аналіз практично неможливий без картографічних першоджерел, створених на певному етапі розбудови міста. На жаль, як і переважна більшість інших волинських міст, найдавніші приклади міської картографії Дубна не опускаються в часі нижче II-ї пол. XVIII ст.

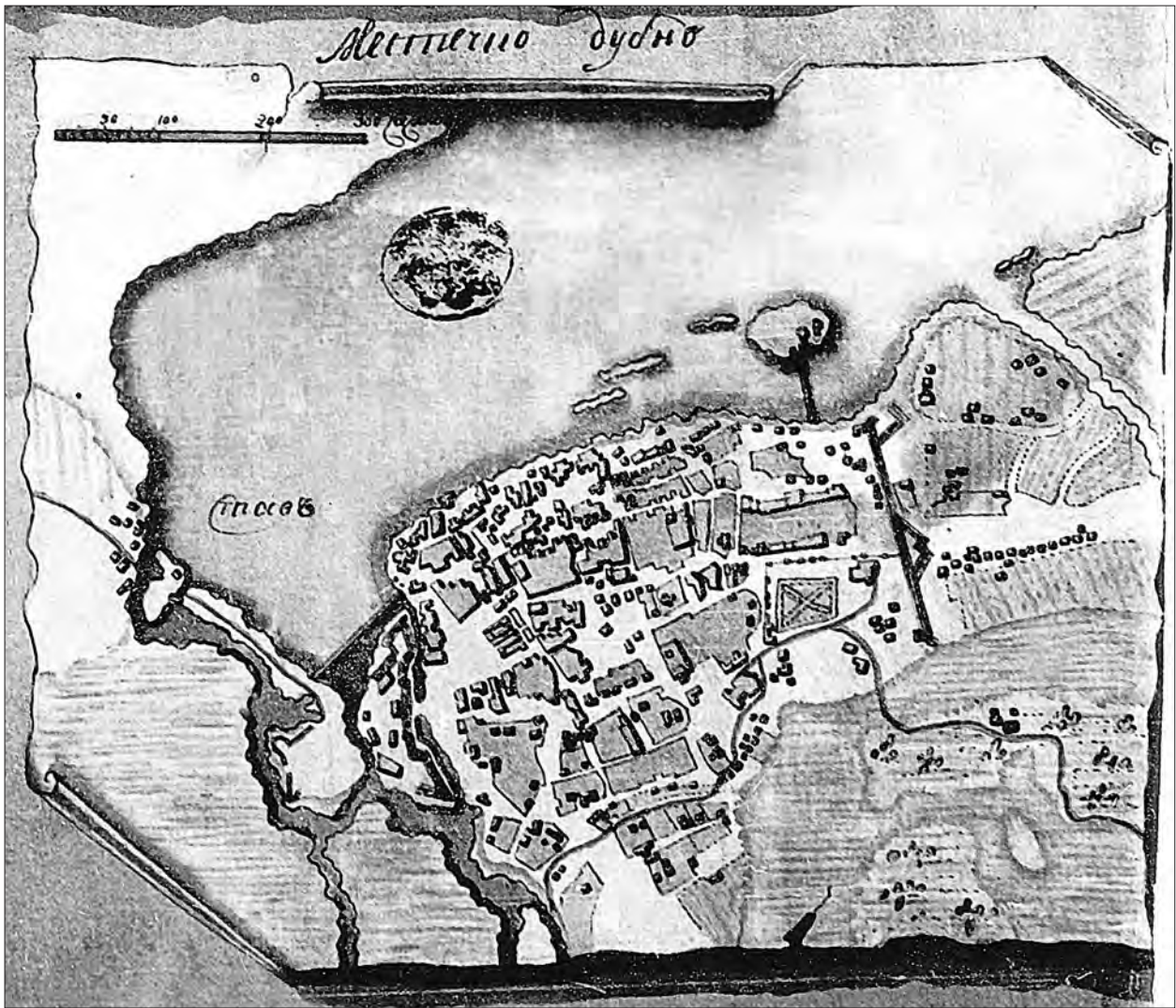

Рис. 1. Перший відомий фіксаційний план Дубна (1760-і роки?). З фондів РДВІА.

Принаймні, на даний час вони не виявлені серед музейних та архівних фондів.

Дубно небезпідставно вважалося другим після Острога містом в ієрархії населених пунктів Острожчини, що пояснювалося низкою сприятливих ландшафтних, оборонних та комунікаційних чинників. При уважному порівнянні цих двох міст можна навіть помітити спільні риси: це і намагання максимально використати ландшафтні умови для локалізації поселення, це і створення величезного приміського ставу в заплаві ріки, це і традиційний функціональний симбіоз в межах пари «місто-замок», це і наявність невід'ємного елемента просторової композиції – ринкової площі, це і максимальне обмеження доступу до міста. А дубнівська надбрамна башта під назвою Луцька дуже вже нагадувала острозькі башти-близнюки – Луцьку й Татарську. Хоча, звичайно, в своїх конкретних проявах топографія Дубна мала лише їй притаманну специфіку, зокрема значно виразніший оборонний

потенціал природного ландшафту. Його стара частина розташувалася на Г-подібному півострівному утворенні, потрапити до якого суходолом можна було лише через відносно неширокий перешийок в західній частині міста.

Природна топографія підказала і найприйнятніший варіант просторового структурування Дубна. Давньоруський дитинець у вигляді острівного городища, який згодом трансформувався в князівський замок, розташовувався біля східного мису півострова, – там, де Іква круто повертала на північ. Прилегла до нього посадська частина поступово розросталася в західному напрямку та північному напрямку, а в якийсь момент після влаштування греблі на південь від замку почала заселятися і правобережна ділянка біля Ікви. Це передмістя отримало назву Сурмичі.

Новим дієвим імпульсом для розвитку поселення стала офіційна зміна його статусу. Відомо, що в 1497 р. князь Костянтин Іванович отримав

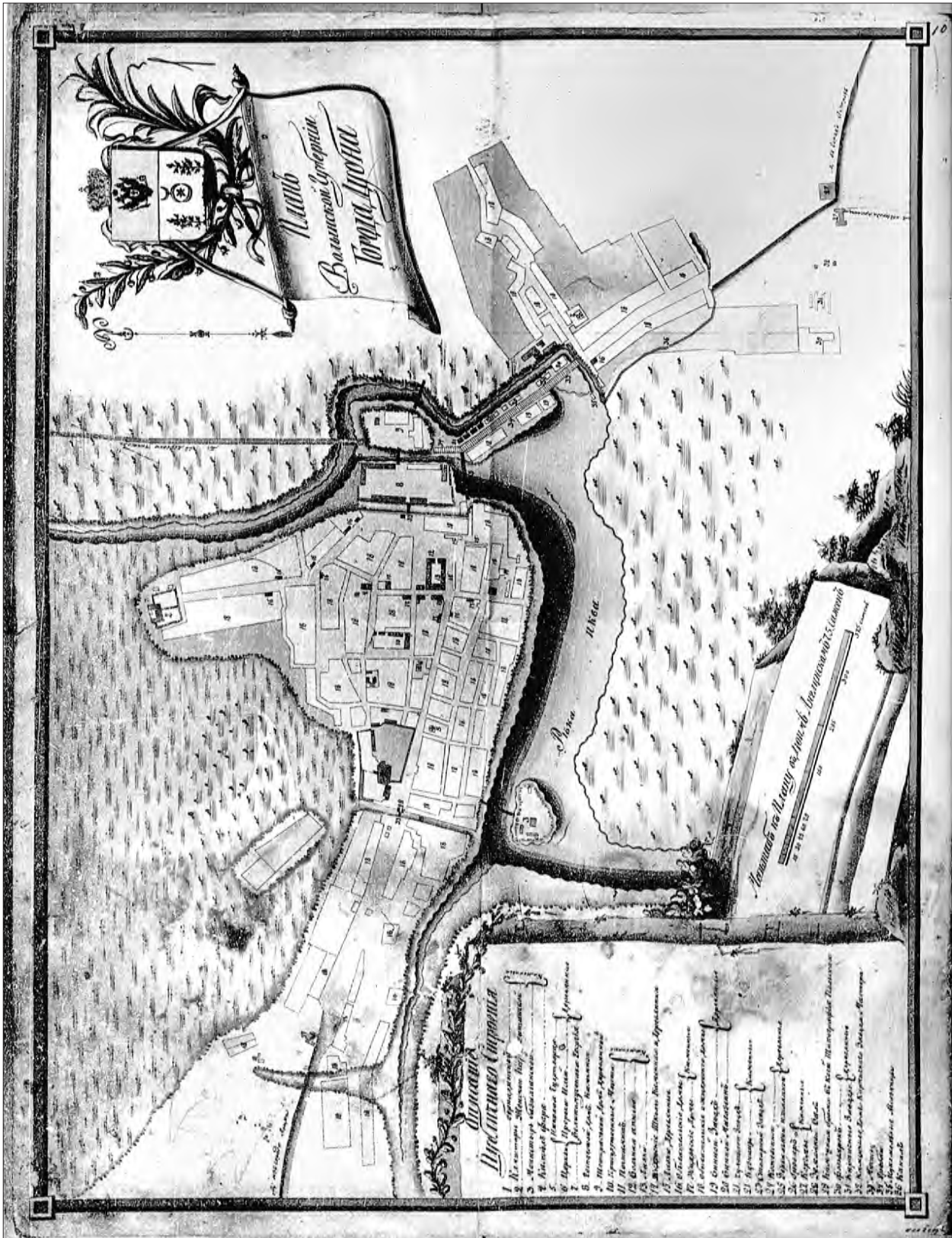

Рис.2. «Планъ Волинской губернии города Дубна». З фондів РДІА.

від великого князя литовського Олександра титул великого гетьмана литовського, а вже в наступному році Дубно було піднесено до статусу міста. Ця інформація засвідчує, що до 1498 р. поселення не входило до переліку значимих і відіграло роль

скоріше маргінального сільськогосподарського та комунікаційного осередку.

В 1507 р. король Сигізмунд I надає для Дубна також привілей на магдебурзьке право [9], що вже означало повноцінний адміністративний статус

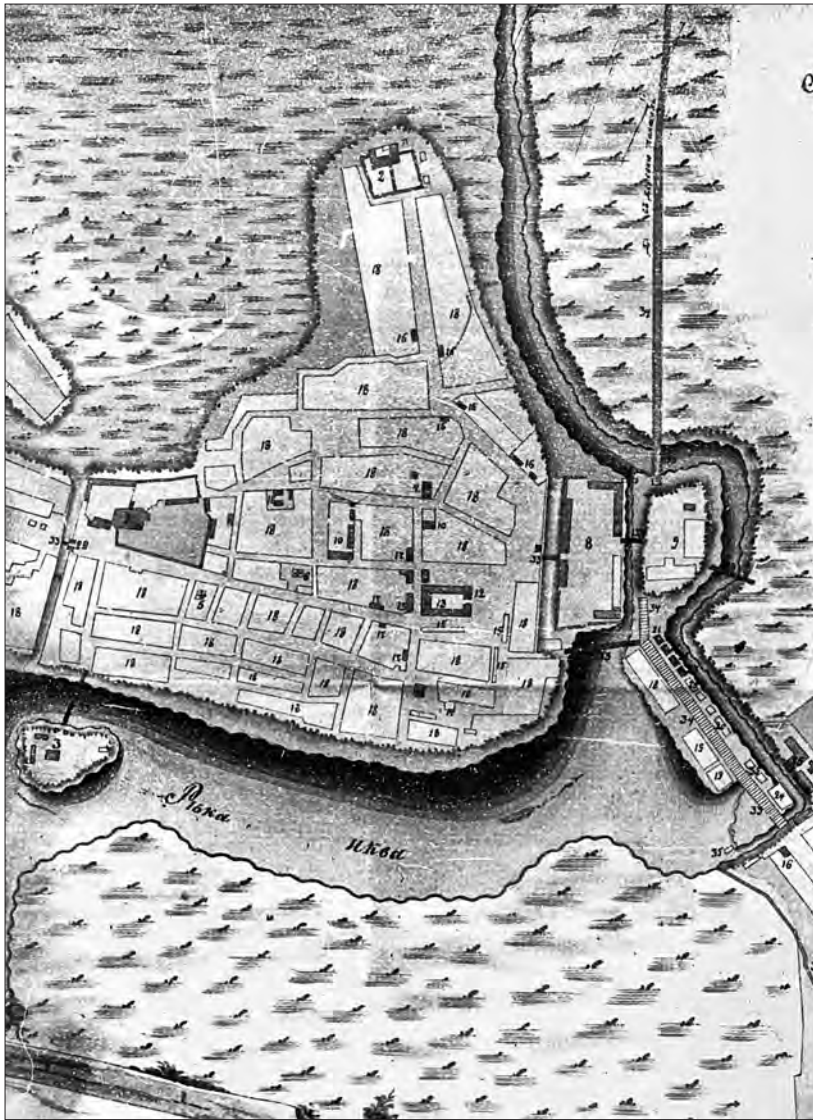

Рис.3. «Планъ Волинской губернии города Дубна». З фондів РДА. Фрагмент.

міського поселення. Згідно того ж привілею дозволялося збудувати мурований замок з баштами для захисту від татарських нападів [10]. Згідно переказів цей перший мурований замок був побудований на острові в східній частині поселення [11]. З великою долею імовірності на цьому ж місті знаходилися колись і дерев'яні укріплення з домонгольської доби, що підтверджується археологічними артефактами.

Зважаючи на поважний суспільний статус князя в ранзі великого гетьмана литовського і його зрослі майнові статки, цілком логічно саме з його ініціативами пов'язувати стрімке зростання та утвердження міста як одного з важливих адміністративних та оборонних осередків серед його волинських латифундій. Тим більше, що Костянтин Іванович за визнанням його біографів перетворився на найбільшого землевласника в Речі Посполитій [12].

Можна вважати також що саме за цього князя місто вже сформувало свої просторові кордони в межах півострівної території. Тобто станом на початок XVI ст. міська забудова Дубна охоплювала вже практично увесь обшир природного півострова, оточеного з трьох сторін розлогими мочарами та річищем повноводної Ікви. А на західному перешийку виник глибокий оборонний рів, посередині якого з'явилася Луцька брама, яка забезпечувала фактично єдиний «сухий» доступ до міста. Простір між цією брамою, з однієї сторони, і замком, з іншої, призначався для міської забудови. Головна вулиця починалася від брами і виходила на південно-західний кут ринкової площі. А вулична сітка старого міста й нині утримує фрагментарні ознаки регулярного розпланування, котре є типовим наслідком регулятивних приписів магдебурзького права.

Після поділу гетьманських маєностей між Беатою Костелецькою та В.-К. К. Острозьким у 1541 р. місцем проживання останнього і його головною резиденцією на досить довгий час стало Дубно [13]. Очевидно це був не випадковий вибір, а отже місто вже тоді можна розглядати як одне

з найбільших надійних в сенсі оборонному і найбільш розвинутих у господарському відношенні. Ця обставина, слід також думати, стала суттєвим чинником для розвитку просторової, фортифікаційної та житлової інфраструктури міста. До речі, після одруження з Софією Тарнавською в 1553 р. саме до Дубна привозить князь свою молоду дружину [14]. хоча з міркувань безпеки вона частіше проживала все-таки в родинному Тарнові.

Після повернення Острога з рук Ольбрахта Ласького князівська резиденція Василя-Костянтина залишає Дубно. Після переїзду князя до Острога сюди ж зміщуються і його головні будівельні задуми, настає стрімкий культурний та господарчий розвиток цього міста. Після містобудівних новацій Острог в 1585 р. отримує магдебурзьке право, а його замок потрапив разом з дубнівським та королівськими замками (Луцьк, Кременець, Житомир)

до числа найпотужніших на Волині укріплень [15].

Згодом свою долю будівельних ініціатив по укріпленню Дубна вніс і онук Костянтина Івановича князь Януш Острозький, який доклався до спорудження нових замкових укріплень бастионного типу [16]. Як зазначалося дослідниками, при проектуванні в'їзної брами до дубнівського замку з II-ї чв. XVII ст. за взірць обрано майже без змін проект Серліо з сьомої книги його трактату [17]. Не виключено, що саме Януш, добре знайомий з європейською культурою загалом і архітектурою зокрема, був ініціатором цієї провінційної ремінісценції

з трактату знаменитого італійського архітектора, хоча, можливо, йому вже й не довелося побачити це творіння в завершеному вигляді. Тут, буде доречним провести ренесансну синхроністичну паралель з архітектурними формами францисканського монастиря в Межирічі Острозькому, також збудованому під його безпосереднім патронатом.

Після смерті останнього представника Острозьких по чоловічій лінії Дубно по черзі перебувало у власності представників князівських родин Заславських, Сангушків, Любомирських. Інвентарний опис 1629 р. засвідчив, що у місті на той час нараховувалося всього 448 димів [18]. За цим показником Дубно значно поступалося, наприклад, таким містам як Степань (636 димів) [19], Острог (1089 димів) [20], Корець (1124 дими) [21], Олика (675 димів) [22].

Втім, маємо підстави стверджувати, що нові власники замку та міста вже не мали значного впливу на сформовану раніше просторову структуру старого

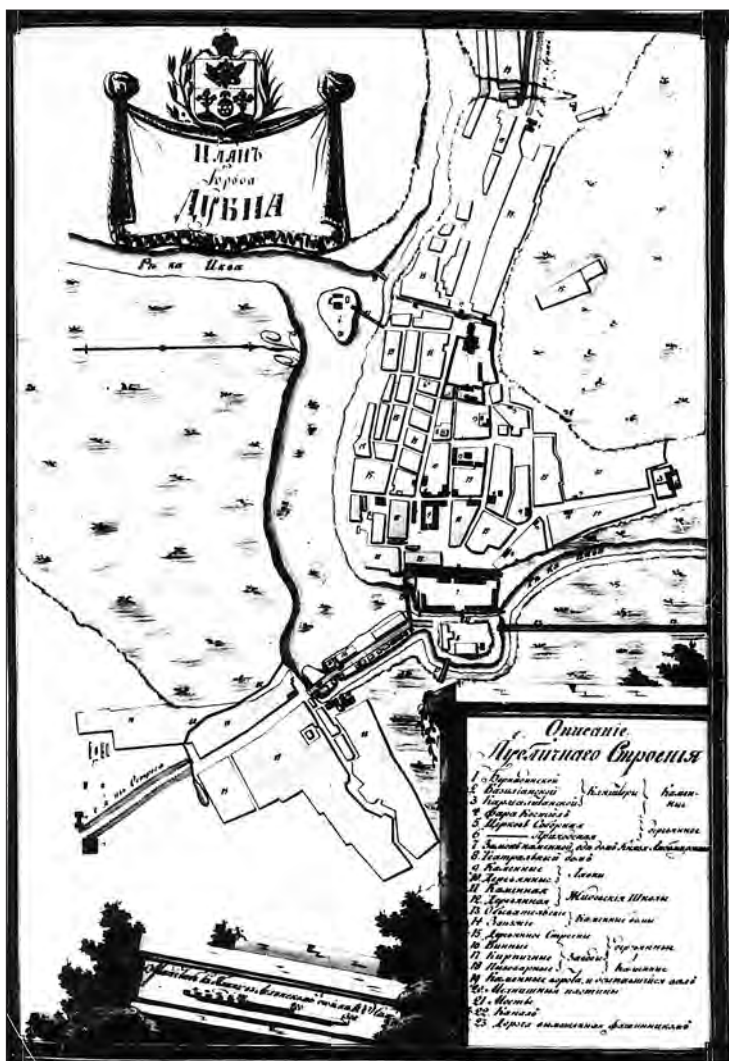

Рис. 4. «Планъ города Дубна». З фондів РДВІА.

міста, хоча і не заважали оновленню його локальної будівельної інфраструктури. Інвентарний опис від 1723 р. фіксує усталений територіальний поділ міста – власне саме місто, та два передмістя: Сурмичі і Луцьке [23]. При цьому в описі було зафіксовано 8 давніх вулиць міста – певно, що лише головних: перша від Замку [24], друга Ринкова [25], вулиця від Луцької брами [26], вулиця Ринкова [27], вулиця від Черневцизни [28], Підзамче [29], вулиця Шляхетська від Замку [30], вулиця від оо. Бернардинів до замку [31]. Ю. Крашевський, який дуже живо охарактеризував Дубно у своїх споминах, зазначив,

що його власники Любомирські, постійно живуть в Невіркові [32], а сюди лишень наїзжають час від часу [33].

Значний позитивний вплив на розвиток міста мали дубенські контракти, що проходили тут з 1774 р. Бурхливий розвиток торгівлі і перебування у місті величезної кількості приїжджого купецтва спричинили стрімке зростання будівельної інфраструктури, особливо навколо його просторового осередку – ринкової площі. Ще й до сьогодні ця доба в історії міста позначена низкою своєрідних архітектурних пам'яток.

У II-й пол. XVIII ст., зокрема, суттєві зміни відбулися в межах нового замку в напрямку надання йому світських палацових рис. Тоді як від старих замкових укріплень на острові залишилися лише окремі конструктивні фрагменти. Після входження Волині до складу Росії указом Катерини II від 5 липня 1795 р. місту було надано статус повітового і визначено штат чиновників [34].

В XIX ст. потужним поштовхом для нових урбаністичних перетворень Дубна стало прокладання залізниці Здолбунів – Радивилів та нової шосової дороги в тому ж напрямку. Навколо залізничної станції розпочалася інтенсивна забудова господарського, житлового та військового призначення. В наступному столітті місто продовжило територіальне зростання практично в усіх напрямках окрім північного.

Дослідження історичного минулого Дубна – це, звичайно, багатоаспектна проблема. Одним з найважливіших аспектів безумовно є вивчення історичної еволюції міста як урбаністичного явища зі своїми, тільки йому властивими особливостями. Пізнавальним матеріалом для таких досліджень, звичайно, можуть слугувати різні інформаційні джерела – літописні, археологічні, наративні і навіть агіографічні. Звичайно, значна «порція» історичної інформації міститься в наявній містобудівній інфраструктурі Дубна, оскільки маємо визнати, що хронологічна витривалість, «живучість» розпланувальних параметрів цієї інфраструктури часто набагато перевершує хронологічну витривалість окремих пам'яток архітектурного мистецтва у вигляді окремих будівель та споруд, не кажучи вже про садово-паркові комплекси. Навіть після довготривалих, хаотичних трансформацій цієї інфраструктури протягом двох останніх століть в Дубно все ще виразно простежуються засади регулярного розпланування вуличної мережі, композиційно припасованої до прямокутної ринкової площі. Ця обставина неодноразово зауважувалася дослідниками і, напевне що, є переконливою ознакою минулої величі і масштабності урбаністичного задуму [35].

Втім, в наукових розвідках вкрай важливим доповненням до усіх вищезазначених пізнавальних ресурсів виступають автентичні картографічні

Рис.6. «Планъ города Дубна». З фондів РДА.

матеріалами. Тільки цей ресурс, і лише він дозволяє робити глибші і повніші висновки щодо планувального устрою міста в адекватний, максимально доказовий і, головне, наочний спосіб, чого не може дати жодна вербальна характеристика. Однак в історії містобудування загалом, і в історії забудови міста Дубна зокрема, картографічні джерела мають одне суттєве обмеження у своєму пізнавальному потенціалі – картографування міст як спосіб систематичного документування урбаністичних об'єктів з'явилося досить пізно, а якщо вести мову про Волинь, то повномірних планів міст, які б походили з періоду раніше ніж II-а пол. XVIII ст. виявити, на жаль, поки що не вдалося. Дуже небагато старіших документів і стосовно інших історичних міст України.

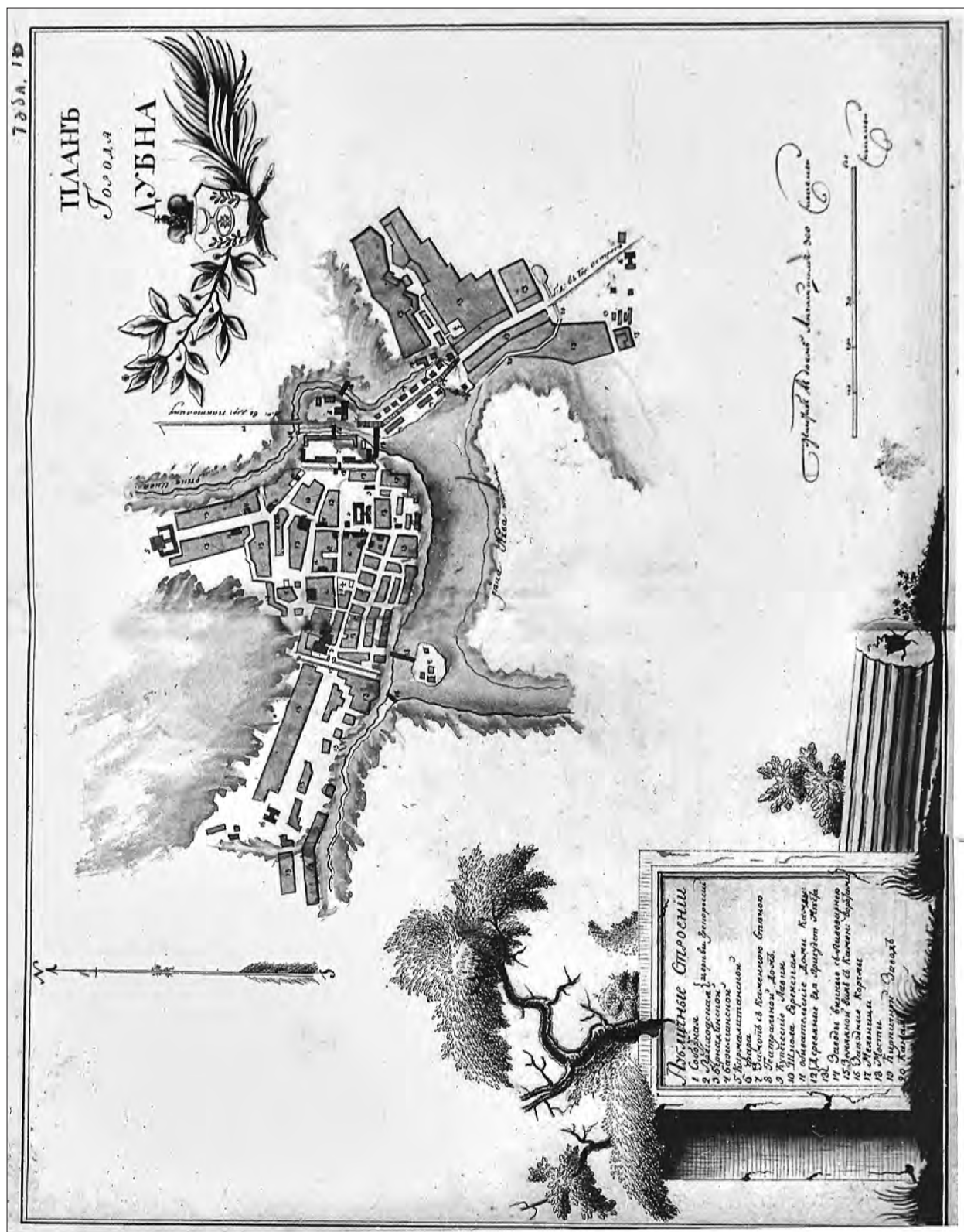

Рис. 7. «Планъ города Дубна». З фондів РНБ.

Хронологічно першим планом забудови міста Дубна можна вважати комплексний документ у вигляді великого аркушу, на якому окрім самого Дубна одночасно відтворено також плани восьми інших волинських міст – таких як Заславль (нині – Ізяслав), Полонне, Броди, Олика, Ляхівці, Острог

та Межиріч [36]. Окремі з них вже були опубліковані раніше, зокрема в працях автора [37], однак план Дубно не привертав раніше до себе особливої уваги дослідників. В архівному каталозі документ датовано 1790-ми рр, однак більш вірогідним видається раніше сформульоване нами припущення [38],

Рис.8. «Планъ города Дубна». З фондів РДВА.

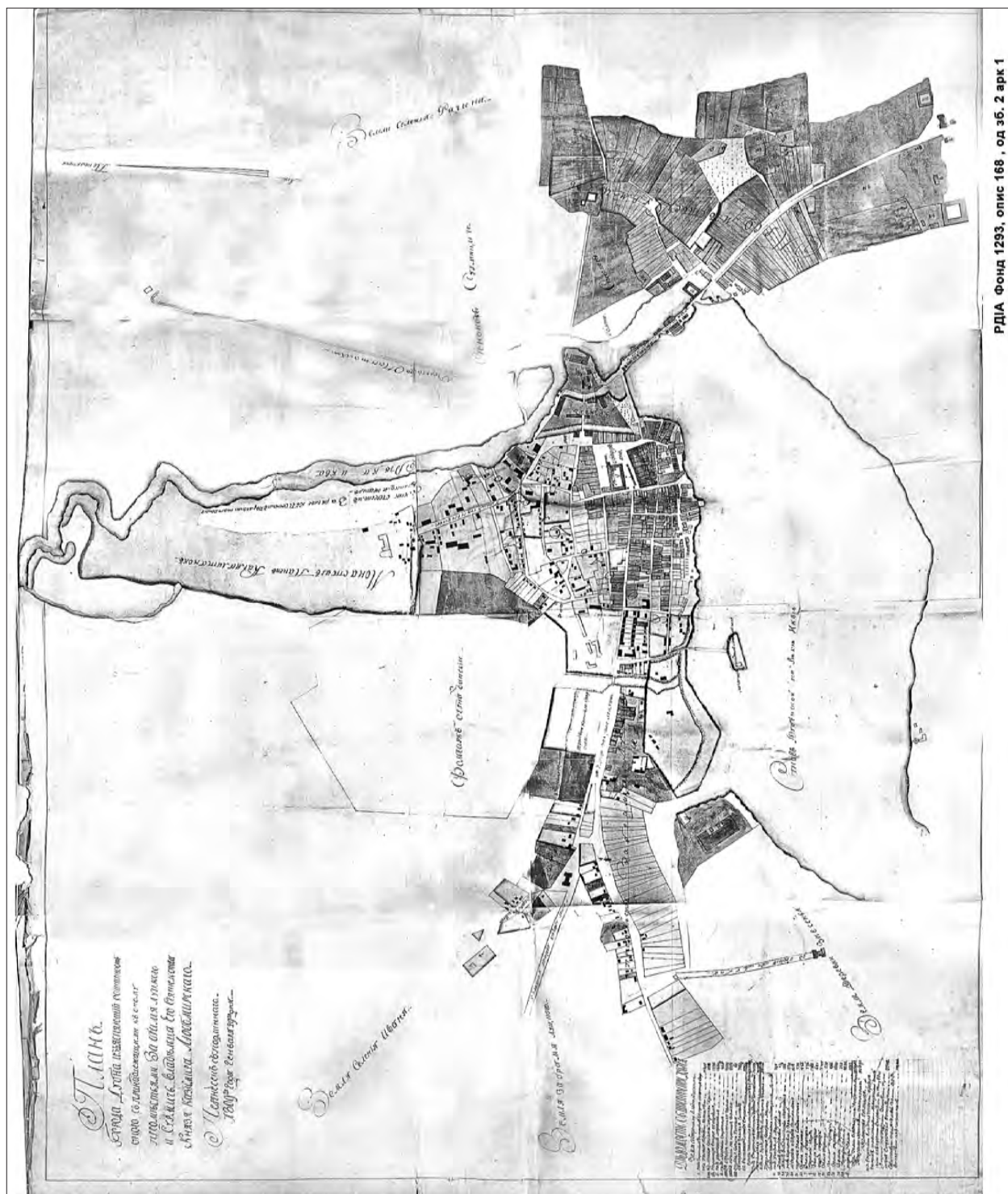
що цей документ походить з часів ще до першого поділу Польщі, тобто з 1760-х рр., коли російське військо неодноразово з'являлося на Волині. Можна відтак думати, що цей документ було укладено швидко і з розвідувальними цілями. На користь цього припущення говорять також особливості рукописного шрифту, використаного для написів, вкрай узагальнене відтворення міської забудови, а головне, явно виражена увага до замкових та міських укріплень. Тому саме фортифікаційний аспект цього плану найбільш складає найбільший пізнавальний інтерес.

План міста відтворено невідомим автором на тлі намальованого аркушу паперу з двома підкрученими кутами, з окремим заголовком «местечко Дубно» (рис. 1). Орієнтація обрана північним вектором донизу. З невідомих міркувань укладач залишив за межами зображення північний мис міської території, фактично проігнорувавши монастир кармеліток босих, що розташовувався у цій зоні. Інший достатньо монументальний монастирський комплекс ордену бернардинів також відтворено доволі схематично, хоча спеціально акцентовано

доволі просторий монастирський садок з хресто-подібною розпланувальною схемою.

Натомість не обділено увагою оборонні споруди міста. Власне, лише на цьому плані зафіксовані рештки давніших укріплень на території колишнього давньоруського городища у вигляді двох споруд бастионного типу та невеликих фрагментів куртин. Городище острівного типу з заходу виразно відділене від нового замку однією з протока Ікви. Інша протока омиває його зі східної сторони. Та обставина, що на території городища не зазначено жодної будівлі, може свідчити про занепад його колишніх оборонних та цивільних функцій. Стосовно ж нового бастионного замку типу горнверка, то автор також відтворює його доволі схематично і без намагання передати особливості бастионних конструкцій.

На плані привертає до себе увагу також західний оборонний кордон міста, розташований поблизу бернардинського монастиря. Головним складником цього кордону, як видно, був прямолінійний оборонний рів та, доречно припустити, земляний вал за ним. Він захищав місто з західної напільної

РДІА Фонд 1293, опис 168, од зб. 2 арк 1

Рис.9. «Планъ города Дубна, изъясняющий обширность оного с принадлежащими к оному предместьями Забрамя Луцкого и Сурмичь...». З фондів РДІА.

сторони і пролягав від прибережної лінії ставу на півдні аж до початку болота на півночі. Приблизно посередині, там де була вибудована мурована Луцька брама, рів доповнювався ззовні передбрамним рavelіном кліщового типу з М-подібним в плані абрисом, з так званим «біретом» [39]. А з обох кінців цього рову були також ще влаштовані два невеликих напівбастіони. І хоча на плані не вда-

ється вирізнити Луцьку браму як окремий об'єкт, цілком очевидним є те, що вона була вбудована в оборонний земляний вал, а вищезгаданий бірет власне і призначався для того, щоби створити додаткову перешкоду перед головним в'їздом до міста. Схоже на те, що автора цього плану власне міська забудова цікавила в другу чергу. А тому вона відтворена достатньо примітивно і характеризує

розпланувальну структуру міста дуже поперво. Хоча ринкова площа і головні вулиці все-таки прочитуються більш-менш виразно.

На користь того, що між укладанням цього плану і виготовленням пізніших обмірних планів у II-й пол. 1790-х рр. все-таки був доволі відчутний проміжок часу, свідчить інтенсивність забудови передмість. Так, Сурмичі диспонує на момент зйомки лише декількома будиночками розкиданими в хаотичний спосіб. А на території Забрам'я зафіксовано лише ряд щільно посаджених будинків вздовж північного краю передбрамного плацу, а його південна сторона взагалі не має забудови.

Цікаву інформацію цей план подає і з точки зору гідрографічної ситуації. Майже неймовірним за своєю величиною видається обшир штучного ставу, водяна поверхня якого явно перевершує навіть площу самого міста. Цей став іноді визнавався навіть одним з найбільших на Волині [40]. На північ та на схід від міста виразно відтворено заболочену місцину. Однак найцікавішим моментом стосовно водної ситуації, звичайно, є її роль поблизу штучної греблі, старого та нового замків. Чітко видно, що нижче греблі протоки Ікви з усіх боків омивали острів з рештками старого замку Острозьких. Причому слід думати, що до такої ситуації доклалися людські руки. Видно також, що і новий замок Острозьких-Заславських, споруджений в I-й пол. XVII ст., також майже повністю був забезпечений водним оборонним рубежем за рахунок підйому рівня води. І хоча кресленник дуже схематичний, однак на ньому достатньо добре видно, що обидва замкові bastiони оточені каналами, наповненими водою, і лише перед в'їзною брамою видніється невеличкий перешийок з земляного насипу. Саме так – земляний перешийок, а не підйомний місток, як це мало би бути відповідно до канонів фортифікаційного мистецтва. Втім, ці незрозумілості можна все-таки віднести на рахунок дрібного масштабу плану, необізнаності або неакуратності його виконавця.

Після входження Дубна до складу Російської імперії нова адміністрація ініціювала укладання окомірних фіксаційних планів міст в рамках загальнодержавного нагляду та контролю за їх тодішнім станом. Був укладений такий план і для міста Дубно, як припускається, ще до початку XIX ст., котрий згодом неодноразово копіювався в різних версіях, однак переважно в напрямку змістовного спрощення. Число таких копій навіть важко точно визначити, оскільки вони розпорошені по різних архівних та музейних збірках і достеменно невідомо, який саме варіант слід визнати за вихідний

оригінал. Однак, якщо обрати за критерій повноту змістовного наповнення (наприклад, кількість зазначених об'єктів), то серед відомих нам документів слід обрати той, що зберігається у фондах РДІА і датується за інвентарним описом кінцем XVIII – початком XIX ст. [41] (рис. 2,3).

Описова легенда до цього плану загалом нараховує 36 позицій, що є найбільшим кількісним показником серед подібних картографічних версій, не рахуючи планів пізнішого походження. Тут доречно навести легенду повністю в її оригінальній транскрипції, що само по собі є цікавою лексикографічною характеристикою цього документу:

«Описание публичного строения

1. Кляшторы бернардинской*
2. –// – женской кармелитанской*
3. Монастырь базалианской*
4. Кастиол фара*
5. Церкви Николая Чудотворца**
6. –// – Пророка Ильи**
7. –// – Великомученика Георгия**
8. Господской Домъ Каменной
9. Театральной Домъ Деревянной
10. Присутственные Места**
11. Почтампт*
12. Вольная аптека*
13. Лавки*
14. Жидовские Школы Каменная и Деревянная
15. Лавки Деревянные
16. Обывательские Дома*
17. Жидовские Дома*
18. Обывательские и Жидовские Дома**
19. Винной Заводь**
20. Винной Магазиень**
21. Чулошной Заводь*
22. Кузницы*
23. Столярной Заводь*
24. Кожевенной Заводь**
25. Зеркальной и шляпной**
26. Броварь*
27. Корчмы*
28. Земляной валь
29. Каменная брама въ коей Типография Польская
30. Фольварокь**
31. Кирпичныя Заводы**
32. Каменные Дома Кирпичнаго Завода Мастера
33. Мосты
34. Гребли
35. Мукомольные Мельницы
36. Каналь».

* – «каменные»

** – «деревянные» (в примітку внизу сторінки П.Р.)

У порівнянні з попереднім планом, ідентифікованим нами як хронологічно перший, цей документ фіксує міську інфраструктуру значно детальніше

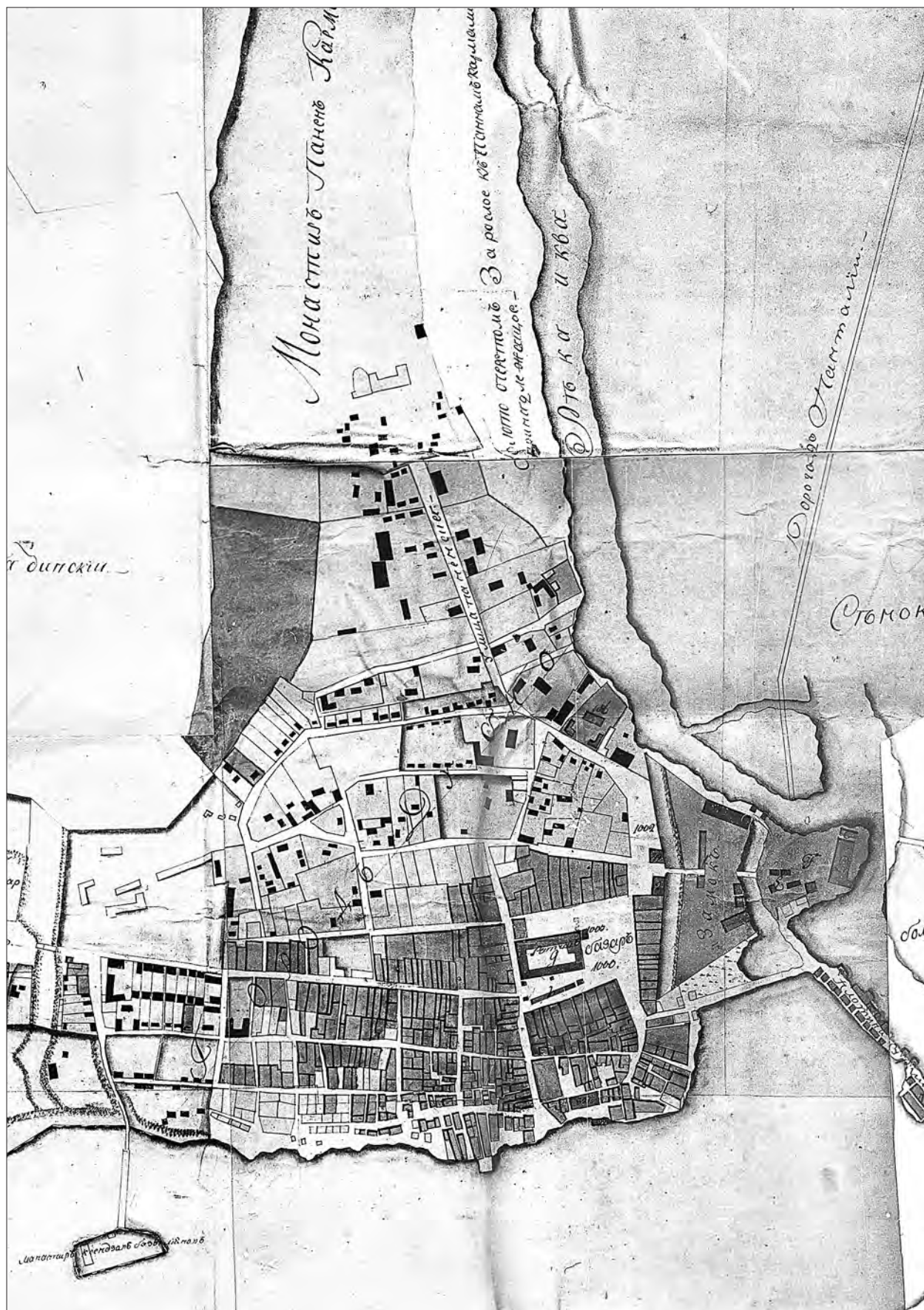

Рис.10. «Планъ города Дубна, изъясняющий...». Фрагмент з відтворенням старого міста.

Рис. 11. «Плань города Дубна, изъясняющий...». Фрагмент розпланування передмістя Сурмичі.

і водночас говорить на користь правомірності нашого датування першого документу набагато раднішим часом створення, зокрема в силу того, що перед Луцькою брамою вже не залишилося жодного сліду від бірету, так само як і від двох напівбастіонів, що колись фланкували оборонний рів.

До міста вели дві основні дороги з заходу від Луцька, з південного сходу – від Острога. Ще один підїзд з північного напрямку, влаштований прямо по заболоченій місцевості, підписано як «дорога в деревню Панталю». Остання була відсутня на першому плані, хоча це, можливо, було викликано її другорядним значенням.

Звертає на себе увагу та дещо дивна обставина, що при усій старанності укладача цього плану відтворення головного ядра міської інфраструктури – замку – виявилось вкрай неадекватним дійсності. Тобто на кресленику фактично «замасковані» обидва замкові бастіони, і людині, не знайомій з цим своєрідним фортифікаційним об'єктом, а фактично головною «візитівкою» міста, неможливо навіть приблизно уявити його архітектурні особливості. Втім, спадає на думку, що причина полягала скоріше не у невмінні землеміра, скільки у свідомому маскуван-

ні цього міського об'єкту, справді дуже важливого з огляду на оборонну тактику та стратегію.

Стосовно розпланувальної інфраструктури автор виявився більш прискіпливим, доволі ретельно і послідовно відтворивши вуличну мережу загалом, ринкову площу, старий замковий острів, а також обидва передмістя – Сурмичі та Забрам'я. У вуличну мережу старанно вписані головні сакральні об'єкти: католицькі (приходський костел, бернардинський та кармелітський кляштори), василіанський монастир на «кемпі», та усі три церкви – Миколаївську, Іллінську та Юріївську (на Сурмичах). На момент зйомки усі церкви, напевно що, належали до греко-католицької конфесії, яка ще не встигла сповна відчувати прозелітичного тиску з боку держави та православного духовенства.

План містить цікаву інформацію про кількість та місце розташування промислових об'єктів, переважна більшість яких знаходилася на насипній греблі, а також на передмісті Сурмичі. Слід відзначити існування у місті театрального будинку, щоправда дерев'яного, розташованого на території старого замчища. Як помилку слід розцінювати наявність двох об'єктів під номером 10, тоді як номер 11 (це пошта) на плані взагалі відсутній. На плані нараховуються 8 містків, а територія напів-греблі – напів-півострова, судячи з зображення, мала штучне вимощення з дерев'яних колод.

Окремо позначені муровані домоволодіння – обивательські (слід думати – християнські) та єврейські. Що ж стосується дерев'яного житла, автор не проводить між ними різниці. Однак оскільки значну частину населення Дубна склали саме євреї, то не випадково локалізація їх помешкань мала тенденцію до просторової сегрегації. Багатші верстви єврейського етносу, представлені торговцями і успішними ремісниками, мешкали ближче до Великої синагоги та на ділянках, що оточували ринкову площу, а бідніші, – в районі так званої вулиці Чернеччини, що пролягала в південно-західній частині міста вздовж річки, точніше – ставка, нею утвореного [42].

Узагальнюючи оцінку пізнавального потенціалу цього справді дуже інформативного документу, можна говорити про його першорядне значення для вивчення міської топографії Дубна на зламі XVIII та XIX ст. Принаймні, серед інших відомих планів цього періоду легко помітити їх інформативно-топографічну редукцію, що виглядає цілком зрозумілим наслідком неодноразових копіювань. Дуже вірогідно, що автори численних копій, самі були не знайомі з містом.

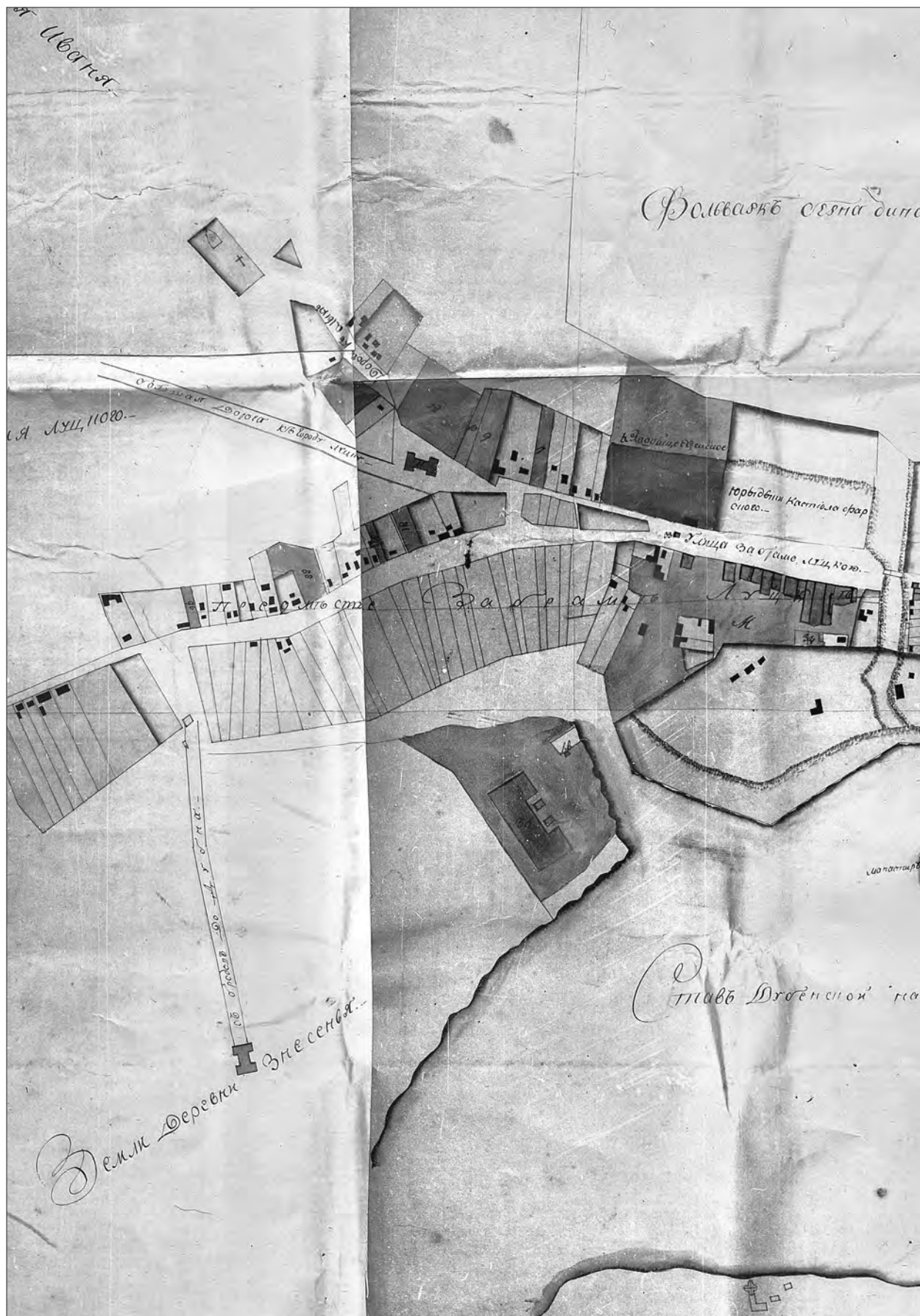

Рис.12. «Планъ города Дубна, изъясняющий...». Фрагмент розпланування передмістя Забрам'я.

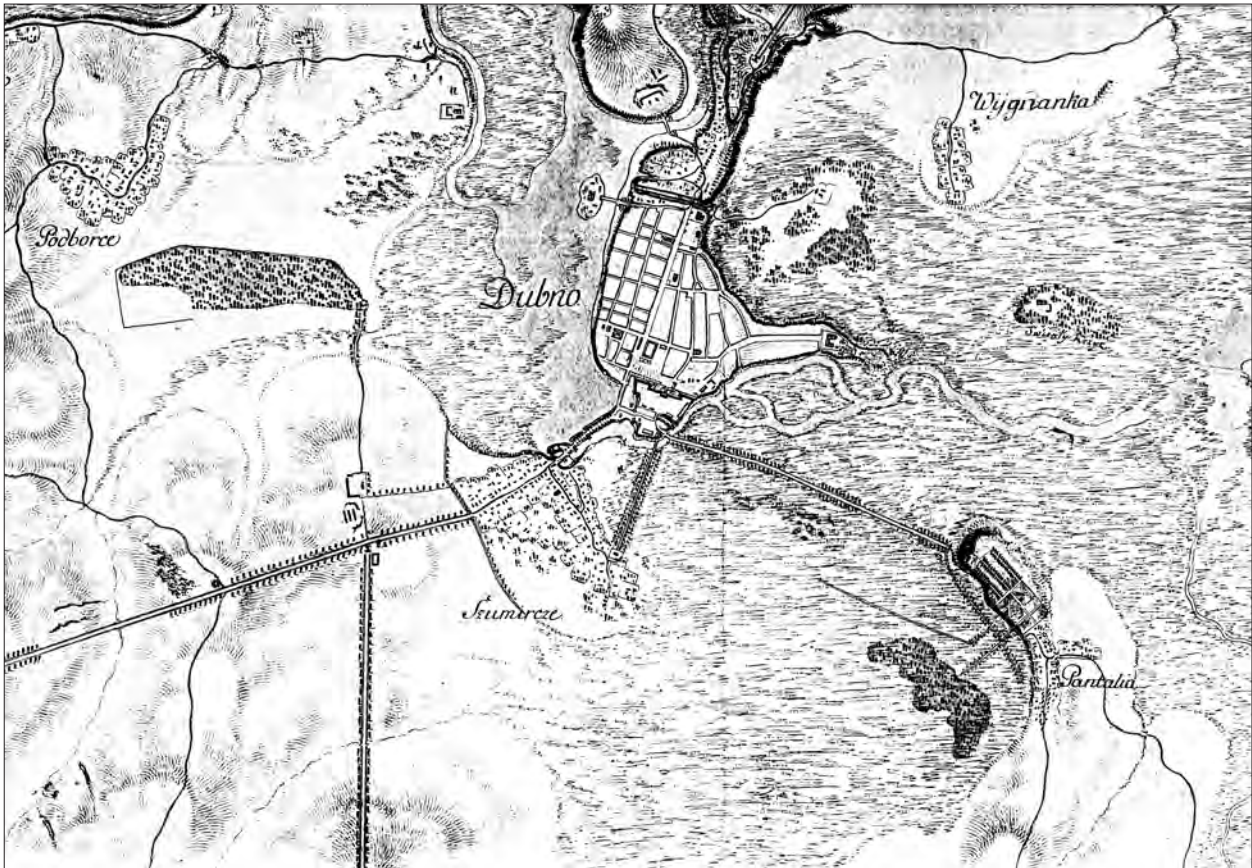

Рис.13. План міста Дубно та околиць. З фондів ÖSA KA.

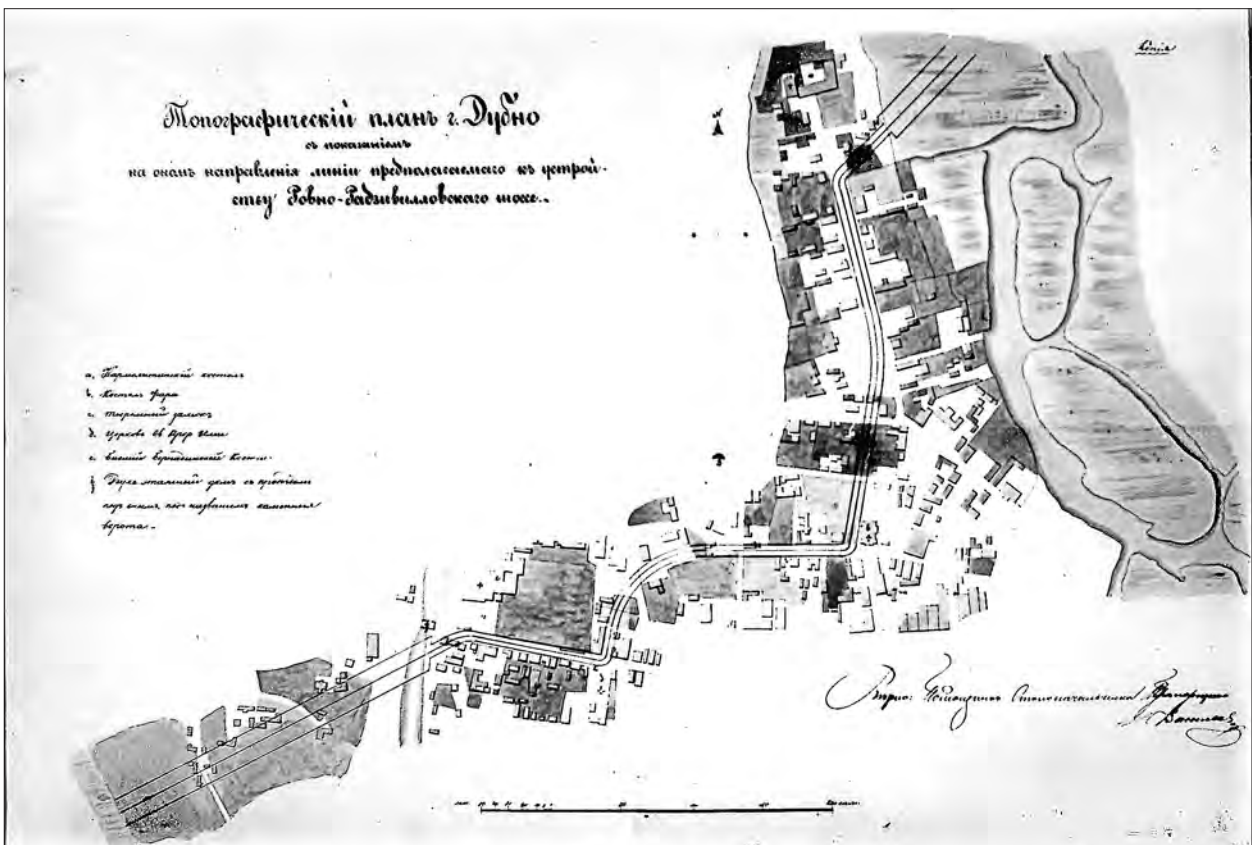

Рис.14. «Топографический план города Дубно...». З фондів ДАЖО.

Одна з таких копій зберігається в колекції Військово-Ученого Архіву Російського державного військово-історичного архіву [43] (рис. 4). Практично всі топографічні деталі тут збережено і навіть зовнішні межі топографічного зображення цілком співпадають. Разом з тим спостерігаються помітні відмінності. Так, легенда до цього плану не лише скорочена на 10 позицій, але й дещо видозмінено її зміст в напрямку осучаснення. Замість характеристики «Господской Домъ Каменной» подано вже «Замок каменной, где дом князя Любомирского». Замість позиції «Каменная брама въ коей Типографія Польская» зазначено «Каменные ворота и осыпавшийся вал», а дорога в напрямку села Панталії, котра була відсутня в попередній легенді, тут охарактеризована конкретно як «Дорога вымощенная фашинником». Ці корективи свідчать про намагання осучаснити план, не змінюючи практично топографію місцевості. Лише суб'єктивним баченням копіювальника можна також пояснити орієнтацію півночі направо.

Інша копія представлена в збірці РДІА [44] (рис. 5). За цілою низкою характерних ознак (втрата деяких суттєвих прикмет місцевості) цей план є копією з посередньої копії, хоча і відрізняється зовсім протилежним спрямуванням північного напрямку і інакшим декоративним оформленням. Єдиним доповненням, важливим за змістом, тут виступає таблиця з даними про кількість мешканців у місті, однак через пошкодження документу вона, на жаль, не може бути відчитана сповна.

Ще один план з цього ж архіву вирізняється, нарешті, звичною орієнтацією північного напрямку догори аркуша [45] (рис. 6). На тому власне топографічні відмінності закінчуються, якщо не брати до уваги суто декоративні, графічні прийоми оформлення аркуша.

Але найбільш спрощеним варіантом в цьому ряду картографічних документів можна визнати план міста в складі невеликого рукописного атласу міст Волинської губернії, що зберігається у фонді В. І. Помяловського Російській національній бібліотеці [46] в Санкт-Петербурзі (рис. 7). Невеликий розмір самого атласу, доволі дрібний масштаб як для детального топографічного плану свідчать скоріше про репрезентативний, а, можливо, навіть про «подарунковий» характер цього картографічного компендіуму. На користь цього припущення говорить і досить акуратне виконання з ретельно опрацьованими декоративними деталями, з чіткими каліграфічними написами. Однак власне міська топографія в сенсі її інформативності представлена доволі скромно.

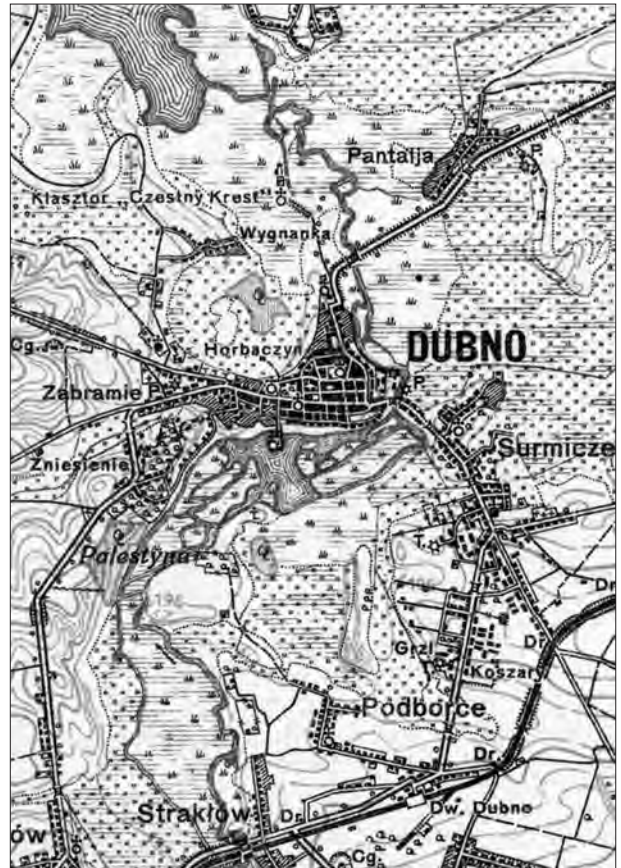

Рис.15. План Дубна на топографічній мапі 1926 р.
Зі збірки автора.

Помітно відрізняється від попередніх документів план міста, що увійшов до складу рукописного «Атласу Волинської губернії» [47] зі збірки Російського державного військово-історичного архіву у Москві. Окрім Дубно в ньому подано плани Житомира та усіх інших повітових міст губернії: Бердичева, Новоградволинська, Овруча, Заславля, Старокостянтинова, Ровно, Острога, Кременця, Луцька, Ковеля, Володимира [48]. Датується цей атлас 1810 р. і містить на початку авторську посвяту наступного змісту: «Его Величеству Александру I императору и Самодержавцу Всероссийскому сей труд с всеглубочайшим почтением вознак нижайшего благодарения посвящает всеподданнейший раб Василий Кудрявцов волинский губернский землемер».

План міста Дубна [49] (рис. 8), що увійшов до складу цього атласу, має доволі суттєві відмінності від своїх попередників. Видно добре, що укладач документу, землемір В. Кудрявцов поставився до доручення достатньо відповідально і, маючи перед собою попередні фіксаційні плани і, безперечно, користуючись ними, тим не менш скрупульозно актуалізував актуальний стан міста і в порівнянні

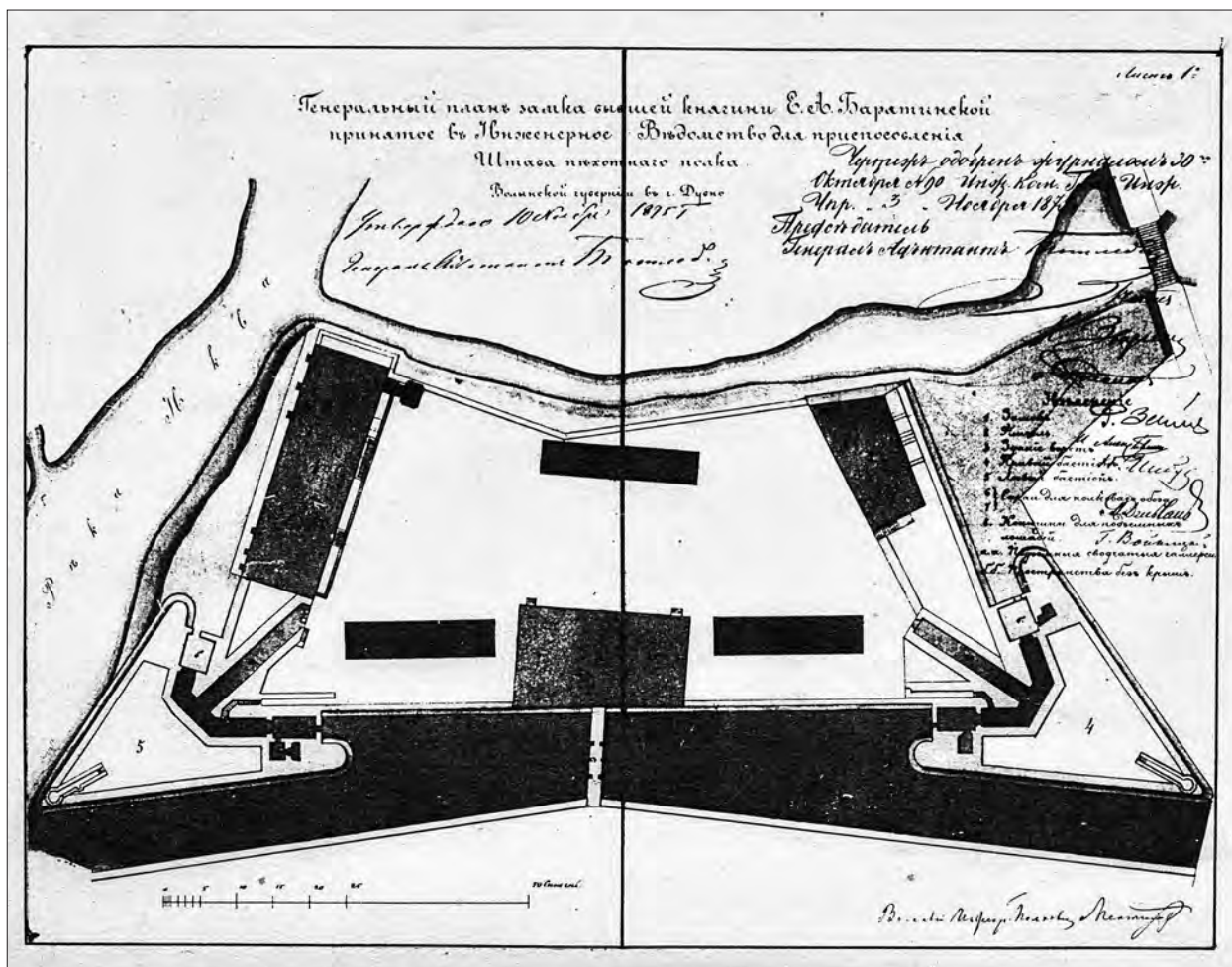

Рис.16. Фіксаційний план дубнівського замку. 1875 р. З фондів РДВІА.

з попередніми планами вніс до свого документу достатньо суттєві корективи.

По-перше, суттєво видозмінилася легенда, що дає певну уяву про зміну пріоритетних об'єктів у місті. Для порівняння з легендою попереднього плану (рис. 2) наведемо цю легенду повністю зі збереженням оригінальної транскрипції:

«Описание строений

1. Каменное укрепление съ тремя башнями
2. Ровъ, обделанные диким камнем
3. Канальъ – // –
4. Господской домъ
5. Службы
6. Башня, черезъ которую проездъ
7. Монастыри бернадинскій
8. – // – базилианскій
9. – // – кармалитанскій
10. Гаубвахтъ
11. Церкви Соборная Николая чудотворца
12. – // – Пророка Іліи
13. – // – Георгія победоносца
14. Каменные еврейскіе школы
15. Деревянные – // –
16. Каменные лавки

17. Деревянные – // –
18. Поветовое казначейство
19. Каменные обывательскіе дома
20. Деревянные – // –
21. Каменные пивоварни
22. Деревянные – // –
23. Мясные ряды деревянные
24. Кожевенные заводы – // –
25. Каменные мельницы
26. Деревянные – // –
27. Мосты
28. Плотины
29. Шламбаумы
30. Каменные погорелые обывательскіе дома
31. Деревянные – // –
32. Христианское кладбыщи
33. Еврейское – // – ».

Показово, що на цьому плані замковий комплекс на відміну від попередніх документів автор відтворює більш-менш відповідно до дійсного його стану. На передмістях показано кладовища. Сам перелік об'єктів свідчить про намагання виокремити найголовніші адміністративні, культові та виробничі об'єкти. Привертає увагу також спроба прикрасити

аркуш декількома архітектурними малюнками будівель сакрального та оборонного характеру. Однак, на жаль, прямої аналогії щодо дубенських споруд з впевненістю простежити не вдається. Втім, графічна вправність виконавця залишають бажати кращого і навіть складається враження, що робота виконувалася на скору руку, оскільки деякі об'єкти, зазначені в легенді, на плані віднайти не вдається.

Не менш цікавим картографічним документом є «Планъ города Дубна, изъясняющий обширность оного съ принадлежащими къ оному предместьями Забрамя Луцкого и Сурмиць владельца Его Сіятельства Князя Казимира Любомирскаго. Перенесень съ подлиннаго 1809-го года генваря 29-го дня» [50] (рис. 9–12). Головне завдання, яке стояло перед укладачем цього документу, полягало, очевидно, у відображенні не стільки міської забудови, скільки у фіксації земельних ділянок. Звідси його кадастровий характер, який підтверджується підрахунками площ в спеціальній таблиці під назвою «Ведомость обширности Дубна», доданий до плану. В ній фіксуються розміри земельних ділянок – окремо по місту, окремо по обох передмістях. Тому навіть територія замку відображена лише в загальному вигляді безвідносно до розпланування фортифікаційних споруд.

На плані також достатньо чітко видно, наскільки великими були території, приналежні двом католицьким монастирям – бернардинському та кармелітському. Так, неподалік від доволі просторої території бернардинського комплексу, знаходився приналежний до нього фільварок (нині – частина його території зайнята стадіоном). Значна частина міських земель належала також кармелітському монастирю на лівому березі Ікви. До того ж на плані спеціально позначено навіть «болото очеретомъ заросшее к паннам кармелітанкам принадлежащее». Фарний костел мав також свою власну юридику, яка знаходилася на Забрам'ї.

Оскільки майже вся південна частина міста була дуже щільно заселена єврейською людністю, в цій зоні картограф зображує лише межі земельних ділянок без будь-якої забудови. Натомість в північній зоні міста, заселеній переважно обивателями-християнами і з більш просторими садибними ділянками, показано окремі будівлі, хоча і в дуже умовний спосіб. Окремі будинки відображені також на Луцькому передмісті, тоді як практично усе передмістя Сурмичі лишень поділено на земельні наділи.

І хоча план 1809 р. помітно відрізняється від розглянутих вище фіксаційних планів за своїм змістовним наповненням та графічним виконанням, він не додає істотної долі нової інформації в сенсі

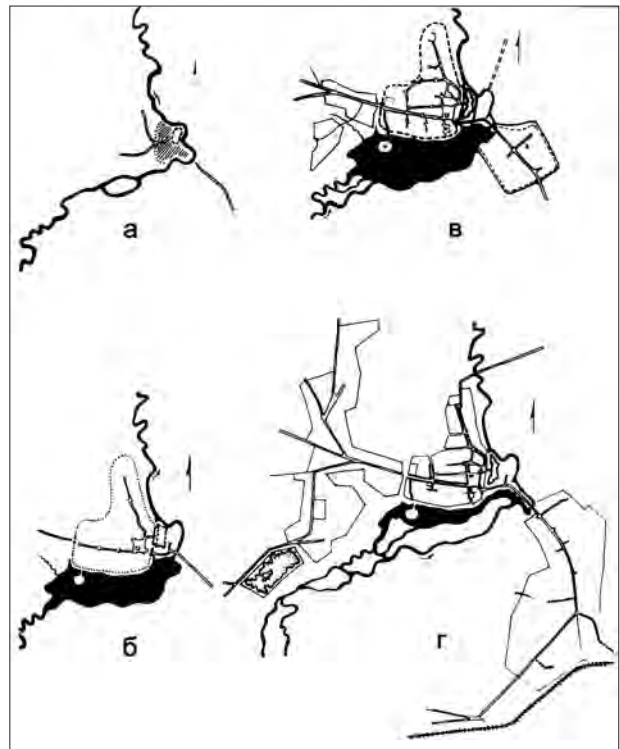

Рис. 17. Еволюція розпланувальної структури міста Дубно станом на: а – XII ст.; б – XVI ст.; в – XVIII ст.; г – поч. XX ст. Опрацювання автора.

архітектурно-просторовому. Однак доволі виразно висвітлює структурування земельної власності на території тогочасного міста та обох передмість, що по-своєму можна вважати цікавим джерелом соціо-топографічної інформації.

Якщо найстаріший план міста небезпідставно визнано нами як розвідувальний документ на користь військового відомства царської Росії, в архіві якого він на даний час і зберігається, то, очевидно, аналогічне розвідувальне походження мав інший картографічний документ, що зберігається у фондах Воєнного архіву колишньої Габсбурзької монархії [51] (рис. 13). Цей польськомовний документ не має точної хронологічної атрибуції, однак за характерними ознаками може датуватися I-ю чв. XIX ст. Скоріше за все його укладачем міг бути «інформатор» австрійської монархії, добре знайомий з професійною методикою картографування місцевості. Але дубенчанином він, мабуть, що, не був, оскільки передмістя Сурмичі у нього чомусь помилково названо як «Szumircze».

Цей документ, так само як і перший «розвідницький» план, не містить легенди з описом об'єктів. На плані зафіксовані лише основні топоніми: назва самого міста, передмістя Сурмичі, приміські села Панталія, Підбірці та Вигнанка, Христо-Здвиженський скит на острові серед болота. Враховуючи наше припущення стосовно

походження і головне призначення цього документу, стає зрозумілим інтерес і ретельність відтворення природного ландшафту: звивистого русла Ікви, приміського ставу, заболочені місцини, тощо. На території міста виокремлено усі головні споруди сакрального характеру, ратуша та замок. Доволі точно виділено трасування головних вулиць, яке майже цілковито збігається з фіксаційними планами кінця XVIII ст. Натомість більш розріджений характер забудови на передмістях та присілках відтворює окремі будинки. Отже, продовжуючи попередні традиції укладання обмірних топографічних планів Дубна, цей документ обіймає особливу нішу в картографічному «компендіумі» Дубна, особливо з огляду на залюднення міських околиць. Привертає до себе увагу також невеликий парковий комплекс з регулярним розплануванням в селі Панталія.

Маючи в основному дерев'яну забудову Дубно, як і більшість тодішніх міст, часто потерпав від нищівних пожеж. Одна з наймасштабніших трапилася в 1811 році, знищивши більшу частину міста. В якості реакції була прийнята «височайша» постанова запроектувати відбудову міста відповідно до чинних правил. Справа ця розтягнулася на багато років.

Такий план був укладений лише в 1843 р. (розробник – повітовий землемір Лотоцький) [52]. В 1843 р. в Дубно нараховувалося 613 дворів, а мешканців чоловічої статі – 4220 душ. Зазначалося також, що для подальшого розширення міста в наявності зручні території з південної та західної сторін [53]. Згідно цього плану передбачалося знесення усіх ветхих будівель та прокладання нових вулиць на регулярних засадах. Так і не отримавши втілення, план вважається втраченим. А в 1860-х рр. був укладений новий проектний план міста, щоправда зі збереженням основних площ та вулиць. Наступний проектний план міста з'явився лише у 1888 р. [54] і в загальних своїх рисах лише пристосовувався до тієї містобудівної ситуації, яка вже фактично склалася.

На містобудівний розвиток міста суттєвий вплив справила прокладка нових шляхів комунікації. Так, в 1860 р. розпочинається будівництво шосе Рівне – Радивилів, яке мало пройти через Дубно. Нова дорога була підведена від села Панталії прямо через заболочену заплаву Ікви і увійшла до міста з північного сходу поблизу монастиря кармеліток босих. Трасування цієї дороги по території міста з виходом на передмістя Забрам'я повз Луцьку бра-

му було зафіксовано на спеціально розробленому плані [55] (рис. 14). І хоча цей документ відтворює територію лише вздовж запроектованої транзитної дороги, він містить і певну інформацію про прилеглу забудову.

Подальше розширення міських територій пов'язано було з введенням в експлуатацію в 1874 р. залізниці Здолбунів – Радивилів – Красне. Головна вулиця передмістя Сурмичі продовжується у південному напрямку до залізничної станції, поблизу якої будуються склади та промислові підприємства. Загальна площа міських земель в середині XIX ст. склала 553 десятини (603 га), що більш ніж удвічі перевищувало площу таких сусідніх міст як Рівне та Острог. Нові транспортні артерії виявилися потужними чинниками подальшої розбудови міста – аж до початку воєнних баталій 1914 р. Увійшовши згодом до складу Другої Речі Посполитої, Дубно вже виступає розлогим територіально-просторовим утворенням, у якому обшир історичного середмістя обіймає достатньо скромну долю загальноміського територіального ареалу (рис. 15).

Окрім давніх загальноміських планів Дубна значний інтерес становлять картографічні документи з відтворенням його оборонного ядра – бастіонного замку типу «горнверк». Один з таких планів був укладений після передачі укріплення від його власниці графині Барятинської у користування військовому відомству для розміщення штабу піхотного полку [56] (рис.16). Креслення це було схвалене Інженерним комітетом Головного інженерного управління 3 листопада 1875 р. за підписом генерал-ад'ютанта Тотлебена. Як видається, саме на основі цього проектного документу згодом була розроблена проектна документація на перебудову та ремонту окремих споруд [57].

Звичайно, наведені вище картографічні документи не вичерпують увесь той масив першоджерел стосовно історичного розвитку міста Дубно. Певно, що архівні та музейні фонди ще не вичерпали свій дослідницький потенціал і тому можна сподіватися на нові відкриття. Разом з тим, як видається, представлений вище матеріал у своїй сукупності творить достатньо інформативне підґрунтя, котре разом з археографічними та археологічними розвідками дає вагомий підстави для певних узагальнень щодо багатоміської просторової еволюції цього старовинного міста (рис. 17).

ДЖЕРЕЛА

1. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Зб. нормативних актів).– К.: Політвидав України, 1970.– С.322.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць.– Київ: НДПІАМ-Головківархітектура, 2003.– С.100.
3. Op. cit.– С.116.
4. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– С.155.
5. Op. cit.– С.227.
6. Op. cit.– С.439.
7. Див., зокрема: Прищепя Б., Ткач В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.– К., 1998.– С.134–135; Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVI ст. // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнар. наук. симпозіуму.– Старокостянтинів. 2001.– С.233–238; Прищепя Б., Ткач В., Чекурков В. Нові археологічні дослідження міста Дубна // Магдебурзькому праву у місті Дубні 500 років. Матер. Міжнар. наук.-теорет. конф.– Дубно, 2007.– С. 125–132; Прищепя Б. А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел // АСВ.– Вип.2.– Рівне, 2010.– С.149–153.
8. Див.: Прищепя Б. А. Історична топографія Дубна...– С.152, рис.5.
9. Miasta Wołyńskie. Monografia opracowana pod redakcją T. Swiszcowskiego.– Łuck, 1937.– S.11–12; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich.– Toruń, wyd-wo Adam Marszałek, 2003.– S.21; Wojtkowiak Z. Ostrogski Konstanty Iwanowicz książę (ok. 1460–1530) // PSB, t.XXIV/3, z. 102.– Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979.– S.489.
10. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни – СПб., 1890.– С.10.
11. Краткое обозрение истории...– С.13.
12. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogsky (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej.– Toruń: Uniwersytet M. Kopernika w Toruniu, 1997.– S.10
13. Kempa T. Dzieje rodu...– S.80.
14. Op. cit.– S.81.
15. Op. cit.– S.100.
16. Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok. 1554–1620). // PSB, t.XXIV/3, z. 102.– Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979.– S.484.
17. Kowalczyk J. Sebastiano Serlio a sztuka Polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej.– Wrocław i.i.: Wyd. PAN, 1973.– S.146–147.
18. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.– Київ, 1930.– С.121.
19. Op.cit.– С.33.
20. Op.cit.– С.39.
21. Op.cit.– С.41.
22. Op.cit.– С.47.
23. Берковський В. Джерела до історії Волині у фондах Державного Архіву міста Любліна (Польща): Архів князів Любомирських в Дубно // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України. Наук. зб. Вип. 18.– Луцьк, 2006.– С.151.
24. Нині – вул. кн. Острозького.
25. Нині – вул. Кирила і Мефодія.
26. Нині – вул. Данила Галицького.
27. Нині – вул. Свободи.
28. Нині – вул. Стара.
29. Нині – вул. Замкова.
30. Нині – вул. Шляхетська.
31. Нині – вул. Т. Бульби.
32. Йдеться про село Невірків поблизу Межиріча Корецького.
33. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Przygotował do druku St.Burkot.– Warszawa: Ludowa Współdzielnia Wydawnicza, 1985.– S. 245.
34. РДІА, ф.1329, оп.1, спр.178, арк. 492 і зв., 501–509а, 522–524.
35. Див., зокрема: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Т.ІІ.– Warszawa, 1881.– S.195.
36. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21546, арк.1. «План местечек Заславля, Полонна, Ольки, Ляховцы, Острога, Мендзерича и Дубно». В цьому інвентарному заголовку архівної справи з неясних причин пропущено назву міста Броди – П.Р.
37. Ричков П. А. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волинської наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Наук. зб.– Вип.18.– Луцьк, 2006.– С.10; Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ.– Вип.2.– Рівне, 2010.– С.6.
38. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога...– С.5.
39. Див.: Bogdanowski J. Architektura obronna w krajozbrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte.– Warszawa-Kraków: PWN, 2002.– S.514.
40. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia...– S. 229.
41. РДІА, ф.1293, оп.166, Вол., спр.21, арк. 1, б.д. «План Вольнской губернии города Дубна. описа-

- ние публичного строения 1–36. Масштаб к плану в дюйме английском 75 сажен».
42. Савчук П. Суспільно-господарський розвиток Дубна і євреї // Єврейському народові. Матеріали наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині.–Дубно: ДПКЗ, 2006.– С.27–28.
 43. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21528, ч.5, а. 73, 1798 г. «План города Дубна. Описание публичного строения 1–23. Масштаб к плану в английском дюйме 100 сажен».
 44. РДІА, ф. 1293, оп.166, Вол., сп. 20, арк. 1, б.д. «План Волынской губернии города Дубна. Описание строения 1–23. Масштаб к плану в дюйме 100 сажен».
 45. РДІА, ф. 1293, оп.166, Вол., сп. 22, арк. 1, б.д. «План города Дубна. Описание строения 1–23. Масштаб к плану в дюйме аглинском 100 сажен».
 46. РНБ, ф. 608, № 113. «Атлас планов городов Волынской губернии». 1811 р. Табл. 10 («План города Дубна. Публичные строения 1–20. Масштаб в дюйме английском 300 саженей»).
 47. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21551, «Атлас Волынской губернии». 1810 р.
 48. Збережено написання назви міст згідно оригіналу – П.Р.
 49. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21551, а. 43–44. «План города Дубна. Описание строений 1–33».
 50. РДІА, ф.1293, оп.168, Вол., спр.2, арк. 1, 1809 г. «План города Дубна... Перенесен с подлинника 1809 года генваря 29-го дня».
 51. Österreichisches Staatsarchiv. Abt.4: Kriegsarchiv, G 1 k 23.
 52. РДІА, ф.1287, оп. 39, сп.142, «Об утверждении проекта плана для города Дубна Волынской губернии». 1843–1845 pp., 12 арк.
 53. РДІА, ф.1287, оп.39, сп.142, «Ведомость домам и жителям состоящим в городе Дубно, применена к плану настоящего положения одного города, учинена 1843 года августа 25 дня», а. 3.
 54. РДІА, ф.1293, оп.166, сп.142, «План проектированного расположения г. Дубно Волынской губернии», 1888 р.
 55. ДАЖО, ф.263, о.1, сп. 2328, «Топографический планъ г. Дубно з показаніем на оном направлении линии предполагаемого к устройству Ровно-Радзивилловскаго шоссе», 1862 р.
 56. РДВІА, ф.349, оп.12, сп.5432/2. «Генеральный план замка бывшей княгини Е. А. Барятинской принятое в Инженерное Ведомство для приспособления штаба пехотного полка Волынской губернии в г. Дубно». 1875 г.
 57. РДВІА, ф.349, оп.12, сп. 5432/11,12, 14.

Місто Дубно як давньоруське поселення засноване не пізніше XI ст. Сьогодні воно входить до переліку найдавніших історичних міст на Волині. У дослідженні його минулого поряд з літописами та археологічними матеріалами важлива роль відіграють картографічні джерела. Найдавніші з них датуються кінцем XVIII ст. Однак закодована в них інформація дозволяє прослідкувати особливості просторового розвитку цього самобутнього міста.

A city Dubno was founded as Old Russian settlement not later than XIth century. Today it is included in the list of the oldest historical cities on Volhynia. In research of its past next to chronicles and archaeological materials an important role is played by cartographic sources. The oldest from them are dated at the end of XVIIIth century. However, the information coded in them allows to investigate peculiarities of spatial development of this original city.

Павел Сиговський

**ДВОВЕЖОВА ЦЕРКВА У ВЕЛИКІЙ ГЛУШІ – ПРИЧИНОК
ДО УНІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ ДОБИ БАРОКО НА ВОЛИНІ У XVIII ст.**

У 1596 р. в Бересті над Бугом було укладено церковну унію між більшістю православних єпископів Речі Посполитої та Латинською Церквою. До унії також приступили єпископи Холмсько-Белзької та Володимирсько-Берестейської єпархій [1], що своєю територією частково охоплювали терени Волині (Володимирський крилос (офіціалат) Володимирської та Поліський – Холмської єпархій [2]. Таким чином руські храми в цьому регіоні за юрисдикцією стали належати до різних конфесій. Ситуація змінилася через сто років (на зламі XVII–XVIII ст.), коли три останні православні єпархії (за винятком Могилівської) приєдналися до унії – серед них і Луцька (в 1702 р.) [3]. В одних регіонах Волині унійна традиція була елементом формування релігійного ландшафту впродовж майже 250 років, а в інших – близько 140.

Унія від своїх початків була змушена шукати своє місце у релігійних реаліях Речі Посполитої. Почала творитися власна конфесійна ідентичність в умовах домінування Римо-Католицької Церкви та помітної присутності Православ'я. Виникла мережа унійної церковної адміністрації з єпископськими столицями, деканатами, парафіями, з часом почали поставати санктуарії. Унійна Церква також дочекалася й своїх мучеників. Характерним явищем тієї релігійної традиції була асиміляція деяких елементів Латинської Церкви Речі Посполитої для власних потреб. Цей процес повільно просувався, але набрав сили в міру розповсюдження цього віровизнання, особливо у XVIII ст. Стосувався він переважно облаштування інтер'єру храмів, але також літургії й церковної архітектури.

Зміни в інтер'єрі церкви полягали в дещо іншій організації простору [4]. Передовсім, було зроблено акцент на головний вівтар, що в той час мав барокову розвинену архітектурну форму. Це виникало також з переймання латинської форми культу Євхаристії – її виставляння на головному вівтарі, зазвичай у монстранції. Монстранція, яка використовувалась в Унійній Церкві, відрізнялась від латинської тим, що у ній замість півкруглого «мелхіседека» (тримача для гостії) знаходився прямокутний тримач на просфору. Оскільки виставляння Найсвятіших Тайн практикувалося на

головному вівтарі, то він мусів бути видимим для вірних. З цього огляду, спершу на постійно відкривалися, а деколи взагалі усувалися, Царські Врата. Згодом підвищувалося розміщення престолу вівтаря завдяки розміщенню його на трьох сходинках, та одночасно зменшенню іконостасу до одного ряду – переважно з двома намісними іконами – Христа й Богородиці з Дитям. Інший спосіб облаштування полягав у тому, що іконостас зберігався, але ряди з празниками, іконою Моління й апостолами та пророчий ряд розміщувались вище. Таким чином, між ними й зредукованим намісним рядом утворювався простір, крізь який можна було бачити головний вівтар.

Вже наприкінці XVII ст. у церквах почали з'являтися бічні вівтарі, завдяки чому можна було служити більшу кількість Літургій. Спершу бічні вівтарі робились таким чином, що до намісних ікон додавали престолі, подекуди ці ікони отримували вівтарне барокове обрамлення. У візитаціях вони називаються «намісні вівтарі» (*ołtarze namiestne*). Окремі бічні вівтарі з'явилися у навах унійних храмів уже на початку XVIII ст. Невдовзі такі вівтарі було дозволено Замойським собором (1720 р.). З часом вони поширилися настільки, що в II-й пол. XVIII ст. разом із головним вівтарем почали замінювати іконостас. Інколи (вже у XVIII ст.) головний вівтар поєднувався з двома бічними арковими проходами між ними, що закінчувалися дияконськими дверима. Деколи такий ансамбль завершувала «*belka tęczowa*» з Розп'яттям з пристоячими [5]. Що більше, в інтер'єрі почали з'являтися інші латинські елементи облаштування храму – лавки, амвони, конфесіонали (сповідальниці) чи врешті органи, розміщені на хорах у західній частині святині [6].

З-поміж образів (окрім тих, що пов'язані з традицією Східної Церкви) з'явилися ікони святих латинської традиції: Антонія Падевського, Яна Непомуки, Франциска, Казимира, Станіслава, Розалії, Теклі та інших. Тому набули поширення західні сюжети, наприклад Воскресіння замість Зішестя в Ад, Різдва Христове зі стаєнкою та поклоном пастухів, а також нові сюжети – Пієта, Матір Божа Страждальна. В унійних церквах також з'явилися копії ікон, що почиталися в Римо-Католицькій

Рис.1. Велика Глуша й околиці – 1931 р.
Фрагмент польської військової мапи Військового
географічного інституту [P421 S40]

Церкви у Речі Посполитій – Матір Божа Бердичівська (Сніжна), Матір Божа Б'ялинецька, Матір Божа Сокальська, Матір Божа Коденська, Христос Антокольський, Христос Милятинський [7].

Аналіз архівних джерел засвідчує, що під час Літургії в той час почали використовувати вівтарні дзвіночки [8], набули популярності молитви до святих Західної Церкви (між іншим лitanія до св. Антонія Падевського [9]), молитва Ангел Господній, молитва на вервиці, з'явилася Літургія на Божого Тіла, та, очевидно, пісні, що виконувалися в супроводі органу [10].

В архітектурі план тридільної церкви почав змінюватись на дводільний (святинище, нава). Нава робилася прямокутніша, святинище будувалося видовженим, з багатогранною апсидою. До святинища почали добудовувати захристії, іноді теж «скарбчики». Бабинець, що раніше був відкритим до нави, почали відділяти дверима, й він виконував функцію притвору. В окремих випадках, із розбудовою нави, бабинець зникав, залишаючи перед навою невеликий притвір. В архітектурі храму з'явилися двосхилі дахи, окремі над кожною частиною або один спільний над усією сакральною спорудою – з невеличкою вежею для дзвону на сигнатурці над навою. Іноді церкви мали барокові фасади, серед яких найрозвинутішою формою переднього фасаду був фасад з двома вежами. Однак більшість руських святинь на території Волині зберегли традиційний тридільний план і купол [11].

Досліджувати унійну традицію доволі складно, оскільки впродовж наступних століть відбулося організоване «зачищення» слідів цієї релігійної культури. Після поділів Речі Посполитої більшість її східних теренів, у тому числі й Волинь, увійшли до складу царської Росії (1772, 1793 і 1795 рр.). Росіяни, що мали власне бачення держави й Східної Церкви, розпочали на захоплених територіях запроваджувати нові порядки. Наступні їхні рішення й дії призвели до ліквідації унії та насадження

російського Православ'я, що офіційно завершилося Полоцьким псевдособором 1839 р. Відразу після захоплення Волині у деканатах, що межували з Царством Польським, з парафій усунено всіх унійних священників і замінено їх православним духовенством [12]. У 1801 р. заборонено будувати храми в місцевій «малоросійській» традиції, натомість запроваджено російські взірці церковної архітектури. Нові святині східного обряду зводилися а старі перебудовувалися в російському імперському стилі. З інтер'єрів церков усувалося попереднє облаштування – не лише унійне, але й те, що не відповідало критеріям офіційного Православ'я [13]. Наступні століття теж не були милосердними для такої архітектури. Події ХХ ст., I-а світова війна, Жовтнева революція, польсько-більшовицька війна, II-а світова війна, період радянської влади з програмним атеїзмом безпосередньо спричинилися до знищення багатьох храмів на цій території.

Як наслідок, на сьогодні недостатньо відомо про особливості сакральної архітектури Волині XVI–XVII ст., оскільки давні пам'ятки зазвичай частіше зазнавали ґрунтовної перебудови або замінялись новими російськими. Значно більше знаємо про святині, збудовані у XVIII ст., позаяк до нашого часу їх збереглося чимало. З метою вивчення історії церковної архітектури Волині потрібно здійснити масштабні архівні дослідження та обстежити збережені храми, в т.ч. з метою виявлення з-під російських перебудов їхніх оригінальних, давніх архітектурних форм. Лише таким чином можливо відтворити образ церковної архітектури того регіону на різних етапах її розвитку – доберестейського православного періоду та в добу домінування Унії після її ліквідації – вже за російського панування.

Як уже згадувалося, надзвичайно важливим джерелом для реконструкції особливостей церковної архітектури Волині є документальні описи як існуючих, так і вже втрачених храмів. До таких джерел належать передовсім генеральні (єпископські) та деканатські візитації XVIII ст., що зберігаються в Державному архіві у Любліні. Зокрема, тут виявлено й описи давньої церкви у с. Велика Глуша та іншого, нового храму, що був зведений замість неї [14].

Село Велика Глуша розташоване у поліській частині Волинської області – 120 км на північ від Луцька, 20 км на північний-схід від Камінь-Каширська і 12 км на південь від кордону з Білоруссю. У XIV ст., коли північно-західна частина Волині належала до Великого Князівства Литовського, низка маєностей у Любомельській, Ратненській, Ветельській, Каширській і Ковельській волостях

перейшли до князів Сангушків. З часом Любомль, а згодом Ратно і Ветли, увійшли до складу Холмської землі, що належала до Королівства Польського. Любомль і Ратно, після того як стали королівщиною, стали адміністративними центрами староств [15].

У 1502 р. відбувся поділ маєтностей між Сангушками – Андрієм Олександровичем (внуком засновника роду – Сангушка Федьковича) і дружиною його брата Анною та її сином Андрієм Михайловичем. Унаслідок поділу їм припала Каширська волость (біля Ковеля) та половина Камінь-Каширська і належних до нього сіл. Серед маєтностей, у володіння яких з часом вступив Андрій Михайлович, також опинилася і Глуша [16]. Після нього маєтності почергово успадковували: син Олександр, його син Лев, син Лева – Григорій [17]. Григорій є згадуваний і як власник Камінь-Каширська, Олблі, Глуші, Видерти та Ворокомлі. З дружиною Софією Головчинською він мав сина Адама Олександра і дочку Анну [18]. Адам Олександр – волинський воєвода, є першим представником цієї гілки роду римо-католиком і водночас останнім з роду Сангушків Каширських. Він був одружений з Софією Уханською, не залишив нащадків і перед смертю (1653 р.) заповів свої маєтності племінникам – синам Анни з Сангушків та Юрія Красицького гербу Рогаля (помер 1645 р.) – Адамові Владиславу та Юрію Казимирові [19]. Кам'янецькі маєтності опинилися у володінні Адама Владислава Красицького, а після його смерті (1677 р.) відійшли його синові Каролу Олександру – холмському каштелянові (помер 1717 р.), а згодом його дружині Елеонорі з Роздолу Жевуській, після її смерті – їхньому синові Вінцентію Франциску (1709–1752), старості коритницькому [20].

Вінцентій Франциск Красицький (Франциск Вінцентій) став засновником гілки роду «на Глуші». До цієї лінії Красицьких великоглузькі маєтності належали бл. 150 років. В їх склад входили Велика Глуша, Мала Глуша, Борки, Видерта, Невір, Ворокомля і Залаззя. Вінцентій Франциск вибрав Велику Глушу на свою резиденцію – він оселився тут у новозбудованій садибі [21]. Наступними власниками маєтностей (з часом деякі села перейшли до інших власників) були: Станіслав, підкоморій белзький (1792 р.), Кароль (1776–1845 рр.), Леон (помер 1859 р.) та Едвард (помер 1876 р.), на якому ця лінія вигасла. Після його смерті маєтності відійшли до Вінцентія Лубенського, чоловіка однієї з дочок Едварда Красицького і Габрієли з Огінських – Марії [22]. У володінні Лубенського маєтності залишалися до початку II-ї світової війни [23].

Рис.2. Велика Глуша – церква 1779-1780 рр., ґрунтовно перебудована у 1873 р.

Наприкінці XIX ст. село Велика Глуша було центром гміни (19 сіл), а 825 мешканців проживало у 139 домах; тут знаходилась пошта, школа й парафіяльна церква [24]. Згідно з іншими даними (1896 р.), у православної парафії (разом із Погулянкою) налічувалося 1162 православних, 185 католиків, 332 лютеран, 74 старовіри і 143 юдеї. Лютерани, старовіри та юдеї мали свої храми [25].

Православна парафія у Великій Глуші згадується у почергових податкових реєстрах упродовж всього XVI ст. – починаючи з 1510 р. [26]. У 1596 р. холмський єпископ прийняв унію. Місцевий унійний парох Теодор згадується в списку парохів Ратненської протопопії 1620 р. [27], а Великоглузька парафія також у реєстрі 1696 р. [28].

Розлогішу інформацію про місцевий храм подають єпископські й деканатські візитації Холмської єпархії XVIII ст. Візитована у 1721 р. церква Успіння Пресвятої Богородиці, тридільна в плані, з дзвіницею над бабинцем, була «роботою доброю вироблена». Це рідкісне зауваження вказує на тогочасний добрий стан храму. Ймовірно, він побудований близько 1689 або 1717 р. Саме цими роками датуються документи про надання парафії ґрунтів – перший від Кароля Олександра Красицького, другий від його вдови – Елеонори з Жевуських з Роздолу. Цікаво, що ця святиня була збудована на новому місці, оскільки серед належних їй ґрунтів згаданий «пляц, названий Хомиковським, де церква стара була» [29].

Великоглузька церква з кінця XVII – початку XVIII ст. під час наступної візитації 1749 р. (за часів Вінцентія Франциска Красицького) охарактеризована як така, що вимагала вже великого ремонту. Ймовірно, це пояснюється похилим

Рис.3. Олблі Руські (тепер Грудки) – церква 1771 р.
Фото Гж. Ронковські, 2003 р.

віком священика – о. Самійла Гончевського, писаря Холмського єпархіального крилосу (капітули), номінованого на уряд великоглуського пароха у 1698 р. Під час візитації занотовано, що йому 72 роки, а душпастирське служіння він провадив уже 51-й рік [30]. Правдоподібно, невдовзі його замінив о. Петро Гончевський, здогадно його син, який і міг ініціювати ремонтні роботи, оскільки у той час він уже значився парохом (1762 р.), а самий храм перебував у доброму стані, хоч його «даху» вимагали направи. Побажання ремонту «куполу» та «даху» дзвіниці над бабинцем візитатор повторив у 1771 р. Після цього мусів відбутися якийсь більший ремонт, оскільки наступний візитатор у січні 1774 р. занотував добрий стан святині та щойно відремонтованих дахів. Дзвіницю над бабинцем замінила дзвіниця, що стояла поруч «на палях» з двома дзвонами.

На час проведення згадуваної візитації парафія переживала кризу, спричинену, можливо, парохом, якого єпископський ревізор під час приїзду до села не застав на місці. Обійстя священика разом із господарськими будинками було зруйноване, а ґрунти, що належали парафії, захопив двір. Натомість «громада» не з'явилася у той час» у церкві [31]. Через таке разуче занедбання душпастирства місцевий священик відійшов з парафії. Уже 1775 р. як парох у Великій Глуші згадується о. Іван Мелешкевич (Мелишкевич) (Mielieszkiewicz або Mieliszkievicz). У 1758 р. він був висвячений до розташованої неподалік парафії Олблі Руські (тепер с. Грудки) Володимирської унійної єпархії, й того ж року переведений (за згодою холмського владики) до Великої Глуші. Отець Мелешкевич з великою енергією почав опікуватися новою парафією. Про це може свідчити отримання у 1775 р. парафією нового фундаційного привілею, якого

він домігся у тогочасного колятора (критора) Станіслава Красицького (попередньо парох мусів бути затверджений на парафію критором) [32].

Наступною важливою ініціативою отця було зведення у Великій Глуші нової церкви, відмінної своїм архітектурним стилем від попередниці. Взірцем для храму могла стати святиня у попередній парафії о. Мелешкевича – Олблі Руському, збудована, за архівними даними, у 1771 р. [33], найвірогідніше при участі отця. Цей храм, що зберігся до сьогодні, має форму барокового костелу з двобаштовим фасадом і помітною вежичкою-сигнатуркою на дзвін, розміщеною по центрі даху – над навою. Невідомо, чому саме невдовзі після ремонту старої церкви у Великій Глуші розпочалась побудова нової (інформації, що попередній храм був знищений унаслідок пожежі чи іншого катаклізму, немає).

Нова церква стала об'єктом візитації вже у 1781 р. Ревізор її описав як «нову порядно збудовану». Вірогідно, відносно велика вежа для сигнатурки, розміщена над навою, привернула увагу візитатора, який написав, що це святиня «з трьома вежами, на яких хрести залізні». Опис церкви під час наступної візитації 1789 р. («нова, порядна з двома вежами на фасаді і куполом, на якому... сигнатурка») прояснює цю проблему. Правдоподібно, вежі нав не були тут такими високими, як, наприклад, у храмах на території «Польсько-Полоцької» унійної архієпархії, де вони виразно домінували в сакральній архітектурі (зокрема Леонполь) [34].

До великоглуської церкви провадило двоє дверей, а світло потрапляло крізь сім «вікон великих порядних». З одного боку святини була прибудована захристія, а з другого «скарбничка». А вже у 1781 р. видано розпорядження про зведення дзвіниці при церкві й огороження цвинтаря навколо храму. Це досить незвично, оскільки функції дзвіниці мали б виконувати вежі на фасаді. А отже, вони були простішої (відповідно й слабшої) каркасно-стовпової конструкції зі шальованими стінами. На жаль, візитаційні описи кінця XVIII ст. не є дуже докладними. У 1793 р. ревізор записав, що біля «порядного паркану» вже стояла «дзвіниця нова добра» з двома дзвонами. Це була остання візитація великоглуського храму в період його приналежності до Ратненського деканату Холмської унійної єпархії.

Невдовзі (1795 р.), після III поділу Речі Посполитої, Волинь опинилася в складі Російської імперії. Наслідком цих змін стала ліквідація унії у 1839 р., що, в свою чергу, спричинило перебудову місцевих церков у характерному для російського

православ'я стилі. У Великій Глуші вона полягала в заміні 1873 р. двох веж на одну (завершену високим стіжковим дахом), перетворення двоспадового даху над навою на купол, завершення вежі й куполу нави цибулястими банями, зниження даху над святилищем і шалювання всієї споруди дошками по горизонталі [35]. Таким чином було усунуто особливості барокової архітектури церкви, уподібнюючи її (як і багато інших храмів регіону) до православних святинь, що зводились тоді по всій Росії.

Унійному храмові, збудованому перед 1781 р., варто присвятити дещо більше уваги. Передовсім цікавим питанням є обставини побудови церкви в новому стилі, відмінному від тогочасних традиційних уявлень. Видається, така ідея могла з'явитися, як згадувалось, у нового пароха о. Івана Мелешкевича, який мав уже необхідний досвід, набутий під час спорудження церкви у сусідньому селі Олблі Руські у 1771 р. Ця барокова, двобаштова церква зберелася досі, й була зведена, як зауважує Микола Теодорович, на кошти парафіян. Без їхньої згоди святиня не могла набути саме таких архітектурних форм. Подібним чином з'явився храм у Великій Глуші, про що згадує візитатор 1781 р. «З Божою поміччю й заходами парафіян великоглуських церква нова порядна збудована». Правдоподібно, подібну ініціативу мусів затвердити власник села і водночас патрон храму – Станіслав Красицький, який тут мешкав. Колятори неодноразово підтримували будову храмів у парафіях, що знаходились під їхньою опікою, подекуди повністю їх фінансували (Пухинки, Штунь) [36] або ж надавали будівельні матеріали чи дозвіл на вивіз дерева з лісів, що належали до їхніх маєтків. Ктитори (найчастіше це були римо-католики) могли також відвідувати Літургію в церкві, що перебувала під їхньою опікою.

Варто звернути увагу, що церква збудована «стараннями» парафіян, тобто західна барокова форма архітектури не була їм накинута патроном храму. Водночас у Штуні поблизу Любомля власниця села – Маріанна Садовська, у 1774–1775 р. стала фундаторкою мурованої барокової святині, традиційно збудованої тридільною в плані, з куполом над навою [37]. Однак на загальні чинники, що впливали на той чи інший вигляд церкви, надалі вимагають ґрунтовніших досліджень.

Як подає Теодорович, великоглуську церкву збудовано 1775 р. [38], проте видається мало правдоподібно, що новий парох одразу після переходу на нову парафію розпочав будову храму. Більш вірогідну дату – 1779 р., подано у праці, присвяченій

Рис. 4. Леонполь над Двіною (Білорусь) – церква 1774 р. Фото за: Християнські храми Белорусі на фотаздымках Яна Балзункевича. Пачатак ХХ стагоддзя (2 выд.), Мінск 2001, стр. 103, фот. 94

900-літтю Православ'я на Волині. Її повторюють Каталог пам'яток архітектури України і дослідник Василь Слободян, однак без зазначення джерела інформації [39]. Дата, найвірогідніше, фіксує початок будівництва, оскільки тільки наступного року споруда була зведена й освячена тогочасним ратненським деканом – о. Йосифом Пілецьким [40]. Таким чином, церква, найвірогідніше, постала у 1779–1780 рр.

На жаль, відсутня інформація про будівничих храму. Це могла бути якась будівельна артіля, котра діяла в одному із сусідніх містечок – Каміні-Каширському, Ковелі чи навіть у Дорогочині Поліському, Янові або Пінську. У той самий час на Волині й Поліссі існували численні парафії Римо-Католицької Церкви, де також могли діяти майстерні будівничих, малярів і різьбярів.

Побудова церкви з такою архітектурою у цей час не виглядала чимось несподіваним. XVIII ст. в архітектурі Європи, в тому числі Речі Посполитої, було добою бароко. У бароковому стилі зводились палаци, двори, кам'яниці, ратуші, костели, синагоги та церкви. Форму барокового двовежового храму мали муровані катедральні унійні собори в Холмі (1738–1756 рр.), Полоцьку (1738–1750 рр.) і Вітебську (1745–1775 рр.), васи-

Рис. 5. Голобли – мурована церква 1784 р. – сучасний вигляд. Фото В. Луца, 2012 р.

ліанські храми в Білій Підляській (1747–1749 рр.), Борунах (1747–1756 рр.), Березвечі (1756–1764 рр.), Бучачі (1765–1771 рр.), Вольній (1768 р.), Почаєві (1771–1795 рр.), Толочині (1779 р.) і православні святині в Могилеві (1740–1762 рр.), Слуцьку (1789 р.) і Мінську (1795) [41].

З каменю і цегли будувалися і барокові двовежові парафіяльні церкви, наприклад у Брусні біля Холма (1773) [42] чи в Голоблях поблизу Ковеля (1784) [43] (іл. 5). Однак серед двовежових храмів більше було дерев'яних споруд [44]. Зводилися вони передовсім на заході та на півночі Київської унійної митрополії. Ми про них переважно знаємо з архівних матеріалів, оскільки після ліквідації унії таких об'єктів залишилось небагато. Візитація Берестейського крилосу (офіціалату) Володимирської єпархії 1725–1727 рр. наводить, зокрема, такі церкви в Голешові, Кустині, Чернявчицях, Барщеві й Ружанці (незбережені) [45]. Згідно з протоколами візитації 1789 р., в одному лише Браславському деканаті Полоцької унійної архієпархії серед 19 парафіяльних церков аж 6 мали двовежові фасади (ці храми також не дійшли до наших днів) [46]. Декілька таких храмів збереглося на території білоруського Полісся – у Воловлі (1766 р.), Дивині (1740 р.) чи Бездзежі (1784 р.) [47]. Можна припускати, що подібні архітектурні новації стали відносно популярними у другій половині XVIII ст. по обидва береги річки Піни.

Варто звернути увагу, що приблизно у той самий час в Троянівці (центральна Волинь, у бл. 50 км. на південний-схід від Великої Глуші, у складі Кашогородського деканату Холмської унійної єпархії) за декілька років до того збудовано церкву (1772–1774 рр.), котра попри деякі новації, мала більш традиційний вигляд – тридільна у плані з трьома куполами [48].

На особливу увагу заслуговує опис опорядження старої та нової церкви у Великій Глуші. На жаль, ця інформація є доволі загальною. В описах старого храму бракує відомостей про іконостас, присутність якого була очевидною. Інформація про «напівламову» білу шату на іконі Богородиці (з 1749 р.), очевидно, відноситься до намісної ікони, а згадка про два антипедії може свідчити про побутування двох бічних вівтарів – напевно ще «намісних». Привертають увагу три «портретики в срібло оправлені» – тобто якісь невеличкі ікони, можливо «московські», у срібних шатах.

Серед іншого опорядження у 1721 р. зауважено монстранцію, «в якій дарохранильниця за шклом маленька». Це перша згадка про монстранцію у Холмській єпархії – в інших церквах єпархії вона не зафіксована [49]. Дарохранильниця «рго Venetabli» була у той час дерев'яною, «помалярськи посрібленою» «фангультом». Холмський єпископ Максиміліан Рилло під час візитації єпархії 1759–1762 рр. забороняв використання дерев'яних дарохранильниць та монстранцій, на-

казуючи замінювати їх на срібні, а у виняткових обставинах – на олов'яні [50]. У 1762 р. як дарохранильниця, так і чаша були у Великій Глуші вже срібними, «intus» (всередині) позолочені. Варто згадати, що в церкві зберігався теж підвісний «ліхтар» (світильник) бронзовий з шістьма раменами», який згодом перенесено до нової церкви (як і деякі книги). Це доводить, що давній храм не став жертвою пожежі. Одним із найраніших запозичених у латинників елементів облаштування храму були вівтарні дзвіночки, наявність яких під час візитації 1720–1725 рр. зафіксовано чи не у кожній церкві, також і у Великій Глуші [51]. Серед книг у 1721 р. ще занотовано декілька рукописів (включно з Євангелією «у срібло оправленою»); у 1741 р. більшість вже були друковані, але місце видання подано лише у «Мшалах» (Службниках) – один львівський (православний), другий «віленський» (унійний).

Побудова нової церкви виявилася для парафіян доволі важким фінансовим тягарем, тому облаштування інтер'єру храму просувалося поволі. Візитатор у 1781 р. хвалив мирян за зведення нової святині, але водночас наказав виготовити «пристойні» нові вівтарі – великі й бічні, відповідно до конструкції та декорації престолів. Однак у церкві з'явилися тільки престоли з образами (згадано лише один престол у головному вівтарі із зображенням Успіння Богородиці. Такий вівтар традиційно розташовувався у центрі святилища, аби можна було довкола нього здійснити обхід під час Літургії. Не занотовано «Деїсуса» (іконостаса). На стінах храму висіло «декілька [ікон] на дереві й полотні мальованих». Крім цього, в наві стояло декілька лавок і сповідальниця.

Особливістю інтер'єру є відсутність монстранції у новій церкві. Святі Дари зберігалися у срібній позолоченій дарохранительниці, вміщеній у кивоті (табурнакулум) на головному вівтарі, та виставлялися в кожну першу неділю місяця. Серед книг до нової церкви потрапили два Службники – середній і малий (обидва почаївського друку), та Євангеліє «польське з науками».

Священника Івана Мелешкевича у 1790 р. замінив його племінник – о. Іпатій Трихимович, що душпастирював тут до 1815 р. [52]. Парафія у XVIII ст. охоплювала лише одне село. Кількість парафіян, «здатних до сповіді», складала 140 (1762 р.), 250 (1771 р.), і 410 осіб, котрі мешкали у 80 домах (1789 р.). Варто згадати локалізацію деяких парафіяльних ґрунтів – «нива на монастирі», «поле за горою від старих могилок», що вказують на якусь давнішу традицію. Також варто згадати зауваги єпископа Максиміліана Рилла у 1762 р., коли він заборонив «забави» у забобони й чари, що практикувалися багатьма місцевими селянами.

Процес адаптації елементів латинської традиції до східнохристиянської ідентичності не проходив рівномірно в різних частинах Київської унійної митрополії. Найінтенсивніше він відбувався в її західних і північних єпархіях. Видається, що асиміляційні процеси на Волині виразніше простежуються на тій території, котра мала триваліший досвід існування в унії, а натомість слабше виступають в центральній частині регіону – тобто в Луцькій єпархії, котра, як відомо, приступила до єдності з Римським престолом пізніше.

Збудована у 1779–1780 рр. барокова двовежова унійна церква у Великій Глуші була важливим елементом культурного ландшафту Волині. Це цікавий приклад використання досягнень європейського бароко для потреб унійної традиції. Досі нам невідомі масштаби цього явища, однак видається, що вони були досить скромними. Наступне визначення реальної кількості храмів саме з таким архітектурним стилем на досліджуваній території можливе за умови систематичних пошуків нових архівних матеріалів, розпорошених сьогодні в різних документальних збірках європейських країн. Вивчення сакральної архітектури Волині засвідчує багатство архітектурних форм, серед яких, безсумнівно, одним із найпривабливіших були унійні двовежові церкви.

ДЖЕРЕЛА

1. Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. – T. 2. – Kraków, 1969. – S. 838–841.
2. Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin-Chełm, 1999. – S. 113–114.
3. Bieńkowski L. Op. cit. – S. 857–858.
4. Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII w. // BHS. – T. 52. – Warszawa, 1980. – Nr. 3–4. – S. 347–362; Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. 1596–1914. – Kraków, 2003.
5. Sygowski P. «Tak unicy budowali swe cerkwie». Cerkiew w Czerniejowie koło Chełma w świetle źródeł archiwalnych i opracowań autorów rosyjskich z 4. ćwierci XIX w. (pamięci Janusza Michalskiego) //

- Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku.– T.8.– Lublin, 2007.– S.141–168.
6. Sygowski P. Ikony chełmskiej diecezji prawosławnej (do czasów Unii Brzeskiej) na tle dziejów Kościoła Wschodniego na Lubelszczyźnie (historia, stan badań, obiekty zachowane) // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku.*– Łańcut, 2003.– S. 327–331.
 7. Tamże, s. 331–335.
 8. Sygowski P. Unickiego biskupa Józefa Lewickiego «Rewizya Cerkwiey Znajdujących się w Dyecezyach Naszych Chełmskiej y Bełzkiej» – rozpoczęta 29 grudnia 1720 r. [V. S.] // *Studia Archiwalne.*– T. 2.– Lublin, 2006.– S. 220.
 9. Sygowski P. Słynąca cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi. Przyczynek do dziejów kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi Unickiej w Rzeczypospolitej XVIII w. // *Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie.*– Z.12.– Włodawa, 2004.– S. 125.
 10. Зміни в унійній Літургії на підставі аналізу богослужбових книг і римських актів докладно дослідив: Гуцуляк Л. Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (1596—1839) / Пер. з англ. А. Маслюк.– Львів, 2004.
 11. Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej.– Warszawa, 1995.– S. 68–100.
 12. Sygowski P. Cerkiew św. Dymitra Męczennika w Zhoranach, w XVIII wieku. // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб.– Вип. 14.– Матеріали XIV міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року.*– Луцьк, 2007.– S. 117–124.
 13. Стоколос Н., Шеретюк Р. Драма церкви. До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань.– Рівне: ПП ДМ, 2011; Sygowski P. Ikony chełmskiej diecezji, op. cit.– S. 335–338.
 14. APL. Chełmski Konsystorz Grekokatolicki (dalej: CHKGK), sygn. 101 (1721 r.), sygn. 108 (1749 r.), sygn. 110 (1762 r.), sygn. 117 (1771 r.), sygn. 118 (1774 r.), sygn. 128 (1781 r.), sygn. 116 (1787 r.?), sygn. 133 (1789 r.), sygn. 129 (1793 r.). 3 практичних міркувань використаний у статті фактичний матеріал означений не покликами, а (в дужках) датами проведення тої чи іншої візитації Великолушівської церкви.
 15. Гіль А. Формування кордонів Холмської землі в XIV–XVI століттях // *Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Зб. наук. праць.*– Т. 2.– Луцьк, 2010.– С. 16–22.
 16. Machynia M. Sanguszko Andrzej Michałowicz // *PSB.*– T. 34.– Kraków, 1993.– S. 469–471.
 17. Sanguszko Aleksander // *PSB.*– T. 34.– Kraków, 1993.– S. 467; Machynia M. Sanguszko Lew // *PSB.*– T. 34.– Kraków, 1993.– S. 497.
 18. Kaniewska I. Sanguszko Hrehory // *PSB.*– T. 34.– Kraków, 1993.– S. 488–490.
 19. Kłoczewski W. Sanguszko Adam Aleksander // *PSB.*– T. 34.– Kraków, 1993.– S. 464–467.
 20. Boniecki A. Herbarz polski.– T. 12.– Warszawa, 1908.– S. 172–179.
 21. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.– T.5.– Województwo Wołyńskie.– Wrocław, 1994.– S. 115–118.
 22. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.– T. 8.– Warszawa, 1911.– S. 23.
 23. Rąkowski G. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej.– Cz.1. Wołyń.– Pruszków, 2005.– S. 73.
 24. SGKP.– T. 15.– Cz. 1.– Warszawa, 1900.– S. 562.
 25. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии.– Т. 5. Ковельский уезд.– Почаев, 1903.– С. 221.
 26. Gil A. Prawosławna eparchia, op. cit.– S. 160, 228.
 27. Skoczylas I. Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej // *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej* (red. J. Kłoczowski, A. Gil).– T. 4.– Lublin, 2008.– S. 133–134.
 28. Gil A. Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.*– T. 5. Miejsce i rola Kościoła grekokatolickiego w Kościele powszechnym.– Przemyśl, 2000.– S. 49–50.
 29. APL, CHKGK, sygn. 101, k. 63; sygn. 108, k. 35v-36.
 30. APL, CHKGK, sygn. 108, k. 36.
 31. APL, CHKGK, sygn. 118, k. 57.
 32. APL, CHKGK, sygn. 133, k. 28v.
 33. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.– Т. 2.– К., 1985.– С. 72-73; Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // *Вісник («Укрзахідпроектреставрація»).*– Ч.4. Спец. вип.– Львів, 1996.– С. 79.
 34. Sygowski P. Unicka archidiecezja „PolskoPołocka” w świetle wizytacji z lat 1789-1790 // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku.*– Łańcut, 2004.– S. 385–465.
 35. Теодорович Н.И. Op. cit.– С. 22.
 36. Sygowski P. Monastyr w Puhynkach na Wołyniu – dalsze badania // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року.*– Луцьк, 2004.– С.167–170; Сиговский П. Про муровану церкву Святого Івана Євангеліста в селі Штунь давнього Любомльського деканату колишньої Холмської

- унійної єпархії (на підставі актів Державного архіву в Любліні) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 249. Праці Комісії архітектури та містобудування.– Львів, 2005.– С. 485–490. W orgasowaniu Переверзева К. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии.– Житомир, 1914.– С. 150 (зазначено, що церква побудована у 1875 р.),– за дану інформацію висловлюю подяку Вікторові Луцю з Рівненського краєзнавчого музею.
37. Сиговський П. Про муровану церкву. Оп. cit.– С. 488.
 38. Теодорович Н. И. Оп. cit.– С. 220.
 39. Девятисотлетие православия на Волини.– Житомир, 1892.– С. 226–227; Слободян В. Каталог. Оп. cit.– С. 81; Памятники градостроительства. Оп. cit.– Т. 2.– К., 1985 – С. 93–94.
 40. APL, CHKGK, sygn. 129, k. 29v.
 41. Kowalczyk J. Op. cit.– S. 252–362; Krasny P. Architektura cerkiewna. Op. cit.– S. 140–153.
 42. Слободян В. Церкви Холмської єпархії.– Львів, 2005.– С. 108–109.
 43. Памятники градостроительства. Оп. cit.– Т. 2.– К., 1985.– С. 83–84.
 44. Brykowski R. Drewniane dwuwieżowe świątynie Rzeczypospolitej // BHS.– Т. 53.– Nr. 1–2.– S. 27–52 (автор помилково зарахував до двовежових церков римо-католицький храм в Острівках на Люблінщині).
 45. Seniuk B. Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725—1727 // Lubelszczyzna.– Nr. 2. (1996).– С. 38.
 46. Sygowski P. Brasławski dekanat unickiej „Diecezji PolskoPołockiej» (cerkwie i ich wyposażenie) w świetle wizytacji z roku 1789. Komunikat. // Studia nad sztuką Renesansu i Baroku.– Т. 5.– Lublin, 2004.– S. 393–422. Єдина збережена з-поміж них церква в Леонполі має напіврозібрану вежу. Див.: Кулагін А. М. Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энциклапедычны даведнік.– Мінск, 2001.– С. 118.
 47. Свод памятников истории и культуры Белоруссии, Брестская область.– Минск, 1990.– С. 164–165, 165–166, 255–256.
 48. Sygowski P. Kiedy faktycznie wybudowano unickie cerkwie we wsi Karasin [Карасин] i miasteczku Trojanówka [Троянівка] na Wołyniu? // Архітектурна спадщина Волині.– Вип. 2.– Рівне, 2010.– С. 127–135.
 49. Sygowski P. Unickiego biskupa Józefa Lewickiego «Rewizya Cerkwiew Znaiduiących się w Dyecezyach Naszych Chełmskiej y Bełzkiej» – rozpoczęta 29 grudnia 1720 r. [V. S.] * // Studia Archiwalne.– Т. 2.– Lublin, 2006.– S. 221.
 50. Sygowski P. Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryły z lat 1759—1762 // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.– Т. 5. Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym.– Przemyśl, 2000.– S. 267.
 51. Sygowski P. Unickiego biskupa. Op. cit.– S. 220–221.
 52. APL, CHKGK, sygn. 129, k. 29v; Теодорович Н. И. Оп. cit.– С. 221.

На прикладі архітектурного вирішення церкви в с.Велика Глуша Волинської області розглянуто еволюцію об'ємно-просторової структури і стилістики унійних церков Волині кінця XVII – XVIII ст. Визначено особливості адаптації елементів латинської традиції та архітектури європейського бароко до східнохристиянської ідентичності.

On the example of architectural solution of the church in the village Velyka Glusha (Volyn region) the article considers the evolution of volume-spatial structure and stylistics of the Greek Catholic churches in Volyn in the end of the XVII – XVIII century. The article defines adaptation peculiarities of the elements of Catholic tradition and architecture of the East-European baroque to the East-Christianity identity.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 72.035

Інна Абрамюк

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ОДНОРОДИННОГО ЖИТЛА ЛУЦЬКА ПОЧ. ХХ СТ.

Пропоноване повідомлення є результатом наукових розвідок автора, присвячених виявленню принципів формування архітектури житла міста Луцька протягом його історичного розвитку [2, 6]. Крім того, в роботі використані результати досліджень кола українських та закордонних вчених: О. П. Олійник [5], В. Е. Пясецького [1], Є. Ковальчика [4] та ін.

Луцьк, як відомо, є одним із давніх культурних центрів України із багатою на події історією. Ще в період становлення міста основною житловою одиницею був приватний будинок, призначений для проживання однієї родини, який з початку XVII ст. знайшов своє продовження у садибному житлі. Власне, садибне житло за своїми архітектурно-планувальними характеристиками здебільшого було одnorodинним. В актах Луцького гродського суду, складених у кінці XVI ст. є згадки про садиби як житлові осередки для заможних городян, зокрема дворянського походження [1, 2]. А вже з XVII ст. до початку Другої світової війни процес спорудження одnorodинного житла набув найбільшого розмаху. Згідно описів королівських ревізорів у 1789 р. на території міста нараховувалося 385 приватних земельних ділянок із нерухомістю [3]. Деякі дослідники трактували поняття «садиба» як шляхетський дворик, що виник в XVII ст., під впливом архітектури бароко [4] або як великомасштабну ділянку з вільно розміщеними на ній житловим будинком і господарськими спорудами [5], що, власне, і є прикладами одnorodинного житла.

Сьогодні аналіз архітектурно-мистецьких та конструктивних рішень одnorodинних житлових будівель, а також локалізацію їх на сучасному генеральному плані Луцька можна виконати на основі архівних матеріалів та натурних обстежень збережених споруд. Всебічна їх характеристика виконана за декількома критеріями [6].

За планувальним рішенням садиби Луцька будували за поздовжнім, Г-подібним чи квадратним планом і осьовою системою, одно- чи дво-поверховими. Найчастіше планувальне вирішення виконували на основі архітектурного прийому («хата на дві половини»), при якому вхід до кімнат здійснювався через сіни. За схемами планів садиби поділялися на центричного, анфіладного та коридорного типів. Відповідно до функціонального призначення, приміщення в садибах поділялися на кухню, сіни, спальню, санвузол, кабінет, столову, будуар. Забудову здійснювали у двох напрямках: головним фасадом вздовж червоної лінії вулиці (наприклад, на вул. Б. Хмельницького, 5, 12; вул. Кривий Вал, 16; вул. Суворова, 2; вул. Стрілецькій; вул. Ковельській, 24, 26, 28) та в глибині ділянки (наприклад, на вул. Б. Хмельницького, 10; вул. Горького, 10; вул. Парковій, 7; вул. Шевченка, 1, 27; вул. Кафедральній, 25; вул. Гірній). На основі креслень одnorodинних будинків, що збереглися у Державному архіві Волинської області, автором визначена їх житлова площа, яка коливалася в межах від 24 м.кв. до 71 м.кв., при загальній площі від 44 м.кв. до 101 м.кв. [7, 8, 9] та в межах 100–120 м.кв. при загальній площі від 224 м.кв. до 335 м.кв. [10, 11, 12, 13, 14].

За композиційним рішенням головні фасади здебільшого виконували симетрично витриманими, рідше – зі зміщеною центральною віссю. Їх композиційним центром були портики з колонами або ганочки, які могли бути як відкритого, так і закритого типу (наприклад, садиби на вул. Богдана Хмельницького, 5, 12, 10; на вул. Кафедральній, 25; на вул. Горького, 10; на вул. Парковій, 7 та інші).

Згідно конструктивних рішень садибні будинки виконували дерев'яними, мурованими або комбінованими, поєднуючи при цьому цегляний нижній поверх та дерев'яний верхній. При вирішенні по

вертикалі, дахи однородинних будинків влаштували високими, ламаними, чотирихилими або мансардовими. У випадках будівництва на похилому рельєфі зводили цокольний напівповерх, який призначався як для житла, так і для господарських приміщень. Для підсилення фундаментів будівель, що розміщувалися на заболочених територіях міста, вимощували ділянку дрібним каменем та ґрунтували її палями.

Згідно стильових вирішень фасадів виразність фасадів дерев'яних садиб досягалася за рахунок декоративного різьблення архітектурних деталей. Серед найпоширеніших мотивів декору були геометричні фігури (трикутники, прямокутники, ромби, квадрати, кола). Досить значна увага приділялася оздобленню кутів будівель, які виконувалися у вигляді пілястр із дерева чи цегли. При мурованому вирішенні пілястр стовбур декорувався вертикальними жолобками, при дерев'яному – геометричними фігурами (наприклад, садиби на вул. Ярошука, 9; вул. Б. Хмельницького, 28; вул. Шевченка, 56). Крім того, завершеності фасадам надавали широкі профільовані карнизи, складні високі дахи, вхідні портали, оздоблені дерев'яними колонами, чи закриті ганки (наприклад, на вул. Ярошука, 9; вул. Парковій, 7; вул. Товаровій, 2; вул. Червоного Хреста, 7; вул. Учительській, 4 та не збережені садиби на вул. Лесі Українки, вул. Ковельській, вул. Караїмській, вул. Торговій та вул. Шкільній) (див. табл. 1).

Муровані однородинні будинки Луцька оздоблювалися відповідно до впливів європейської культури на місцеве зодчество. Основними елементами оздоблення, що застосовувались для декорування фасадів, були широкі профільовані карнизи, горизонтальні тяги, колони, пілони, пілястри, арки. Вагоме значення надавалось вертикальному членуванню фасадів, а також використанню ризалітів, ніш, аттиків, вежеподібних прибудов, використанню художніх можливостей цегли, її кладки та кольору.

Найпоширенішими стильовими напрямами у вирішенні фасадів мурованих однородинних будинків Луцька були неокласицизм, цегляний стиль, модерн, функціоналізм. Основними стильовими прототипами – бароко, класицизм та ренесанс. Риси неокласицизму виявлялися в чіткому плануванні внутрішнього простору будівель, симетричній, відносно центру композиції, використанню ордерного декору, портиків із колонами чи пілонами, широких профільованих карнизів (наприклад, на

вул. Б. Хмельницького, 10, арх. О. Лушпинський; вул. Шевченка, 2; вул. Горького, 10; пр. Волі, 57а) (див. табл. 1).

В зазначений період в архітектурну практику активно впроваджувався «цегляний стиль», що відображав мотиви різних напрямів, зокрема риси ренесансу. Зодчими поєднувалася різна фактура стін (тинькована та цегляна); вікна обрамлювалися із використанням геометричних фігур, застосовувалися міжвіконні стійки у вигляді пілястр, влаштувалися широкі профільовані карнизи (напр., на вул. Б. Хмельницького, 12, арх. Тадеуш Садковський [11]; вул. Івана Франка, 2; вул. Гайдамацькій, 3) (див. табл. 1).

Архітектура модерну в однородинному житлі Луцька майже не знайшла свого відображення. Прикладом стилю є садиба на вул. Б. Хмельницького, 5 (арх. Пилип Філіпчук), для декоративного рішення якої характерними є влаштування високого ламаного даху, із центральним трикутним аттиком, вікна із арочним завершенням згруповані по два, центральний портал із арочним завершенням та трикутним фронтоном (див. табл. 1).

У 20-тих роках ХХ ст. на теренах міста розповсюдилися тенденції нового напрямку в архітектурі – функціоналізму. Протягом двох десятиліть на вулицях Луцька з'являлися однородинні будинки, композиційні рішення яких ґрунтувалися на вдало поєднаних геометричних об'ємах з плоскими дахами, чіткими лініями, великими прямокутними вікнами та кутовими заокругленими балконами (напр. на вул. Кооперативній, 1, вул. Офіцерській, 1, вул. Суворова, 2) (див. табл. 1).

Комплексне дослідження тенденцій розвитку однородинних житлових будівель, споруджених на початку ХХ ст. в межах Луцька, дає можливість розробити концепції, які будуть сприяти формуванню житла в сучасних умовах з урахуванням нових соціально-економічних відносин, але із збереженням історичних традицій. Власне, наукові розвідки історично сформованого садибного житла Луцька є необхідними для майбутнього розвитку індивідуальної архітектури на теренах міста, а також уможливають розташовування нового будівництва у середовищі історичних ареалів не руйнуючи їх естетичної цілісності. Необхідно продовжити детальне вивчення елементів екстер'єрів садибного житла Луцька та приділити увагу особливостям інтер'єрів з метою підвищення рівня їх реставрації та реконструкції.

Напрями стильового розвитку одnorodинного житла в Луцьку початку XX ст.

Дерев'яні
одnorodинні
житлові будівлі

Садиба на вул. Торговій, 2
(20-ті роки XX ст.)

Садиба на вул. Шевченка, 56
(20-ті роки XX ст.)

Муроване
одnorodинне
житло:
напрям
неокласицизму

Садиба на вул. Б. Хмельницького, 10
(30-ті роки XX ст.)

Садиба на пр. Волі, 57а
(30-ті роки XX ст.)

«цегляний»
стиль

Садиба на вул. Івана Франка, 2
(рубіж XIX – XX ст.)

Садиба на вул. Б.Хмельницького, 12
1932 р.

напрям
модерну

Садиба на вул. Б.Хмельницького, 5 (фасад та план), 1936 р.

напрям
функціоналізму

Садиба на вул. Офіцерській, 1
(30-ті роки XX ст.)

Садиба на вул. Суворова, 2 (3 поверх
надбудований) (30-ті роки XX ст.)

ДЖЕРЕЛА

1. Пясецький В. Е. Архітектурна спадщина Луцька: особливості формування та збереження // Архітектура, будівництво, інтер'єр, мистецтво – основа Ваших ідей.– Львів, 2004.– № 2.– с. 18–21.
2. Абрамюк І. Г. Шляхетський дворик в забудові Луцька початок XVIII - XIX ст. // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб.– Вип. IV. – Луцьк, 2008.– С. 189–192.
3. Опис Луцького замку за люстрацією 1789 року// Луцьку 900 років. Збірник документів та матеріалів.– К., 1985.– С. 189.
4. Kowalchuk J. Rezydenncje późnobarokowe na Wołyniu // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne.– Zamość, 2004.– Том II.– S. 120–123.
5. Олійник О. П. До розробки типології історичної забудови м. Луцька // Шоста Всеукр. конф. з істор. краєзн.– Луцьк, 1993.– С. 198–199.
6. Абрамюк І. Г. Принципи формування архітектури житла міста Луцька і їх актуальність в сучасних умовах: дис... канд. архітектури 18.00.01.– Львів, 2011.– 262 с.
7. ДАВО, ф.158 (Фонд Технічного відділу), оп.4, сп. 1134 (Справа про нерухоме майно Злоцького Францишика), 23 с.
8. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 1134 (Справа про нерухоме майно Тріппенбах Євгенії), 23 с.
9. ДАВО, ф.158, оп.4, сп.1090 (Справа про садибу Кронштейн Міни), 33 с.
10. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 225 (Справа про нерухоме майно Грума Каца), 108 с.
11. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 269 (Справа про нерухоме майно Цвіка Анджея і Марії), 108 с.
12. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 43 (Справа про нерухоме майно Нуглер Терези і Леї), 52 с.
13. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 35. (Справа про нерухоме майно Куншинов Марії і Міхала), 68 с.
14. ДАВО, ф.158, оп.4, сп. 103 (Справа про нерухоме майно Криштажеб Лейзора і Горандлі), 199 с.

Публікація присвячена проблемі становлення та розвитку однородинного житла в місті Луцьку на початку ХХ ст., а також визначенню його планувальних, конструктивних та стилістичних характеристик. Розкрито особливості, властиві його архітектурі, сформованої в контексті загального розвитку міста та актуальні в сучасному зодчестві. Внаслідок всебічного огляду однородинного житла міста були виявлені планувальні (за формою планів: Г-подібна, квадратна та прямокутна конфігурація планів; за схемою планів: анфіладного чи центричного типу) та конструктивні характеристики (дерев'яні, муровані та комбіновані), а також підтверджено використання принципу спадкоємності історичних архітектурних тенденцій на рубежі XIX – XX ст. Основними стильовими прототипами були бароко, класицизм та ренесанс. Початок ХХ ст. ознаменувався активним використанням їхніх рис та розвитком таких напрямків як неокласицизм, цегляний стиль, модерн, функціоналізм.

A publication is devoted to the problem of formation and development of one-household accommodation in Lutsk at the beginning of the XX century, and also to determination of its planning, structural and stylistic descriptions. Features peculiar to its architecture are exposed, formed in the context of general development of the city and actual in modern architecture. As a result of all-round review of one-household accommodation in the city the planning (on a form plans: L-type, square and rectangular configuration of plans; on the chart of plans: enfilade type or planning is on a center) and structural descriptions (wooden, lithoidal and combined) were educed, and also the use of succession principle of historical architectural tendencies on the border of XIX – XX centuries is confirmed. The basic stylish prototypes were baroque, classicism and renaissance. Beginning of the XX century was marked with the active use of their features and development of such directions, as neoclassicism, the brick style, modern, constructivism.

Сергій Верговський

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ЖИТЛА ПОЛІССЯ

Експедиція на Рокитнівщину, проведена у 1971 р. у складі співробітників Національного музею народної архітектури та побуту України (м.Київ) С. Верговського, С. Смолінського та Л. Орел, дала багатий матеріал для дослідження генези традиційного будівництва на Волині.

Зокрема, в селі Блажове було виявлено хату Мізюкевич Ховрени Степанівни, згодом експоновану в музеї. Хата зведена приблизно у другій половині чи наприкінці XIX ст., але з такими особливостями, що вписуються у прадавні ланки генези будівельних традицій за багато тисячоліть. Зазвичай на Поліссі житла зводять зрубом, з соснового бруса, тесаного на два чи чотири канти, з врубками у «просте вугло» і випусками. Тут же зрубною є лише клітка хати, а сіни закладені дилами у дуже масивні шули з кругляка. Кожна структурна частина хати конструктивно самостійна, і це також є архаїзмом, пам'яттю про ті часи, коли всі будівлі були однодільними (як свідчить археологія), універсальними, зведеними зі збереженням сакральних уявлень про будівлю як священну модель Світу, його подобу (а це, в народній анімістичній уяві була найголовніша вимога, що надавала будівлі якості святителя). Тож конструктивне виділення кожного приміщення як самостійної будівлі і є реліктом давнини, що зберігся не в усіх регіонах України. За цим принципом велика складна будівля створювалась прибудовою однієї будівлі до другої. Особливо це гарно видно на фото загального вигляду села Бігунь, виконаному С. Таранушенком у 1931 р., де дуже довгі будівлі складені з приставлених одна до одної кліток, утворюючи довгу будівлю [1, с. 344].

У хаті Мізюкевич Х. С., що складається з хати і сіней, функція комори займає частину приміщення, утвореного тристінком сіней і не становить окремого приміщення. І ці ознаки комори як частини конструкції сіней зберігає окремий тип тридільного планування, коли комора не приставляється до сіней окремим зрубом, а виділяється перегородкою у великому тристінку сіней.

Дане житло демонструє саме цей тип генези тридільного планування з дводільного, коли виділення комори відбувалось засобами функціонального розподілу чималого, окремого приміщення сіней, що є самодостатньою в сакральному відношенні

будівлею, на відміну від вузьких, приставлених до хати не як самостійна сакральна структура, а як притула до клітки хати і на відміну від сіней як продовження даху комори до клітки хати.

Другою важливою особливістю хати є те, що сіни, на відміну від зрубної клітки хати, мають сошну конструкцію і є самостійною будівлею зі своїм окремим дахом і несучими конструкціями. Це реліктова риса. Адже у процесі генези будівельної культури новіші традиції, що виникали на розвитку попередніх, опановували передусім житло. Давніші прийоми, як правило, конструктивно простіші, такі, що не потребували досконалих металевих деревообробних інструментів, залишались у традиціях, так би мовити, другорядних, тимчасових, господарських, сезонних будівель. Саме тому сошні конструкції, що передували традиціям зрубу, застосовують широко у господарських будівлях, в той час як житло тут виключно зрубне. І це суперечить поширеному серед дослідників традиційного будівництва уявленню (В. Самойлович, П. Юрченко), що генетично давнішою є традиція зрубу.

Цей погляд не підтвердився. Насправді, на нашу думку, все виявляється навпаки: каркас генетично передував зруб, який став заключним етапом розвитку традицій каркасного будівництва, тобто розвитку традицій зрубного ошепу, як складової сошних стін, як опори для кроков піднятих на висоту сошних стін. І етапи цього розвитку бачимо від клунь з сошними стінами з одним вінцем ошепу, до сошних хат з подвійним ошепом, конструкціями сволоків, стель.

У тимчасових будівлях зберігся найпростіший прийом влаштування зрубу без врубок – на трьох кілках, як у огорожах, але з заповненням пустот, з перев'язкою вінців. Це один з прикладів шляхів генези зрубу у колі традицій каркасного будівництва. Але й у самих традиціях каркасного будівництва існують розвинені прийоми фахверку з точними складними врубками і гарами, та поряд існують і архаїчніші традиції сох з розсішками, у які кладуть деревину без жодних врубок, а соха моделює сохатого тотема (оленя, лося). Такі ж генетичні варіанти й у способах заповнення стін з варіантами плетіння, обмазок, загат. Та для закидки дилами потрібно довбати у сохах-шулах гари, і тут потрібні

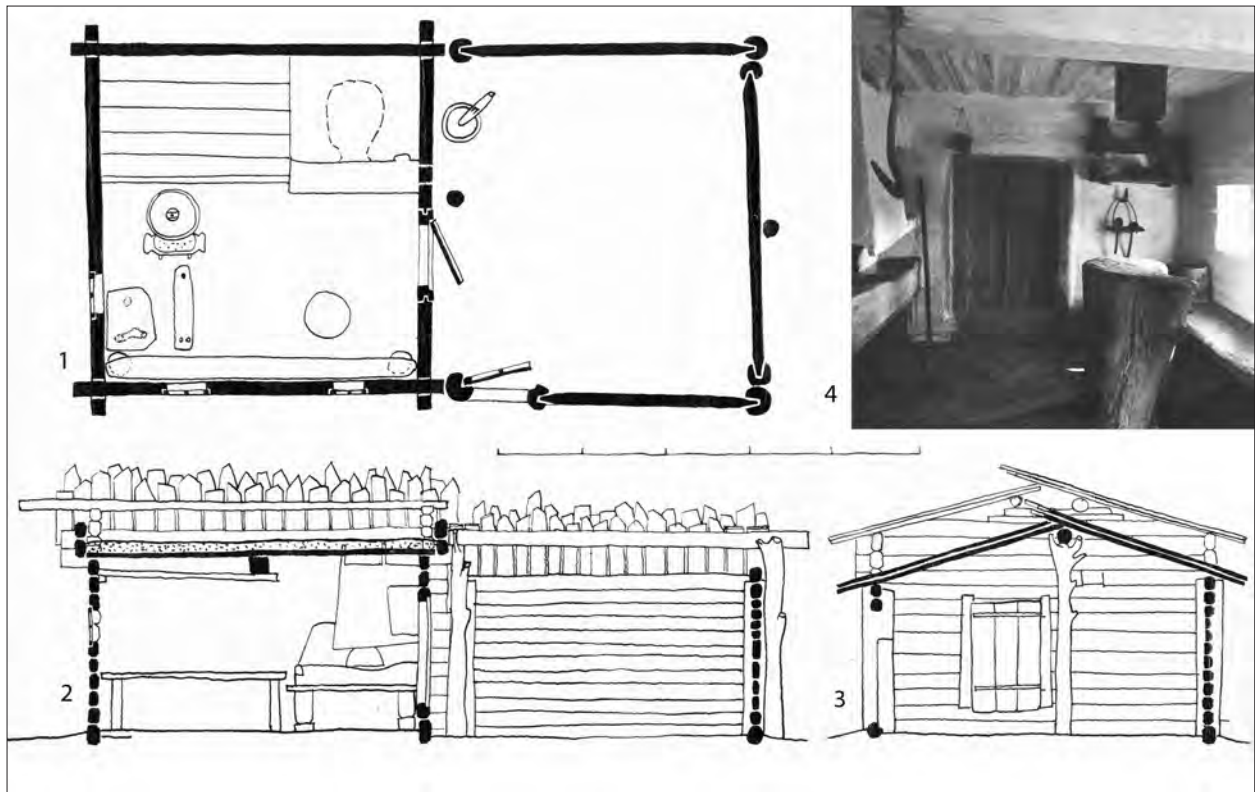

Рис. 1. 1-4. Хата с. Блажове. Креслення та фото в експозиції музею.

металеві інструменти, особливо на кутових шулах, в яких два пази сходяться під прямим кутом. І при неточному виконанні, чи надто великому заглибленні внутрішня частина шули між гарами може просто випасти.

Але, виявляється, і тут спадщина зберегла архаїчніші прийоми, що дозволяли виконувати конструкції взакидку ділями навіть у добу, коли не було досконалих металевих інструментів. Саме такі шули у сінях хати Мізюкевич Х., вони масивні і кожна з одним пазом, натомість на кожному куті стоять по дві шули. Тож і тут, у застосуванні шул бачимо дуже архаїчний, досі не фіксований науковцями прийом, що свідчить про генезу традицій стінових сох-шул. І цей, дуже великий архаїзм поєднано зі зрубною кліткою хати, в'язаною з соснових двохкантових брусів, з врубками у «просте вугло» виконаними поперечною пилкою, та випусками. Тобто поєднуються прийоми, виникнення яких віддалене один від одного на десяток тисячоліть.

Архаїчним є й прийом облаштування сінешніх дверей «бігуном», як то зазвичай тут роблять у хлівах, токах і повітках. Особливістю сінешніх дверей є й відсутність стелі, що пов'язано з їх генезою від накритего покрівлею простору, а не приміщення зі стелею. Проте ця риса поширена на обидва прийоми приєднання до хати додаткових приміщень – і тристінком, і кліткою через сіню. В обох випадках

сіню не мають стелі, що є свідченням архаїзму і пам'яттю про будівлю без стелі. Тож тут по стінах одразу йде покрівля з коленої дошки – драни, укладеної на два схили по стінах і поздовжньому прогону, встановленому на двох сохах. Сохи стоять на поздовжній осі, одна при хатній стіні, друга ззовні сінеш при стіні. Щоправда, зовнішня соха була відсутня, а власниця розповіла, що вона колись була, але підгнила.

На час дослідження прогон даху спирався на випадкову підкладку, встановлену на верхній вінець (ощіп) стіни та вцілілу соху при хатній ятіні, яка була укорочена. Укоротили нижню частину сохи над підлогою, не перекопуючи окоренок, на який і сперлась верхня частина сохи. Так було понижено прогон, первісна висота якого невідома, але за спогадами власниці вона не була значною. Вікон у сінях немає. Клітку хати зведено з тесаного на два канти бруса, придертого понизу до нижнього бруса і укладеного на мох. Вінці в'язані врубками у «просте вугло» з випусками. Така врубка є варіантом врубку в чашку, коли деревина вибирається і зверху і знизу десь по четверті висоти вінця. Вона поширилась при застосуванні поперечної пилки, яка радикально спростила виконання такої врубку. Тож ця врубка є певною мірою датуючим елементом, що локалізує будівлю десь у другій половині чи й кінці XIX ст.

Тиблів між вінцями немає. І це також певною мірою є реліктом, пам'яттю про зруби з кругляків, коли вінець придирався жолобом до круглої поверхні сусіднього вінця. При таких драчках вінець вагою верхніх конструкцій втискувався з силою у такий жолоб і це запобігало його боковим зміщенням і не потребувало тиблів посередині вінців. Саме пам'яттю про цю давню традицію і є придирання двохкантових вінців так як кругляків – жолобом і відсутність тиблів між вінцями.

Суто поліською є також традиція не мащених ззовні дерев'яних стін. Проте всередині хата мащена й білена, тож традиції мащеного дерева тут, як і по всій Україні, відомі.

Стеля – з нетовстих колених дошок, укладених поздовж на зруб і поперечний сволок-дід. Стеля потребує утеплення і це робиться подібно до лісо-степових районів, але не глиною, а піском, який насипається на стелю, іноді досить товстим шаром. Від розсипання на чоло і напільну стіну, пісок утримується поздовжніми вінцями, які врубуються вище сволока. Через таку функцію, вони навіть мають назву «запісочники». Зазвичай, у ці вінці врубуються крокви, проте тут їх немає.

З причілка і над сінешною стіною хати, на випусках запісочників, врубуються бруси – своєрідні поліські подоби дармовисів, відомих у житлах мало не всієї України. Саме в них і упираються випуски поздовжніх дошок стелі, що лягають на верхні поперечні вінці хати. Тож ці бруси також запобігають розсипанню піску зі стелі на причілки.

Хата, як і сіни, крита коленими дошками, спертими на поздовжні запісочники і два поздовжні прогони, укладені по «гребеню» даху на поперечних підкладках, встановлених поверх стелі над причілковою й сінешною стінами хати. При цьому нахил покрівельних дошок хати і сіней однаковий, лише на різній висоті, сінешний дах розміщений нижче. Можливо, коли сохи сіней не були укорочені, нахил дошок даху був дещо більший, скажімо підкладки під прогони мали ще один брус, але принцип залишався, тут немає ні ключів, ні крокв, ні врубів від них.

Згодом, коли хата стала експонатом музею, але ще не була встановлена, з'ясувалось, що її обстежував відомий дослідник традиційного будівництва Полісся Архип Данилюк, який висловлював нам свої міркування і припущення щодо первісного вигляду хати, які він формував за інформаціями якогось чоловіка. За цими інформаціями дах хати був на «дідках», але згодом деградував до нинішнього примітивнішого стану. Це припущення було уважно перевірене за матеріалами вже перевезеної,

але ще не встановленої хати. Хоч вінці і були в поганому стані, проте огляд верхнього вінця причілкової стіни переконав, що врубки від дідка тут не було. Не було врубки і в дармовисі. У дошках стелі також не виявлено слідів «дідка», вирізів, укорочень тощо. Тож версія не підтвердилась. Може до такого твердження спричинились сохи сіней.

Згодом, знайомство з варіантами врубів «дідків» переконало, що ця традиція має різні варіанти. Зокрема це стосується й захисту горища у току і хліві. Для цього у дідках вибрано по боках гари і в них закладено дошки фронтона-«фіціята», другими кінцями вони тибльовані до ключів даху.

У хаті Мізюкевич Х.С. застосовано прийом з дармовисами, поширений чи не по всій Україні при дахах на кроквах, але крокв тут не було. Це, певно, архаїчний прийом, архаїчний навіть в колі сошного будівництва, випрацьований в традиціях застосування крокв, можливо саме у земляночному варіанті з гостроверхими дахами, описаними Ібн Русе, коли деревини для упору крокв ставили за межами ями: «В их стране холод до того силен, что каждый из них выкапывает себе в земле род погребя, к которому приделывает деревянную остроконечную крышу наподобие христианской церкви, и на крышу накладывают землю. В такие погребя переселяются со всем семейством» [2, с. 388].

Пам'яттю про заглиблене житло є і плоска, засипана піском стеля на поперечному сволоку, як то буває у льохах. Перегукується з присутністю дармовисів, що перекривають торці поздовжніх дошок стелі і поширений на Волинському Поліссі, відомий з попередньої експедиції 1970 р., так званий «пруський» дах. Це, коли крайня пара крокв двосхилого даху врубуються у випуски («роговики») поздовжніх вінців перед дармовисом. Саме до цих крокв з горища тиблюють дошки фронтона-«фіціята». В такому випадку вони передньою площиною стають врівень з дармовисом. Над таким фронтоном, на випусках лат лаштують вітрові дошки з зооморфними чи орнітоморфними випусками і це створює характерний і неповторний регіональний тип будівлі.

В коло цих явищ цілком задовільно вписується існуюче рішення даху хати з підкладками під два поздовжні конькові прогони. Це надзвичайно архаїчне рішення, до речі поширене у будівлях, які не встигли з певних причин завершити (експонована в садибі стебка с. Юрове, яку син власниці не встиг добудувати через призов до армії і застосував відомий простіший прийом з підкладками та коньковими прогонами, на які укладено колени

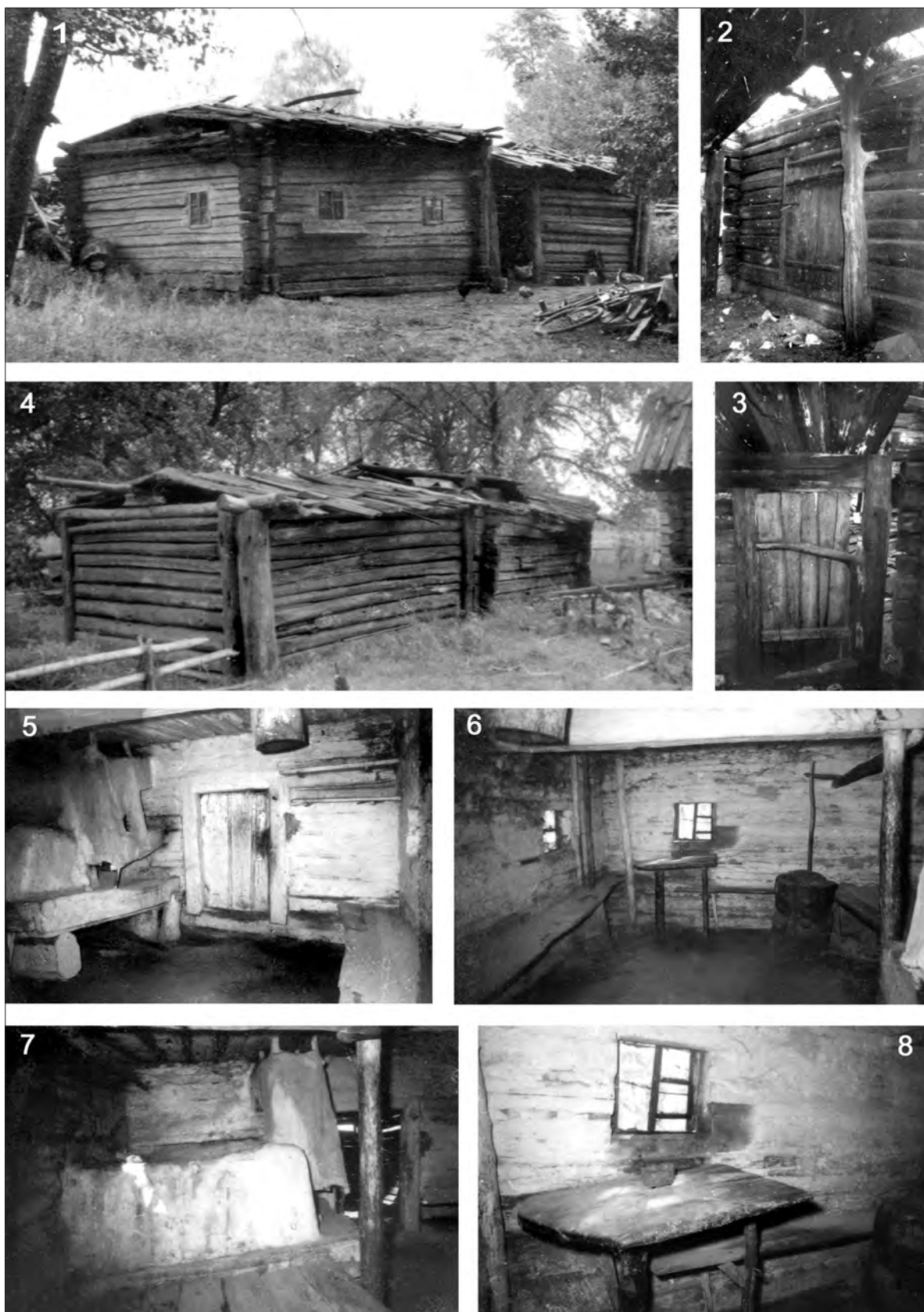

Рис. 2. Хата с.Блажове, фото перед розборкою хати. 1.Загальний вигляд чола і причілка. 2.Сіни, дах на сохах. 3.Сінешині двері на бігуні. 4.Загальний вигляд з задвірків. 5.В хаті коло печі, дверей, мисника та світача. 6.В хаті на покуті. 7.Піч, вигляд з полу. 8.Стіл на сішках на покуті.

дошки покрівлі). Було виявлено і таку ж кузню, яка не збереглась.

За комплексом названих ознак хату було запропоновано перемістити до музею як унікальне свідчення реальних процесів співіснування в межах однієї пам'ятки кількох етапів генези будівельних традицій.

І цей дивовижний набір різноетапних явищ процесу генези будівельних традицій, передусім житла, бачимо і в обладнанні хати. Особливістю хати є її невеликі розміри і це позначилось на плануванні, а саме на відсутності причілкової лави. Це викликано тим, що розміри полу визначаються не розмірами приміщення, а зростом людини, що зумовлює довжину спального місця. Такі ж вимоги і для печі, яка також є спальним місцем, ще й до того ж «бочки» (склепіння) і челюстів мають бути певних розмірів, за якими можна готувати страву для родини. За цих обставин піч і піл зайняли стільки місця, що стіл мусили присунути прямо до причілкової стіни і для причілкової лави не залишилось простору. Невеликий простір між столом і полом зайняли стаціонарно встановлені жорна з кайдуба і «клопотом», закріпленим у бруску, задовбаному в жердку перед полом. Через брак місця тут немає традиційного стола, навіть тих мінімальних розмірів, які зустрічались у архаїчних формах – виготовлені як ослони, з вузької довгої дошки з шпугами, в які вставлені і заплішені ноги стола. Відповідно до вузької стільниці тут поширений дуже вузький настольник в одну пілку, як рушник (а Київщина навіть зберегла поняття «настольний рушник»). Через неможливість встановлення навіть такого традиційного стола, тут бачимо винятковий за генетичним типом приклад стаціонарно встановленого стола. Стіл тут виготовлений з однієї короткої коленої, дошки-стільниці, встановленої на сішках, закопаних у долівку. Більше того, через тісноту один кут дошки стесаний. Такий же архаїчний тип і ослона, що стоїть традиційно перед столом. Замість двох ніжок тут задовбано розсішок, а дошка ослона з ніжкою-надібком. Чільна лава з тонкої коленої соснової дошки, встановленої на торчах. Дошка має численні сліди побутування: сліди ножа, яким кришили на лаві зілля, гнізда на гребені, з яких прями тощо. Лава йде від стіни до стіни.

Прикладом архаїчності є й мисник – це просто полиця на кілках.

Щодо печі, то попри значні архаїзми й приналежність будівлі до XIX ст., коли ще було багато курних хат, піч має комин, виведений у каглу. Складена піч на зрубі підпіччя, дощатому поду, набито-му глиною з каменями та глинобитною «бочкою»

з челюстями та чирінем. Комин підвішений до стелі, крізь яку пропущено чотири бруси, зв'язані з брусками шиї, плетений лозою і мащений.

Новизна й архаїка також у освітленні хати. Для вечірньої роботи її освітлюють «лучником» або «світачем» – невеликим довбаним «жлуктом» прикріпленим до отвору у стелі проти печі ближче до чільної стіни і поперечного сволока. Під цим пристроєм зазвичай на гачках вчеплено «залізо» – невеликі ковані ґратки, на яких і спалюють лучину, або й ставлять під пристроєм змащений глиною пеньок, на якому й палять лучину, а дим виходить крізь кайдуб світача на горище. Варіантів таких пристроїв на Поліссі фіксовано кілька і їх згодом реалізовано в експозиції.

Денне освітлення звичайними вікнами з рамами і скляними шибками. Одне вікно на причілку, два на чолі. Але й тут знаки часу і давні традиції поєднались. Передусім тут відсутні лутки, а рами вставлені у паз, вибраний у вінцях зрубу ззовні, поряд з віконним отвором, який займає кілька вінців по висоті. Відсутність віконної лутки є реліктом давньої традиції, коли віконний отвір, пристосований до традиції зрубу, виконувався горизонтальним, щоб розміститись у двох сусідніх вінцях. Бачимо, що ця традиція утримувалась навіть, коли вінці були невисокими, а пройом пере-різав один чи два вінці. Становить інтерес і рама, в'язана по кутах складною врізкою, з імпостами, не врізаними у раму, а вставленими у паз, рухомими, розрахованими на шибки різного розміру. Вони не прирізались відповідно до розмірів, заданих рамою, а навпаки, рама з плаваючими елементами ощадливо обжимала кожен шматочок рідкісного і дефіцитного у минулому віконного скла. Особливістю є те, що четверть на раму вибиралася ззовні стіни, як то робиться у вікнах з лутками, а не зсередини, як то робилося при вікнах без луток, коли на внутрішній поверхні стіни облаштовували паз для дошки-волока-засувки, якою засовували віконний отвір. Зсередини довбали і четверть на віконну раму з шибками, які були у побуті поряд з дощатими засувками. Ці особливості характеризують певний контекст розвитку традицій вікна у XIX ст. і локалізують досліджувану хату.

Все назване надає будівлі особливої цінності як приклад поєднання давніх традицій з новішими, що народжуються у минулому і розвивають його якости. Будівля зберігає пам'ять про всі етапи генези будівельних традицій, які прийшли до будівельників хати через механізм успадкування й передачі наступним поколінням всього, що було з

культурного поля минулого закладено у комплекс традицій.

Хата Мізюкевич Ховрени Степанівни стала першим документальним свідченням генетичної природи явищ народної культури, а не соціальної, як то було прийнято в ідеологічних уявленнях того часу, коли кожному соціальному становищу з прагматичних потреб виростали свої неповторні культурні вияви. Реальні пам'ятки спростували це. Насправді основою процесів розвитку є існуючий комплекс традицій, включаючи їх сакральну природу і мотивацію. Нове явище співіснує з явищами попередніх епох, які відходять на другий план

культури, але залишаються основою, підґрунтям новіших явищ, зберігаючи незмінність засад. Механізмів виведення явища з традиції нема. Тож реальна традиційна культура є не монокультурою, а комплексом введених у культуру явищ, що проходили культурні попередники спільноти у своєму розвитку, що може перерватись лише деструкцією суспільства. Тож глибина культурної пам'яті традиційної спільноти може сягати навіть витоків культури людства, і кожна пам'ятка має конкретну щодо пам'яті культури інформацію і це демонструє досліджувана хата.

ДЖЕРЕЛА

1. Нариси історії архітектури Української РСР – К., 1957.– 559 с.
2. Новосельцев А. П. Восточные источники о вос- точных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.– М., 1965.– С.387–389. С.388.

В статті розглядається пам'ятка народної архітектури – хата XIX ст. із с.Блажове, яка була виявлена в експедиції на Рокитнівщину і нині експонується в Національному музеї народної архітектури та побуту України. Детальний аналіз конструкції та внутрішнього обладнання хати дозволяє простежити етапи генези будівельних традицій житла.

The article considers a monument of folk architecture – a hut of the XIX century in the village Blazhove, which was discovered during an expedition to Rokytniv region and is now exposed in the National museum of folk architecture and everyday life of Ukraine. The detailed analysis of the construction and inner design of the hut allows to trace the genesis periods of the housing building tradition.

Богдан Колосок

ДАВНІ ЗОБРАЖЕННЯ ХРАМІВ ЛУЦЬКА

Доводилося писати про досить рідкісне для інтер'єрів православних храмів явище – зображення конкретної церкви на іконостасі Гнідавського Пантелеймонівського храму [1]. Для римо-католицької традиції зображення існуючих, або колись існуючих храмів і монастирів на іконах та стінах – досить звичне явище. Про знахідку зображення панорами Луцька та тринітарського монастиря на іконі святого Ігнатія писав Збігнев Ревський [2]. Аналіз цієї панорами здійснювався нами в багатьох працях про Луцьк. Сюжет ікони вказує на її походження з монастиря тринітарців. Невідомо, скільки давніх зображень Луцька і його храмів загинуло.

Важливим джерелом про давні Луцькі святині є кольорові розписи в ризниці колишнього єзуїтського костельу святих Петра і Павла. Їх там є

чотири. Це костьоли тринітарців, бернардинців, домініканців і кармелітів. Про розташування в ньому розписів, ікон, різьблення, надгробків, епітафій та інших художніх творів розповідалося в праці «Знайомство з луцьким костюлом св. Трійці та св. Петра і Павла» [3] (рис. 1).

При аналізі вказаних розписів виникає низка питань. Серед них: чому були обрані ці чотири об'єкти; чому вони намальовані саме в таких ракурсах; що послужило основою сюжетів; чому ігнорували споруди монастирів, сусідніх з бернардинським і домініканським костьолами; які існували інші давні зображення цих чотирьох костьолів; що вплинуло на порядок розміщення розписів; як вони датуються?

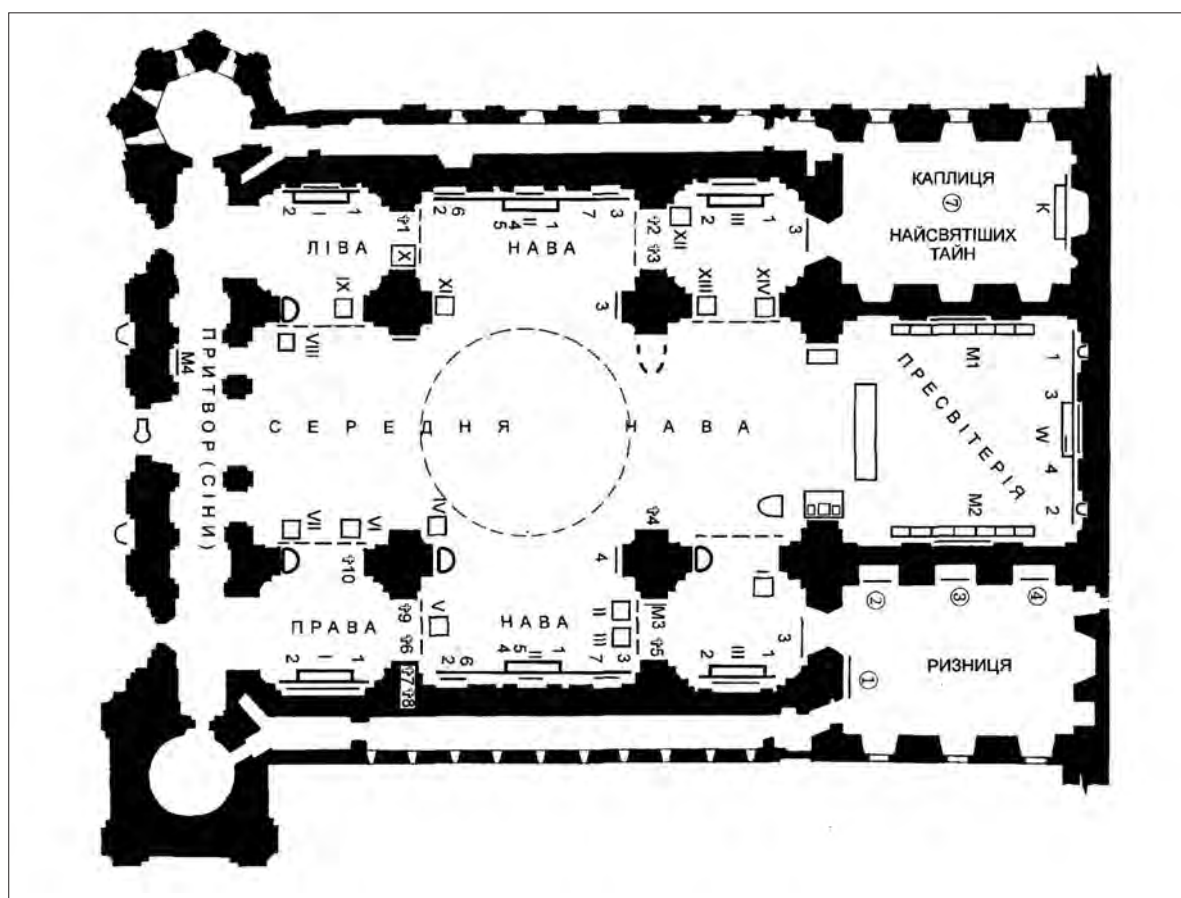

Рис. 1. План першого поверху костельу єзуїтів з позначками про розташування художніх творів. Склад Б.Колосок.

Рис. 2. Ризниця луцького костьолу єзуїтів.
Фото IS PAN в Варшаві.

Перед аналізом існуючих давніх зображень чотирьох вказаних костьолів коротко нагадаємо про історію спорудження орденами комплексів споруд в Луцьку.

На фото ризниці [4] (зліва) бачимо ніші з розписами домініканського і кармелітського монастирів. Зображення бернардинського і тринітарського монастирів залишилися поза кадром зліва і за спиною фотографа (рис. 2).

Тринітари заснувалися в Луцьку в 1717 р. Протягом 1718–1720 рр. на місці переданої їм Михайлівської церкви ними був зведений частково дерев'яний, частково мурований монастир. 1720 р. заклали наріжний камінь нового мурованого костьолу, а 1729 р. освятили нову святиню в ім'я святого Михайла Архангела і Повернення святого Павла Апостола. Дерев'яну дзвіницю замінили мурованою аж після 1818 р. Оздоблення костьолу продовжувалося до 1746 р., коли інтер'єр костьолу здобув поліхромічні сюжетні розписи [5], які потім доповнювались або переписувались, зокрема талановитим Яном Прехтлем. 1777 р. відбулося чергове освячення костьолу [6]. Можливо, така необхідність виникла у зв'язку з пожежами, яких зазнавали усі луцькі храми. З приходом російської влади монастир швидко понівечили. Костьол розібрали у 1862 р. [7].

Найдавніше зображення тринітарського костьолу знаходиться на портреті фундатора монастиря Павла Майковського, померлого 1739 р. [8]. На ній порівняно добре з архітектурними деталями видно головний фасад костьолу. Силуетом зображений дах з вежею (рис. 3).

До середини XVIII ст. відноситься ікона святого Ігнатія [9]. На ній показано увесь архітектурний комплекс тринітарців з висоти польоту птаха, що знаходиться над рукавом Стиру – Глушцем. Комп-

Рис. 3. Зображення костьолу тринітарців на портреті його фундатора Павла Майковського.
Фото Б.Колоска.

Рис. 4. Зображення монастиря тринітарців з костьолом на іконі святого Ігнатія з середини XVIII ст.
Фото Б.Колоска.

лекс складався з П-подібного в плані монастиря, внутрішній двір якого замикався костьолом. Обидва зображення засвідчують багатий бароковий декор костьолу. Аналіз обох зображень виконаний Б. В. Колоском (з корисними доповненнями Єжи Ковальчика) [10] (рис. 4).

Існує зображення тринітарського костьолу і монастиря, що дуже подібне до існуючого розпису в костьолі єзуїтів. Обидва цікаві тим, що комплекс на них показаний з північно-західного боку. Це дало змогу художнику (або художникам) показати головний і північний фасади костьолу, північний і західний фасади монастиря, дзвіницю перед ними і браму. На фасадах костьолу не бачимо барокового декору (відомого з портрету П. Майковського), який замінений класицистичним. Проте бароковий декор і високий дах зберігається у монастиря. Наявність мурованої дзвіниці свідчить про виконання обох творів вже після 1818 р. Перший твір виконаний художником, не знайомим з правилами побудови перспективного зображення архітектури. Вадю перспективи насамперед на ньому видно в тому, як зображена мурована огорожа з брамою. Заслугою цього автора є значна увага до архітектурних деталей. Ретельно промальовані архітектурні профілі, є багато деталей на дзвіниці та брамі. На останній видно статую святого в ніші, рисунок дерев'яних дверей. Фотографія цього твору публікувалася А. Войничем [11] (рис. 5).

До відмінностей розпису в костьолі єзуїтів від попереднього зображення відносяться, крім правильнішого застосування знань про перспективу, інше розташування сигнатури над дахом костьолу, що також вказує на різне походження малюнків,

Рис. 5. Зображення костюлу і монастиря тринітарців, що послужило основою для розпису в костюлі єзуїтів.

Рис. 6. Зображення комплексу тринітарського монастиря. Розпис в костюлі єзуїтів до реставрації.

Рис. 7. Зображення комплексу тринітарського монастиря. Розпис в костюлі єзуїтів після реставрації. Фото Б.Колоска.

різних їх авторів. Безумовно, що зображення з правильнішою перспективою є більш пізнім. Фотографії розпису різних років свідчать про періодичну його реставрацію. Нижче бачимо розпис тринітарського костюлу і монастиря в костюлі єзуїтів до останньої реставрації та після неї (№ 1 на плані ризниці) (рис. 6, 7).

Комплекс тринітарського монастиря (зліва) серед забудови Луцька середини XIX ст. зафіксований на рисунку О. Лещинського. Панорама малювалася з західного високого берега річки Стир (рис. 8).

На зарисовці Ю. І. Крашевського монастир з костюлом показаний з південно-західного боку, з сусідньої ділянки. На ній на передньому плані лежать колоди, трохи далі по середині намальовані руїни якоїсь споруди, а зліва – хата з сіньми. За ними весь простір перетинає мурована огорожа, за якою видно дерева різних порід, а за ними проглядається архітектурний комплекс. Деревяні перекиваються перший поверх монастиря, а костюл аж до верхів, що напроти бічних нав і головного фронтона. Твір Ю. І. Крашевського ним не анотований. Проте огорожа з зеленим масивом перед західним фасадом (ці ж дерева видно на розписі), об'ємно-просторова структура, інші елементи будови дають підстави вважати зображений комплекс тринітарським монастирем у Луцьку. Деяка схематичність в зображенні верхів костюлу, їх асиметричність і те, що права вежа перекиває щипець північного фасаду монастиря можна віднести на неувважність автора і ескізний характер його твору (рис. 9).

Історія луцького монастиря ордену бернардинців розпочалася з 1645 р., коли їхні ченці отримали фундуші, в тому числі від польського короля Владислава IV. Будівництво розпочали з дерев'яних споруд, потім воно стало комбінованим з цеглою і завершилось мурованим. Нинішні споруди – це п'ятий комплекс.

Найдавніше зображення бернардинського монастиря з костюлом відноситься до середини

XVIII ст. Схоже, що на ньому – проект, за яким здійснено було лише підковоподібний монастирський корпус. Будівля костюлу завершена за іншим проектом – архітектора Павла Гіжицького (1692–1762). Костюл закінчили 1789 р., освятили 1792 р. Монастир «оставлен за штатом» 1842 р., а ліквідований остаточно 1853 р. Перебудований під собор у 1877–1879 роках, освячено 1880 р. [12] (рис. 10).

Опублікований П. М. Батюшковим у 1868 р. малюнок (літографія А. Багрова) [13] виконаний в зв'язку з оголошеним конкурсом на перебудову костюлу в православний собор. На ньому ще не похилилася сигнатура (вежа над дахом), над входом в середню наву можна розгледіти герб ордену (?). Східний кут споруди видно повністю, не так, як в наступних малюнках. Ігнорована наявність монастиря, що огинає підковою костюл (рис. 11).

Гравюра, опублікована 1872 р. в журналі «Tygodnik ilustrowany» [14], містить ряд відмінностей. Сигнатура вже похилена. Над входом зображено не герб, а постать, що сидить. Вона схожа на жінку з лірою в руці. В гравюрі теж ігнорована наявність монастиря (рис. 12).

На фотографії розпису костюл малювався з тієї ж точки, що обидва попередні. Живопис має дефекти (плями), які свідчать, що він не є свіжим і зберігався не в належних умовах. Сигнатура над дахом ще вертикальна, проте рельєф над входом подібний до зображеного на гравюрі. На малюнку помітні подібні вади в перспективі (карниз другого ярусу головного фасаду має бути більш похилим вліво), як ще мало місце в малюнку Тринітарського комплексу (рис. 13).

На тому ж розписі після реставрації (№ 2 на плані ризниці) вже відсутня рельєфна постать над головним входом. В нижній частині живопису міститься два рядки тексту з інформацією про заснування і скасування монастиря (рис. 14).

Рис. 8. Тринітарський костьол з монастирем і Верхній замок. Фрагмент панорами міста Луцька середини XIX століття. Рисунок з натури О.Лециньського.

Рис. 9. Тринітарський костьол і монастир у Луцьку. Малюнок Ю.І.Крашевського.

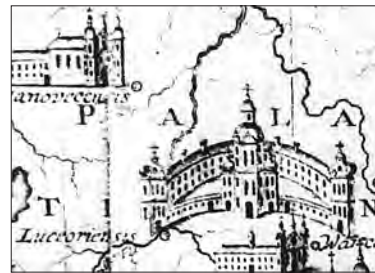

Рис. 10. Бернардинський кляитор символізує Луцьк (Luceoriensis) на мапі "Tabula chorographica Provinciae Russiae" (1753-1783).

Рис. 11. Малюнок бернардинського костьолу, опублікований 1868 р. в «Памятниках русской старины в западных губерниях империи».

Рис. 12. Бернардинський костьол на гравюрі з журналу «Tygodnik ilustrowany» 1872 р.

Рис. 13. Бернардинський костьол у Луцьку. Розпис в костьолі єзуїтів до реставрації.

Рис. 14. Бернардинський костьол. Розпис в костьолі єзуїтів після реставрації. Фото Б.Колоска.

Рис. 15. Бернардинський монастир з костьолом в Луцьку. Фото Ю.Сушинського.

Подібні зображення костьолу опублікували А. Войнич [15] та М. Орлович [16]. На них також немає постаті над входом, але сигнатура похилена.

З рідкісної точки, з північного сходу, зробив фотографію Бернардинського комплексу Ю. Сушинський, що опублікована А. Войничем [17] в журналі «Złisz» та іншими видавцями. Під час зйомки сигнатура вже була похилена, але перебудову костьолу під православний собор ще не розпочато. Фотографія також фіксує стан монастиря та мурованої огорожі навколо території бернардинців (рис. 15).

Появу домініканців у Луцьку деякі науковці відносять до XIII ст. Значні привілеї вони отримали від польського короля в 1375–1387 рр., що дало їм змогу збудувати у Луцьку при Татарській вулиці дерев'яну каплицю, а потім костьол Успіня Богородиці. З 1390 р. орден отримав від короля Ягайла і його брата великого литовського князя Вітовта низку поселень і право на осілість в місті. На ці пожертви вони вимурували на березі Стиру, в південній частині міста на острові, поруч з палацом Вітовта великий комплекс монастиря з костьолом.

Рис. 16. Домініканський костьол (вдаліні, справа від Верхнього замку). Малюнок К.Войняковського 1797 р.

Рис. 17. Домініканський костьол. Фрагмент панорами Луцька. Фотографія.

Рис. 18. Домініканський костьол. Фрагмент гравюри з книги Е.Рачинського. 1814 р.

Рис. 19. Домініканський костьол. Фрагмент гравюри Вагнера. 1820 р.

З часом виникла потреба в більшому костьолі і житлових приміщеннях, які збудували поруч, розширивши комплекс в західному напрямку. Після численних пожеж комплекс щоразу відроджувався, набуваючи нових рис. Останні перебудови він набув після пожежі 1781 р., коли йому надали класицистичних ознак. Після приєднання Волині до Російської імперії католицький домініканський монастир став приреченим на руйнування. Проте якийсь час ще була можливість, в разі потреби, його ремонтувати. Після пожежі 30 серпня 1830 р. ремонт будівлі продовжували до 1837 р. Після пожежі 1845 р. його вже не було кому відбудовувати.

Домініканський комплекс привертав увагу багатьох художників. Найдавнішим з відомих нам зображень належить К. Войняковському (1797). Поруч з замком на ньому видно високу вежу з короткою прибудовою, що має трикутний фронтон (рис. 16).

Фотографія головного фасаду костьолу підтверджує правдивість зображення К. Войняковського. Хоча на ній вже немає вежі, вона фіксує над західною бічною навою надбудову з високим двосхилим дахом і відповідним йому трикутним фронтоном (рис. 17).

Деяко інший профіль нави костьолу на гравюрі з книги Рачинського (1814) [18] і гравюрі Вагнера (1820), де вона видовжена і не має трикутного фронтона (рис. 18, 19).

Детально промальована архітектура костьолу на малюнку М. Кулеші (1852). На ньому добре видно базилікальний обрис трьох нав і пластику вежі костьолу (рис. 20).

Роком публікації малюнку М. Кулеші датуються обмірні креслення костьолу, виконані інженер-підполковником Єжиковим. Вони підтверджують

документальність і детальність малюнку М. Кулеші і, разом з тим, фіксують втрату костьолом завершення його вежі (рис. 21).

Значно збагатив інформацію про споруди домініканців Наполеон Орда. Малював він їх з півдня, з відкритих просторів заплави річки Стир. Крім руїн вже відомих за іншими джерелами руїн костьолу без даху і завершення вежі, на малюнку показано руїни давнішого сусіднього костьолу та інші житлові та господарські споруди, а також, можливо, руїни палацу Вітовта. Хоча зображені руїни, проте і вони вражають монументальністю архітектурного комплексу (рис. 22).

Рис. 20. Домініканський костьол (за В'їзною вежею Верхнього замку). Фрагмент малюнка М.Кулеші. (1852).

Рис. 21. Домініканський костюл. Головний фасад. Обмірні креслення 1852 р.

На гравюрі Дронжкевича, опублікованій в журналі «Tygodnik ilustrowany» 1872 р., сюжет Наполеона Орди доповнений човном, що пливе по річці Стир (рис. 23).

З більш західної точки зроблена фотографія Шиллера, опублікована А. Войничем [19]. На майже фронтальному зображенні монастиря добре видно структуру фасаду, місце розташування оголених (без даху) коминів. Цінною є також візуальна інформація про архітектуру апсидної частини костюлу і західних прибудов до нього (рис. 24).

Рис. 23. Домініканський монастир з костюлом на гравюрі Дронжкевича, 1872 р.

Рис. 24. Домініканський костюл з монастирем. Фото Шиллера.

Рис. 22. Руїни домініканського костюлу і монастиря в Луцьку. Малюнок Н. Орди (1862-1876).

Доповнює сюжет Наполеона Орди фотографія, виконана, можливо, з човна, з південного заходу від комплексу. Особливо цінним тут є зображення будівель комплексу вздовж Стиру. Загальний стан споруд гірший, ніж на попередніх зображеннях (рис. 25).

Яна Конопацького чомусь не цікавили споруди, розташовані з заходу півдня від костюлу. На його акварелі, виконаній 1878 р. з заходу, від синагоги показані руїни костюлу і монастиря. На обох спорудах нема даху, вікон. Над монастирем стирчать комини. Західний фасад монастиря і частина корпусу зруйновані – нема коридорних стін (рис. 26).

Сюжет розпису в костюлі єзуїтів, присвячений домініканському костюлу, відрізняється від усіх попередніх. На ньому показаний східний фасад костюлу з розвернутим на глядача його першим ярусом. Цей засіб довільної трансформації архітектурного твору вказує на неосвіченість живописця, який все ж мав досвід малювання. На фотографії розпису до його реставрації видно дефекти живописного шару (рис. 27).

Реставрований розпис не містить помітних графічних змін (рис. 28).

Кармеліти вкоренилися в Луцьку порівняно пізно. В 1739 р. вони отримали велику пожертву, а 1741 р. – декрет на заснування монастиря. Вже

Рис. 25. Домініканський монастир з костюлом і прилеглою забудовою.

Рис. 26. Домініканський монастир у Луцьку. Акварель Я.Конопацького (1878 рік).

1764 р. сталася пожежа, після якої споруди відновили. До 1800 р. костьол вважався найкрасивішим серед луцьких. Можливо, малося на увазі його внутрішнє оздоблення. Збереглася фотографія одного з його образів. 1842 р. царський уряд забрав усі маєтки монастиря, чим позбавив його можливостей підтримувати в належному стані споруди. Пожежа 1845 р. стала фатальною для нього. Цегла зі споруди комплексу була використана на потреби місцевої влади, православної церкви та сусідніх забудовників. На малюнку О. Лещинського комплекс стоїть без даху. Над трансептом видно купол, якого вже нема на єдиній відомій фотографії костьолу з монастирем (рис. 29).

Розпис в костьолі єзуїтів виконаний за фотографією. Порівняння розпису з фотографією свідчить про те, що хоча наявність фотографії вберегла автора розпису від серйозних помилок в побудові перспективи, його твір виглядає занадто примітивним. Значними є втрати в деталізації архітектурних форм. До інших відмінностей можна віднести форми сонячних плям на прорізах двох вікон другого ярусу наві і тінь на крайній правій стіні монастирської частини комплексу (рис. 30).

На жаль, більшість питань, які навіюють розписи в костьолі єзуїтів, залишаються без відповіді. Не вдалося знайти сюжетів бернардинського, домініканського і тринітарського комплексів, які були б

Рис. 27. Домініканський монастир у Луцьку. Розпис у костьолі єзуїтів до реставрації.

Рис. 28. Домініканський монастир у Луцьку. Розпис у костьолі єзуїтів після реставрації. Фото Б.Колоска.

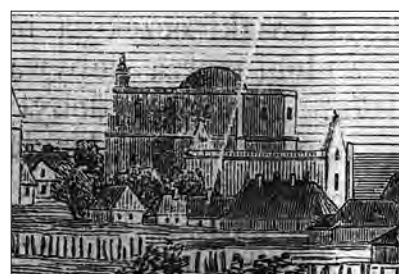

Рис. 29 Руїни кармелітського костьолу, перед якими руїни вірменської церкви святого Степана. Фрагмент панорами Луцька О. Лещинського. Середина XIX ст.

Рис. 30. Руїни кармелітського костьолу з прибудованим до нього з заходу монастирем. Розпис в костьолі єзуїтів у Луцьку. Фото Б.Колоска.

прототипами розписів. Якщо основою сюжету розпису для кармелітського костьолу послужила фотографія, то цього ніяк не можна стверджувати у випадку тринітарського костьолу з монастирем, де очевидні надто значні огріхи перспективи. Ці ж вади, хоча й в меншій мірі, мають розписи з зображеннями домініканського і бернардинського костьолів. Датування розписів за станом зображених на них споруд не може бути остаточним. Для сюжетів розписів могли бути використані різні за часом джерела. Якщо первісні розписи чотирьох костьолів виконував один художник, то вдосконалювалися вони, зокрема їх графічна основа, наступними реставраторами.

ДЖЕРЕЛА

1. Колосок Б. В. Зображення давнього храму на іконостасі // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К.: Інтерграфік, 2001. – № 1. – С. 44–45.
2. Rewski Z. Nieznane źródło do dziejów Łucka // Znicz. – 1936. – Nr. 11. – S. 144–149.
3. Колосок Б. В. Знайомство з луцьким костьолом св. Трійці та св. Петра і Павла. – Київ: Нора, 1996.
4. Фото зберігається в IS PAN в Варшаві. – Інв. № 23514.
5. O. Marian od Św. Stanisława Sikorskiego. Caput X. De Collegio Luceoriensi in Palatinatu Wołyniae Sito // Hypomnema Ordinis Discalceatorum ss. Trinitatis Redemptionis Captivorum. – Varsaviae. 1753. – S. 684.
6. Wołyniak (Giżycki J. M.). Wspomnienie o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 41.
7. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. – К.: Техніка, 2004. – 224 с.
8. Походить з луцького тринітарського монастиря. Зберігається в картинній галереї в Олесько.
9. Зберігається в Волинському краєзнавчому музеї.
10. Kołosok B. W. Kościół i klasztor trynitarzy w Łucku // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1989. – T. XXXIV. – Zeszyt 3–4. – S. 179–192; Kowalczyk Jerzy. Uwagi o kościele i klasztorze trynitarzy w Łucku (na marginesie artykułu B. W. Kołoska) // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1989. – T. XXXIV. – Zeszyt 3–4. – S. 193–203.
11. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny. – Łuck, 1922. – S. 28.
12. Колосок Б. В. Історія спорудження комплексу луцького Бернардинського монастиря за архівними джерелами // Київська старовина. – Київ, 2002. – № 3. – С. 30–39.
13. Памятники русской старины в западных губерниях империи, изданные П. Н. Батюшковым. – Вып. 2. – СПб.: Изд-во МВД, 1868. – Лист 7.
14. Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1872. – T. X. – Nr. 238. – Ser. II. – S. 28.
15. Wojnicz A. Op. cit. – S. 27.
16. Orłowicz M. Pustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku za subwencją Ministerstwa Robót Publicznych, 1929. – S. 23.
17. Wojnicz A. Op. cit. – S. 27.
18. Raczyński E. Dziennik podróży do Turcji odbytej w roku 1814. – Wrocław, 1821, 1823.
19. Wojnicz A. Op. cit. – S. 19.

У публікації зібрані і проаналізовані знайдені в літературі та архівах зображення давніх храмів Луцька. Результати дослідження важливі для реконструкції етапів спорудження низки пам'яток архітектури Луцька і Волині.

The images of old temples in Lutsk, found in publications and archives, are collected and analysed in the article. The results of the research are important for the reconstruction of the building stages of some monuments of architecture in Lutsk and Volyn.

Віктор Луц, Людмила Леонова

**ПОЖЕЖА ПАЛАЦУ ЛЮБОМИРСЬКИХ У РІВНОМУ
НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ І ДОКУМЕНТІВ
З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Історія розвитку і занепаду палацу князів Любомирських у Рівному в останні роки викликає зацікавлення не тільки серед науковців, але й в широкій громадськості. Цьому сприяють не лише наукові інтереси, а й політичні спекуляції навколо відбудови втраченого у першій половині ХХ ст. палацу. З'явилося і декілька цікавих наукових розвідок [6; 8], які хоча і висвітлюють основні етапи існування палацу Любомирських, все ж таки не в змозі заповнити всі білі плями. Зокрема, це стосується останніх років існування палацу та обставин пожежі 1927 р., що стало однією з причин зникнення архітектурної пам'ятки, яка два століття була візитною карткою міста. Ці події майже не висвітлюються ні в краєзнавчій, ні в науковій літературі, або відомості про них ґрунтуються на фантастичних спогадах старожилів. Збереглося і декілька світлин, які зафіксували пожежу в палаці (рис.4). Проте мало хто звернув увагу на висвітлення цих подій в місцевій пресі. Зокрема в газеті «Echo Rówieńskie» [12; 13].

Відомо, що палац не залишався повністю занедбаним після того як його власники покинули будівлю і переїхали в невеличке приміщення «На гірці» (знаходилося на території сучасного пар-

ку Т. Шевченка). Однією з причин такого кроку ймовірно стала пожежа, що виникла в Рівному у 1819 р., коли було знищено практично всю забудову центральної частини Рівного [8, с.65]. На належне утримання палацового ансамблю коштів не вистачало. Однак, власники палацу намагалися зберегти пам'ятку від запустіння і руйнації.

На початку 40-х рр. ХІХ ст. вище керівництво навчальних закладів намагалося перетворити Рівненську гімназію на закритий заклад. З цією метою планувалось перевести гімназію на острів, де знаходився палац, а в разі потреби побудувати біля нього нові учбові приміщення. У травні 1844 р. Любомирські передали свій родовий палац Рівненській гімназії. Зберігся документ 1845 р. з докладним описом палацу [5]. Але далі прожектів справа не пішла. Виявилось, що зведення будівель на острові, який весною під час повені часто заливає водою, потребує зведення захисного насипу, а відтак збільшення фінансових витрат (рис. 1). Адміністрація гімназії була не готова утримувати нове приміщення через хронічну нестачу коштів, і після тривалої тяганини у 1859 р. палац знову повернули Любомирським [1, с. 34–35].

Рис. 1. Палацу Любомирських у Рівному. Фото поч. 1920-х рр.

Рис. 2. Палацу Любомирських у Рівному.
Фото 1920-х рр.

Рис. 3. Палацу Любомирських у Рівному.
Фото 1920-х рр.

Докладно обставини цієї справи були розглянуті в дослідженнях О. Михайлишин [5;6]

На жаль, документально не зафіксовано які заходи здійснювалися для підтримки рівненського палацу впродовж другої половини XIX ст. Але очевидно, що косметичні роботи проводилися. Відомо, що деякі кімнати палацу використовувалися військовими.

Про занедбаний стан палацового комплексу напередодні Першої світової війни згадує Г. Лукомський в своїй розвідці «Волинская старина» [3, с. 333–334].

У розпал війни, в 1915 р., коли Волинь стала епіцентром жорстоких боїв, у палаці Любомирських розмістили шпиталь російської армії [13, с. 269].

Та вже з 1918 р. палац починають постійно використовувати переважно для різних мистецьких і спортивних заходів. У залі на першому поверсі відбувалися різноманітні зібрання мешканців Рівного, влаштовували концерти та театральні вистави. Афіші художніх вечорів, які проводили в старовинному палаці влітку 1918 р. зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею. На них можна прочитати про «Вечер радости», «Вечер грусти в старом замке князя Любомирського» [9, с.70–71].

З популяризацією фізичного виховання у 20-і роки минулого століття у приміщенні палацу розміщувалися інтернат [13, с. 269] і осередок спортивно-гімнастичного товариства «Сокол»¹. Прилегла до палацу територія, де влаштовувалися спортивні змагання та футбольні матчі серед місцевих команд отримала назву «Спортивна». Тому не дивно, що у повоєнний час поблизу вже не існуючого палацу було споруджено стадіон «Авангард» (рис. 2-3). 16 травня 1927 р. в палаці сталася пожежа, яка перетворила пам'ятку на руїну (рис. 5-6).

Події цього трагічного дня описані у декількох числах газети «Echo Rówieńskie». Якщо перша стаття під назвою «Пожежа в замку князів Любомирських» написана під живим враженням і передає лише хроніку подій, то наступна написана начальником пожежників рівненської залізниці Хлебовським, як відповідь на критику незадовільної роботи рівненських пожежників. Ця замітка лише побіжно торкається теми збірника. Тому нижче подаємо переклад лише першої статті з газети «Echo Rówieńskie» з описом пожежі.

Пожежа в замку князів Любомирських

16 травня близько опівдні за над дахом замку запримітили клуби чорного диму.

Пожежа почалася на верхньому поверсі будівлі. Шалений вітер, який здійнявся на той час, призвів до того, що цілий дах вкритий сухим просмоленним гонтом вмиг зник в полум'ї. Підняті по тривозі пожежники, прибули на місце події і розпочали рятувочні роботи. Проте не було й мови про зупинку пожежі, оскільки величезна будівля була охоплена вогнем, за винятком нижнього поверху. З усіх вікон викидали спорядження, книги та цінніші речі. В першу чергу були врятовані крісла, що знаходилися в залі «Сокола» і розставлені на спортивному майданчику. Поза замком збирали речі, що належали інтернату.

Соколи рятували свій осередок із загрозою для життя, залишаючись на палаючих верхніх поверхах до останньої хвилини, коли почав падати дах, а дим роз'їдати. Коли вже хотіли рятуватись, виявилось що двері завалені палаючими балками. В мить було приставлено до верхнього поверху пожежну драбину по якій, чіпляючись з обох боків, рятувальники спустились на землю.

Багатотисячний натовп оточив палаючу споруду. З початку гасили пожежу з фасаду і південного боку. Невдовзі прибули інші підрозділи пожежників, у тому числі військова пожеж-

¹ На Волині канцелярії товариства у складі трьох-п'яти осіб було відкрито лише при найчисельніших гніздах у Рівному та Луцьку. Під рівненську канцелярію адміністрація сокольського осередку відвела окрему кімнату в палаці князів Любомирських. [2, с.70].

Рис. 4. Пожежа палацу Любомирських у Рівному. Фото 16 травня 1927 р.

*Рис. 5. Палац Любомирських після пожежі.
Фото 1930-х рр.*

*Рис. 6. Палац Любомирських після пожежі.
Фото 1930-х рр.*

на охорона. На місце пожежі прибули також пан староста Мошинський, пан Президент Балінський і надкомісар²* поліції пан Маковецький. Рятувальними діями керував комісар поліції пан Піотровський. Розпечені стіни тріщали, тиньк лопався і градом сипався до долу, обуглені балки обламувались падали в середину, запалюючи нижні поверхи. Шкільне спорядження, що викидали із значної висоти, розліталися на друзки. Багато незатребуваних ошалелілих від надмірних вражень рятівників даремно ламали і троцили щент речі, які без зайвого поспіху можна було врятувати.

В акції гасіння пожежі активну участь приймали вихованці інтернату, що боронили власну оселю. Прибулі пожежні машини виявились слабким зняряддям для гасіння такої великої пожежі. З двох машин одну ніяк не вдавалося запустити в дію, для другої постійно бракувало води. Допомога їх виявилася мінімальною. Прибули також підрозділи військової та кінної поліції. За три години вогонь повністю охопив весь будинок. До палаючого боку споруди відбувалося справжнє паломництво натовпу з усіх куточків міста. Акція рятування продовжувалась до пізнього вечора, та це не стало на заваді тому, що все до самого долу, окрім мурів, згоріло. Згоріла вся сцена, зал, канцелярія і майно інтернату.

²Офіцерське звання в поліції, що відповідає військовому званню капітана.

Пізно ввечері пожежники від'їхали. Залишено тільки варту для безпеки. Впродовж ночі можна було спостерігати на як на тлі зірок чистого неба виблискували червоними променями стіни замку. Над частиною міста, прилеглою до замку нависла блідо-жовта димова завіса. Замок палав ще декілька наступних днів, димлячи в день і виблискуючи полум'ям в ночі.

Учні інтернату розмістили по школах.

Треба відзначити відвагу і присутність духу пані редактора Бр. Лентовської («*Ślowo Wołyńskie*»), яка, вгледівши пожежу, побігла до замку і, зайшовши на один з поверхів, попередила [про пожежу] проживаючу там родину, яка нічого не підозрюючи обідала. З допомогою пані редактора було врятовано неповнолітніх дітей і більшу частину речей

Echo Rówieńskie
№ 16622 травня 1927 р. – S. 3–4

Незважаючи на всі спроби пожежної команди загасити полум'я, пам'ятку врятувати не вдалося. Та навіть напівзруйнований палац залишався улюбленим місцем відпочинку та фотографування як рівнян так і гостей, кількість яких зроста із зачаткуванням у Рівному з 1930 р. «Волинських торгів» [7] (рис.7).

Здавалося палац Любомирських мали б швидко відбудувати, але цього не сталося. Інколи місцеву владу несправедливо звинувачують в байдужості й затягуванні цього процесу. Однак, основною

Рис. 7. Еккурсія до палацу Любомирських у Рівному. Фото 1930 р.

Рис. 8. Палац Любомирських у Рівному. Фото, квітень 1939 р.

проблемою було те, що тодішня влада і власники палацу не мали коштів на його термінове відновлення. Треба враховувати й економічну ситуацію. «Велика депресія», що розпочалася в 1929 р., охопила більшість країн світу і призвела до катастрофічного падіння економіки. В Польщі економічний спад сягав до 50%. Лише з покращенням економічної ситуації в країні, починаючи з 1933–34 рр. польська влада починає здійснювати перші кроки до реставрації давнього палацу Любомирських. Побіжним підтвердженням цієї думки може слугувати реставрація в міжвоєнний період іншої визначної споруди Волині – Дубенського замку, реставраційні проекти з відбудови якого були підготовлені близько 1927 р., та активна реставрація замку розпочалася в 1933–1934 рр. Тому й не дивно, що саме у 1934 р., через сім років після пожежі, магістрат Рівного розглянув питання передачі палацового комплексу місту. В цей же період були виконані й архітектурні обміри будівлі. Після завершення реставраційних робіт влада планувала розмістити в ньому адміністративні установи. [14] (рис.9).

У Державному архіві Рівненської області збереглося листування міської влади з комунікаційно-будівельним відділом Волинського воєводства в Луцьку, підписана консерватором Волинського округу Юзефом Дуткевичем (1935 р.) та Збігневом Ревським (1936 р.). Зокрема, в останньому йдеться: «У зв'язку з намірами з однієї сторони міського уряду, включення палацу Любомирських в організм розпланування міста і пристосування

його до потреб місцезнаходження міської влади, а також бажанням з другої сторони управління воєводства, аби цей палац, що є визначною пам'яткою пізньобарокової архітектури, не загинув, воєводське управління просить надіслати кошторис відбудови цього будинку, виконаного технічним відділом міського уряду. Одночасно воєводське управління відзначає, що при можливій відбудові палацу Любомирських, консерваторські вимоги обмежилися б тільки збереженням зовнішньої архітектури і відтворенням мансардного даху...» [6, с.484; 14] (рис.10)

Кошторис відбудови, складений у 1937 р., становив понад 550 тис. злотих. Документів, які б вказували на початок реставраційних робіт, не відомо. Але на деяких світлинах кінця 30-х рр. видно, що було розпочато відбудова даху споруди (рис.8)

На зацікавленість в реставрації палацу Любомирських місцевою владою вказує розроблений новий генплан міста Рівного, де на території колишнього парку формувався міський парк відпочинку, а його композиційним центром повинен був стати відбудований палац Любомирських³.

Якою була б доля палацу Любомирського відповісти важко.

Все призупинилося з приходом Радянської влади до Рівного 1939 р., а Друга світова війна поставила остаточну крапку на надіях відбудувати одну з найкращих барокових споруд Волині.

³ Див. докладніше стаття О. Михайлишин «Конкурсні проекти Генерального плану міста Рівне 1936 року» в цьому збірнику, с. 76-88.

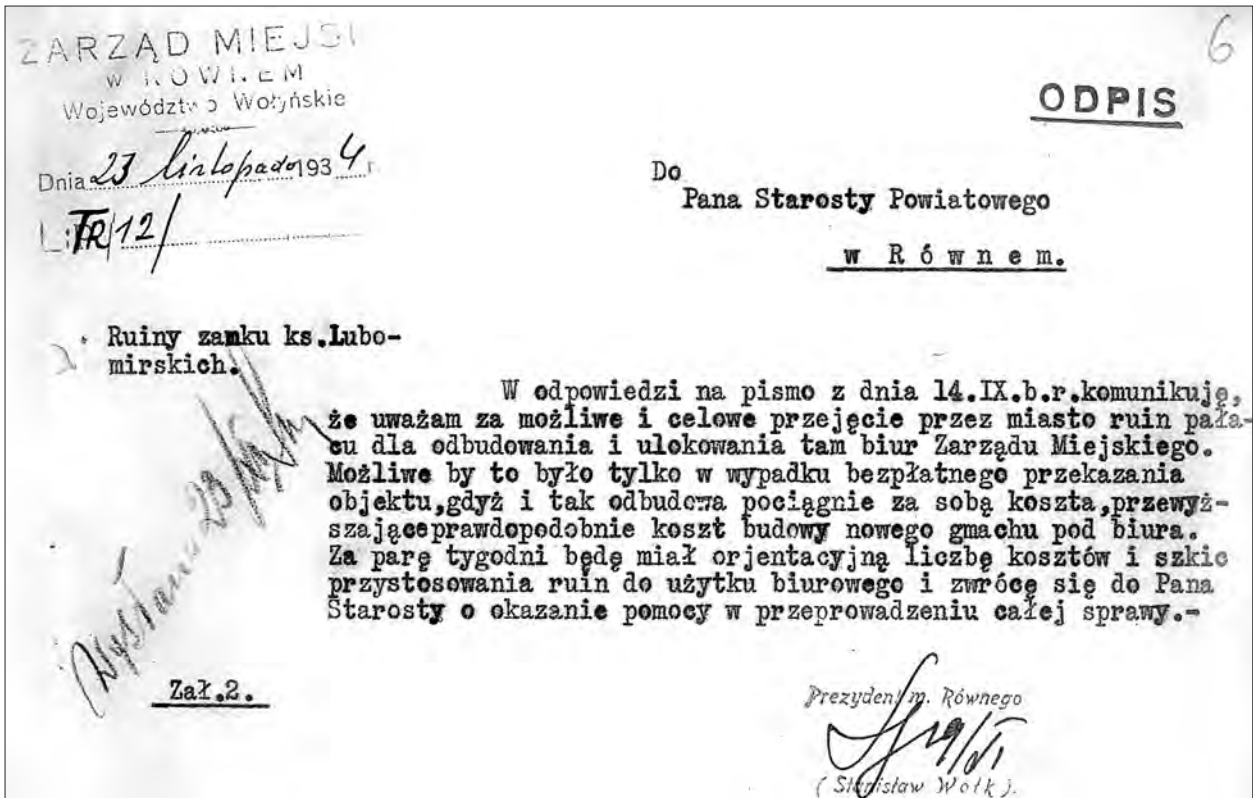

Рис. 9. Переписка міської влади, щодо відбудови замку Любомирських. ДАРО Ф. 31, оп. 1, спр. 2609. – Арк. 6.

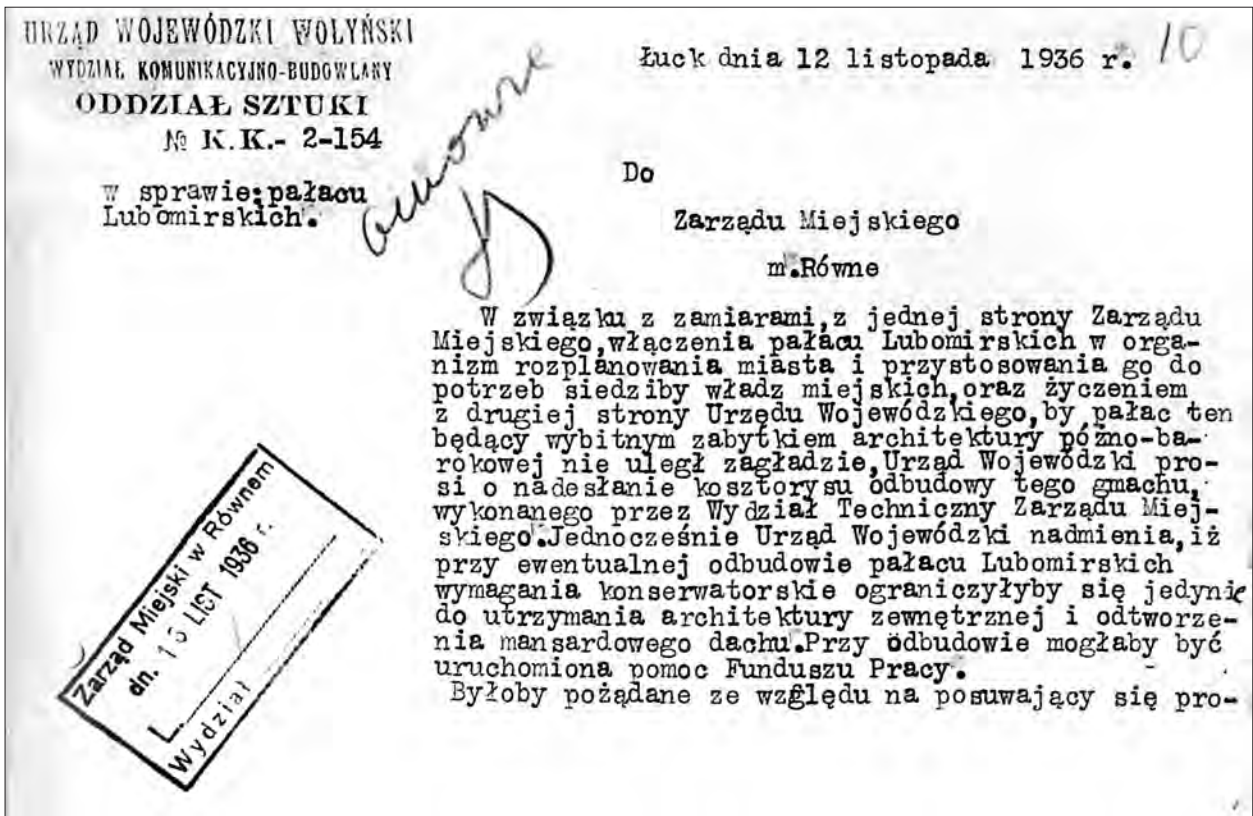

Рис. 10. Пропозиції комунікаційно-будівельного відділу Волинського воєводства в Луцьку до влади Рівного, щодо відбудови замку Любомирських. ДАРО Ф. 31, оп. 1, спр. 2609. – Арк. 10.

<i>Zadanie Suma</i> <i>Rzecznie Treba</i> 18	
<u>Przybliżony koszt odbudowy zamku ks. Lubomirskich w Równem.</u>	
1/ Wykonanie na nowo całego budynku dla celów użyteczności publicznej licząc za 15,883,98 m <u>3</u> a 35 zł = 555.939 zł 30 gr.	
2/ Za odnowienie i odrestaurowanie elewacji m <u>2</u> 3101 a 20 zł = 62020 zł	
3/ Roboty nieprzewidziane przy wzmacnianiu ścian oraz fundamentów istniejących 5% od sumy.....	555,939 zł 30 gr
	= 27,796 zł 95 gr

	Razem 645.756 zł 25 gr.
4/ Projekt, obliczenie statyczne, kosztorysy, rysunki szczegółowe, dozór techniczny oraz dozór konserwatorski 3% od sumy powyższej.....	19,372 zł 68 gr

	Ogółem 665,128 zł 93 gr.
Powyższe obliczenie nie uwzględnia zakupu pozostałych ruin i terenu oraz kosztów urządzenia komunikacji z miastem i uporządkowanie przyległego terenu.-	

Рис. 11. Кошторис на відбудову палацу Рівному. 1936 р. ДАРО Ф. 31, оп. 1, спр. 2609.– Арк. 18.

ДЖЕРЕЛА

1. Андипо-Чикунский А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832–1889.– К., 1894.– 148 с.
2. Візитів Ю. М. Н. М. Мельничук «Сокольство – це віра, братерство і гарт» «Sokolstwo – to wiara, braterstwo i hart».– Рівне: ПП ДМ, 2012.– 224 с.
3. Лукомский Г. Волынская старина // Искусство в Южной России: Живопись. Графика. Художественная печать.– К., 1913.– № 7–8. С.285–344. 331–333
4. Михайлишин О. Відбудова замку Острозьких-Любомирських в Дубно у 1920–1930-х роках: Аспекти формування методики реновації. // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини Зб. наук. пр.– Вип. 6.– К., 2009.– С. 133–144
5. Михайлишин О. Сторінки з історії розбудови Рівненської гімназії за матеріалами Державного архіву Волиської області // Наукові записки Рівненського обл. краєзнавчого музею.– Вип. 2.– Рівне, 2005.– С.15–27.
6. Михайлишин О. Резиденція князів Любомирських у Рівному до історії розвитку і занепаду // ЗНТШ.– Т. ССXLIX: Праці комісії архітектури та містобудування.– Львів,– 2005.– С. 469–484
7. Михайлишин О., Смолин М. Архітектурний комплекс Волинських торгів у Рівному 1930–1938 років // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини Зб. наук. пр.– Вип. 5.– К., 2008.– С. 133–146
8. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII – XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. пр.– Вип.1.– Рівне: ПП ДМ, 2010.– С.57–79.
9. Тарасевич Н., Костюк Л. Георгій Косміаді: життя і творчість.– В 2-х т.– Т. 1.– Рівне, 2009
10. Gdzie szukać winy? // Echo Rówieńskie.– № 167.– S.3 (Зберігається в ДАРО)
11. Ilustrowany przewodnik po Równem [Text] / oprac.: Danuta Czarnocka [et al.]; wstęp: Leon Popek.– Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999.– VIII, 200 s.
12. Pożar zamku ks. Lubomirskich // Echo Rówieńskie.– № 166.– S.3–4 (Зберігається в ДАРО)
13. Rąkowski G. Wołyń. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. Pruszków: Oficyna Wydawnicza «Rewasz», 2005, 464 s. 269
14. Магістрат г. Ровно. Переписка с Волинским воеводским управлением о восстановлении и охране замка князей Любомирских // ДАРО.– Ф. 31, оп. 1, спр. 2609.

В статті розглядаються обставини пожежі палацу князів Любомирських у Рівному в 1927 р. за матеріалами рівненської преси 1920-х рр., яка зберігається в ДАРО.

The article considers the circumstances of the fire in the palace of princes Liubomirski in Rivne in 1927. It is based on the materials of Rivne press in the 1920-s, which is kept in State Archive of the Rivne region

Ольга Михайлишин

НЕВІДОМІ ПРОЕКТИ ВІДБУДОВИ ЗАМКУ ОСТРОЗЬКИХ-ЛЮБОМИРСЬКИХ В ДУБНО (1920-30-ті роки)

Протягом короткого двадцятилітнього періоду між першою та другою світовою війнами на території Волині здійснювався значний обсяг робіт в zakresі консервації та реставрації пам'яток архітектури минулих століть. Відбудовчі акції щодо міст, містечок, сіл після значних руйнацій під час Першої світової війни спиралися на новітні містобудівні теорії, новації у архітектурному формотворенні, що брали свій початок в країнах Західної Європи і трансформувались з врахуванням місцевих традицій в цих галузях. Разом з цим, на території Польської держави, частиною якої у 1921 р. стала й історична Волинь і частина Полісся, бурхливо розвивалась теорія та практика збереження й відновлення потужного шару архітектурно-містобудівної спадщини. Ініціювання та значна підтримка державою пам'яткоохоронної діяльності на території всієї Другої Речі Посполитої мала поважну мотивацію і значення для утвердження нової влади на приєднаних територіях. Сформований у 20–30-х рр. минулого століття своєрідний культ пам'яток минулого став важливим чинником збереження національної самобутності, підкреслення причетності Польщі до західноєвропейського культурного простору. На східних її територіях, що відрізнялися етнічно й віросповідно, цей чинник був провідним.

Зокрема, польська влада була особливо зацікавлена у відновленні замкових комплексів. Ці об'єкти привертала до себе увагу з декількох причин. По-перше, з огляду на можливість їх відбудови і наступного пристосування для потреб місцевих адміністрацій і населених пунктів, в яких розташовувалися. Історико-інформаційний, туристичний потенціал замкових комплексів був другим суттєвим аргументом на користь ведення дослідницьких та ремонтно-реставраційних робіт. По-третє, певний інтерес до подібних об'єктів виявляли і військові: потужні замкові укріплення та споруди могли бути використані у якості оборонних форпостів у випадку воєнних дій.

Замок князів Острозьких-Любомирських в Дубно, як і значна кількість інших пам'яток архітектури Волині, зазнав руйнувань під час Першої

світової війни. Після пожеж вціліли в-основному лише замкові bastiони, фрагменти куртини, стіни в'їзної брами та палацові мури. Вщент згоріли міжповерхові перекриття, дахи, вигоріли інтер'єри. Страшною пусткою віяло від порожніх вікон західного корпусу замку – колишнього палацу князів Любомирських. Трохи краще збереглася будівля зі східного боку замкового подвір'я, так звана «стара офіцина» – будівля зведена у 80-х рр. XVIII ст. на фундаментах давньої будівлі, як припускають історики, палацу кн. Острозьких. Проте, у порівнянні зі знищеною на 70% забудовою міста [1, с.364], загальний фізичний стан замкового комплексу був значно кращим.

Зважаючи на ту обставину, що на початку 1920-х рр. місто Дубно отримало статус адміністративного центру повіту, постала гостра потреба розквартирування тут місцевої адміністрації і державних установ, а також сотень держслужбовців, що прибували для роботи в управлінському апараті. Рішення зосередити усі установи органів державного управління саме в замку – найбільшому комплексі, що мав яскраво виражені риси репрезентативності, виглядає цілком логічним і обґрунтованим. Розміщення у давніх стінах нової влади було актом символічним і, очевидно, трактувалось як продовження традицій перерваного періоду державності. Про такий підхід свідчить спрямованість усіх наступних відновлювальних робіт.

Віднайдені нами документи, що стосуються основних етапів і проектів відбудови комплексу замкових будівель в Дубно в 1920–30-х рр., дають змогу прослідкувати, як відроджувалась з небуття ця унікальна оборонна споруда і визначна історична пам'ятка.

Так, Міністерством громадських робіт у вересні 1925 р. було затверджено проект функціональної адаптації колишнього палацу Острозьких (за проектом – корпус № 4) під житло для державних службовців¹, виконаний варшавським

¹ Насправді проект підписаний двома авторами. Однак, прізвище другого архітектора за підписом встановити не вдалося.

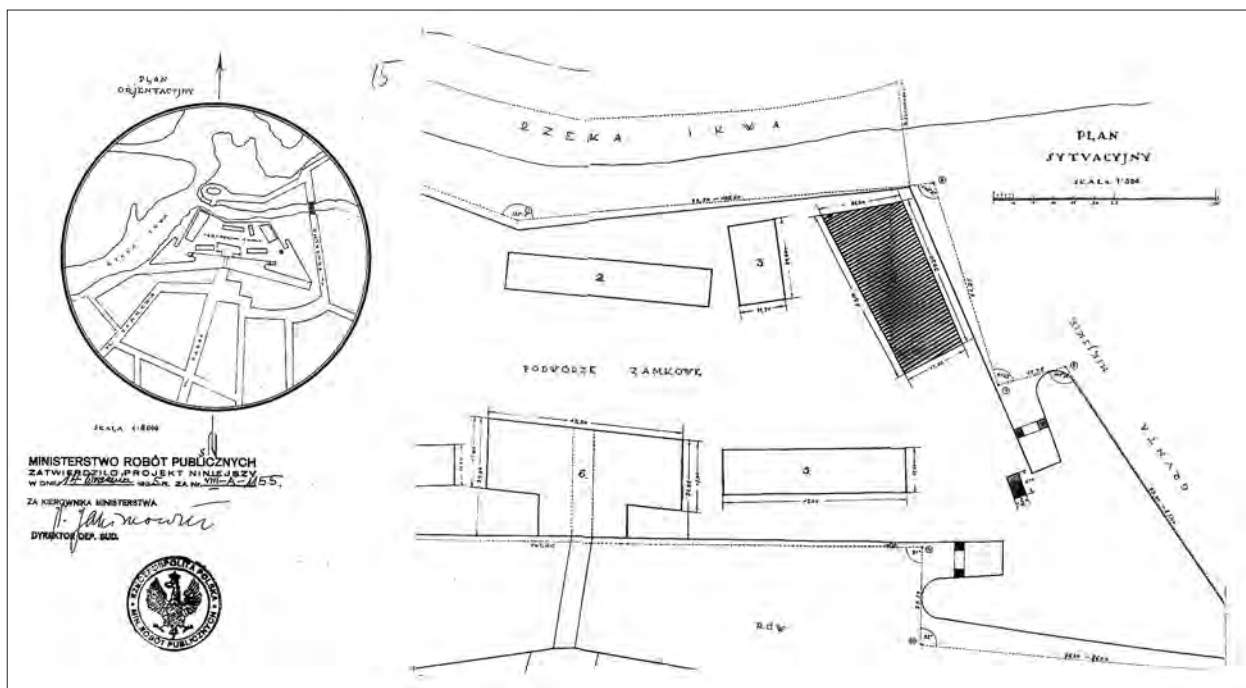

Рис. 1. Замок Острозьких-Любомирських в Дубно Ситуаційна схема. Арх. Т.Бурше, 1925 р.

Рис. 1а. Замок в Дубно. Палац Острозьких.
Фото О.Михайлишин, 2008 р.

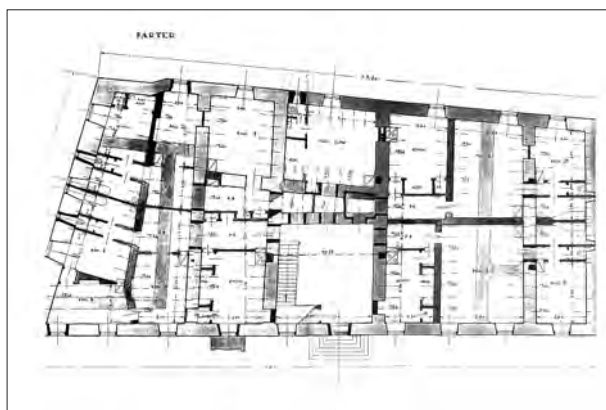

Рис. 2. Замок в Дубно. Палац Острозьких.
План 1-го поверху. Арх. Т.Бурше, 1925 р.

архітектором Теодором Бурше [2]. Очевидним є той факт, що архітектор отримав це замовлення не випадково. В рамках загальнодержавної програми 1924–1925 рр. під його керівництвом велося проектування і будівництво «колоній» (житлових кварталів) для державних службовців, які прибували на Волинь з Польщі. Т. Бурше був призначений куратором подібних будов у дев'яти містах регіону. Ймовірно, з міркувань економії коштів в Дубно відмовилися від проектування нових помешкань для місцевих чиновників, обмежившись пристосуванням для житлових потреб однієї з будівель замку.

Наразі залишається невідомим, яка саме установа займалась обмірами східного корпусу. Можна припустити, що інвентаризаційні роботи виконувались потенційним проектувальником, перед яким стояли чіткі проектні завдання. Отже, проектом реконструкції передбачалось ідентичне розпланування двох житлових поверхів. Композиційним

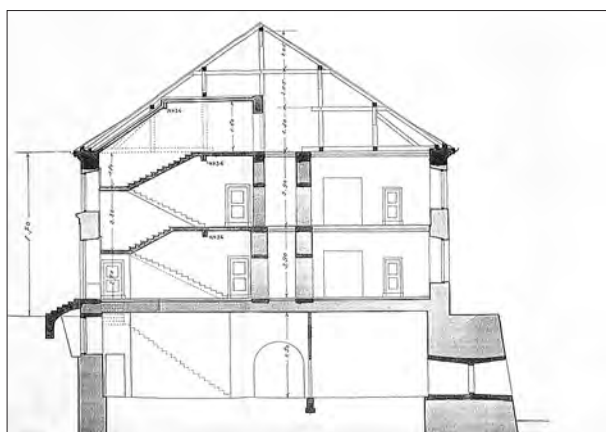

Рис. 3. Замок в Дубно. Палац Острозьких.
Поперечний розріз. Арх. Т.Бурше, 1925 р.

Рис. 4б. Замок в Дубно. Західний бастион і палац Любомирських. Фото О.Михайлишин, 2008 р.

Рис. 4. Замок в Дубно. Західний бастион і руїни палацу Любомирських. Фото Г.Поддембського, 1920-ті роки.

центром кожного став просторий вестибюль зі сходовою кліткою, зліва від якої розташовувались дві трикімнатні квартири з кухнями і усіма зручностями. Навпроти входу на обох поверхах запроєктоване однокімнатне помешкання для неодружених, а справа – дві двокімнатні квартири. Для забезпечення освітлення житлових і допоміжних приміщень на фасадах з'явилися декілька нових віконних прорізів. Відповідно до проекту, вхід у високі підвали (4.50 м) переносився з північної сторони корпусу і суміщався із запроєктованою сходовою кліткою. Кардинальні зміни у плані будинку практично ніяк не відобразились на його зовнішньому вигляді. Фасади не мали явно виражених стилістичних ознак до реконструкції, не планувалось вносити якісь поправки і після неї. Лише два ряди невеликих ритмічно розташованих вікон підкреслювали монументальність загального образу цього корпусу, а площини усіх фасадів розчленовував скупко профільований карниз. Накривав будинок досить високий гонтовий дах, в якому зі сторони головного фасаду влаштувалися квадратні слухові вікна.

Сьогодні складно визначити, ступінь реалізації проекту реконструкції «старої офіцини». Порівнюючи креслення 1925 р. та інвентаризаційні плани, виконані Львівською філією інституту «Укрпроектреставрація»² у 1986 р., доходимо висновку, що перебудова корпусу № 4 у 1920-х рр. все-таки проводилась. Свідченням тому – наявність в його сучасній структурі елементів плану, передбачених проектом Т. Бурше, в тому числі, головних сходів (хоча дещо іншої конфігурації), віконних прорізів (замурованих у повосенний період).

Починаючи з 1922 року суттєву роль у дослідженні волинських пам'яток загалом і дубнівського замку, зокрема, відіграла наукові експедиції Закладу польської архітектури архітектурного факультету

² Зараз – інститут «Укрзахідпроектреставрація» (м.Львів).

Варшавської політехніки. Так, у 1926 р. викладачі і студенти здійснили мандрівку до «мало досліджених околиць Волині від Жидичина вверх по Стиру до Берестечка», яка мала своїм результатом обміри і фотографії об'єктів сакральної, оборонної, резиденціональної, житлової архітектури у Жидичині, Чекно, Торговиці, Боремлі, Берестечку, Козині, Дубно та інших населених пунктах [3, арк.37]. Так, під час експедиції були зроблені обміри північного бастиону, верхнього і нижнього ярусів Дубенського замку, включаючи каземати, що дало змогу виконати креслення планів, фасадів та поперечного розрізу укріплень. Вдруге – у 1927 р. – обміряно південний бастион (виконав З. Новак) і викреслено його перспективу «з пташиного польоту»; спеціальна увага приділена обмірам алебастрового фризу в одній із зал палацу³ [3, арк.17,19].

Активізації досліджень і відновно-реставраційних робіт у дубенському замку посприяв також XII-й з'їзд Ради консерваторів, що проходив в Луцьку 20–24 вересня 1927 р. [4, арк.1] і був присвячений з'ясуванню стану пам'яток та проблемам пам'яткоохоронної діяльності на Волині. Делегати і учасники цього важливого заходу (окружні консерватори усіх воєводств Польщі, керівники місцевих адміністрацій різних рівнів на чолі з Волинським воєводою) були запрошені до відвідання історичних міст Волині: Острога, Дубно, Кременця, Вишнівця та Почаєва. Єдиним об'єктом зацікавлення в Дубно був замок, де вже розпочалися відновлювальні роботи. Принагідно відзначимо, щорічні з'їзди Ради консерваторів відіграли істотну роль в процесі напрацювання методики історико-архітектурних досліджень та реставрації пам'яток протягом міжвоєнного двадцятиліття. Кожний з

³ Ймовірно, мова йде про інвентаризацію фризу «Танцюючі вакханки» у парадній їдальні палацу Любомирських.

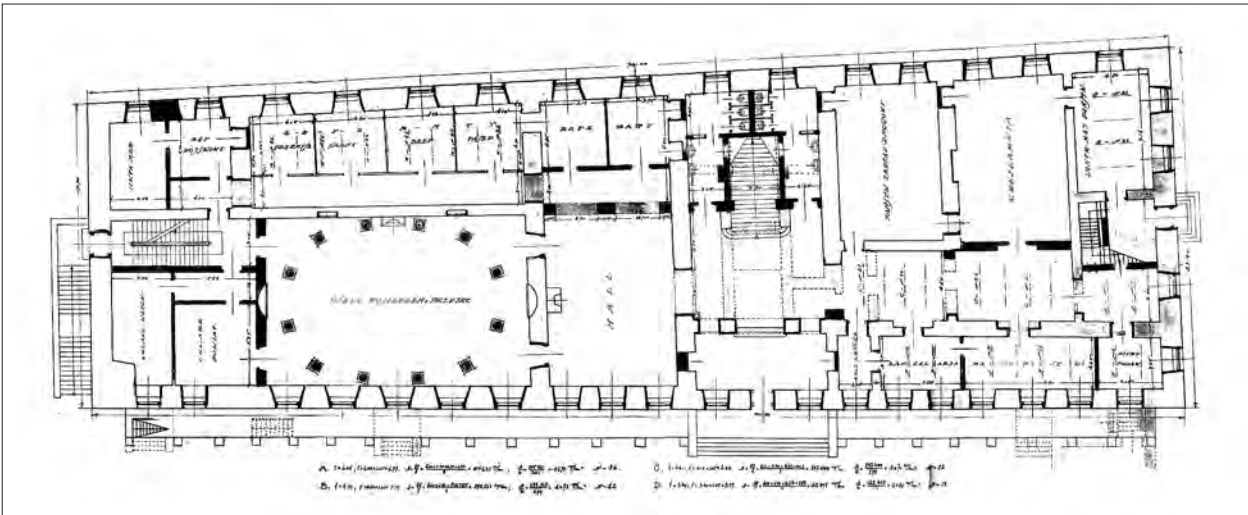

Рис. 5. Замок в Дубно. Палац Любомирських. План 1-го поверху. Арх.Ю.Лісецький, 1927 р.(?)

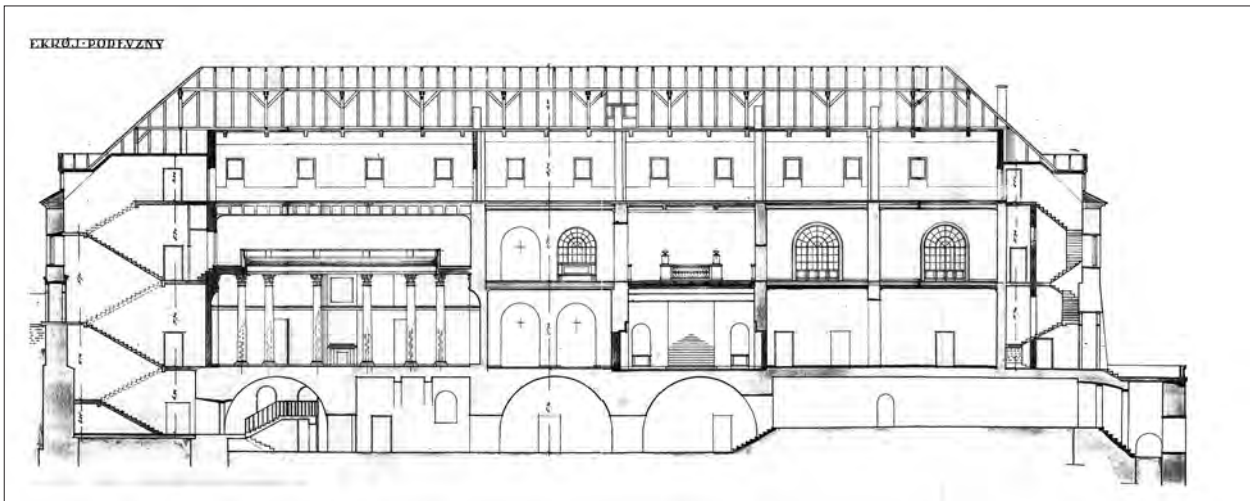

Рис. 6. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Повздовжній розріз. Арх.Ю.Лісецький, 1927 р.(?)

цих форумів присвячувався певній проблемі або регіону і відбувався у Варшаві або в містах-центрах воєводств. Крім робочих поїздок делегатів з метою огляду пам'яток та винесення рішень щодо черговості їх реставрації і ремонту, одним з важливих результатів кожного з'їзду було визначення джерел і обсягів фінансування охоронних заходів (насамперед, інвентаризації та консервації рухомих і нерухомих пам'яток).

Підготовкою «волинського» з'їзду займався Люблінський окружний консерватор Єжи Сенніцький⁴, який прибув до Луцька напередодні – в серпні 1927 р. – для зустрічі з Волинським воєводою, вирішення організаційних питань та обговорення

⁴ Інформацію стосовно діяльності Окружних Волинських консерваторів див., наприклад: Михайлишин О. Польські консерватори і їх діяльність на Волині в царині охорони архітектурної спадщини / Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. VI. – Луцьк: Терен, 2010. – С.264–273.

проектів відновлення замків в Луцьку і Дубно. Сенніцький взяв участь у засіданні окружної дирекції громадських робіт, де був затверджений проект відбудови палацу Любомирських в Дубенському замку [5, арк.56]. Очевидно, що документація була спеціально підготовлена для демонстрації делегатам з'їзду і, фактично, ознаменувала початок відновлення найбільшої будівлі комплексу – палацу кн.Любомирських (корпус № 1).

У фондах Архіву нових актів у Варшаві зберігається і цей проект, виконаний 1927 року відомим польським архітектором, активним членом Варшавського Товариства охорони пам'яток минулого Юліаном Лісецьким [6]. У стінах, що пам'ятали розмах і бурхливі дні дубенських контрактів, було вирішено розташувати приміщення повітового староства, місцевого сеймику та помешкання для старости. Незважаючи на майже повну втрату перекриттів, у приміщеннях першого поверху палацу частково збереглося архітектурне оздоблен-

Рис. 7. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. План 1-го поверху. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

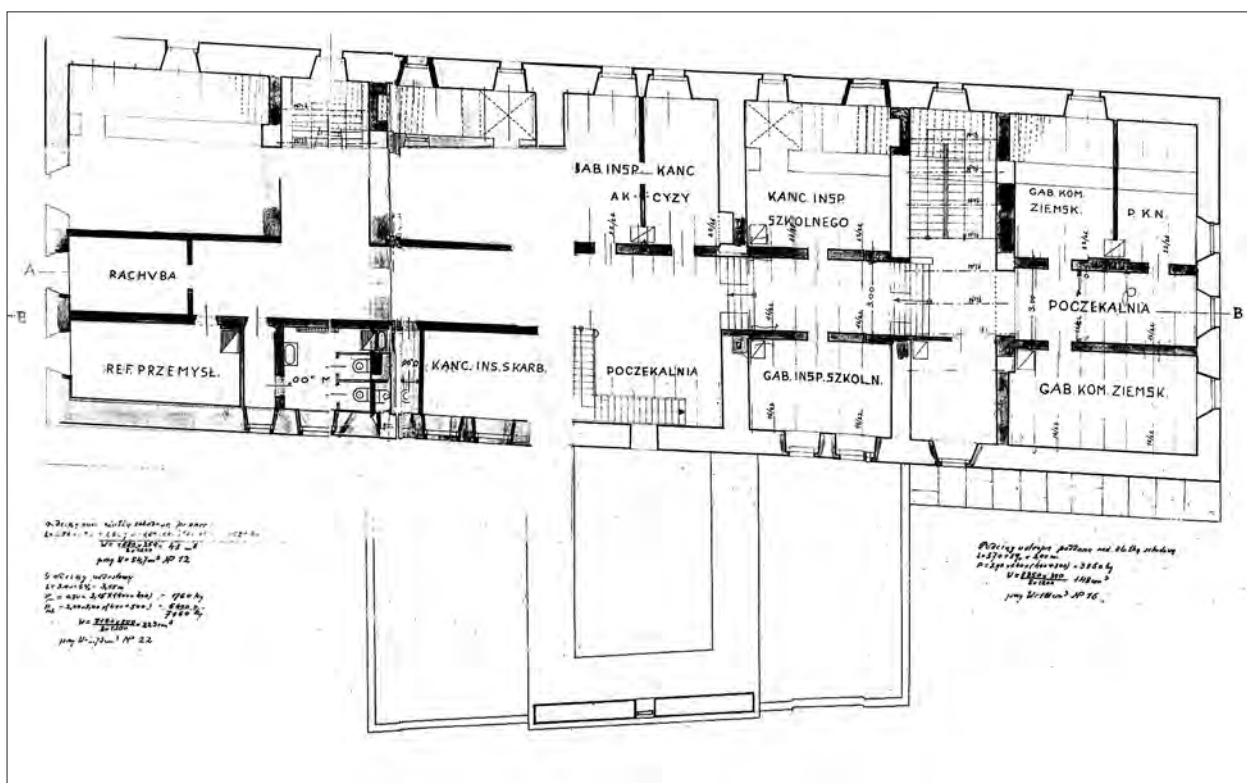

Рис. 8. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. План 2-го поверху. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

ня, запроєктоване, як відомо, наприкінці 80-х рр. XVIII ст. визначним італійським зодчим, придворним архітектором польського короля Станіслава Августа Понятовського, Домініком Мерліні (1730–1797). Унікальна зала для балів, оздоблена коло-

надою коринфського ордеру, їдальня, оформлена розкішним фризом із зображенням танцюючих вакханок та малий вестибюль, прикрашений горельєфами гербів Острозьких і Любомирських – усі деталі цих інтер'єрів якнайкраще підкреслювали

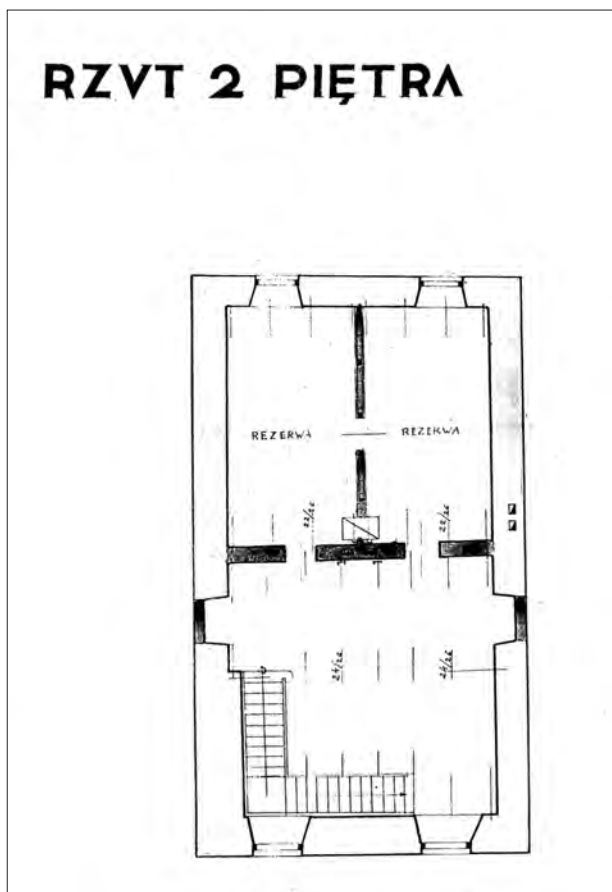

Рис. 9. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. План 3-го поверху. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

репрезентативний характер колишнього палацу та майбутньої резиденції влади. Проектом, виконаним Лісецьким на основі детальних обмірів, було передбачено лише один вхід до будівлі замість п'яти, які існували до руйнації палацу. Одразу за вхідними дверима відкривався вестибюль з геральдичним фризом князів-фундаторів і князів-власників, поєднаний трипролітною аркадою з просторим холлом. Для сполучення поверхів, на осі головного входу Ю. Лісецький запроєктував парадні тримаршеві сходи. В цілому ж на першому поверсі розташувались: служби ветеринарного та повітового лікарів, промисловий, військовий, паспортний відділи, відділи безпеки та доріг, креслярня, а найбільше і найвище приміщення – колишня бальна зала – призначалась для влаштування парадних прийомів та проведення засідань. Співосно зі сходовою кліткою, на другому поверсі розташовувався кабінет старости, функціонально розмежовуючи простір на службову та житлову частину. До помешкання керівника повіту можна було потрапити і з окремої сходової клітки, що розташовувалась при торцевій стіні будинку. Ще одні сходи, розташовані з протилежної сторони, вели до приміщень канцелярії, державної поліції та господарського відділу. Під

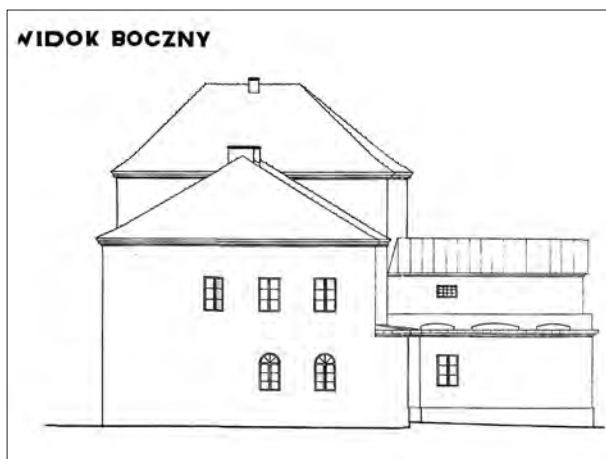

Рис. 10. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. Бічний фасад. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

високим дахом, на горищі, влаштувався архів та розташовувались гостьові кімнати для приїжджих у службових справах. Фасади староства, як і корпусу № 4, в протигагу інтер'єрам, були позбавлені будь-якого декорування.

Необхідно відзначити, що в проекті Ю. Лісецького, представленому на розгляд окружної дирекції суспільних робіт, особливий інтерес являє креслення розрізу з позначенням збережених елементів інтер'єру парадної бальної зали⁵. Тут детально показані не тільки місця розташування дванадцяти колон, які утворювали овальну колонаду і галерею над нею – чудовий зразок оформлення інтер'єру в стилі раннього класицизму, але й зображені масштаби їх руйнування. Точність креслень не підлягає сумніву – широковідомі фото цього інтер'єру 1920-х рр. є підтвердженням ретельності виконання фіксаційних робіт. Обміри деталей декору, зняття зразків ліпнини дозволили пізніше розробити досконалий за точністю проект реставрації цього приміщення. Але відсутність фінансування затримало втілення проекту щонайменше на сім років. Згадку про необхідність виділення 7 тис. злотих на реставрацію колонної зали в Дубенському замку знаходимо у плані фінансування робіт з консервації на території Волинського воєводства, датованого червнем 1934 р. [7, арк.93].

Серпнем 1927 р. датований ще один проект архітектора Лісецького для замку в Дубно [8]. З цим проектом і його наступною реалізацією пов'язана низка запитань, на які, наразі, не знаходимо однозначної відповіді. Логічним завершенням реновації

⁵ Слід відзначити, що крім Дубно, на території Великої Польщі подібне архітектурне оформлення головної зали зустрічається лише раз – у палаці в Пакославі (1791 р.).

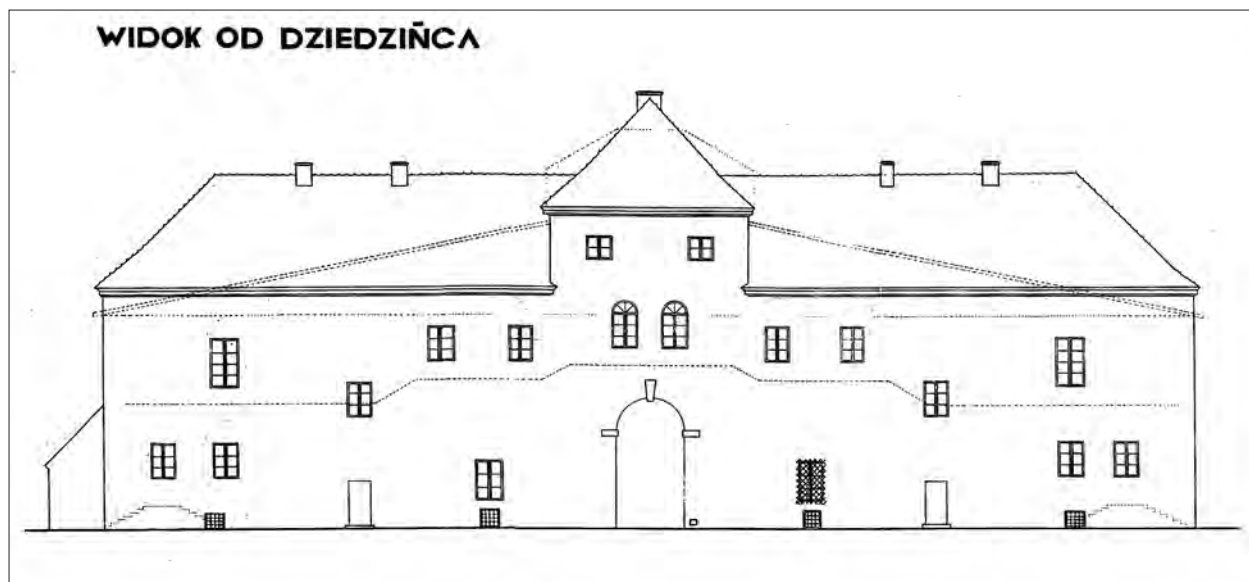
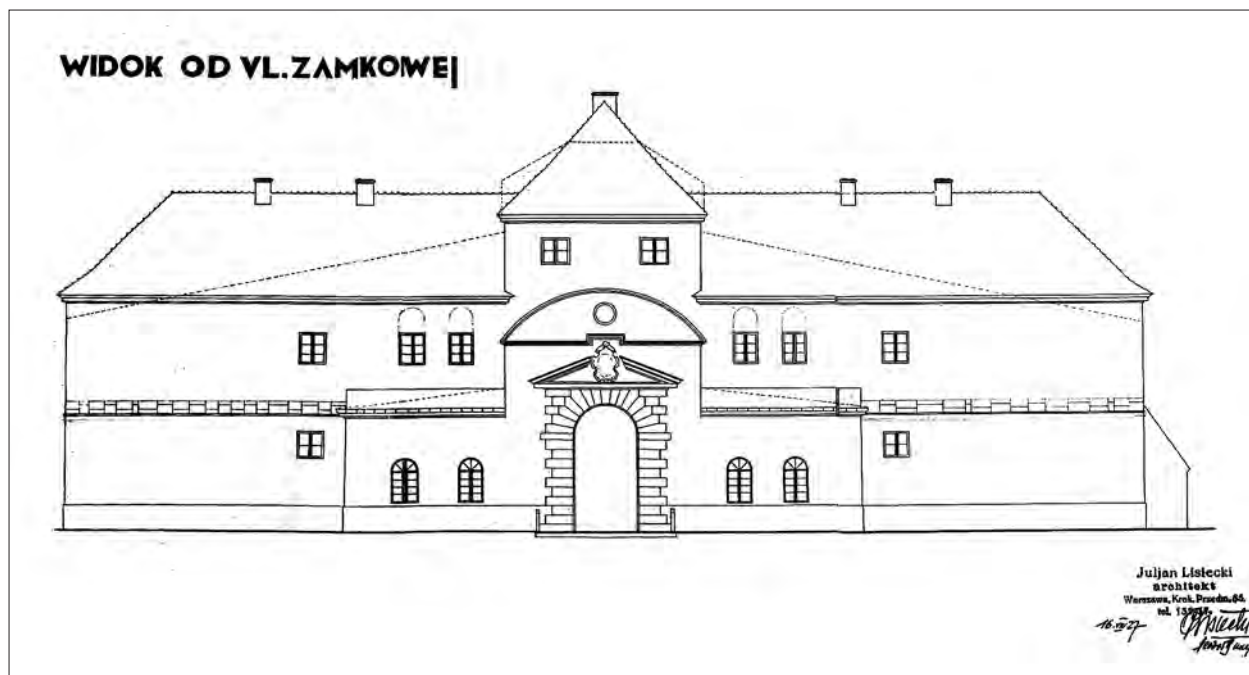

Рис. 11. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. Головний фасад. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

Рис. 12. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. Фасад зі сторони замкового подвір'я. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

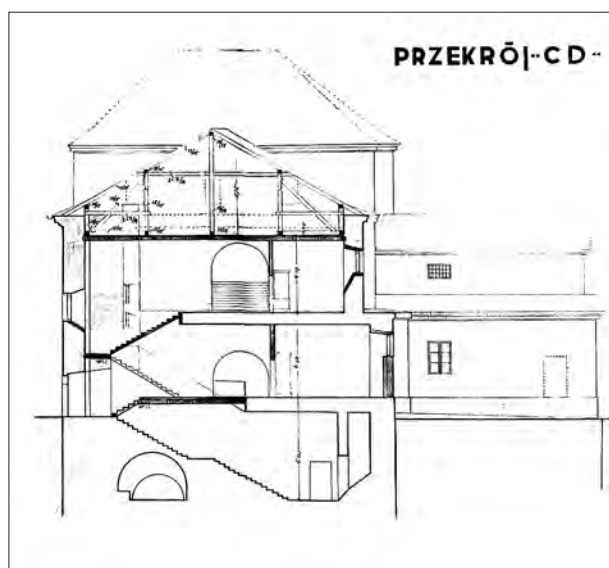

Рис. 13. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. Поперечний розріз. Арх. Ю.Лісецький, 1927 р.

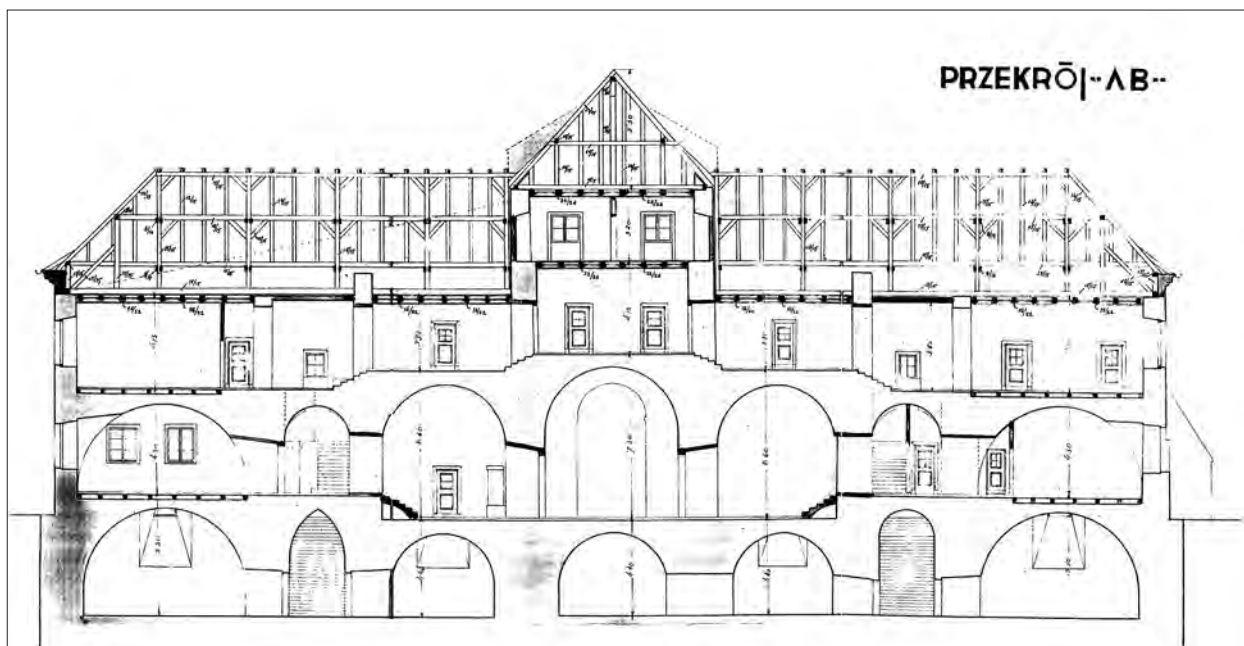

Рис. 14. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом. Повздовжній розріз. Арх.Ю.Лісецький, 1927 р.

замкового комплексу в Дубно стало виконання проекту відбудови найдавнішої із збережених в замку будівель – в'їзної брами XVI–XVII ст. і прибрамного корпусу. Арковий ренесансний портал, облицьований тесаними кам'яними блоками з вміщеним в розірваному трикутному фронтоні гербовим картушем Острозьких дивом вцілів по численних перебудовах попередніх віків. Інші елементи об'єму перебували в жалюгідному стані і мали вигляд напівзруйнованої еkleктичної суміші архітектурних форм. Ю. Лісецький, пропонуючи варіант реконструкції, обрав шлях радикальної зміни об'ємної структури будівлі. Передбачалось розібрати похилі фрагменти стін головного фасаду прибрамного корпусу і прибудови з південної сторони. В результаті, брама набувала чітко окреслених обрисів окремого будинку, до якого зі сторони замкового подвір'я примикав двоповерховий корпус з триповерховою центральною частиною. Стрімкий чотирихилий дах над виступаючим об'ємом виконував роль висотного акценту і образно асоціювався з оборонними баштами середньовічних укріплень. Над бічними крилами брами пропонувалось влаштувати тераси і зберегти фронтон лукової форми над її порталом. Приміщення першого поверху призначались для розміщення кабінету коменданта, казарм поліції, арештантської, кухні, другого поверху – приймальні і канцелярії інспектора шкіл⁶, приміщення третього поверху

⁶ Ймовірно, поправки, помітні на кресленні 2-го поверху, свідчать про зміну планування і функціонального призначення деяких з них.

залишалися резервними. Недатоване фото⁷ є незаперечним доказом реалізації цього проекту – над центральною частиною прибрамного корпусу вже зведений новий дах, а купи будівельних матеріалів і працюючі робітники поряд свідчать про триваючий процес будівництва.

Однак, поки що не вдалося з'ясувати, з яких причин було зупинено відбудову комплексу будівель головної в'їзної брами, яка виконувалась за проектом Ю. Лісецького. Лише відомо, що у 1933 р. повітовий відділ в Дубно за посередництвом Кола архітекторів в Луцьку оголосив закритий конкурс на відбудову в'їзної брами до замку в Дубно. Умови конкурсу, розроблені за участі нового волинського консерватора Юзефа Дуткевича⁸ (1903–1968), передбачали відбудову корпусу з «безладного блоку мурів, які на даний час представляють цей будинок», і надання йому первісного вигляду станом на початок XVII ст. [9, с.301]. Не знайшовши документально підтверджених пояснень такому ходу подій, можемо зробити обережне припущення, що Дуткевич критично оцінив прийнятий до реалізації варіант відновлення. Наслідком негативної оцінки стало безпрецедентне з огляду на вартість рішення розібрати збудоване, змінивши концепцію реконструкції.

⁷ Припускаємо, що знімок було зроблено на межі 20–30-х років минулого століття.

⁸ Юзеф Едвард Дуткевич закінчив факультет живопису Академії мистецтв в Варшаві, отримав ступінь доктора мистецтвознавства, удосконалював свій фах консерватора в Парижі в школі École du Louvre. З 1931 р. працював помічником консерватора м.Варшави.

Рис. 15. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом замку. Фото 1920-х років.

Рис. 16. Замок в Дубно. Відбудова в'їзної брами і прибрамного корпусу замку. Фото 1920-30-х років.

На цю думку наводить історична довідка про замок Острозьких-Любомирських в Дубно, прикладена до умов конкурсу. В ній зокрема йдеться про те, що «Дубнівський замок, одна з найбільш монументальних оборонних будівель Польщі, закладений на плані нерегулярного ромбу. Кути ромбу захищені двома «вобанівськими» бастіонами. З внутрішнього боку розташовані дві давні замкові офіцини, надбудовані у XVIII ст. і перетворені на палаци. По центру основи зведений в'їзний будинок, поєднаний з містом перекинутим через рів мостом. Замок збудований Янушем Острозьким (як свідчать ініціали на бастіоні і на гербовому картуші над в'їзною брамою, а також певне історичне джерело) на початку XVII ст. – є славним пам'ятником інженерно-фортифікаційного мистецтва. Про це свідчить використання зручної для цього території, продумана гідротехнічна система, виключення можливості атаки з флангів за допомогою конструкцій крил бастіонів, врешті, досконале маскування будівлі. Архітектурні якості мав тільки будинок в'їзної брами і офіцини в період перед перебудовою. Для конкурсу взятий той об'єкт, що мав найбільшу цінність, а, разом, й найбільше загадок. Перед оголошенням конкурсу минулого року [1933 – О.М.] були зроблені обмірно-інвентаризаційні фотографії будинку. На їх основі, виявлено безсумнівні дані щодо первісного його вигляду. З'ясувалося, що будинок є прямокутним в плані з сильно виділеною центральною частиною, має в нижньому ярусі частини, муровані з природного каменю, що датуються вірогідно XV ст. Будинок був накритий прихованим дахом, сліди якого відкрито в мурах, закритих аттиком. Залишками аттику є горизонтальна смуга сграфіто з мотивами плетінки. Так само над передньою частиною в'їзної брами знаходився плоский дах або тераса. Крім

Рис. 17. Замок в Дубно. В'їзна брама з прибрамним корпусом замку. Поштівка 1930-х років.

того передбачається відновлення оборонного муру зі стрільницями від фронту [9, с.301–302].

Розгляд конкурсних проектів відбувся 26 квітня 1934 р. У складі журі увійшли: інженер Я. Войцеховський – голова, начальник відділу Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти А. Ранецький, начальник відділу Міністерства внутрішніх справ, член Спілки архітекторів Польщі Р. Міллер, начальник комунікаційно-будівельного відділу Волинського воєводського правління В. Гордзьялковський, дубенський староста Ю. Сітауер-Бонкович і консерватор Волинського округу Ю. Дуткевич. Першу та другу нагороду отримали проекти луцьких архітекторів Владислава Стахоня та Францішека Кокеша відповідно. Проте, до реалізації була прийнята робота архітектора Юзефа Новака з Луцька. У обґрунтуванні такого рішення підкреслювалось, що саме в цьому проекті найкраще відчутний історизм та монументальність відновлюваної будівлі.

У часописі «Бюлетень історії мистецтва і культури» за 1937 р. повідомлялось, що роботи з відновлення центрального павільйону замку в Дубно закінчуються і провадяться «за давнім проектом»;

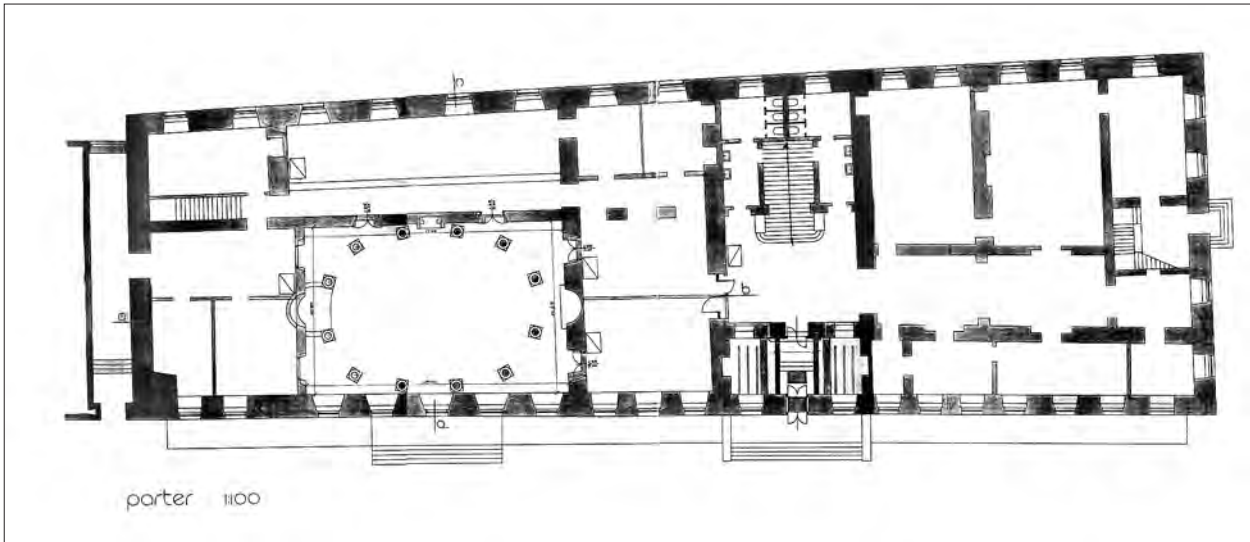

Рис. 18. Замок в Дубно. Палац Любомирських. План 1-го поверху. 1930-ті рр.

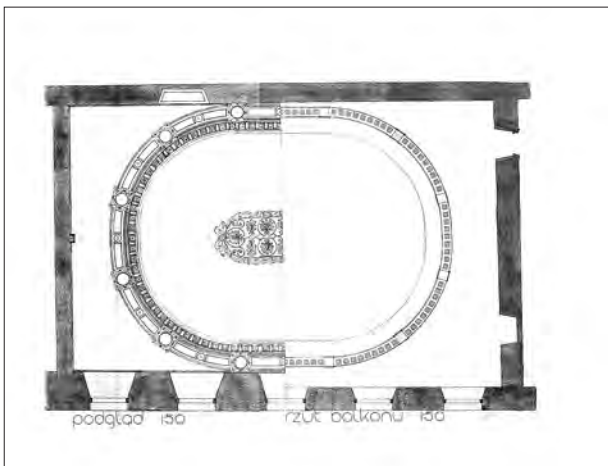

Рис. 19. Замок в Дубно. Палац Любомирських.
План балкону і стелі. 1930-ті рр.

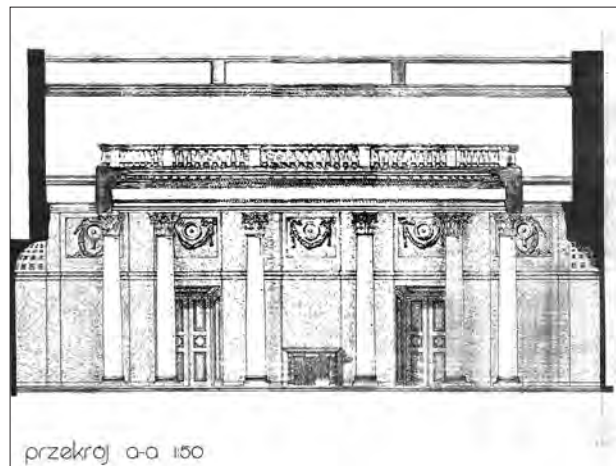

Рис. 20. Замок в Дубно. Колонна зала палацу Любомирських. Повздовжній розріз А-А. 1930-ті рр.

планується реставрація і відтворення сграфітового фризу, зміцнюється і перебудовується куртина мурів [10, с.252]. В-основному роботи були завершені до 1939 року і найдавніший будинок замку набув сучасного вигляду. Строгі лінійні аттику над прибрамним корпусом, декоровані плоскими аркадами, виконані у відкритій цегляній кладці, стилістично поєднувались з рустуванням кутів та прямокутними вікнами з легко акцентованим обрамленням. На масивному темному тлі стін брами чудово виділявся унікальний білокам'яний портал.

На момент проведення вищезазначених робіт вже існував проект реставрації колонної зали в колишньому палаці Любомирських, виконаний в середині 1930-х рр. [11]. Ця унікальна збірка копій креслень розгортки стін, розрізів, планів та архітектурних деталей, як і попередні матеріали, зберігається в фондах Архіву нових актів у Варшаві. Не можемо оминати її своєю увагою з декількох причин.

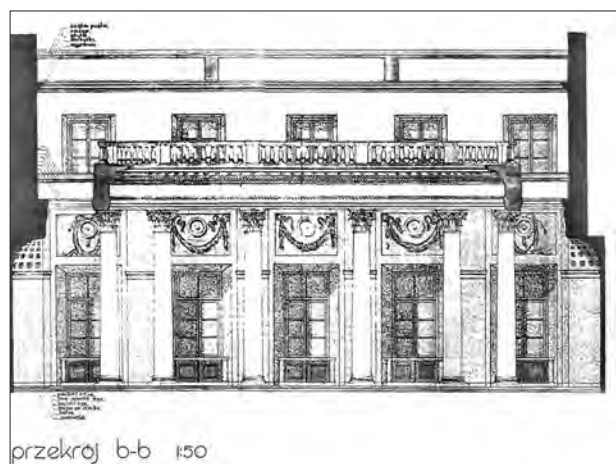

Рис. 21. Замок в Дубно. Колонна зала палацу Любомирських. Повздовжній розріз Б-Б. 1930-ті рр.

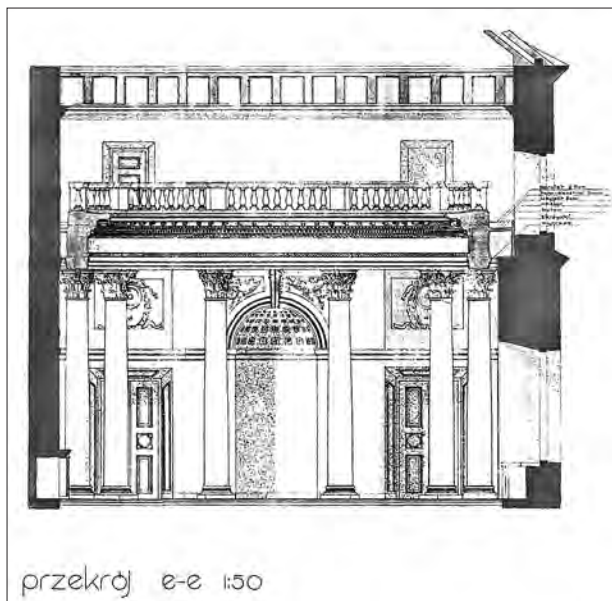

Рис. 22. Замок в Дубно. Колонна зала палацу Любомирських. Поперечний розріз Е-Е. 1930-ті рр.

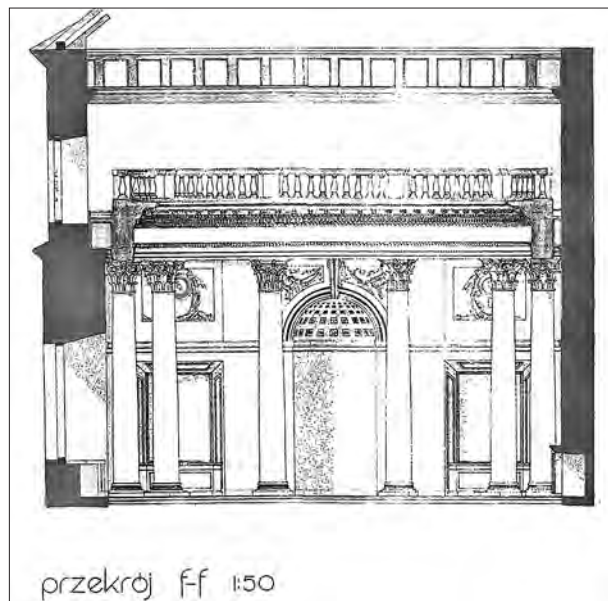

Рис. 23. Замок в Дубно. Колонна зала палацу Любомирських. Повздовжній розріз Ф-Ф. 1930-ті рр.

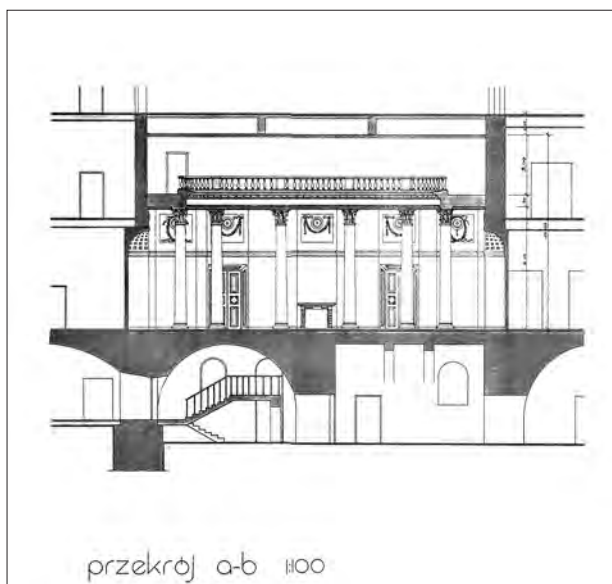

Рис. 24. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Фрагмент поперечного розрізу. 1930-ті рр.

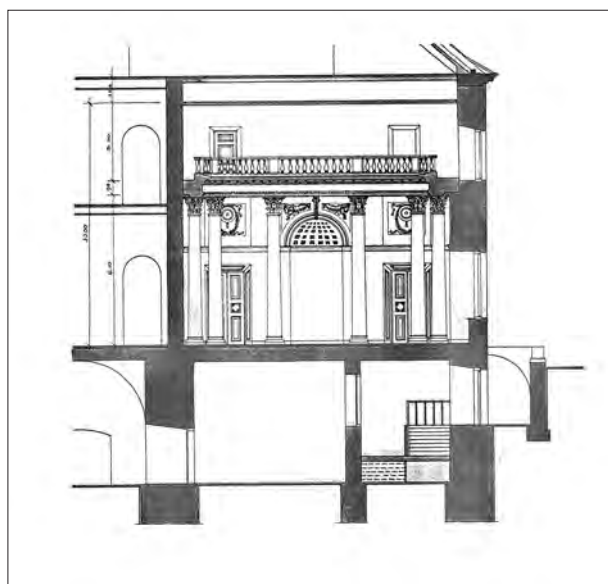

Рис. 25. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Фрагмент повздовжнього розрізу. 1930-ті рр.

Безперечно цікавою є поміщена на деяких розрізах інформація на предмет конструкції великопролітного перекриття над колонною залом (габарити приміщення в плані – 17.13 x 11.25 м, висота – 10 м) і особливостей влаштування обхідної галереї на другому ярусі. Використання в процесі відбудови залізобетонних ребристих плит, які були технічною новинкою і тільки набували популярності в цивільному будівництві Польщі, не мало аналогів в архітектурно-будівельній практиці Волині.

На жаль, до початку світової війни польська влада не віднайшла можливості для повного втілення проекту найвишуканішого інтер'єру

в Дубенському замку. Ретельно, зі знанням архітектурного стилю епохи, опрацьовані креслення розгортки стін залишились незатребуваними. Проте, виконані у крупних масштабах (1:50 та 1:10) на основі обмірів вцілілих фрагментів архітектурного і скульптурного оздоблення, усі вони є безцінним документальним підґрунтям для виконання проекту реконструкції цього інтер'єру сьогодні. Адже відомо, що колишній палац Любомирських в Дубнівському замку фактично є кам'яною «оболонкою», монументом самому собі, який відвідувачі сприймають лише ззовні, не знаходячи продовження свого інтересу до його історії і архітектурних

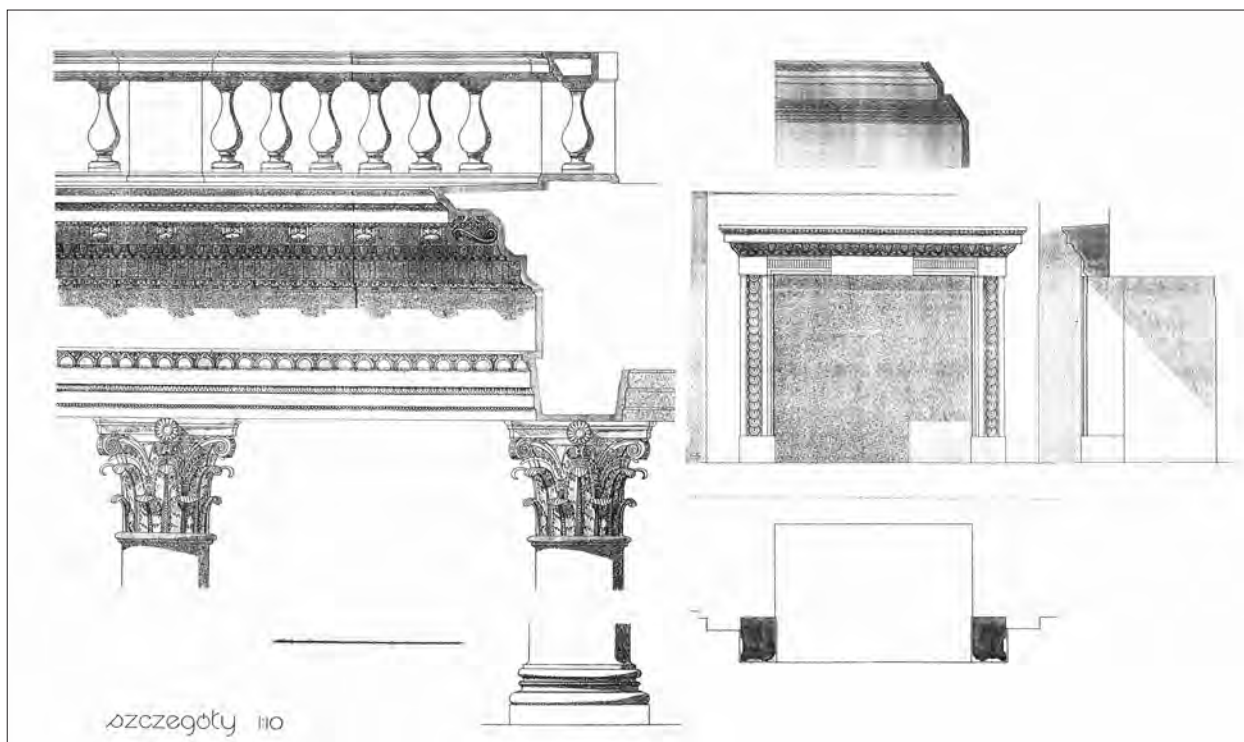

Рис. 26. Замок в Дубно. Колонна зала палацу Любомирських. Деталі інтер'єру. 1930-ті рр.

принад в інтер'єрі. Віримо, що одвічна проблема дефіциту коштів для своєї культури, духовної і матеріальної спадщини все-таки відійде у минуле, а справа реставрації найвидатніших, найцінніших свідків і носіїв історичної пам'яті, таких, як замок в Дубно, увійде в розряд першочергових. В стінах цього палацу могла б чудово розташуватись експозиція місцевого краєзнавчого музею, повноцінно представивши багату історію краю і міста, а реставрована колонна зала стала б його візитною карткою, як і сам замок.

Продовжуючи тему реставрації інтер'єрів інших приміщень колишнього палацу Любомирських, зауважимо, що до 1936 р. вдалося відновити скульптурний фриз із зображенням свята Вакха в давній палацовій їдальні та фриз з елементами геральдики у парадному вестибюлі.

З публікацій 1938 р. дізнаємось про ще одну спробу пристосування «старої офіцини»: «... завдяки кредитам Міністерства фінансів є можливість реалізувати проект відбудови другого бічного крила замку в Дубно для розташування фінансових установ. В проекті арх. Ю. Новака, доповненому Міністерством внутрішніх справ відповідно до зау-

важень консерватора, зроблена спроба приведення у відповідність потреби пам'ятки та можливості її пристосування» [12, с.224]. Наведена вище інформація волинського консерватора Зигмунта Ревського, який обійняв посаду після Ю. Дуткевича, була останньою з виявлених, де йшлося про відбудову замку в Дубно у міжвоєнний період.

Зроблене архітекторами, мистецтвознавцями-реставраторами протягом надзвичайно короткого періоду – неповних двадцяти років – з метою підняття з руїн замкового комплексу в місті Дубно, оцінюючи масштаби і результат емоційно, на нашу думку, може викликати лише почуття захвату і вдячності. Наукова складова цієї відбудовчої акції викликає велику повагу з огляду на чітку методику проведення досліджень (пошук першоджерел, виконання обмірів, фотофіксації), фаховий підхід при укладанні проектів відбудови, реконструкції і реставрації. Відчувається усвідомлення всіма залученими до роботи спеціалістами значущості накопичення фактологічних, іконографічних матеріалів як необхідного базису для підтримки і збереження цінних архітектурних пам'яток для наступних поколінь, що варто розуміти і нині.

Рис. 27. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Інтер'єр колишньої їдальні після реставрації.
Фото 1936 р.

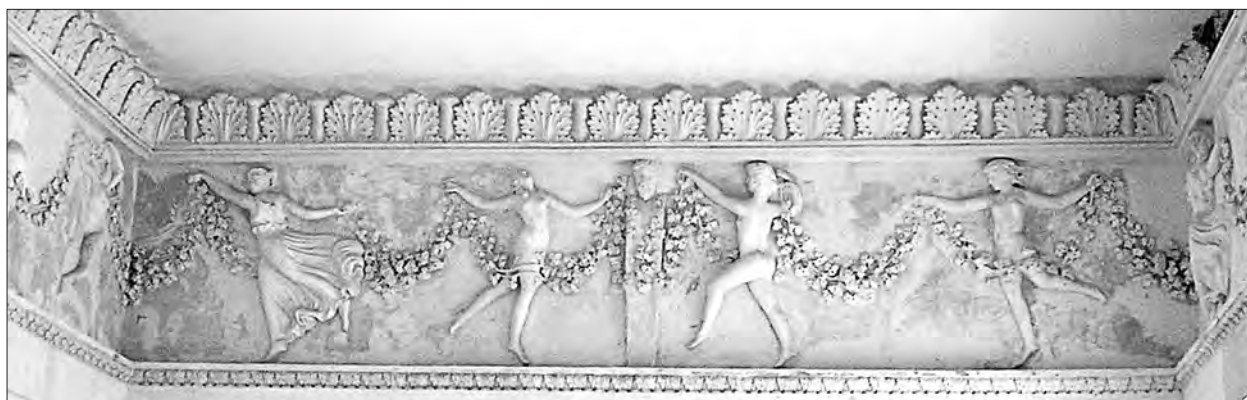

Рис. 28. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Фрагмент фризу «Танцюючі вакханки».
Фото О. Михайлишин, 2008 р.

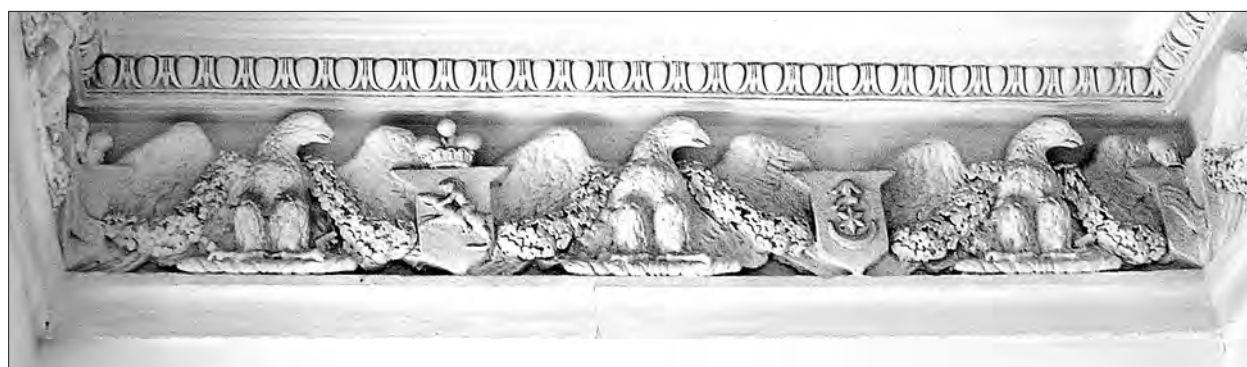

Рис. 29. Замок в Дубно. Палац Любомирських. Фрагмент геральдичного фризу. Фото О. Михайлишин, 2008 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Siemiątkowski J. Potrzeby i zdobycze budowlane Wołynia // PPB.– 1928.– № 8.– S.348–350.
2. AAN w Warszawie, MSW, sygn.2518.
3. AMSW, Akta Konserwatora Zabytków miasta Stołecznego Warszawy i Województwa Łódzkiego, sygn. 369.
4. APL, Urząd Wojewodzki Lubelski. Zjazdy Konserwatorów 1926–1927. Sygn.3255.
5. ДАВО, ф.46, оп.1, спр.3354.
6. AAN w Warszawie, MSW, sygn.2517.
7. AAN w Warszawie, MWRiOP, sygn.7027.
8. AAN w Warszawie, MSW, sygn.2516.
9. Dutkiewicz J. Konkurs na odbudowę zamku w Dubnie // BHSiK.– 1933–34.– № 4.– S.301–302.
10. Rewski Z. Wołyń. Kronika konserwatorska // BHSiK.– 1937.– № 2.– S.252–253.
11. AAN w Warszawie, MSW, sygn.2519.
12. Rewski Z. Województwo Wołyńskie. Prace konserwatorskie // BHSiK.– 1938.– № 2.– S.224–225.

У статті розглянуті основні етапи, методика реставрації та реконструкції замку Острозьких-Любомирських в м.Дубно на Волині протягом 1920–30-х років. Комплекс заходів, що включав проведення історико-архітектурних досліджень, обмірів об'єкту, укладання проектів реновації став важливою складовою інвентаризації та збереження культурної спадщини, а також базисом для подальшого розвитку вітчизняної практики охорони пам'яток архітектури.

In the article I considered the main stages, methods of revival and reconstruction of the Ostrogskijs'-Lubomirskijs' castle in Dubno in Volyn during the 1920–30s. The complex of actions, which included carrying out the history-architectural research, object measuring, designing the reconstruction projects not only became an essential part of the cultural heritage inventory and protection, but also became a basis for the further development of Ukrainian practice of architectural monuments protection.

Олексій Нагорнюк

**КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДГРОБКІВ-«ХАТОК»
ПІВНІЧНОЇ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ**

Під час роботи над статтею «Старовинні дерев'яні церкви на Волині» Федір Вовк, обстежуючи пам'ятки народного сакрального будівництва, звернув увагу також і на кладовища та форми поховальних споруд: «Оригінальною особливістю північно-волинських кладовищ є дерев'яні надгробки ... у вигляді довгої скрині, на зразок труни з двосхилим дахом» [2, с. 38].

На сьогодні традиція зведення надгробків у вигляді дерев'яного будинку зникла. Останні меморіальні споруди такого типу були встановлені у 20-х – 30-х роках ХХ ст. і більшість з них не збереглася до нашого часу. На щастя, деякі подібні пам'ятки були описані та зафотографовані польськими етнографами у передвоєнний період [12, с. 68; 13, с. 163; 11, с. 135; 10, с. 5, 7-8; 15, с. 217-223]. У більшості такі надгробки зафіксовані у місцевостях, розташованих північніше від Прип'яті, проте дослідження останніх років дозволили уточнити південні межі побутування цього явища [21]. Коротко назвемо усі місцевості з відомих нам матеріалів, де був зафіксований цей тип надгробків. Крайнє західне село – Вулька Березова між Білою-Підляською і Лоциями (Польща) на лівому березі Західного Бугу, далі на схід північніше від Прип'яті – в сучасному Лунинецькому районі Брестської області Білорусі села Велута, Мокрове, Синкевичі, крайнє північне село – Хоростів Солігорського району Мінської області [22]. Напевно, такі надгробки існували на всій східнослов'янській території, зокрема вони відомі у російських старообрядців, які мешкали на Поліссі [1; 4; 7, с. 216-218; 9, с. 82-87; 8, с. 70].

Південніше від Прип'яті на межі Західного і Середнього Полісся надгробки-хатки відомі в селах Вичівка Зарічненського, Зелень, Сварицевичі Дубровицького, Карасин Сарненського, Сновидовичі Рокитнівського районів Рівненської області. Єдині зразки таких надгробків досі можна побачити на кладовищі в с. Зелень. Усі інші – відомі з усних свідчень старожилів та описів польських етнографів [5].

Оглянемо конструктивні особливості усіх відомих нам надгробків-хаток з території сучасної Рівненщини.

У с. Вичівка, як засвідчили респонденти, у передвоєнний період на кладовищі можна було побачити надгробки з дубових колод та надмогильні споруди – збиті з дощок «ящики»: «Все то клали – то мій батько розказував, в старину – не було нічого, то клали колоду якусь, якісь-би (ніби-то.– О. Н.) ящики такі робили і колоди клали колись, а при мені гетого вже нема... Колись ще я малею бачила – лежала одна така колода на могили і би ящик такий зроблений на могили...» [20].

Надгробки встановлювали на могилах під час останніх поминок – через рік або кілька років після смерті. Цей день в деяких селах Полісся називався «прикладини», «наруб», а в деяких – «стол», «столи», «роковини».

Кладовище в селі Зелень є унікальним і можливо єдиним місцем на українському Поліссі, де збереглася велика кількість давніх поховальних споруд кількох типів: надмогильні камені, надмогильні колоди та надгробки-хатки. Кладовище розташоване на відстані близько 1 км на північ від села на піщаному пагорбі, засадженому деревами. В центрі кладовища між давніми соснами знаходяться 3 вже майже зотлілих дерев'яних надгробки у формі будинку. Збереглися лише їх стінки з дубових дощок – решта деталей такої споруди (зотлілий дах) і частини великого хреста звалені всередину «хатки». Проте, все ще було можливим провести обміри надгробку і реконструювати можливий зовнішній вигляд такої архаїчної і рідкісної для сучасного поліського кладовища форми поховальної споруди (рис. 1). В плані такий надгробок – видовжений по формі могильного насипу прямокутник, невисокі стінки зроблені з дощок, які з'єднуються на кутах за допомогою дерев'яних кілків-тиблів. Поперечним дошкам надана трикутна форма, що нагадує фронтон хати. По боках цих дощок вирізьблені виступи, які вкладаються в прорізані отвори в дошках-стінках. Дах з двох або трьох широких і довгих дощок спирався на трикутні поперечні дошки-фронтони і кріпився до них кованими цвяхами. В центрі західної поперечної дошки, над головою похованої людини, просвердлено невелике віконце у вигляді 4 округлих отворів, що розташовані

Рис. 1. Надгробок-«хатка» на могилі дитини в с. Зелень Дубровицького р-ну Рівненської обл.
Фото О. Нагорнюка, 2009 р.

у формі хреста. Там же, в місці розташування голови покійника, стояв дубовий хрест. На сусідній на північ могилі – надгробок подібної конструкції, але меншого розміру (можливо, ці надгробки зроблені одним майстром для дорослої людини і дитини з однієї родини). Дещо південніше, але в тому ж ряду, розташований надгробок-хатка, виготовлений, очевидно, іншим майстром – в дошках-фронтах відсутні округлі віконця, горизонтальні дошки мають досить довгі випуски, низький дах має незначний кут і тому такі надгробки скоріше нагадують скриню без дна. Дах складався з двох широких дощок, які також спиралися на поперечні і кріпилися до них кованими цвяхами.

Опис надмогильних хаток на кладовищі у с. Сварицевичі подає дослідник народної архітектури А. Данилюк: «Наруби» у вигляді дерев'яного будинку, що нагадують старовинні поліські хати, зустрічаються на кладовищах у межиріччі Стоходу і Горині. Стінки будиночків з брусів, які з'єднані на вуглах у простий замок. Дах двосхилий, тримається на «слегах», які лежать на причілкових стінах. У середині дах підтримується «сохою». У причілковій стіні «нарубів» є віконце, через яке кладуть на могилу їжу, пасхальний хліб. Довжина будівлі – 2 м., ширина – 50 см., висота – 70 см.» [3, с. 18].

Сьогодні в Сварицевичах відсутні подібні надгробки і не зовсім зрозуміло якою інформацією користувався дослідник (в публікації не вказується, чи автор бачив такі надгробки і де саме, чи отримав свідчення від місцевих жителів), але старожили пам'ятають подібні надмогильні споруди. За отриманою нами інформацією, у Сварицевичах невідома назва «наруб», натомість на означення надгробків – хаток вживали терміни «гробниця», «гробок», «хатка», «димовинка»: «Шириною як могилка, такий високий. На дві доски (заввишки –

О. Н.). А потім іще тако, жолобком, і навіть отак поверху робили. Так робили як гінчий робить хату – понарубває отако-о, бо гвоздів не було. А як вже гвозді, то отак збивали. Вона знімалася. Сорочок день пройде, год пройде, вони ждуть, роблять пам'ятники, а тогди год пройде – гето називалоса «прикладини», ето так прикладають людей, хто каменя, хто тую гробницю. Шоб знали де», «Гето називаєтца гробниця, клали хто яку міг» [17].

Інші респонденти повідомили, що на могилу «камінчика клали і робили таку димовинку». Під час війни відомі були випадки, коли місцеві люди переховувалися на кладовищі в надмогильних хатках, лягаючи під них. Колись «гробки» робили як хату зрубної конструкції, високими, стінка складалася з 2 дощок-брусів, накривали поздовжніми дошками, зверху клали «жолобок» – розколоту навіпіл колоду з видовбаною серединою, яка перекривала стик дощок покрівлі. Пізніше стали збивати дошки цвяхами. Хатки «гробниці» збивали з дощок (висота – в дві дошки). Хатка мала віконце. Їжу ставили на дошку зверху хатки ближче до голови покійника. Якщо ставили на могилу хатку, то колоду і камінь не клали. І навпаки. Хатки ставили найзаможніші люди. Вона було схожа на віко труни [16].

Далі на схід від Горині надмогильні «хатки» були зафіксовані в с. Карасин. Їх описав польський етнограф Ян Фальковський в 1930 р.: «На кількох зовсім нових могилах хрести близько 2 м заввишки. Крім того багато надмогильних хаток (нарубів); останній наруб з 1922 року. На могилах з хатками також встановлені хрести від 1,50 м до 3 м заввишки. На кількох хрестах фартушки» [10, с. 5] (рис. 2). Судячи з оповідей мешканців села (2006 р.), такі споруди зникли після війни у 70-х – 80-х роках ХХ ст. [19]. Вони називалися «обруби», були збиті з дощок. «То колісь в нас робили. Гето обруби такі.

Рис 2. «Обруб» в с. Карасин Сарненського р-ну Рівненської обл.
Фото зі статті Я. Фальковського, 1930 р.

Рис 3. «Наруб» на могилі літнього чоловіка в с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
Фото зі статті Е. Франковського, 1911 р.

То гето як столи роблят, то ето досками обробляють обрубі такі, щоб вже песок не розсипався і так воно стоїт покудова і зогніє» [18].

На фото у статті Я. Фальковського видно, що стінки «обрубів» склалися з 2 дощок, з'єднаних в зруб з залишками на кутах. Покрівля виготовлялася з двох поздовж покладених дощок, на стику яких покладена третя вужча (погано проглядається). Очевидно на неї ставили їжу в поминальні дні.

У Сновидовичах зафіксовано найдавніший і найбільш архаїчний тип поховальної споруди: «Дерев'яні надмогильні будинки, складені з товстих дубових колод, я вперше бачив на занедбаному кладовищі в Сновидовичах, Овруцького повіту (нині – Рокитнівського району Рівненської області – О. Н.), в 1911 р. ... Основні розміри пристосовані до зросту високого лежачого чоловіка, і складають близько 170-190 см довжини і 50-130 см ширини, і, в середньому, від 30 до 70 см висоти. Така споруда нагадує формою давні поліські хати. Стіни зведені з колод, з'єднаних зрубною технікою, дах вкритий дошками (вертикально), вищими з одного боку. Основою для даху був брус, що спирався на вершину трикутного зрубного фронтона. В одному з фронтонів був малий отвір-віконце. Місцевий люд такі хатки називає «наруби», «снаруби». В Сновидовичах мені пояснили, що цей «наруб» заповів поставити собі на могилі один дуже старий чоловік, пояснивши це тим, що хоче мати надгробок такий, який мали прадиди» [11, с. 135] (рис. 3). На жаль, опитані у 2006 р. старожили не змогли нічого згадати про «наруби», які описав Е. Франковський.

Підсумовуючи, наведемо локальні назви надгробків – «гробница» (с. Зелень), «димовинка», «хатка», «гробница», «гробок» (с. Сварицевичі), «обруб» (с. Карасин), «наруб», «снаруби» (с. Сновидовичі).

Залучивши матеріали археологічних досліджень, є підстави вважати, що звичай встановлювати подібні надгробки на території розселення східних слов'ян сягає часів середньовіччя [4,]. Ймовірно, що ця традиція існувала безперервно, а витіснення християнським поховальним обрядом курганного поховання сприяло перенесенню надгробків-«хаток» на верх могильного насипу.

Стосовно конструктивних особливостей надгробків-хаток, зазначимо, що найдавнішим типом можна визнати надгробок з с. Сновидовичі, описаний Е. Франковським. Він відтворював досить точно в зменшеному вигляді деякі конструктивні елементи поліської хати XIX ст. Зокрема – це імітація накотного даху (продовження зрубу стін, при якому вінці поступово зменшуються догори), а дошки покрівлі спираються на поздовжній брус-балку. Виразно підкресленими в сновидовицькому надгробку є і виноси-кронштейни (поздовжні бруси, які завершують основну камеру зрубу хати і мають затесані (інколи декоровані) кінці, які виходять за межі зрубу. Місцева назва – «бальок»), їх можна побачити в місцевих хатах, зведених навіть після війни. Зруб складався з 3-х вінців (тесані бруси), з залишками на кутах, дошки покрівлі вертикально покладені, спиралися на поздовжній брус, подібний до верхнього бруса в конструкціях старовинних хат з «накотом». Важливою рисою цього надгробку є також дошки покрівлі, які встановлені вертикально і з однієї сторони їх кінці значно виступають над рівними кінцями іншої, що теж спостерігалось в давніх хатах Середнього Полісся [14, с. 537].

Надгробки з сіл Зелень та Карасин, на відміну від сновидовицького надгробку, представляють напевно пізнішу спробу схематизації – надгробок має 1 або 2 вінця, це навіть не брус, а дошка. Дах,

*Рис. 4. Надгробок-«жолоб» в с. Кривиця
Дубровицького р-ну Рівненської обл.
Фото О. Нагорнюка, 2008 р.*

який складався з 2 дощок, покладених поздовж стінок надгробку, мав незначний кут. Цікавими особливостями зеленських надгробків були символічні віконця з 4 округлих отворів, розташованих на поперечній стінці у вигляді хреста. Ще однією рисою, характерною для «хаток» Зелені і Сварицевичів був «жолобок», покладений зверху на дошки покрівлі. Виникає питання, чи не пов'язаний цей елемент з надгробком-«жолобом», який був відомий в групі сіл Дубровицького і Володимирецького районів (Кривиця, Літвиця, Залішани, Вільне, Новаки, Жовкині)? [6, с. 249] (рис. 4). У такому разі можна припустити, що колода-«жолоб», яка накривала могилу, могла символізувати елемент покрівлі житлової споруди. Можливо, ці по-різному виготовлені надгробки могли бути матеріалізацією загального уявлення про те, що могила є посмертним помешканням покійного, отже свідчили про намагання живих оформити останнє пристановище померлих у вигляді житлової споруди.

У селах Вичівка, Зелень та Сварицевичі надгробки-хатки могли співіснувати з культурою поховальних колод (але вони ніколи не розташовувалися на одній могилі). За свідченням респондентів «хатки» на могилах родичів встановлювали заможніші родини. Обидві форми надгробків у цих місцевостях були взаємозамінними і могли підкреслювати соціальний статус померлої людини.

Порівнюючи типи південних надгробків-хаток з північними з лівого берега Прип'яті, спостерігаємо

деяку конструктивну подібність пам'яток Зелені, Сварицевичів, Карасина зі спорудами з с. Мокрове та Синкевичі. Конструкції надгробків з с. Велута ускладнені вертикально встановленим над хаткою стовпом з таблицею накритою дашком (очевидно з написом імені покійника) [4,].

Цікаво, що надгробки-хатки були розповсюджені також в поховальній традиції євреїв, які мешкали на території північної Волині та на Поліссі [10, с. 8-9; 15, с. 218; 23].

За припущеннями деяких дослідників, етнічна приналежність традиції надгробків-«хаток» і колод визначалася як спадщина, яку східнослов'янські народи отримали від фіно-угорських племен [9, с. 73; 10, с. 6]. Ф. Вовк вважав, що «такого типу надгробки, характерні для білоруського Полісся, складають одну з досить чисельних рис, що примушують вважати, що північні уїзди Волині були раніше заселені білорусами» [2, с. 38]. Важко погодитись з таким категоричним твердженням, тому що ми не можемо говорити про пам'ятки культури Полісся (в даному випадку поховальної культури), як про суто білоруські чи українські. Якщо досліджувані нами поховальні звичаї і були набуті слов'янськими племенами волинян, дреговиців і древлан (нащадками яких є люди Полісся) під час етнічних контактів з балтськими або фінськими племенами, то це могло відбутися задовго до виокремлення з слов'янської спільноти білорусів і українців. Важливо також не забувати, що більша частина розповсюдження досліджуваних надгробків збігається з територією, на якій побутували північно-українські говірки.

Сьогодні зникають на Поліссі не тільки старовинні форми поховальних споруд, зникає сама пам'ять про них – важко знайти людину в селі, яка могла б надати змістовну інформацію; все частіше можна почути про такі надгробки, якщо вони і збереглися, як про щось чуже в місцевій культурі. Отже, на даному етапі свого існування, північно-волинська (поліська) поховальна традиція відмовилася від описаних нами типів надгробків, тому залишки меморіальних споруд у вигляді будинку в Зелені є можливо єдиними збереженими до наших днів пам'ятками, що представляють цю старовинну традицію.

ДЖЕРЕЛА

1. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.– М.: «София», 2003.– 240 с.: ил.
2. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини // Материалы по этнографии России – Т. 1.– СПб., 1910.– С. 21—44
3. Данилюк А. Релікти давнього будівництва. Пам'ятки народної архітектури Рівненського Полісся.– Рівне, 1995.– 80 с.
4. Нагорнюк О. Архаїчні надгробки на Поліссі. (За матеріалами з с. Зелень Дубровицького району Рівненської області) // Західне Полісся. Історія та культура. Вип. 2. Матеріали краєзн. конф., присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС / Упоряд. А. М. Українець.– Рівне: видавець Зень О. М., 2006.– С. 158-172.
5. Нагорнюк О. Надгробок як макрознак (конструктивні особливості, символіка і функції надгробків в поховально-поминальній традиції Західного Полісся) // Народознавчі зошити.– 2006. Зошит 3-4 (69-70). Травень – серпень.– С. 438-445.
6. Нагорнюк О. Народна топографія // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В. П. Ковальчук.– Рівне: ПП ДМ, 2009.– С. 239-264. (с. 249)
7. Ополовников А. Русское деревянное зодчество. Памятники шатрового типа.– М.: Искусство, 1986.– 312 с.
8. Під полиною зорею: Фотонарис про історію та культуру Чорнобильського Полісся. Упоряд.: Є. Аристов, Р. Омеляшко.– К.: «АртЕк», 1996.–160 с.
9. Раманюк М. Беларуска народныя крыжы.– Вільня, 2000.– 222 с.
10. Falkowski J., Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze.– Lwów, odbitka z «Wiadomości ludoznawczych». Zeszyt 1-2. Rok II-1933.– S. 1-9.
11. Frankowski E. Krzyże kamienne i domki drewniane na cmentarzach poleskich // «Ziemia» – 1925, nr 8.– S. 134-136.
12. Kolberg O. Dzieła wszystkie.– Т. 33, Chelmskie, cz. 1.– Wrocław, 1964.
13. Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne ze wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz powiatu rzeczycckiego.– Warszawa, 1928.
14. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Cz. I. Kultura materialna.– Kraków, 1929.– 710 s.
15. Polesie. Fotografie z lat dwudziestych i trzydziestych.– Warszawa, 1996, 31 ark. druk.
16. Записано у 2002 р. від Базилевич Ольги Прокопівни, 1932 р.н., і Холодько Христини Кирилівни, 1925 р.н., мешканок с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.
17. Записано у 2002 р. від Костюкевич Ольги Михайлівни, 1944 р.н., та Полухович Марії, мешканок с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.
18. Записано у 2006 р. від Куришко Ганни Петрівни, 1928 р.н., мешканки с. Карасин Сарненського р-ну Рівненської обл.
19. Записано у 2006 р. від Тишковця Пилипа Семеновича, 1926 р.н., мешканця с. Карасин Сарненського р-ну Рівненської обл.
20. Записано у 2006 р. від Шкоди Ніни Протасівни, 1930 р.н., мешканки с. Вичівка Зарічненського р-ну Рівненської обл.
21. На жаль Ф. Вовк не називає населених пунктів північної Волині, де він зустрічав такі надгробки. Можемо припустити, що наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. вони траплялися південніше Сарн.
22. Подальші дослідження можуть розширити географію їх побутування.
23. Нез'ясованим лишається питання про зв'язки цієї культури надгробків у євреїв і автохтонного населення.

У статті розглянуто конструктивні особливості архаїчних надгробків у вигляді зрубного будинку, які побутували на території північної Волині та Полісся. Найдавніші зразки цих меморіальних споруд досить докладно відтворювали конструкцію і техніку зведення старовинної житлової архітектури.

The article considers constructive peculiarities of archaic gravestones in the form of a blockhouse, which were wide-spread on the territory of northern Volyn and Polissya. The oldest examples of these memorial buildings reproduced in details the construction and technique of building of the old housing architecture.

УДК 72.03 (477.81)

Богдан Прищепа

**ЗАСЕЛЕННЯ СТАРОЇ ЧАСТИНИ МІСТА РІВНЕ
В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України в 2007–2010 рр. у зв'язку із запланованими будівельними роботами були проведені науковояртівні археологічні розкопки на трьох ділянках у центральній частині м. Рівного: на площі Короленка (рис. 1, 1); по вул. Шкільній, № 69 (рис. 1, 2); на Театральній площі та прилеглий до неї ділянці вул. Соборної (рис. 1, 3). Крім того, давні культурні нашарування в історичній частині міста вивчалися під час проведення археологічних експертиз та спостереження за земляними роботами. В результаті цих робіт вдалося виявити сліди поселень давньої людини, що відносяться до первісної доби, дослідити ділянки поселень та могильників доби середньовіччя, простежити ранні етапи формування міста Рівного.

Розкоп на площі Короленка. Роботи провадилися в зв'язку з реконструкцією Будинку одягу та будівництвом на площі Короленка підземного торгового комплексу. Розкоп знаходився на захід від Свято-Воскресенського собору і був обмежений із півночі вул. Соборною, а з півдня – Будинком одягу. Його загальна площа близько 800 кв. м. Як свідчать плани м. Рівного кінця XVIII–XIX ст., у той час це була ділянка на правому березі східного рукава р. Усті [1]. Цей рукав річки захищав місто зі сходу і півночі, він проходив із півдня на північ поряд із сучасним будинком на площі Короленка, № 2 і далі продовжувався вздовж вул. С. Петлюри, на захід від неї, а в районі вул. І. Мазепи різко повертав на північний захід і з'єднувався із основним руслом р. Усті.

Проведені протягом трьох років археологічні роботи засвідчили, що добре збережені давні культурні нашарування та об'єкти збереглися на лесовому підвищенні у східній частині площі Короленка, а в західній частині площі лесових відкладів не виявлено, до глибини 4–5 м тут простежено нашарування гумусного ґрунту, перекриті шарами будівельного сміття XIX–XX ст. Отже, за-

хідна частина ділянки знаходилась в межах давньої низовини, по якій проходило русло р. Усті.

У розкопі на лесовому підвищенні виявлено сліди поселення ранніх слов'ян, досліджено 16 захоронень епохи Київської Русі та понад 20 об'єктів литовсько-польської доби (рис. 2). Стратиграфію нашарувань подаємо за профілем східної стінки розкопу: 1) від сучасної денної поверхні до глибини 0,9–1,0 м виявлені підсипки ґрунту, перемішаного з будівельним сміттям XX ст.; 2) під ними до глибини 1,3–1,5 м залягає чорний м'який ґрунт, насичений великою кількістю речових знахідок XV–XIX ст., з ним пов'язані котловани підвальних частин будівель, рештки фундаментів і фрагменти цегляних стін будинків XIX – першої половини XX ст.) (рис. 3–4); 3) нижче простежено шар ґрунту завтовшки 0,4–0,5 м, чорний, однорідний, слабо насичений знахідками, в ньому знайдено уламки слов'янських ліпних і гончарних посудин, кістки тварин; 4) передматериковий шар має товщину 0,2–0,3 м; 5) материк – жовтий лесоподібний суглинок залягає на глибині 2,0–2,2 м.

До найбільш раннього часу належать фрагменти ліпних та ранньогончарних посудин празької та райковецької культур. Горщик празької культури VI–VII ст. вдалося реконструювати повністю. Технологічні особливості уламків інших посудин та профілювання вінець дозволяють датувати їх IX–X ст. [2, с. 155].

Пізніше ця ділянка була використана для захоронень. Досліджено 16 середньовічних поховань та виявлено розрізнені кістки скелетів із кількох захоронень, зруйнованих котлованами споруд литовсько-польської доби. Дно могильних ям знаходилося на різній глибині: від 1,7–1,8 м від рівня сучасної денної поверхні до 2,0–2,25 м. Більшість поховань здійснені за християнським обрядом: покійників клали випростаними на спині, вони орієнтовані головою на захід та на північний захід. Однак, два поховання орієнтовані на північ, а ще одне – на північний схід. У жодному похованні не виявлено слідів деревного тліну і залізних цвяхів, якими скріплювали домовини.

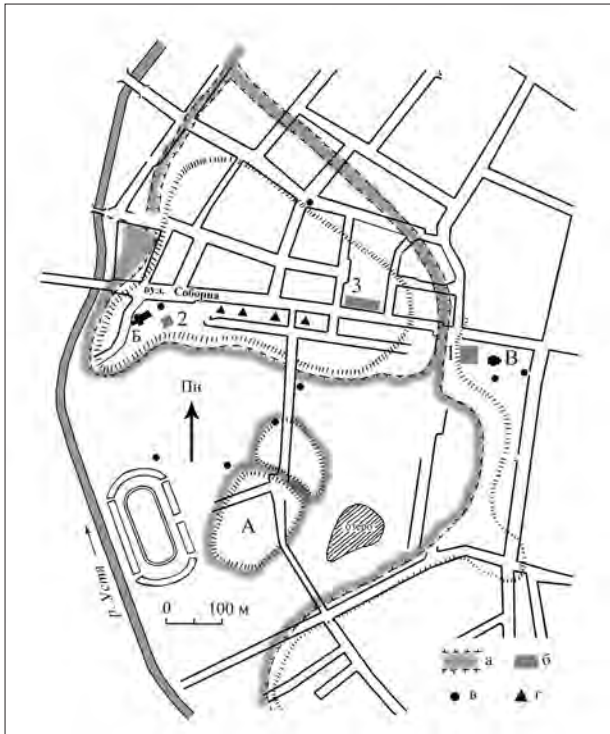

Рис. 1. План центральної частини м. Рівного із позначеними підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто. Буквами позначені: А – місце розташування замку; Б – костел Святого Антонія; В – Свято-Воскресенський собор. Умовні позначення: а – східний рукав р. Усті; б – розкопи; в – шурфи експертизи; г – місця спостережень за земляними роботами.

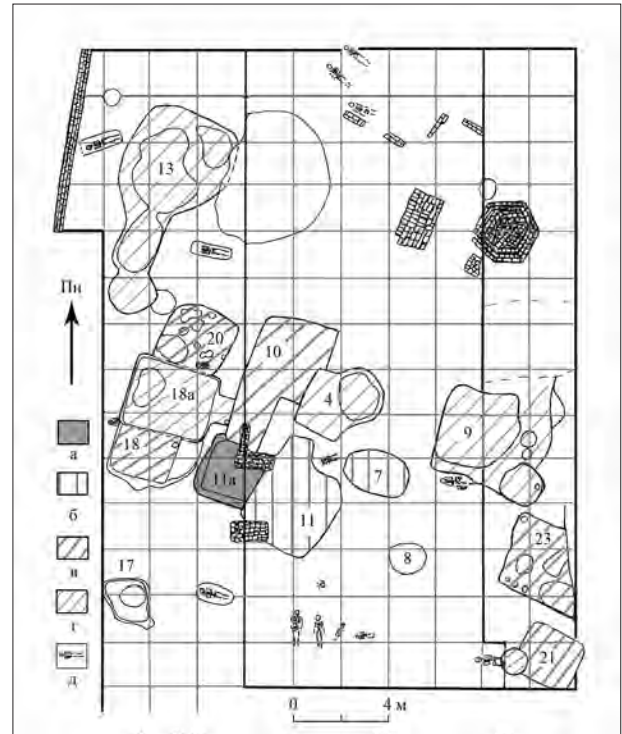

Рис. 2. Ділянка розкопу на площі Короленка в м. Рівному з позначеними будівлями литовсько-польської доби: а – XIV–XV ст.; б – кінець XV–XVI ст.; в – кінець XVI – перша половина XVII ст.; г – друга половина XVII–XVIII ст.; д – поховання XII–XIII ст.

Три поховання дитячі, інші належали дорослим чоловікам і жінкам. В одному похованні було покладено жінку з дитиною.

Супроводжуючий інвентар виявлено у двох чоловічих і двох жіночих похованнях. Чоловікам в районі пояса поклали залізні ножі та кресала. У одного з чоловіків на правому плечі лежала залізна фібула, вірогідно, нею було скріплено одяг. У жіночому похованні № 13 в районі черепа виявлено дротяні бронзові скроневі кільця: чотири біля лівої скроні, два цілі та фрагмент третього біля правої скроні. У жіночому похованні № 15 на черепі лежало дротяне скроневе кільце, а в районі шийних хребців знайдено скляну намистину, вкрити позолотою. Речові знахідки дозволяють датувати поховання XII–XIII ст. [2, с. 156]. Відмітимо, що в культурному шарі зібрано поодинокі уламки гончарних горщиків XII–XIII ст., які, вірогідно, слід пов'язати з періодом функціонування могильника.

Згодом цю ділянку почали забудовувати. Досліджено рештки житлових і господарських будівель, ями різного призначення [3, с. 287; 4]. Будівлі мали прямокутні котловани завглибшки 0,5–1,2 м від рівня виявлення із стінами завдовжки від 2,15 м

до 4,0 м. Усі вони зорієнтовані стінами за сторонами світу з відхиленням 20–25° за годинниковою стрілкою. До деяких котлованів вели заглиблені коридори завширшки 1,0–1,6 м. Довжина коридорів різна – від 1,2 м до 2,8 м. Так, наприклад, будівля № 11 мала квадратний котлован розмірами 3,5×3,5 м, заглиблений у материк від рівня виявлення на 0,65–0,7 м. Вхід у підвальне приміщення простежено з півночі у вигляді похилого спуску завдовжки 1,2 м і завширшки 1,05–1,4 м.

Великі прямокутні котловани будівель із вхідними коридорами визначаємо як заглиблену частину (підкліть) наземного будинку. Рештки таких будинків XVI–XVII ст. із потужними розвалами печей та різноманітними речовими знахідками в останні роки досліджено в Острозі та Дубно [5; 6, с. 340]. Підкліті XVI–XVII ст. виявлено також на території Білорусі у Клецьку та Вітебську [7, с. 44].

У заповненні заглиблених об'єктів зібрано різноманітні вироби із глини, заліза, кольорових металів, скла, кості, каменю. Вони є основою для датування комплексів. Найбільш рання в розкопі будівля № 11a датована XIV–XV ст. Наступний етап розвитку міської забудови визначається кінцем XV–XVI ст., він представлений будівлею № 11 і ямою № 7. Щільність забудови помітно

Рис. 3 Розкоп у Рівному на площі Короленка. 2007 р. Видляд із півночі.

Рис. 4. Залишки міської забудови XIX ст. виявлені при будівельних роботах на площі Короленка.

зростає у кінці XVI – першій половині XVII ст. і залишається приблизно такою ж у другій половині XVII–XVIII ст.

Розкоп по вул. Шкільній, № 69. Роботи провадилися у 2007 р. за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу Святого Антонія (нині будинок камерної та органної музики). У ході досліджень встановлено, що в давнину це була відносно рівна ділянка на високому правому березі р. Усті. Давні культурні нашарування та об'єкти збереглися у західній і північній частинах розкопу, а на інших ділянках вони були знищені перекопами у XX ст. В ході досліджень виявлені споруди доби неоліту, римського часу та ранніх слов'ян (рис. 5). За литовсько-польської доби ділянка використовувалась під кладовище.

Найбільш ранніми є заглиблені в материк об'єкти № 6, 7 культури лінійно-стрічкової кераміки. У їх заповненні зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні знаряддя праці, кам'яну зернотерку. Вони дозволяють датувати відкрите тут поселення ранніх землеробів другою половиною 5 тис. до н.е.

До слов'янського поселення X ст. віднесено два житла (№ 2, 4), господарську будівлю № 5 і яму № 1 (рис. 6). Усі будівлі були розташовані в один ряд, з півночі на південь, вони зорієнтовані стінами за сторонами світу. Житла мали прямокутні котловани, заглиблені в материковий суглинок на 0,4–0,6 м, їх розміри 3,3×3,4 м і 3,6×4 м. В одному з кутів біля західної стіни знаходилась піч-кам'янка. У житлі № 4 була також друга піч – нішоподібна, вирізана в материковому суглинку за межами північної стінки котловану. Вона мала овальний черинь розмірами 1,1×0,9 м і напівсферичне склепіння заввишки 0,4 м. Кон-

струкція стін у житлах була різною. Житло № 4 мало каркасно-стовпову конструкцію стін, про це свідчать стовпові ями, виявлені в кутах і в центрі котловану. В житлі № 2 у трьох кутах котловану простежено вертикальні ніші, які вказують на зрубну конструкцію стін будівлі

За литовсько-польської доби на ділянці знаходилося кладовище. Досліджено 63 поховання, здійснені за християнським обрядом. Вони виявлені на глибині від 1,4 м до 2,0 м. На окремих ділянках різночасові поховання залягали двома-трьома ярусами. Деякі ранні поховання були зруйновані більш пізніми. В окремих випадках простежено могильні ями, виявлено рештки дерева та залізні цвяхи від трун. Померлі були покладені головою на захід чи частіше на південний захід, випростаними, на спині, руки складені на животі чи на грудях. Іншу орієнтацію мали поховання № 42 (на північ), № 58, 63 (на схід). Серед захоронених були діти та дорослі чоловіки і жінки. Інвентар знайдено лише у п'яти похованнях – це гудзик, застібка від одягу, срібна монета – шеляг Сигізмунда III. У похованні дівчинки віком близько 10 років (№ 16) на грудях разом лежали намисто, два персні, медальйон. Дослідження показали, що це міське кладовище функціонувало протягом тривалого часу у XVI–XVIII ст.

Розкоп на Театральній площі. Археологічні роботи провадилися у 2008–2010 рр. у зв'язку із будівництвом у центральній частині міста під Театральною площею і під вул. Соборною підземного торгового комплексу.

Вивчення картографічних і документальних джерел, зокрема планів міста Рівного кінця XVIII – початку XX ст., спогадів старожилів, фотографій кінця XIX – першої половини XX ст. [1;

8, с. 95–115], дозволяє зробити висновок, що на цій ділянці вулиці Соборної («Шосейної» у кінці XIX ст.) існувала щільна міська забудова. В кінці XIX – на початку XX ст. багато будинків в цьому районі були цегляними, вони використовувались частково як житлові приміщення, а також для магазинів, готелів, аптеки. Такою забудова нинішньої Театральної площі була до 1944 р. У період другої світової війни, зокрема, під час боїв за визволення Рівного від німецьких окупантів на початку 1944 р. міські будівлі зазнали значних руйнувань. Наземні частини напівзруйнованих будинків у повоєнний час розібрали, а територію спланували і в ході відбудови 50–60-х років XX ст. було сформовано сучасну Театральну площа.

Основний археологічний розкоп мав площу близько 1000 кв. м (рис. 7). Культурні нашарування на Театральній площі залягають до глибини 3,3–3,4 м, однак, ранні відклади виявлені не на всій відкритій площі, вони були відсутні у північній частині розкопу, а в південній – частково зруйновані будівлями XIX – першої половини XX ст. (рис. 8-9) Вздовж південного краю розкопу материковий суглинок залягав на глибині 2,9–3,0 м, зафіксовано його пониження на північ, в бік сучасної будівлі театру. В північній частині розкопу на відстані 15–17 м від вул. Соборної від глибини 2,5 м простежено чорний вологий торф'янистий ґрунт, в ньому виявлені лише окремі кісточки тварин, гілки дерев. Отже, північна частина ділянки, а також територія, на якій знаходиться сучасна будівля театру, в давнину були заболоченою низовиною і міської забудови до XVIII ст. тут не було.

У розкопі виявлено 14 об'єктів литовсько-польської доби. Найбільш ранні з них датовані кінцем XV–XVI ст., але на окремих ділянках збереглися ранні нашарування з керамікою кінця XIV–XV ст. [9]. Досліджені будівлі литовсько-польської доби мали чотирикутні котловани розмірами від 3×3 м (№ 3) до 8×6 м (№ 10). Лише в споруді № 22 з боку південно-східної стіни простежено заглиблений коридор розмірами 2,0–2,3×5,3 м. Вона мала чотирикутний котлован завглибшки 1,3 м, його ширина 3,8 м, а довжина збереженої частини близько 6 м. Поряд з будівлями знаходились округлі в плані господарські ями.

Між котлованами будівель № 3 і 10, на глибині 2,65 м виявлено скарб дрібних срібних монет, загорнутий у тканину і захований у невеликій ямці, викопаній у коричневому стерильному ґрунті, що підстилає культурний шар литовсько-польської доби. Скарб налічував понад 200 монет, з них 188 вдалося визначити. Це монети Польщі, Великого

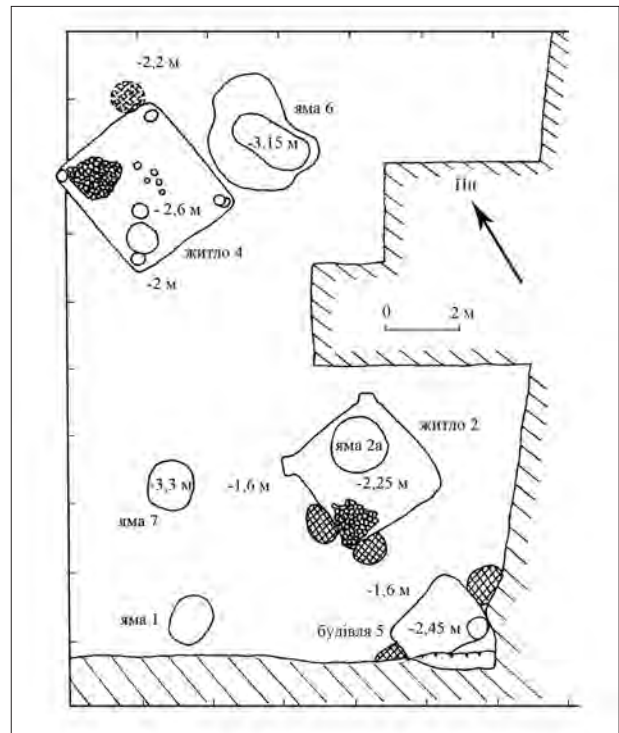

Рис. 5. План дослідженої ділянки в м. Рівному на вул. Шкільній, № 69 із позначеними об'єктами первісної доби та раннього середньовіччя.

Рис. 6. Житло-напівземлянка Х ст. у розкопі на вул. Шкільній, № 69 у Рівному. 2007 р.

Князівства Литовського, Пруссії, карбовані в містах Ельблонг і Рига. Роки їх карбування від 1616 р. до 1637 р. Скарб було заховано у сорокових роках XVII ст., вірогідно, в часи Хмельниччини.

На південь від Театральної площі, в межах сучасної вул. Соборної вдалося простежити рештки давньої дороги, виділено два етапи її використання [9]. До першого етапу віднесено ґрунтову дорогу із чіткою колією у вигляді двох паралельних рівчаків завширшки 0,25–0,4 м, завглибшки 0,15–0,25 м. Колію простежено на рівні передматерикового коричневого ґрунту на глибині 2,8–2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Відстань між рівчакми 1,0–1,1 м, максимальна ширина колії 1,4 м. Давня

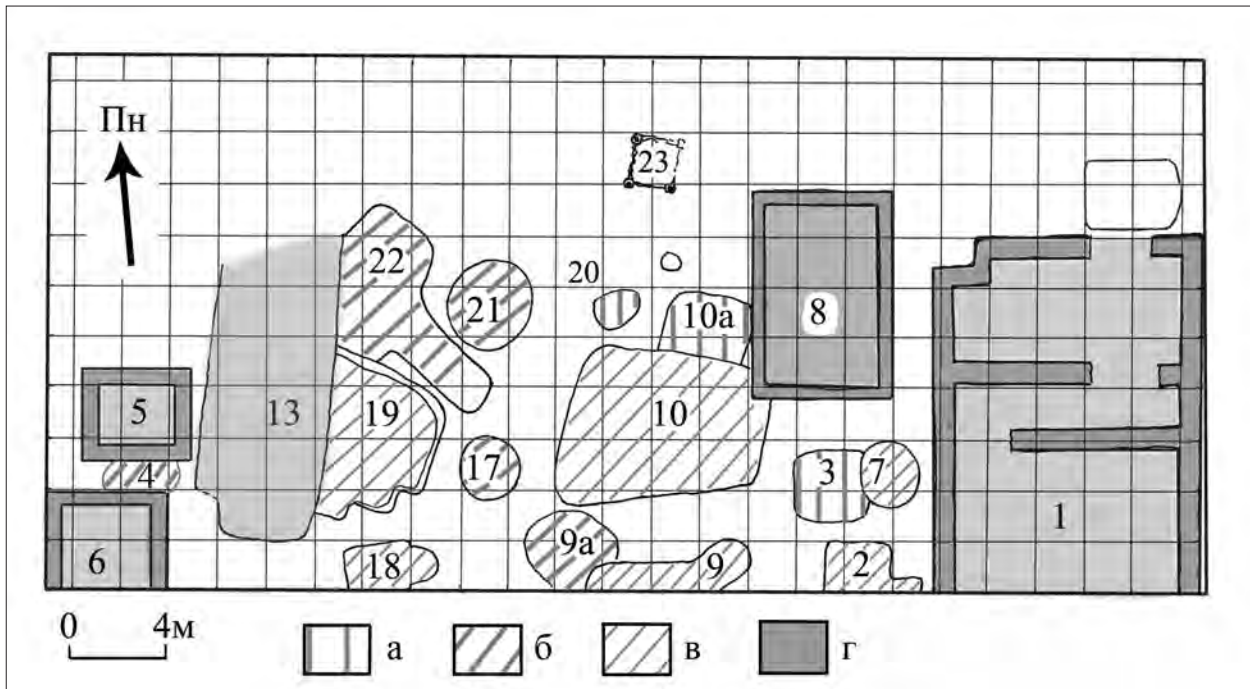

Рис. 7. Ділянка розкопу на Театральній площі в м. Рівному з позначеними давніми об'єктами: а – кінець XV–XVI ст.; б – кінець XVI – перша половина XVII ст.; в – друга половина XVII–XVIII ст.; г – XIX – перша половина XX ст.

Рис. 8 Розкоп у Рівному на Театральній площі. 2008 р. Вигляд із півдня.

Рис. 9. Будівельні роботи у Рівному на Театральній площі. 2008 р.

дорога не була прямою, а відхилялась в обидва боки на 2–4 м від головної осі, зорієнтованої із заходу на схід. Вздовж цієї ранньої дороги відкрито рештки заглиблених об'єктів литовсько-польської доби. Археологічні знахідки дозволяють датувати дорогу XVI–XVII ст.

Згодом було проведено реконструкцію дороги, при цьому проїжджу частину замостили деревом. Під час досліджень біля східного краю Театральної площі на глибині 1,6–2,3 м були виявлені дерев'яні елементи дороги, які дозволили відтворити її конструкцію (рис. 10). Спочатку впоперек проїжджої частини були покладені бруси завдовжки 5,1–5,2 м, їх перетин 0,4×0,25 м. Відстань між брусами 2,5 м. На нижній стороні цих брусів є прямокутні гнізда, в яких фіксувалися тупі кінці вбитих у землю кілків завдовжки 0,7 м. Така конструкція не дозволяла брусам зміститися. На поперечні бруси були покладені поздовжні бруси, що мали перетин 0,2×0,2 м та 0,2×0,3 м (крайні). На ці бруси були покладені поздовжні дошки різної ширини, від 0,25 до 0,5 м, а на них поперечний настил – дошки завширшки 0,17–0,25 м і завтовшки 6–8 см. Кінці дощок фіксували поздовжні масивні бруси, так що проїжджа частина дерев'яної дороги мала ширину 3,5 м. Окремі деталі скріплювалися між собою за допомогою соснових і дубових цвяхів завдовжки

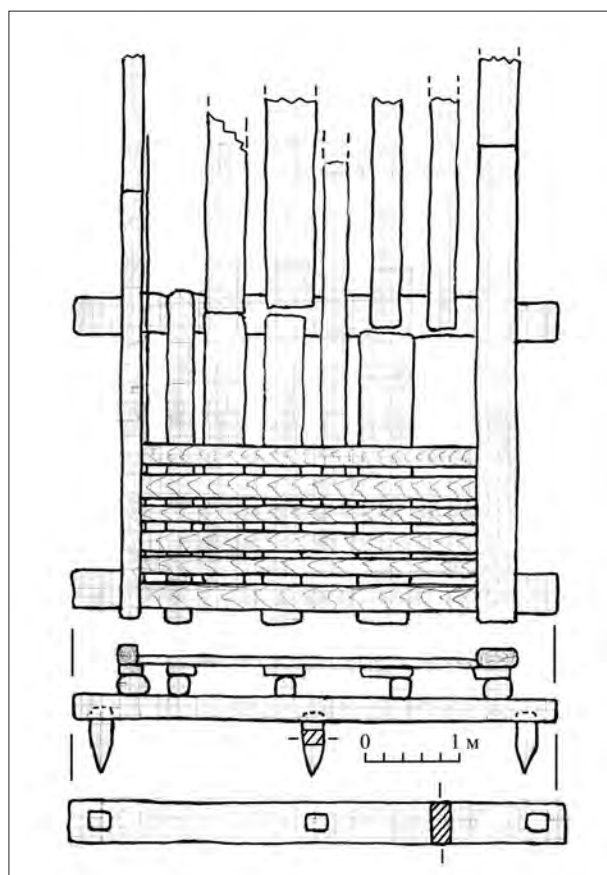

Рис. 10. Реконструкція дерев'яної дороги, виявленої в м. Рівному на вул. Соборній.

15–20 см. За стратиграфічними спостереженнями та речовими знахідками дерев'яне замощення дороги датоване XVIII ст.

Перші археологічні розкопки в центральній частині м. Рівного дали цікаві матеріали для вивчення різних періодів заселення цієї території давньою людиною та дозволяють простежити початкові етапи формування забудови середньовічного міста. Зручні ділянки на берегах р. Усті були освоєні слов'янами ще у ранньому середньовіччі. Глиняний посуд празької культури VI–VII ст. виявлено на береговому підвищенні поблизу Свято-Воскресенського собору. Пізніше, у X ст. значне слов'янське селище існувало на схід від костелу Святого Антонія. Відкритий біля Свято-Воскресенського собору могильник ранніх християн дозволяє стверджувати, що десь поруч розвивалося поселення XII–XIII ст., хоча місце його розташування поки що залишається не визначеним.

На всіх трьох ділянках, де проведені розкопки, досліджені культурні нашарування та об'єкти XV ст. Під час археологічних спостережень в бу-

дівельних котлованах між вулицями Соборною та Шкільною також були виявлені споруди XV ст. Вірогідно, в цей час заселеними були підвищення на заплаві, на якому знаходився замок (рис. 1, А) і південні схили височини між західним і східним рукавами р. Усті. Саме тоді Рівне вперше згадується у писемних джерелах (1434 р.) [10, с. 16].

З XIV ст. формується поселення на підвищенні, що знаходилось на правому березі східного рукава р. Усті (рис. 1, Б). Досить рано було освоєно прибережну зону в районі дерев'яної Успенської церкви XVIII ст. Під час археологічної експертизи на північний захід від церкви, на ділянці, що на вул. Шевченка, № 117 виявлено потужний культурний шар XV–XVIII ст. У XVI – першій половині XVII ст. освоюється вся територія височини між двома рукавами р. Усті, зростає щільність забудови, територія поблизу християнських культурних споруд використовувалась для захоронень. У XVIII ст. на головній міській вулиці з'явилося дерев'яне замощення.

ДЖЕРЕЛА

1. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ: 36. наук. праць.– Рівне, 2008.– С. 57–79.
2. Прищепя Б. Археологічні дослідження слов'яноруських пам'яток у центральній частині Рівного // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ.– Вип. 14.– Рівне, 2008.– С. 155–164.
3. Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Ткач В. В., Чекурков В. С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007.– К.: ВД «Академперіодика», 2009.– С. 285–289.
4. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Продовження досліджень у м. Рівне // Археологічні дослідження в Україні 2009.– Київ-Луцьк, 2010.– С. 341–342.
5. Прищепя Б. Бондарчук О., Позіховський О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів
6. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Дослідження в Дубно по вул. Замковій, 10 // Археологічні дослідження в Україні 2009.– Київ-Луцьк, 2010.– С. 338–340.
7. Калядзінскі Л. У. Масавая жыллё і гаспадарчыя пабудовы // Археалогія Беларусі. Т.4. Помнікі XIV–XVIII ст.– Мінск: «Беларуская навука», 2001.– С. 32–46.
8. Прищепя О. Вулицями Рівного.– Рівне, 2006.
9. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна // Археологічні дослідження в Україні 2010.– Київ-Полтава, 2011.– С. 271–272.
10. Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів.– К.: Наукова думка, 1983.

В повідомленні здійснено спробу проаналізувати археологічні джерела, отримані під час польових досліджень 2007–2010 рр., що характеризують основні етапи архітектурно-планувального розвитку міста Рівного в епоху Київської Русі та за литовсько-польської доби.

This report attempts to analyze archaeological sources obtained during field investigations in 2007–2010 and which characterize the main stages in the architectural and planning development of Rivne town during Kyivan Rus epoch as well as during Lithuanian-Polish period.

Олена Прищепя

ДО ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На початку ХХ ст. повітове місто Рівне вже мало низку цивілізаційних благ. Тут функціонувало вуличне електричне освітлення, парова водокачка, такі види зв'язку, як телеграф і телефон [1]. До вже звичного міського гужового транспорту додалося автобусне сполучення із губернським центром [2].

Розгалуженішою постає і мережа освітніх закладів, яка мала задовольнити потреби мешканців Рівного не лише у елементарній освіті, а й у професійній, а також середній. Кожен із цих проєктів був доволі затратним і вимагав зусиль як держави, так і міської виборної влади, а також приватної ініціативи. Відтак метою цієї публікації є з'ясування механізму реалізації на початку ХХ ст. спільних зусиль міського самоврядування і мешканців Рівного, а також державної влади у відкритті жіночої гімназії та зведенні для неї окремої будівлі.

Слід зазначити, що на рубежі ХІХ–ХХ століть в культурній сфері міського життя Рівного освітні заклади починають відігравати усе відчутнішу роль. Окрім реального училища – як середнього навчального закладу, у місті функціонували початкові школи різних типів – приходське училище за положенням 1828 р., два міських двокласних училища, а на початку ХХ ст. з'являється ще й міське чотирикласне училище за положенням 31 травня 1872 р. За приблизними підрахунками вони дозволяли охопити навчанням до тисячі осіб, у тому числі й жіночої статі, оскільки при міських початкових училищах вже існували жіночі класи [3, с. 107]. Якщо мати на увазі, що у Рівному за даними Всеросійського перепису населення 1897 р. проживало 24573 осіб, з них 10188 – жінок, то це видається краплею в морі [4, ХІХ, с. 1]. На всю територію Волинської губернії до 1900 р. для дівчаток існували лише Маріїнська жіноча гімназія у губернському центрі, два духовних жіночих училища – в Житомирі та Острозі, а також Острозьке жіноче училище ім. графа Д. М. Блудова [5, с. 141, с. 193]. Щоправда, у першій половині ХІХ ст. у Рівному деякий час функціонував приватний жіночий пансіон Маріанни Бондіні на правах середнього навчального закладу [6], однак й він у 50-х роках змушений був закритися. Не допомогла навіть підтримка з боку окремих вчителів місцевого

реального училища, які безкоштовно проводили там заняття [7, с. 55].

Наприкінці ХІХ ст. у Рівному вже існувала цілком реальна міська виборна влада за міським положенням 1892 р. Міській громаді вдалося у 1898 р. отримати дозвіл на діяльність міського самоврядування у повному обсязі, що підтверджувало економічний та демографічний потенціал міста. Відтак міське спрощене громадське управління замінила міська дума (як розпорядчий орган) та міська управа (як виконавчий) [8, с. 156].

Уперше питання про влаштування у Рівному жіночої гімназії було порушено міською владою перед Міністерством народної освіти (далі – МНО) у вересні 1897 р. Передбачалося, що основні кошти виділить державна скарбниця, а місто візьме участь у цьому проєкті. Усвідомлюючи, що це питання державної ваги, попечитель Київського навчального округу (далі – КНО) доручив директорові Рівненського реального училища Іллі Гавриловичу Радкевичу скласти детальний розрахунок коштів, необхідних на утримання спочатку перших чотирьох класів, а також включно із восьмим, оскільки упродовж чотирьох навчальних років від моменту відкриття жіноча гімназія мала б функціонувати у повному складі [9, арк. 1]. Слід підкреслити, що у КНО добре знали цього добросовісного і невтомного трудівника на ниві освіти, педагогічний стаж діяльності якого на той час уже складав сорок років [10, арк. 53]. У травні 1899 р. І. Г. Радкевич підготував попередній кошторис видатків на утримання жіночої гімназії, а також пояснювальну записку, яку надіслав до канцелярії попечителя у м. Київ [11, арк. 1].

Проєктування шкільних будівель та контроль за їхнім будівництвом вимагали підготовлених спеціалістів. Саме тому при канцелярії КНО існувала посада архітектора, а до його штату входив помічник і технічний працівник [12, с. 1919]. Архітектор округу займався складанням планів і наглядом за будівництвом шкільних приміщень, контролював фінансову документацію [13, с. 51]. Враховуючи пропозицію Радкевича пристосувати для потреб жіночої гімназії один із будинків реального училища, за яким зберігалася назва «оранжерея» (як

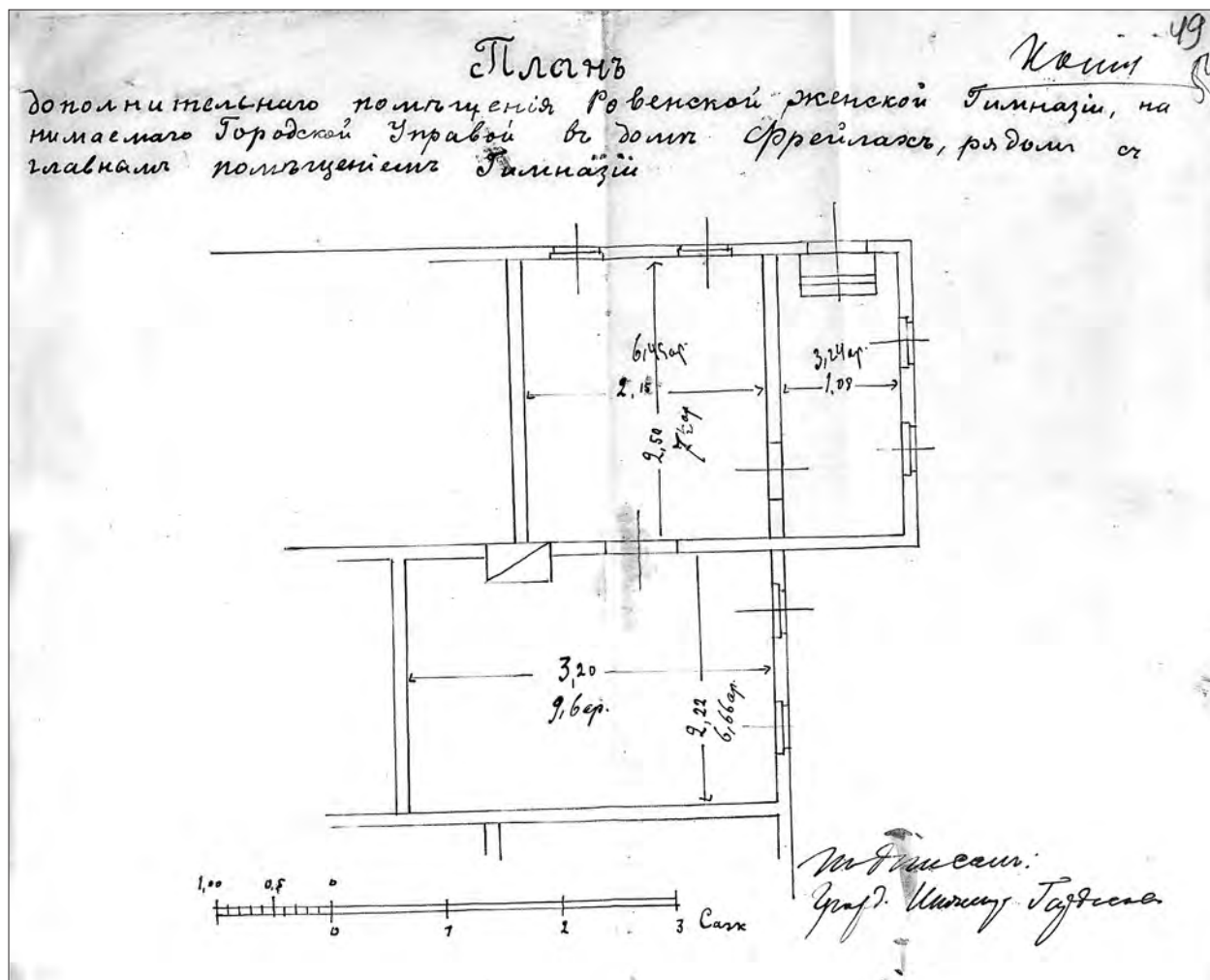

Рис. 2. План додаткових приміщень Рівненської жіночої гімназії
 (Це будинок Фрейлаха - навпроти Воскресенського собору, головне орендоване приміщення для жін. гімназії)
 ДАРО, ф.568, оп. 1, спр. 48 б. арк. 49.

пам'ять про попереднє призначення цієї будівлі у палацово-архітектурному комплексі князів Любомирських), окружний архітектор склав проект реконструкції цього приміщення, яким передбачалося його розширення за рахунок прибудови.

Зазначимо, що розшукати цей перший план проєктованої будівлі для жіночого навчального закладу у Рівному поки що не вдалося, однак, як згадував Радкевич, «у випадку реалізації цього вельми бажаного проєкту, жіноча гімназія мала б придатне і просторе приміщення, яке б вишуканим своїм фасадом слугувало виразною окрасою м. Рівного» [14, арк. 1]. Фінансовий бік цього питання зводився до відшукування міським управлінням 52 тис. руб. на перебудову «оранжереї» та поки що 11 тис. руб. на щорічне утримання гімназії. Однак для міської влади це була невідомна ноша, й тому МНО запропонувало у Рівному відкрити жіночий навчальний заклад нижчого типу, як менш затратний.

Вже в квітні 1900 р. Рівненська міська дума створює спеціальну комісію, яку очолив міський голова О. М. Бухович, а до участі у її роботі були запрошені повітовий предводитель дворянства граф К. Г. Толстой, власник маєтку с. Городок поблизу Рівного барон Ф. Р. Штейнгель, директор реального училища І. Г. Радкевич [15, арк. 7]. Зазначимо, що у подальшому її склад значно розширився, однак Олексій Матвійович Бухович залишався одним із найбільш активних її учасників [16, арк. 5]. Відомий своєю активною меценатською діяльністю на Волині Федір Рудольфович Штейнгель отримав повноваження від міського управління офіційно клопотатися перед державними органами влади про відкриття жіночої гімназії у Рівному. Невдовзі Штейнгелю вдалося особисто обговорити це питання із міністром народної освіти під час його відвідин Рівного. Останній порадив провести опитування місцевих жителів, результати якого слугували б незаперечними доказами про потребу

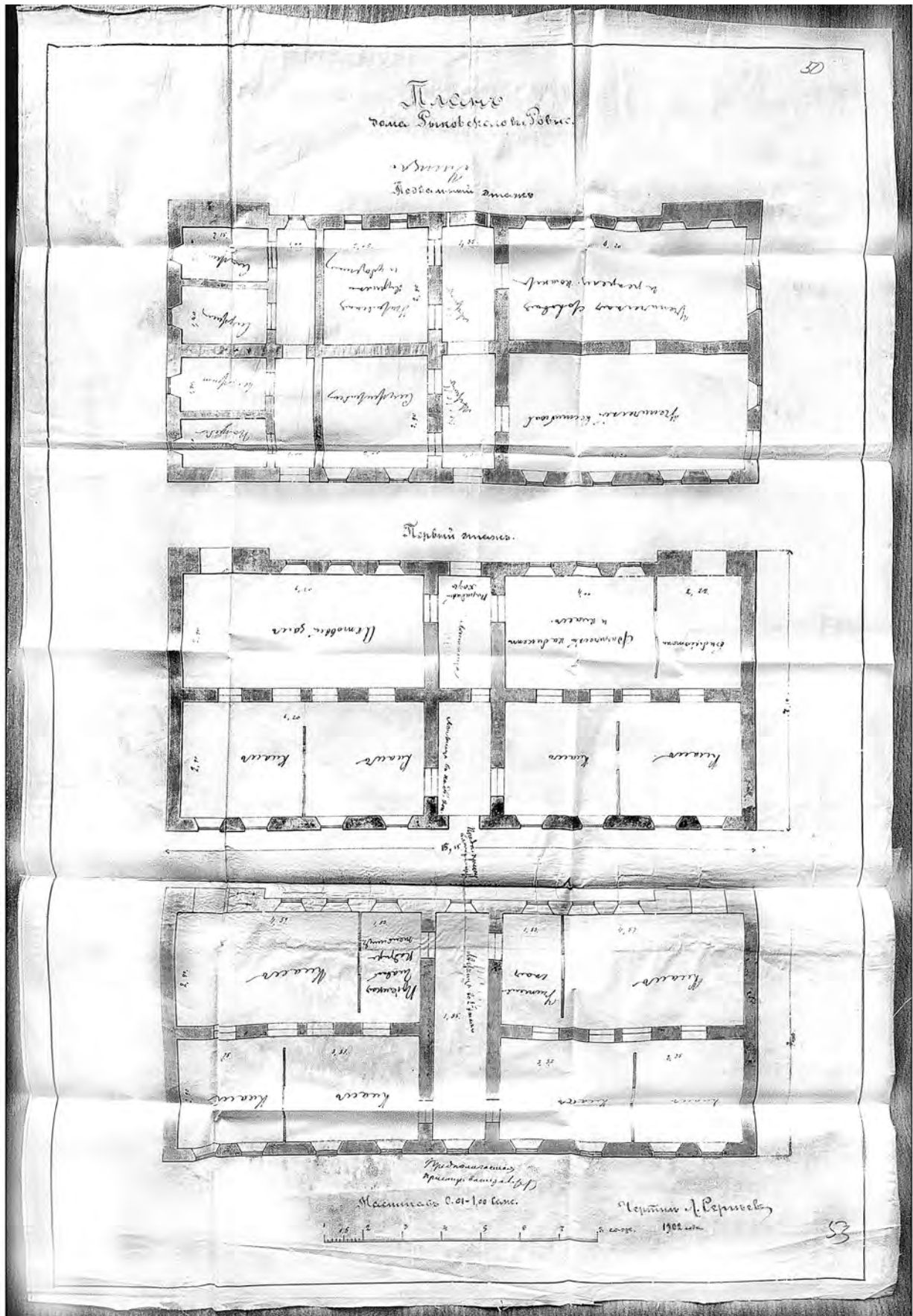

Рис. 3. План будинку Риковського у Рівному.
ДАРО, ф.568, оп. 1, спр. 48 б. арк. 50.

такого навчального закладу, а також запевнив, що у разі, якщо її утримання і зведення для неї будівлі забезпечить місто, то з боку МНО перепон до відкриття не буде [17, арк. 2 зв.].

За свідченнями самого Штейнгеля, ним було розіслано до 900 опитувальних листів різним особам, які проживали у Рівному та інших повітових містах та містечках Волинської губернії, а також окремим землевласникам [18, арк. 2 зв.]. За соціальним складом серед адресатів були чиновники різних відомств, військові, представники духовенства, купці, керуючі маєтками, бухгалтери, залізничні службовці, лікарі, техніки, адвокати, архітектори, аптекарі [19, арк. 3]. На жаль, результати проведеного опитування не були оприлюднені, однак вірогідно, що отримані відповіді були позитивними.

За цей час міська дума ще декілька разів розглядала питання про відкриття жіночого середнього навчального закладу. Найважливіші рішення були затверджені на черговому засіданні 21 червня 1900 р., якими передбачалося, що жіноча гімназія у Рівному має відкритися на основі положення 26 травня 1869 р., а її утримання місто повністю бере на себе. Міська влада зобов'язувалася оплачувати її учителям та службовцям заробітну плату, покривати видатки на опалення, освітлення, ремонт тощо. До будівництва окремого для неї приміщення вона збиралася приступити, як тільки отримає офіційний дозвіл на її відкриття, а до того часу мала намір підшукати зручне наймане приміщення [20, арк. 14]. Окрім міських самоврядних структур відкриттям жіночої гімназії переймалися і приватні особи – мешканці м. Рівного. Один із них – статський радник Петрилло організував збір коштів по підписці, і, таким чином, йому вдалося зібрати до 2 тис. руб. Такі успішні заходи були позитивно сприйняті державною владою і 13 вересня 1900 р. Микола II дає дозвіл на відкриття жіночої гімназії у Рівному [21, арк. 2].

Для потреб жіночої гімназії у центрі Рівного, навпроти Воскресенського собору, міською думою були найняті в оренду два цегляні двоповерхові будинки власника І. Фрейлаха терміном до трьох років (рис. 2). Один із них, у якому раніше розміщувався готель під назвою «Європейський», знаходився на головній вулиці міста – Шосейній (ймовірніше, сучасна Соборна, 96), а інший на відстані 15 сажнів (близько 32 м) знаходився углибині двору [22, арк. 48]. Зазначимо, що вибір орендованих приміщень зі щорічною платою у 2 тис. руб. був невдалий. У головному будинку, фасад якого виходив на Шосейну, гімназія займала підвальний і перший поверхи, а на його другому поверсі роз-

міщувалися присутственні місця – з'їзд мирових суддів і окружний суд, які відвідувало багато людей [23, арк. 20]. Оскільки починаючи уже з наступного навчального року, гімназія мала б розширюватися, наявні площі цього не дозволяли зробити. Домовласник І. Фрейлах улітку 1902 р. спорудив поруч ще одну одноповерхову дерев'яну будівлю, однак і це не вирішило проблеми [24, арк. 49].

Між тим 6 грудня 1900 р. у Рівному відбулося урочисте відкриття жіночої гімназії. До цього часу уже був набраний її штат, організовані вступні іспити, які витримало 145 дівчаток. За сумісництвом керуючим жіночою гімназією був призначений вже згадуваний директор реального училища І. Г. Радкевич [25, арк. 62], а головною наглядачкою – Анастасія Онуфрїївна фон Фрейман, яка раніше працювала у Кам'янець-Подільському міському двокласному училищі [26, арк. 14].

Для міста Рівного відкриття жіночої гімназії стало неординарною подією. У святкуванні взяло участь багато містян й окремі високоповажні особи – волинський губернатор, начальник штабу XI корпусу, попечитель КНО. Розпочалися урочистості літургією і молебнем у домовій церкві реального училища, потому усі прибулі рушили до приміщень жіночої гімназії. Від Воскресенського собору хресною ходою була доставлена копія ікони Почаївської Божої Матері, перед якою у супроводі церковного хору відбувся ще один молебен, а також освячення шкільних приміщень.

У тісних і доволі незручних приміщеннях, які викликали неодноразові нарікання мешканців Рівного, а також занепокоєння високопосадовців – наприклад, самого волинського губернатора [27, арк. 29], жіночій гімназії довелося працювати фактично три навчальних роки – аж до літа 1904 р. Відтак керуючий гімназією неодноразово порушував клопотання перед попечителем КНО про переведення її до більш зручного орендованого приміщення і зведення для неї власної будівлі, як це передбачалося постановою Рівненської міської думи від 21 червня 1900 р. Уособлюючи інтереси МНО Радкевич намагався добитися від міської думи найбільш прийнятних умов для функціонування навчального закладу. Так, на початку 1902 р. він намагався переконати міську владу, що допоки не буде зведена спеціальна будівля для жіночої гімназії, варто найняти новий прибутковий будинок власника Риковського на вул. Пироговській – навпроти вже згадуваної «оранжереї» (нині приміщення «Укрінбанку» за адресою Драгоманова, 32). У вже згадуваному архівному фонді зберігся план (рис. 3, 4), за яким цю двоповерхову кам'яну бу-

Рис. 4. Прибутковий будинок власника Риковського на вул. Пироговській де тимчасово містилася жіноча гімназія (нині приміщення «Укрінбанку» за адресою Драгоманова, 32).

дівлю разом із підвальним поверхом мали пристосувати під указаний навчальний заклад. На ньому зафіксовані спроектовані достатньо просторі і у потрібній кількості навчальні аудиторії, актові зали, бібліотека, учнівська столова, яка одночасно мала слугувати і як рекреаційне приміщення [28, арк. 50].

Однак міська влада не зійшлася в ціні із Риковським, який мав намір отримувати щорічний дохід від здачі в оренду цього приміщення не менше 2800 руб. [29, арк. 35–35 зв; 35 б]. Радкевич підозрював міську владу у небезкорисних мотивах мати у майбутньому стабільний дохід від гімназії, оскільки, як показав час, вона виявилася спроможною розвиватися за рахунок оплати за навчання. Саме тому улітку 1902 р. він пропонує попечителю таки реалізувати проект реконструкції «оранжереї» при умові, що місто має виконати свої фінансові зобов'язання.

Безпідставно стверджувати, що усі гласні міської думи, започатковуючи відкриття жіночої гімназії, керувалися винятково благородними цілями – підняти рівень освіти жителів Рівного та значної частини Волині. Із листа О.М. Буховича до Ф.Р. Штейнгеля, датованого 22 вересня 1900 р., дізнаємося про існування опозиції у міській думі й реальні побоювання міського голови у «провалі

справі» [30, арк. 6]. Складається враження, що міська дума таки розраховувала у подальшому на фінансові дивіденди від цього проекту. Фактично місто відмовилося від участі в утриманні жіночої гімназії, перекавши його на плечі батьків учениць. Плата ж за навчання була доволі високою (від 60 руб. у рік) і мала тенденцію до зростання [31, арк. 12].

Подальша участь міської виборної влади у цьому освітньому проекті диктувалася потребою виконати хоча б одну обіцянку – звести для жіночої гімназії власну будівлю. У вирішенні цього питання міська дума розраховувала на підтримку держави та земських інституцій. Рівненське повітове земство, виконуючи рішення Державної Ради від 19 червня 1903 р., безкоштовно передало місту на вул. Думській (у XIX ст. називалася В'язничною, а зараз – Пушкіна), поруч із в'язницею (реконструйована сучасна будівля на вул. Соборній, 16 а), ділянку землі з будівлею, яка раніше належала військовому відомству і мала використовуватися під час мобілізації як збірний пункт призовників. У свою чергу міська влада зобов'язувалася підшукати під збірний пункт інше підходяще приміщення, а передану їй будівлю пристосувати для потреб жіночої гімназії [32, арк. 103]. Упродовж

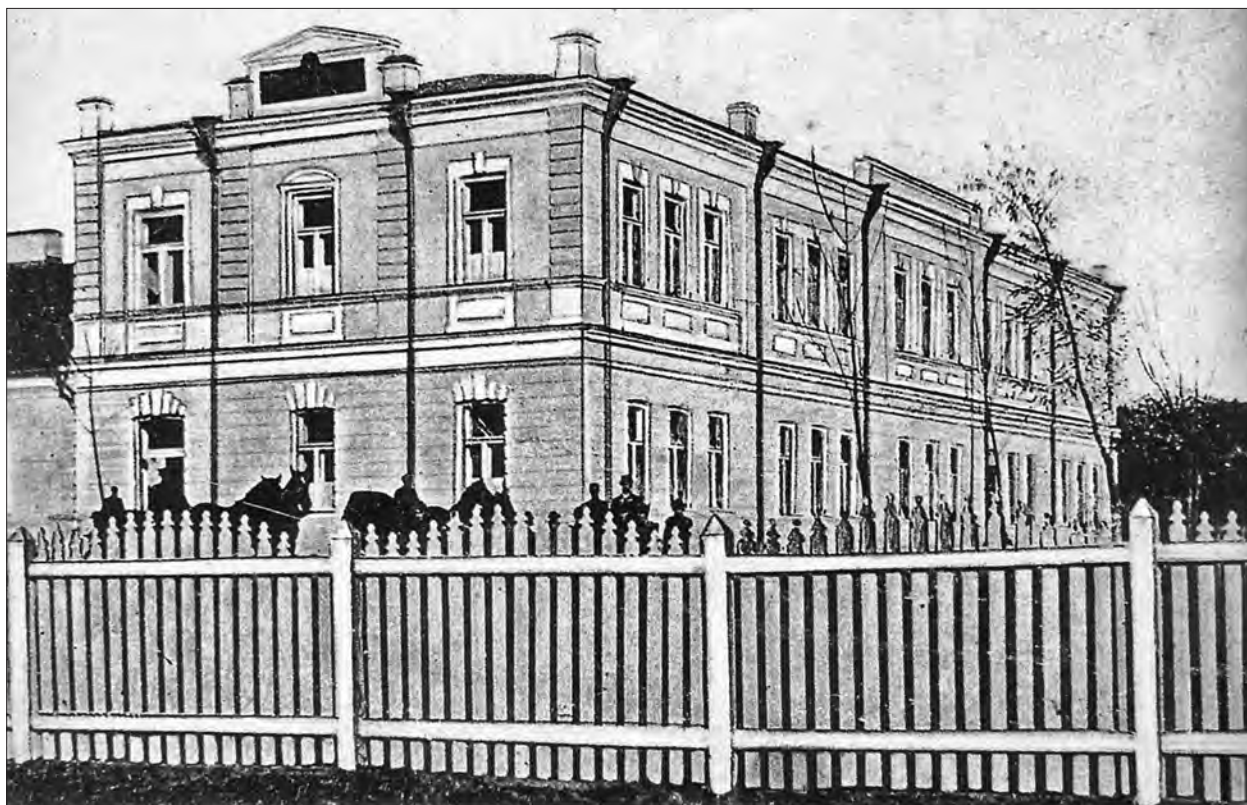

Рис. 5. Жіноча гімназія. Листівка. Поч. XX ст.

Рис. 6. Приміщення жіночої гімназії. Фото 1910 р.

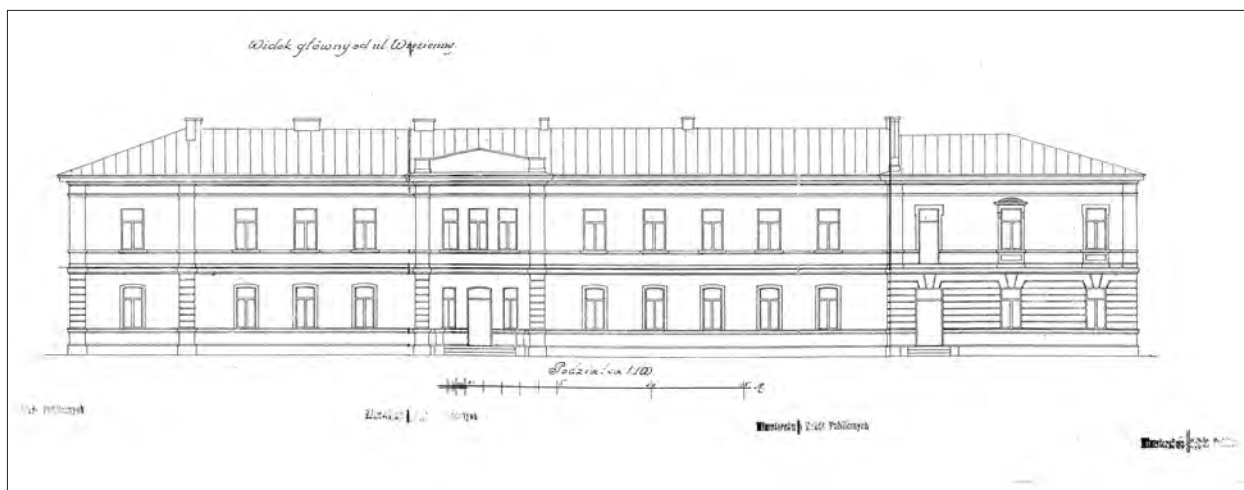

Рис. 7. Проект надбудови поверху Державної гімназії в м.Рівне, 1926 р. Арх. Ян Семьонтковський
джерело AAN w Warszawie, MSW, sygn. 3245

року були проведені значні роботи по реконструкції цієї одноповерхової споруди і спорудженню нової двоповерхової до нього прибудови. На жаль, проектний план жіночої гімназії в архівних справах цієї установи відсутній, однак відомо, кому доручили його скласти – помічнику волинського губернського інженера Гардасевичу [33, арк. 52].

Поштова листівка та фото початку ХХ ст. (рис. 5, б) фіксує її головну двоповерхову будівлю, до якої уздовж вулиці Думської прилягала стара одноповерхова. Реалізація цього проекту обійшлася у 30 тис. руб. У ній частка міста складала 13 тис. руб., решту суми поповнили надходження від земських зборів (8 тис. руб.), коробкового збору з єврейської громади (4 тис. руб.), 5 тис. руб. від військового відомства [34, арк. 142, 152].

25 серпня 1904 р. до Рівного з метою надання офіційного дозволу на експлуатацію будівлі жіночої гімназії прибув архітектор КНО Олтаржевський. Звернувши увагу на окремі недоробки, офіційного акту прийому він так і не підписав [35, арк. 107]. Лише через рік міській владі вдалося їх ліквідувати, а саме облаштувати огорожу навколо будівлі, спланувати двір, переробити опалення тощо [36, арк. 127]. Це дозволило міській думі переконливіше мотивувати прохання до МНО оформити безкоштовну передачу будівлі жіночої гімназії у його підпорядкування. Однак лише у 1911 р. офіційно був оформлений дарчий акт передачі у власність МНО будівлі жіночої гімназії, водночас держава не погодилася звільнити Рівненську міську думу

від зобов'язання утримувати цей навчальний заклад [36, арк. 14], хоча фактично він продовжував функціонувати на самоокупній основі.

Ще до Першої світової війни у адміністрації цього навчального закладу був намір зніщувати надбудову і над одноповерховим корпусом жіночої гімназії, зорієнтованому уздовж вулиці Думської [37, арк. 174]. За інформацією О. Л. Михайлишин, ця реконструкція була реалізована у 1926 р., коли у стінах колишньої жіночої гімназії уже розміщувалася польська державна гімназія, відтак обидва її корпуси вже стали двоповерховими (рис. 7). За спогадами старожилів Рівного такий вигляд мала ця будівля і в 1939–41 рр., коли у ній уже в радянську добу розмістилася російська середня школа № 2 [38]. Із добудованим уже у другій половині ХХ ст. третім поверхом будівля колишньої Рівненської жіночої гімназії сьогодні використовується для потреб Управління Міністерства внутрішніх справ у Рівненській області (сучасна вул. Пушкіна, 4).

Підсумовуючи, можна стверджувати про важливість об'єднання зусиль держави, міського самоврядування та приватних осіб у розвитку жіночої освіти у Рівному. Розгляд цих питань не міг обійтися без фахівців – інженерів та архітекторів. У подальшому шкільна будівля на вул. Думській спонукала до формування і відповідного для неї архітектурного середовища, у яке вписалися і лютеранська кірха, і спроектована на початку 30-х рр. ХХ ст. будівля для української гімназії (одне із приміщень сучасної середньої школи № 15).

ДЖЕРЕЛА

1. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле.– Рівне, 2006.– 223 с.
2. Автобусное движение //Волынская мысль.– 1911.– 13 апреля.– № 2.
3. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: Монографія.– Житомир: «Полісся», 2006.– 488 с.
4. Первая всеобщая перепись населения в Российской империи, 1897.– С. Пб.: Изд. Центр. стат. ком-та МВД, 1904.– Т. VIII. Волынская губерния.– 281 с.
5. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: Монографія.– Житомир: «Полісся», 2006.– 488 с.
6. Держархів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 394, оп. 1, спр. 11.
7. Анципо-Чикунский А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832–1889.– К., 1894.– 148 с.
8. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.– Рівне: ПП ДМ, 2010.– 287 с.
9. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 54.
10. ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 1012.
11. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 54.
12. О расходе на наем помощника архитектора, чертежника и на чертежные материалы по Киевскому учебному округу [постановление от 25 октября 1880 г.]//Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Том седьмой. Царствование императора Александра II. 1877–1881.– СПб.: Тип. Министерства Внутренних Дел, 1883.– 2291 с.
13. Шандра В. С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60-х рр. ХІХ ст. // Історико-географічні дослідження в Україні.– 1988.– С. 49–54.
14. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 54.
15. ДАРО, ф. 366, оп. 1, спр. 41.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. ДАРО, ф. 566, оп. 1, спр. 48 б.
21. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 54.
22. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 50.
23. ДАРО, ф. 566, оп. 1, спр. 48 б.
24. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 50.
25. ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 1012.
26. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 54.
27. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 50.
28. Там само.
29. Там само.
30. ДАРО, ф. 366, оп. 1, спр. 41.
31. ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 155.
32. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 48б.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само.
36. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 51.
37. ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 1.
38. Нагорний А., Прищеп О. Шкільні здобутки і спадок поколінь як головні здобутки НВК № 2 «Школа-лицей» м. Рівне // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Вип. VII.– Рівне: видавець Олег Зень, 2009.– С. 96–100.

У статті розглядається механізм реалізації на початку ХХ ст. спільних зусиль громадських, державних структур, а також приватних осіб, направлених на започаткування середньої жіночої освіти у Рівному і зведення будівлі жіночої гімназії.

This article examines the implementation mechanism of the mutual efforts of communities, state entities, and private persons, directed at establishment of the secondary female education in Rivne and at construction of the female gymnasium, which were taking place in the beginning of the 20th c.

Роман Радович

**ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ ДВОРУ ВОЛИНЯН II-ї пол. XIX – I-ї пол. XX СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РІВНЕНСЬКОЇ ЧАСТИНИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ)**

Житлово-господарський комплекс волинян ніколи не був предметом спеціального зацікавлення етнологів. Лише відомий дослідник народної архітектури українців Архип Данилюк досить побіжно торкався цього питання в одній із своїх публікацій [1]. Внаслідок цього вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати цей аспект народної будівельної культури зазначеного регіону, причому, в міру необхідності, подати детальні описи окремих, на сьогодні мало вивчених компонентів господарського комплексу.

В II-й. пол. XIX – I-й. пол. XX ст. у рівненській частині етнографічної Волині побутували відкриті зверху двори¹ вільної забудови, у яких житлові та господарські споруди (інколи частково зблоковані поміж собою) розташовувались довільно (місцеві назви: «двір» – сс. Бугрин, Угольці Гощ.; «подвіря» – с. Стівпинка Остр.). На обстеженій території виявлено декілька варіантів забудови такого двору: безсистемний, однорядовий, дворядовий, Г-подібний, П-подібний, периметральний та комбінований. Зауважимо, що в окремих населених пунктах той чи інший варіант забудови міг превалювати. Зокрема, у с. Річиця (Гощ.) переважали Г-подібні двори. Натомість, у с. Сестрятин (Рад.) перевагу віддавали дворам П-подібної забудови: хату ставили рівнобіжно до дороги, під прямим кутом до неї (з одного із боків двору) стояли хліви. Клуни, розташовані рівнобіжно до житла, знаходились на відстані приблизно 25 м від основної забудови двору. У сс. Збитин, Липа (Дуб.), Гільча (Здолб.) побутували споруди, у яких деякі господарські будівлі – хліви, шопи тощо, блокували в одному ряді з хатою, сіннями і коморою [2]. Водночас, в окремих населених пунктах у забудову двору міг входити замкнутий господарський двір: «круглий тік» (сс. Бугрин Гощ., Стівпинка Остр.). У таких дворах усі (чи частина) господарських будівель блокували між собою у формі чотирикутника. Зокрема, до складу «круглого току» у с. Бугрин входила тридільна «клуна» (з наскрізними «бра-

¹ Поняття «селянський двір» охоплює виділене на садибі місце, де розташоване житло і господарські будівлі.

мами»), під прямим кутом до неї примикав «хлів з чотирма дверями». Два інші боки двору були забудовані високою дерев'яною огорожею з широким односхилим піддашшям. Огорожу складали з «дилів», затесані краї яких заганяли у пази вкопаних в землю «стовпів». В'їзд у двір здійснювався через двостулкову «браму», розташовану в огорожі навпроти «клуни» [3]. У с. Бугрин (Гощ.) для означення такого двору вживали також лексему «підварок», проте нею тут означували замкнутий двір поміщицьких господарств, який включав «багато будинків» [4]. У II-й. пол. XIX ст. замкнуті двори (поряд із дворами вільної забудови) траплялись і в інших районах Волині [5]. Зокрема, такі господарські двори («підварки», «загумення») відомі подекуди на теренах Галицької Волині (Бродівський, Радехівський, Сокальський р-ни Львівської обл.) [6], а також у Кам'яно-Бузькому («околиста стодала») [7] та деяких інших районах Львівської обл. [8]. Часто зустрічались вони на Західному Поліссі («підварки»: Рагнівський, Старовижівський, Камінь-Каширський, Ковельський, Маневецький, Любешівський р-ни Волинської обл.) [9], значно рідше – у поліській частині Рівненщини («подворок», «гумно», «маніж»: с. Велике Вербче Сарненського р-ну) та Житомирщини («прогуменок»: с. Возничі Овруцького р-ну).

Необхідність певних господарських будівель двору волинського селянина зумовлював землеробсько-тваринницький напрям господарства населення цієї території. Їх специфіка і кількість залежала безпосередньо від соціально-економічного стану конкретного господарства. Коли у сільській бідноті крім житла, у дворі могла стояти лишень одна невеличка споруда, то у заможних селян їх набір був досить значний: одна чи кілька «клунь», «комора» («магазин», «шпихлір»), «погреб» («льох»), «сінники», «хліви», «хлівці» («свинарники»), «куратники», дровітня, шопи різного призначення тощо.

Однією із найважливіших господарських споруд двору волинського селянина-землероба була «клуна». У ній зберігали збіжжя, обмолочені сніпки, солом, сіно, полову. Тут також сушили та обмолочували зерно. Якщо ж снопи не вміщалися

Рис. 1. Клуня на сохах; с. Вільгір Гоцанського р-ну

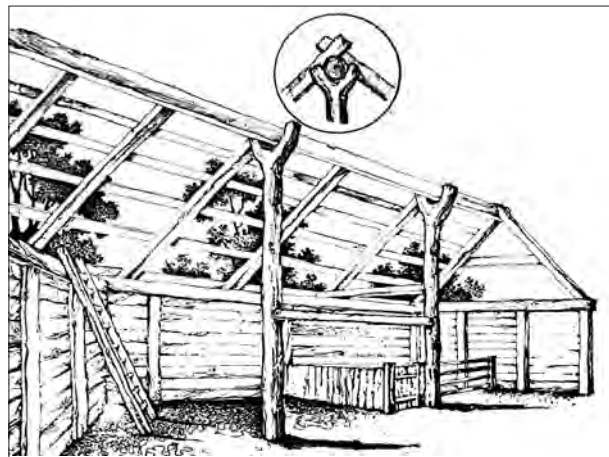

Рис. 2. Клуня; с. Бочаниця Гоцанського р-ну

у клуні, їх складали поряд із нею у невеликі «стожки», і поступово обмолочуючи, до весни вибирали. Тут, як і скрізь в Україні клуню старалися ставити на значній віддалі від житла [10]. На Волині її зазвичай розташовували у глибині садиби (впоперек або вздовж) на відстані 10–15 м (с. Новорозичі Остр., с. Липа Дуб.), 25 м (с. Сестрятин Рад.) чи навіть 50 м (с. Крилів Кор.) від іншої забудови. Зчаста «клуни» знаходились у протилежному до житла кінці садиб, попри них йшла дорога з окремими в'їздами в гуменну частину садиби. Так утворювалася, як зазначав відомий український вчений Олександр Цинкаловський: «... окрема вулиця стоділ і гумнів, від яких майже в кожному селі була назва урочища «загуменки» [11].

На фоні інших будівель двору «клуни» відзначалися великими розмірами та високими чотирихилими дахами (с. Угольці Гощ.). Розміри зафіксованих клунь становили: 10.5 x 6.5 м (с. Межиріч Остр.); 10.8 x 5 м (с. Милятин Остр. [12]); 11.5 x 4.5 м (клуня 1918 р. у с. Ступно Здолб.); 12 x 8.5 м (с. Терентів Гощ.); 13.7 x 6.15 м (клуня 1935 р. у с. Біла Криниця Рів.). Відповідно до повідомлень респондентів, довжина клунь могла сягати й 20-ти м. Наприклад, у с. Дрогиничі Іваничівського р-ну Волинської обл. (західна Волинь) нами обміряно клуню розміром 17 x 7 м, а у 1970-х рр. відомий український вчений, мистецтвознавець Павло Жолтовський у с. Четвертня Маневицького р-ну цієї ж обл. (Західне Полісся) виявив клуню «на п'ятьох сохах» завдовжки 23 м.

У плані «клуня» складалась з трьох відсіків: двох «засторонків», призначених для зберігання сніпків, соломи і «току» між ними (в останньому молотили). Засторонки від току, як правило, відгороджувались невисокими (1.2–1.5 м) внутрішніми перегородками (у деяких місцевостях Волині їх називали «залічками»). У тік здебільшого вело

двоє двостулкових «воріт» (сс. Бугрин, Растники, Терентів Гощ., Стовпинка Остр.), прорубаних у «фронтівій» і «затильній» стінах навиліт (чи двостулкові «ворота» – у чільній, а менша одностулкова «брама» – у тильній стінах: с. Вільгір Гощ.²). Рідше одні двостулкові «ворота» розташовувались лишень у чільному фасаді (сс. Вільгір Гощ., Милятин [13], Стовпинка Остр., Ступно Здолб., Збитин Дуб. [14], Біла Криниця Рів. [15]).

Стіни «клунь» споруджували у каркасній техніці («в стовпи»): дубові «стовпи» з відземками вкопували в землю, у верхній частині їх чопували в «платви», а простір між стовпами заповнювали «плотом» («лісою»): сс. Бугрин, Вільгір, Угольці, Колісники, Терентів (Гощ.), Українка, Стовпинка, Межиріч, Милятин [16] (Остр.), Ступно (Здолб.). Для цього використовували лозу (сс. Вільгір, Бугрин Гощ., Стовпинка Остр.) чи ліщину (с. Растники Гощ.). Пліт, як правило плели окремо: в землю встромлювали вертикальні «тички» потрібної висоти й горизонтально заплітали лозою. Після чого його прикріплювали із внутрішнього (рідше – із зовнішнього) боку стовпів каркаса. Пліт як правило залишали відкритим (сс. Бугрин, Вільгір, Угольці, Растники Гощ., Українка Остр. та ін.), лише в окремих випадках його частково (лише із зовнішнього боку) ліпили глиною й мастили коричневою (рудою? – Р. Р.) глиною [17] (сс. Угольці, Колісники Гощ., Збитин Дуб.). Відповідно до матеріалів церковно-приходських літописів з кін. XIX ст., господарські будівлі зі стінами заповненими лісою (як відкритою, так і змащеною глиною) широко побутували в колишньому Острозькому повіті [18]. Досить часто стіни «клунь» «дильовали» деревом:

² У с. Бугрин (Гощ.): двостулкова – «брама», одностулкові – «ворота»; у с. Вільгір (Гощ.), Стовпинка (Остр.) – навпаки: «брама» – одностулкова, «ворота» – двоостулкові.

Рис. 3. Клуня; с. Стадники Острозького р-ну

Рис. 4. Клуня; смт. Гоца

у бокових площинах стовпів вибирали пази у які заганяли затесані по краях «дилі» (сс. Милятин [19], Стовпинка Остр., Біла Криниця, Бегень Рівн., Ступно Здолб., Збитин, Ситаїв Дубн. [20]). У таких випадках у нижній частині між сусідніми стовпами закріплювали своєрідну дубову «підвалину». Як дилі використовували деревину гіршої якості: соснові круглячки (клуня 1918 р. у с. Ступно Здолб.), «лупанки», дошки («доску-сороковку», «доску на півтора цяля»): с. Стовпинка (Остр.). У 20-х – 30-х рр. ХХ ст. при будівництві клунь частіше застосовували каркасну техніку «в арцаби» («на стояни»), при якій стовпи каркасу («арцаби», «варцаби», «стояни») чопували у підвалини.

Клуні здебільшого перекривали чотирихилими дахами «на сохах». Дві (сс. Угольці, Дорогобуж, Вільгір, Бочаниця Гоц.; Ступно Здолб.; Милятин Остр. [21]; Збитин Дуб. [22]), три (сс. Бугрин, Вільгір, Растники, Сінне, Гоц.; Крилів Кор.), а то й чотири (сс. Терентів Гоц., Стовпинка Остр.) дубові «сохи» (стовпи з природною розвилкою у верхній частині), заввишки 4.5–5.5 м вкопували у землю по поздовжній осі споруди. У розвилки сох

вкладали горизонтальну балку («кладку», «кладь» «бантину», «платву»), за яку зачіпали «ключини» («ключиці») – крокви з гакоподібним виступом на кінці (сс. Бугрин, Вільгір Гоц., Стовпинка Остр.). «Ключиці» нижньою частиною вільно опирались на «платви». У новіших будівлях ключини часто замінюють попарно з'єднані «крокви» (с. Вільгір Гоц.). У деяких місцевостях вже у кінці ХІХ ст. клуні перекривали чотирихилим дахом на «кровах» (клуня 1918 р. у с. Ступно Здолб.). Вкривали клуні житніми «снопками», зв'язаними при корені.

Будівлі призначені для утримання домашніх тварин (корів, волів, коней тощо) називали «хлівами». Місцями розрізняли: споруда (приміщення) для утримання корів, волів – «хлів», коней – «стайня» («конюшня»): с. Вільгір (Гоц.). Як правило, «хліви» мали декілька приміщень: два (окреме для корів і коней: сс. Крилів Кор., Збитин Дуб., Хотин Рад. [23], Устенське Здолб.), три (с. Батьків Рад., Бугрин Гоц.), чотири (Растники Гоц.) і біль-

Рис. 6. Курник; с. Княгинин Млинівського р-ну.

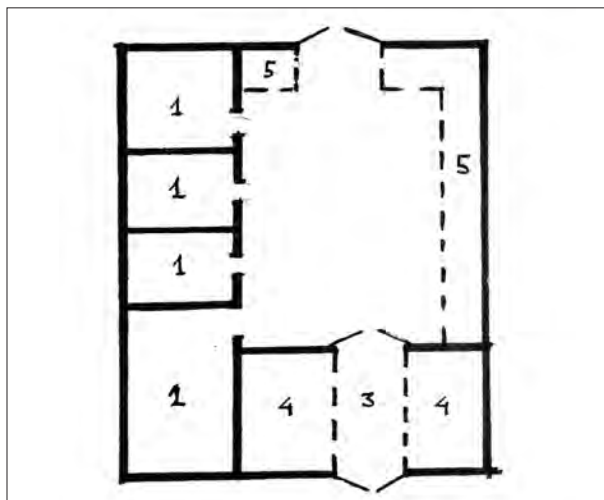

Рис. 5. Кругла клуня; с. Бугрин Гоцанського р-ну:
1. – хлів, 2. – шопа на сіно, 3. – тік, 4. – засторонок,
5. – огорожа з піддашіям

Рис. 7. Фрагмент клуні; с. Вільгір Гоцанського р-ну.

Рис. 8. Фрагмент хліва; с. Вільгір Гоцанського р-ну.

ше. Із ними могли блокувати «шопи», «причепи» (сс. Вільгір Гощ.) тощо. Траплялось хліви заблоковані із клуною: «хлів» – «засторонок» – «тік» – «засторонок» (будівля 1918 р. у с. Збитин Дуб. [24]); «хлів» – «тік» – «засторонок» (будівля 20-х рр. XX ст. у с. Вільгір Гощ.). Як вже згадувалось, місцями хлів блокували також із житлом (с. Липа Дуб.).

Як і клуні, хліви споруджували у каркасній техніці, на вкопаних у землю «стовпах». Простір між стовпами заповнювали горизонтальним чи вертикальним «плотом» («заплітували хворостом») або делями (в стовпах вибирали пази й заганяли туди краї «дилів»). Широке побутування хлівів з плоту засвідчене нами у селах: Вільгір, Растники, Угольці, Колісники (Гощ.), Стовпинка (Остр.). Плетену стіну завжди з двох боків заплілювали глиною (сс. Вільгір, Растники, Угольці Гощ., Стовпинка Остр.). Часто зустрічались й дильовані хліви (сс. Бугрин, Угольці Гощ.; Стовпинка Остр.; Батьків, Хотин Рад.; Ступно Здолб.; Грабів, Бегень Рівн.; Збитин Дубн.). Їх стіни теж тинькували – з двох боків «обручували» (набивали ліску – «обручі») і «заліплювали глиною» (сс. Бугрин, Угольці Гощ.; Стовпинка Остр.; Батьків Рад.) Однак, зрідка зустрічаємо хліви тиньковані лишень із внутрішнього боку. Зокрема, такий хлів «в стовпи» із заповненням «делями», збудований у 1881 р. ще в кін. XX ст. зберігався у с. Батьків (Рад.). В окремих випадках траплялись хліви й інших конструкцій: зрубні (с. Збитин Дуб. [25]) чи кам'яні (с. Устенське Здолб. [26]). Над хлівами влаштовували «вишки» (розрізняли: над хатою – «гора», над хлівом – «вишки»: сс. Вільгір, Растники (Гощ.). Хліви переважно перекривали чотирисхилими солом'яними дахами на «кроквах» (сс. Вільгір, Колісники, Растники Гощ.). В окремих населених пунктах траплялись двосхили солом'яні дахи із причілками, заплетеними горизонтальними

солом'яними перевеслами по вертикальних колах (с. Ільїн Гощ.) [27].

Дрібних домашніх тварин (свиней, овець) та птицю (курей, гусей тощо) зазвичай утримували у хлівах разом з великою рогатою худобою, в окремих загородах (с. Угольці, Растники Гощ., Стовпинка Остр.). Однак зчаста, для них споруджували невеличкі окремі будівлі. Зокрема, свиней утримували у «хлівчиках» («свинарниках»). У цій же споруді, над свинями влаштовували «сідало» («вішки») для курей (сс. Бугрин, Вільгір Гощ.). Інколи (с. Крилів Кор.), такі «свинарники» прибудовували до стіни хліва чи хати. Траплялось, що для домашньої птиці споруджували окремі «куратники» (сс. Вільгір Гощ., Княгинин Млин.). Зокрема, оригінальний круглий у плані курник зафіксовано у с. Княгинин (Млин.) [28]. Діаметр споруди – 1.85 м, стіни заплетені горизонтально лозою по вертикальних колах і заліплені глиною. Вкритий курник конусоподібним солом'яним дашком [29].

У багатших селян траплялась окрема надвірна комора для зерна – «магазинчик» («магазин»): сс. Сінне, Бугрин, Вільгір (Гощ.), Українка (Остр.). «Магазинчик» споруджували неподалік від житла (Сінне Гощ.). Як зазначають у с. Бугрин: «Магазинчики були тільки у багачів... їх було дуже мало» [30]. Його будували «в стовпи» або «в замок». Підвалини встановлювали на високих штандартах: «Піднімали на штандартах, щоб вітер проходив» (с. Вільгір Гощ.) [31]. В коморі завжди влаштовували дерев'яну підлогу, стелю. При стінах відгороджували «засіки» на різні сорти зерна. У с. Бугрин (Гощ.) побутували «магазини» муровані з каменя. У с. Українка (Остр.) «магазинчик» споруджували над кам'яним «льохом».

Серед інших будівель двору волинян необхідно згадати «сінники» («обори», «поднавеси», «повітки») – споруди легкої конструкції призначені для

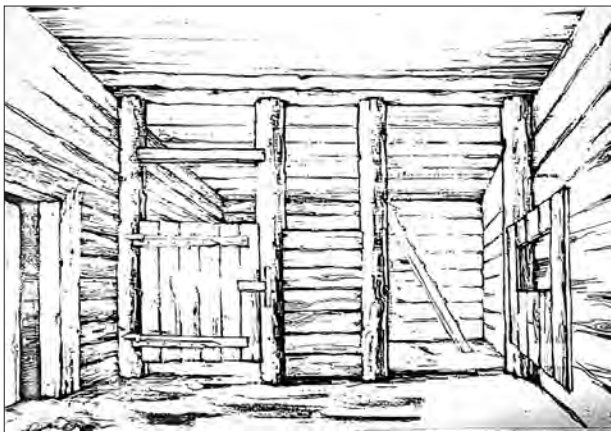

Рис. 9. Хлів; с. Сатув Дубнівського р-ну.

зберігання паші. Їх робили каркасними, а стіни заплітали лозою. Сіно, що не влазило у шопи зберігали в «стожках» (с. Вільгір Гощ.). Таку ж конструкцію як і «сінники» мали й «шопи», у яких зберігали вози, дрова, сільськогосподарський реманент тощо (с. Княгинин Млин.).

Насіневу картоплю закопували в «копці»: розкопували круглу у плані яму, завглибшки «на штих лопати», насипали конус картоплі (встановлювали душник), зверху настеляли соломі і присипали землею (с. Вільгір Гощ.). Картоплю призначену для повсякденного користування зберігали у «погребках»: сс. Вільгір, Бугрин, Растники, Угольці (Гощ.); Українка (Остр.). Останні представляли собою прямокутну у плані яму, завглибшки 1.0–1.8 м, над якою настеляли стелю з коленого дерева («лупанок»). В стелі прорубували «люк» («окно»), який закривався кришкою. В погреб спускалися драбиною. Інколи, в стелі люка не робили, а вхід у погреб влаштовували в одному з причілкових ям – прокопували навскісний «прильошник» («шию») із сходинок (сс. Дорогобуж Гощ., Стовпинка Остр.). Зверху стелю встеляли соломію і присипали землею. Як правило, на твердих глинистих ґрунтах стінки ями нічим не обкладали (сс. Вільгір, Бугрин, Растники, Угольці, Дорогобуж (Гощ.); Українка (Остр.). У с. Стовпинка (Остр.) стінки обкладали каменем чи цеглою (тут ще у кін. XIX ст. була цегельня). Над погребом споруджували солом'яний дашок на трьох кроквах («будку»). Коли висота погрібної ями не перевищувала один метр, дашок піднімали на невисоких стінках. Таку надбудову називали «будиночок», «погребник», «катрага» (сс. Бугрин, Вільгір Гощ.). У с. Дорогобуж (Гощ.) для означення погребів вищеописаних конструкцій вживали лексему «яма», а у с. Угольці (Гощ.) – «льох». У с. Дорогобуж (Гощ.) побутували й інші споруди для зберігання

коренеплодів – земляні «льохи». Їх влаштовували у глиняних пагорбах («валах»). Спершу «видовбували» навскісний «прильошник» із склепінчастою стелею та сходинок, а вже опісля – камеру самого льоху. Верхній частині льохової камери також надавали склепінчастої форми. Стіни і стелі нічим не обкладали, лише промащували рідкою глиною. Подібні «земляні льохи» широко побутували на Середньому Подніпров'ї (Черкащина) та у деяких районах Слобожанщини.

«Льохи» вимуровані з каменю на глиняному розчині та перекриті таким же кам'яним склепінням, у які входили через спеціальний тамбур («прильошине», «прильошник») ширшого розповсюдження набули тут лишень у сер. XX ст. У деяких населених пунктах твердять, що на поч. XX ст. їх взагалі не було (с. Українка Остр.), в інших повідомляють, що були, але лишень «один-два на село» (сс. Вільгір, Бугрин Гощ.). До речі, відповідно до архівних матеріалів, поодинокі випадки споруд призначених для зберігання коренеплодів, які склали з каменя відомі на Волині вже в останніх десятиліттях XIX ст. [32].

Волиняни, здебільшого, старались викопати «колодець» (місцями зустрічаються терміни «студня», «криниця»³) у кожному дворі. Однак, у тих місцевостях де водоносні пласти залягали дуже глибоко, одна криниця обслуговувала жителів цілого кутка. Зокрема у с. Стовпинка (Остр.) «один колодець був на всю вулицю» [33]. Такі «колодці» могли сягати й кілька десятків метрів у глибину (44 м: с. Грабів Рів. [34]). Копали криниці спеціальні «майстри від колодців» (сс. Бугрин Гощ., Українка Остр.). Вони ж і вибирали місце. Як правило, це здійснювали наступним чином: вчора на гаданому місці ставили вверх дном сковороду, а зранку перевіряли чи під нею є роса. Наявність роси вважалося хорошою ознакою – близько вода (с. Вільгір Гощ.). У деяких населених пунктах замість сковороди використовували шапку, яку ввертали шерстю вниз (с. Українка Остр.) [35]. Як стверджують у с. Бугрин: «коли криниця загальна, громадська, то як її зробили (перед тим, як перший раз брати воду.– Р. Р.), в неї вкидали срібний гріш і благословляли». Колодязну яму, в основному, обкладали каменем («мурували каменем на глині»), дно робили теж з каменя, вкладаючи останній «клином». Наземну частину («цебрини») склали з дубового дерева «в замок» (с. Вільгір Гощ.). Місцями траплялось, що усю колодязну яму облицьовували деревом: «всували зрубне цебрині з

³ У с. Вільгір (Гощ.) вважали, що «колодець» - обкладений каменем, а «криниця» – з бетонних «кругів».

дуба» (с. Бугрин Гощ.). Воду витягували при допомозі «журавля» – важільного підйомного пристрою (с. Бугрин Гощ.) чи жердини («ключа»). Там, де криниці були глибшими, використовували «вал» («баран», «барабан») з «корбою» – барабанний підйомний пристрій: с. Вільгір (Гощ.).

«Двір» найчастіше обгороджували лежачими плотами («плотом», «плетницею», «плотом з лози», «лісою з лози», «хворостом»): сс. Бугрин, Вільгір, Угольці (Гощ.), Стовпинка (Остр.), Липа (Дуб.), Ступно (Здолб.), Княгинин (Млин.), Солонів (Рад.) та ін. Плоту влаштовували наступним чином: у землю, на відстані 30 см один від одного, вбивали нетовсті кілки («палі»), між якими заплітали горизонтальний «пліт» з «лози» чи «хворосту». Інколи (с. Княгинин Млин.) висота такої огорожі сягала 1.5 м. У деяких населених пунктах (с. Новорозичі Остр.) траплялись сторчові плоти («тин») вертикального плетіння, по трьох–чотирьох горизонтальних поперечках («глицях»). Широко побутувала огорожа («загородь») з дубових колених плах («коленої дубини», «лупанок», «палів», «колів»), які вбивали у землю впритик одна до одної, а у верхній частині (на висоту 30 см) плахи переплітали («заплітували») плотом – «лісою з лози» (інколи – солом'яними перевеслами: с. Вільгір Гощ.). Таку огорожу називали «частокіл» (сс. Вільгір, Терентів, Растники, Бугрин Гощ.; Стовпинка Остр.; с. Крилів Кор.; Ступно Здолб.; Бегень Рів.; Солонів Рад. та ін.). За твердженнями респондентів, «частоколом» найчастіше городили той бік двору, що прилягав до вулиці (с. Бугрин Гощ.). Часто траплялись огорожі з вориння (Ступно Здолб., Солонів Рад.). Це огорожа складена із двох–трьох горизонтальних жердин, затиснутих між парами вбитих у землю палів. Кожну пару палів зв'язували двома–трьома «дубцями», на які опирались горизонтальні жердини огорожі. Відстань між сусідніми парами палів дорівнювала приблизно 2.5–3 м. Правда, двір такою «загороддю» городили досить

рідко, в основному її використовували для обгородження городів, полів тощо. Огорожі із «штахет» увійшли в побут місцевого населення, в основному, з II-ї пол. XX ст. (після Другої світової війни): сс. Новорозичі (Остр.), Липа (Дуб.) та ін. На в'їзді у двір влаштовували двостулкові «ворота»⁴ чи одностулкову «браму» і невеличку «фіртку» («брамку»). Хвіртку закривали «заволокою» – дерев'яним брусом, що обертався на гвіздку. На стежках, де необхідно було переходити через огорожу влаштовували «перелази» (пониження огорожі майже до половини її висоти): сс. Бугрин, Растники (Гощ.); Стовпинка (Остр.).

Пастухи, що пасли худобу поза межами села, робили «будку» («курінь»), у якій ховались від дощу. Її старались влаштовувати біля «лужка», біля водойми: с. Бугрин (Гощ.). «Будки» пастухів мали просту конструкцію. У землю закріплювали три пари крокв, по них ішли горизонтальні лати. Вкривали «будки» очеретом або «плющем» (довгою травою, що росла у воді). Вогнище розкладали перед входом: с. Вільгір (Гощ.).

Таким чином у II-й пол. XIX – I-й пол. XX ст. на Волині Рівненщини побутував цілісний комплекс господарських будівель двору, необхідність яких зумовив землеробсько-тваринницький напрям господарства населення цієї території. Їх специфіка і кількість залежала безпосередньо від соціально-економічного стану конкретного господарства. Господарські споруди могли розташовувати осібно від житла, частково блокувати з ним чи поміж собою. Превалювали відкриті зверху двори вільної забудови, у яких житлові та господарські споруди розташовувались довільно. Водночас, в окремих населених пунктах у забудову двору міг входити замкнутий господарський двір.

⁴ Стоп до якого кріпили ворота, місцями називали «ворітницею».

ДЖЕРЕЛА

1. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури – Луцьк: Надстир'я, 2000.– С. 17–22.
2. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. // НТЕ.– 1981.– № 6.– С. 78.
3. Зап. 8. 07. 2009 р. у с. Бугрин. Гощанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. народж.
4. Там само.
5. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело // НТЕ.– 1969.– № 3.– С. 44.
6. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології.– К.: Мистецтво, 1995.– С. 94; Радович Р. Садиба та типи забудови двору на території північно-західної Галичини і південно-західної Волині // Наукові записки / МНАП у Львові.– Львів, 2008.– Вип. II.– С. 33–34.

7. Радович Р. Садиба та типи забудови двору на території північно-західної Галичини і південно-західної Волині.– С. 34.
8. Там само.– С. 35.
9. Данилюк А. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.– С. 27–29.
10. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.): Історико-етнографічне дослідження – К.: Наукова думка, 1980.– С. 86.
11. Цинкаловський О. Стара волинська хата // Життя і знання.– Львів, 1936.– № 6.– С. 186.
12. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 19.
13. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 19.
14. Там само.– С. 23.
15. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 53.
16. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 19.
17. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 18.
18. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело.– С. 44.
19. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 19.
20. Там само.– С. 23.
21. Там само.– С. 19.
22. Там само.– С. 23.
23. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 55, 66.
24. Там само.– С. 56.
25. Там само.– С. 57.
26. Архів МНАП у Львові, Зв-79.– С. 10.
27. Там само, Зв-67.– С. 17.
28. Там само.– С. 24.
29. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури.– С. 58.
30. Зап. 8. 07. 2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Олександровича, 1923 р. народж.
31. Зап. 9.07. 2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Кондратюка Володимира Михайловича, 1931 р. народж.
32. Климович Ю., Чубинська К. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело.– С. 44.
33. Зап. 15. 07. 2009 р. у с. Стівпинка Острозького р-ну. Рівненської обл. від Бурбелюка Олексія Климовича, 1929 р. народж.
34. Архів МНАП у Львові, Зв-67.– С. 12.
35. Зап. 9.07. 2009 р. у с. Українка Острозького р-ну Рівненської обл. від Мельничук Олімпіади Яківни, 1932 р. народж.

У повідомленні за матеріалами етнографічних досліджень на теренах Рівненської області здійснена спроба систематичного висвітлення різних видів будівель та споруд господарського призначення, що споруджувалися народними майстрами в другій половині XIX – першій половині XX ст.

An attempt of systematical coverage of different types of buildings and facilities with economic purpose, built by national craftsmen in the second half of the XIX – first half of the XX century, is made in the article, based on the materials of ethnographic research in Rivne region.

Раїса Свирида

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ САДИБ НА ПІВДЕННОМУ ПОЛІССІ ТА ВОЛИНІ В ПЕРІОД ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Оснoву кожного традиційного селянського господарства становить садибний комплекс, до якого входить двір з хатою і господарськими будівлями та присадибна ділянка, що характерно для усіх історико-етнографічних регіонів України. У розташуванні будівель на території садиби простежуються не лише індивідуальні особливості, а й місцеві традиції, які склалися в процесі еволюції.

На формування садиби і на розпланування забудови двору впливали різні чинники: соціально-економічні, природно-кліматичні, історичні, етнічні традиції тощо. Так, від стану землеволодіння залежали розташування, план і величина садиби. На локалізації будівель на садибі позначились прадавні звичаї орієнтації українського житла по сонцю, природно-кліматичні умови, будівельні матеріали, господарські заняття селян та інше.

На Волині, як і на всьому Правобережжі, в І-й пол. ХІХ ст. переважало дрібне селянське землеволодіння. Після земельної реформи на кінець ХІХ ст. значно зросла кількість безземельних селян, що відбивалося на формуванні традиційних селянських садиб. Залежно від ширини земельного наділу садиби переважно мали форму видовженого прямокутника. В описі про становище селян в кінці ХІХ ст. с. Баглаї Старокостянтинівського повіту відзначається, що селяни жили досить бідно, маючи недостатню кількість землі і недостатньо худоби. Відповідно у них було мало й господарських будівель, замість дерев'яної огорожі – солom'яні і земляні вали. 30 дворів із 160 були зовсім безземельні і мали лише хату і шмат городу [8]. У деяких районах через нестачу землі садиби відзначалися скупченістю, як, зокрема, в селі Здобиця Здолбунівського району по обидві сторони вулиць дах з дахом були розташовані суцільною стінкою лісяних господарських споруд або в кількох кроках одна від одної [9].

Обмежені економічні можливості незаможного селянства змушували їх, заощаджуючи будівельні матеріали і простір садиби, об'єднувати будівлі під спільним дахом. Подібне планування описує в повісті «Остап Бондарчук» Ю. Крашевський: «Стодола скористалася з тину і, заощадивши одну

стіну, приліпилася до нього; хлівець притулився до хати; повітка до хлівця і так далі» [6, с. 131].

Згідно класифікації Є. Е. Бломквіст (в основу якої взято характер прилягання двору з господарськими будівлями до житла) на південному Поліссі й Волині, як переважно й по всій Україні, слід вважати основним типом двору відкритий зверху і незамкнений в плані, по якому довільно розміщені окремі надвірні будівлі [1, с. 161–163].

За системою дослідника традиційних поселень Українського Полісся М. З. Козакевича, на Волині й південному Поліссі можна виділити три типи садиб:

- тридільний (подвір'я, господарський двір і город) – характерний для заможних господарств;
- дводільний (двір – подвір'я і город) – садиби середняцької та менш заможної верстви населення;
- однодільний (невелика хата та подвір'я) – властивий для селянської бідноти [3, с. 23].

В об'єднанні господарських будівель, що характерно до лінійного типу забудови, проявляється спільна риса для дворів усіх слов'янських народів.

Для всіх типів садиб характерне розміщення житла на передньому плані від вулиці. Дотримуючись орієнтації на південь, хати традиційно ставили посередині двору чолом до вулиці або причілкою з виходом у двір. У багатьох селах Волині хати переважно були з двома виходами – на вулицю й у двір, або ж на вулицю і в город, інколи хату оточує город із садом. Рідше хату розміщували в глибині двору, від вулиці вона була схована проїзною шопою, а все подвір'я зазвичай буває забудоване хлівами, як це зафіксовано в 1896 р. в с. Красилівка Новоградволинського повіту [10].

По-різному розміщувалися на садибі господарські будівлі, що залежало, головним чином, від занять господарів та їхнього достатку. На садибі селянина бідняка з господарських будівель стояв лише хлівчик, який розміщувався поблизу хати. Обов'язковим компонентом селянської садиби середнього достатку були хліви для худоби і свиниць: «Подвір'я, звичайно буває забудоване різного роду хлівами» [14]. Хліви ставили переважно поблизу житла, навпроти хати, якщо вона стоїть «причолком до вулиці, або в один ряд із нею [15].

Рис.1 С.Остріїв Млинівського р. Волинської обл.

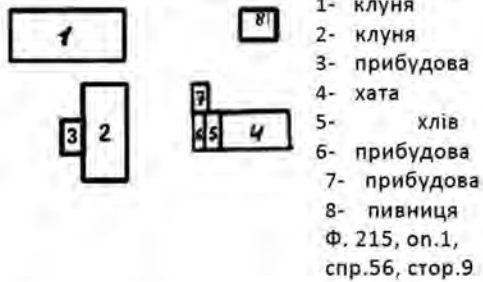

Рис.2 С. Темногайці Кременецького повіту

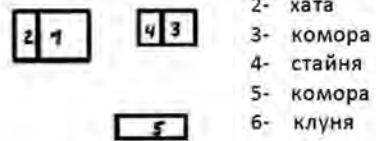

Рис.3 С. Темногайці Кременецького повіту

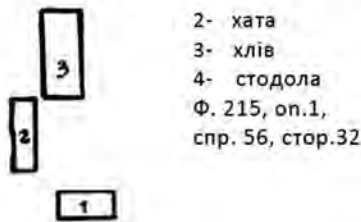

Рис.4 С. Темногайці Кременецького повіту

Рис.5 С.Темногайці Кременецького повіту

Рис.6 С. Вулька Костопільського повіту

Рис.7 С. Булька Костопільського повіту

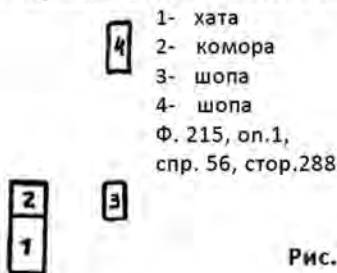

Рис.8 С. Темногайці Кременецького повіту

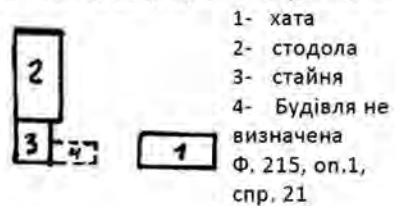
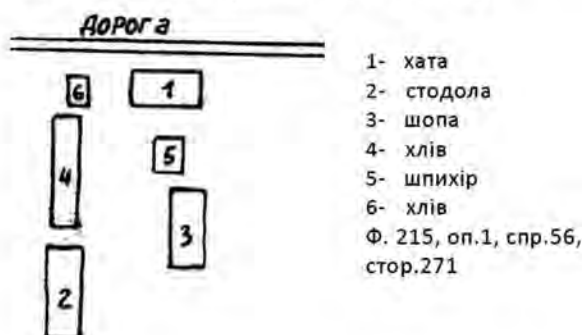

Рис.9 С. Окнин Кременецького повіту

Для зберігання овочів робили ями-льохи, у можливих господарів кам'яні. Для сільськогосподарського реманенту та іншого господарського призначення будували повітки (шопа) – возовню, дровітню. «В один ряд під одним спільним дахом ставили хліви, возовню, дровітню» [16]. Облаштування хати в одному спільному зв'язку з усіма господарськими будівлями: хлівами, повіткою для возів, саней і соломи та гумном-стодою називають хоромами [11]. У заможних господарів окремо від хати стояли в глибині двору хліви на велику й дрібну худобу, станя (стайня) для коней, часом будували хлівчик на свині, вівці, кури коло клуні, що стояла в глибині городу [17]. Віддалено від хати, в кінці садиби знаходилося гумнище з клунями для зберігання і обмолоту снопів, «у діда мого було зо штири клуні на сохах» [18].

У господарів з більшим достатком на подвір'ї ставили проти вікон хати комору (кліть) для зберігання зерна.

При тридільному плануванні садиби подвір'я з хатою відокремлювалося від господарського двору. Подвір'я обгороджували плотом з лісяного хворосту, рідше частоколом [17]. Наприкінці XIX ст. ще побутували огорожі з частоколу: «на садибній для священика землі ... поставлена священиком... огорожа із 2082 частоколин» [12]. Перелік традиційних господарських будівель на кінець XIX ст. подається в описах садиб для церковних служителів: при хаті священика побудовані «кам'яний погріб, дві дерев'яні клуні, два хліва, комора, льодовня і конюшня з возовнею» [13]. На садибі псаломщика «клубня з дощатими стінами побудована в 1883 р., хлів для худоби, комора, повітка для екіпажів, погріб, побудовані 1886 р.» [12].

Один із поширених варіантів розміщення будівель на садибі на південному Поліссі подається в етнографічному описі с. Кобилля Корецького району: «в один ряд з хатою будується звичайно повітка на дрова, а навскіс від неї – хлів для свиней і птиць. Огорожа біля двору скрізь робиться із дубового частоколу, дуже рідко жердьова. Гуменники будуються скрізь віддалено від хати. З обох сторін клуні ставлять хліви для соломи, а попереду хлів для худоби, так що клубня з цими хлівами утворює квадрат» [7; с. 297]. На Волині об'єднання господарських будівель під спільним дахом називали підварок: «на городах на підварку стояли клуні довжиною дванадцять – чотирнадцять метрів, у стовпи, дильовані» [19]. Таке планування становить підгрупу садиб із замкненим господарським двором, тут частина господарських будівель відокремлена від житла. На південному Поліссі таке планування

двору з вираженим характером замкнутості трапляється спорадично. У селах Камінь-Каширського району об'єднання господарських будівель під спільним дахом, окремо від хати, у формі літери П називають загорода або круглий підварок, де до ряду хлівів під прямим кутом приєднуються сілник і клубня, до клубні під прямим кутом приставлені хліви на худобу, посередині влаштовані в'їзні ворота [20]. Подібний підварок побутував у Сарненському районі, в якому об'єднані клубня на дві сохи, шопа, селник і два хліви [21]. У селах Ковельського району у круглому підварку господарські будівлі об'єднувалися навколо хати: дві клубні, хліви, колешня, шопа для воза, хата з прибудованими до напільної стіни комірчиною і свининцем [22]. На Старовижівщині таке планування житла й господарських будівель називали окружник, окружний або околистий двір [23].

У забудові відкритого двору в залежності від того, як взаємно розташовані будівлі на садибі, який зв'язок між ними, виділяють кілька варіантів:

- однорядна забудова
господарські будівлі стоять в один ряд із хатою і можуть при цьому бути частково або суцільно з нею об'єднані спільним дахом;
- дворядна забудова
господарські будівлі і хата утворюють два паралельні ряди з частковим або суцільним об'єднанням під спільним дахом;
- Г-подібна
збудова господарські будівлі і хата об'єднані у формі літери Г;
- П-подібна
будівлі розташовані у формі літери П;
- замкнена забудова
всі будівлі з'єднані між собою спільним дахом у формі квадрата або прямокутника [5].

Визначені варіанти забудови досить виразно простежуються в плануванні садиб на Волині до 20–30-х рр., що зафіксовано в актах Волинського інспекторату по страхуванню житла і господарських будівель по воєводству Волинському [2]. Однорядну забудову представляє план садиби з с. Вулька (мал. № 6), де всі будівлі поставлені в один ряд, але розміщені двома комплексами: під спільним дахом з хатою об'єднані комора й шопа, а стодала з прибудованою невеликою шопою віддалена від житла в межах 20-ти метрів. Кілька садиб мають дворядну забудову, де хата і господарські будівлі розміщені паралельно двома рядами. Це заможні господарства із значною кількістю господарських будівель. На садибі із села Острів (мал. № 1) в одному ряду стоять нарізно дві клубні

(одна з прибудовою), в другому – частина господарських будівель об'єднані під спільним дахом з хатою, а пивниця стоїть віддалено. На садибі із села Окнин (мал. № 9) всі будівлі розміщені окремо. Плани дворянної забудови середняцьких господарств представлені з невеликою кількістю господарських будівель. Це шопи, клуня (стодола), хлів (стайня), які поставлені в окремому ряду від хаги (мал. № 7. 8). План садиби з П-подібною забудовою зафіксовано в селі Темногайці Кременецького повіту (мал. № 5), де хата і господарські будівлі (хліви і клуня) розміщені окремо, без спільного даху.

Інша садиба з села Темногайці має дещо відмінне планування, тут хата з невеликою прибудовою розміщена по один бік вулиці, а господарський двір з хлівом і клунею знаходиться на протилежному боці через дорогу (мал. № 4). Таке планування побутувало і на Волинському Поліссі у вуличних поселеннях, «як наслідок урядових заходів, зокрема з прийняттям у 1557 р. «Уставу на волоки», за яким житлові споруди мали розташовуватися по один бік вулиці, а господарські – по другий» [4, с. 20], що можна вважати однією із особливостей в садибному плануванні Полісся й Волині.

ДЖЕРЕЛА

1. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник.– М., 1956.– С. 3–458.
2. ДАВО, ф. 215, оп. 1, сп. 21, 56.
3. Козакевич М. З. Селянська садиба на Українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.– К., 1969.– Вип. 5.– С. 9–25.
4. Космина Т. Поселення, садиба, житло // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах.– Кн. 2.– Опішне, 1999.– С. 13–57.
5. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст.– К., 1980.– 192 с.
6. Крашевський Ю. Повісті.– К., 1979.– 427 с.
7. Морачевич І. Село Кобылья Волынской губернии Новоград-Волынского уезда // Этнографический сборник.– Выпуск 1.– СПб., 1853.– С. 294–312.
8. ЦДІАК, ф. 2205, опис 1, справа № 261, а. 2 зв.
9. Там же, сп. 100, а. 11.
10. Там же, сп. 201, а. 10 зв.
11. Там же, сп. 413, а. 17.
12. Там же. сп. 280, а. 16.
13. Там же, сп. 264, а. 16.
14. Запис автора 1982 р. у с. Борисковичі Горохівського р-ну Волинської обл. від Псілата Сидора Матвійовича, 1900 р. нар.
15. Запис автора 1982 р. у с. Підбереззя Горохівського р-ну Волинської обл. від Купчика Филимона Антоновича, 1914 р. нар.
16. Запис автора 1979 р. у с. Гремяче Острозького р-ну Рівненської обл. від Безтілесної Марії, 1909 р. нар.
17. Запис автора 1979 р. у с. Старий Кривин Славутського р-ну Хмельницької обл. від Поліщука Івана, 1899 р. нар.
18. Запис автора 1979 р. у с. Комори Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Іванюк Софії Антонівни, 1907 р. нар.
19. Запис автора у 1989 р. у с. Бесідки Славутського р-ну Хмельницької обл. від Дубини Ганни, 1927 р. нар.
20. Запис автора 1989 р. у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Зрума Григорія Пилиповича, 1904 р. нар. і Приймака Тараса Яковича, 1913 р. нар.
21. Запис автора 1979 р. у с. Карасин Сарненського р-ну Рівненської обл. від Куришка Григорія Матвійовича, 1894 р. нар.
22. Запис автора 1979 р. у с. Бруховичі Ковельського р-ну Волинської обл. від Драбинки Надії, 1922 р. нар.
23. Запис автора 1979 р. у с. Сереховичі Старовижівського р-ну Волинської обл.

На основі архівних джерел та польових досліджень простежуються особливості планування садиб на південному Поліссі та Волині в період 19 – початку 20 століття. Розглядається низка чинників, що впливали на їх формування. Подаються різні типи дворів з різними варіантами розташування будівель. Значна увага приділяється плануванню господарського двору, з характерними для краю особливостями, зокрема підварків та окружних дворів.

On the basis of archive sources and field research the planning peculiarities of cottages in the southern Polissya and Volyn in the XIX – beginning of the XX century are retraced. A range of factors, which influenced their formation is considered. Various yard types with different variants of building location are given. Great attention is given to the planning of the host yard with characteristic peculiarities, particularly of «pidvarok» and neighbor yards.

УДК 72.03:726.1(477.81)

Ольга Смолінська, Петро Ричков

ДЗВІНИЦЯ ВОСКРЕСЕНСЬКОГО СОБОРУ В РІВНОМУ: ДО ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ І РУЙНАЦІЇ

Більше трьох століть головним православним храмом Рівного був досить скромний, триверхий, дерев'яний Воскресенський собор, що знаходився приблизно на тому місці, де тепер пожежне депо (вул. Гетьмана Полуботка). В XIX ст. після чергової великої пожежі цей храм припинив своє існування, як виявилось, – назавжди. Побудова нового мурованого собору була запланована на головній вулиці міста – на земельній ділянці, яка колись територіально належала Острозькому передмістю, однак на кінець XIX ст. вже фактично була асимільована міським центром. У 1895 р. будівництво храму було завершено.

Новий Воскресенський собор за задумом архітектора Дейнеки [1] був витриманий у своєрідних російсько-візантійських формах. Однією з характерних ознак стало влаштування дзвонів під аркою відкритої дзвіниці, надбудованої над головним входом до собору. Подібне рішення, доволі ефектне з композиційної точки зору, спричинило доволі відчутні функціональні незручності, а також появу сильної звукової «тіні» у східному напрямку. Тому вже невдовзі в західній частині церковного подвір'я на рівні землі була споруджена невисока, автономна дзвіниця [2] на чотирьох дерев'яних стовпах з чотирисхилим наметовим дахом (рис. 1). Як бачимо на старій фотографії [3], їй явно бракувало архітектурної вишуканості. Тому цілком умотивовано і логічно виглядав намір спорудити поряд із собором нову, значно більшу і виразнішу дзвіницю, архітектура якої була б гармонізована зі стилістикою самого храму.

За яких обставин ініціювалося і узгоджувалося це рішення, досі не з'ясовано, однак в одному з архівних документів від 3 червня 1929 р. натрапляємо на погодження про добудову при православному соборі в Рівному Волинською духовною Консисторією, що знаходилася в Крем'янці [4]. Тому можна зробити припущення, що проект дзвіниці був виконаний ще в 1928 р. В іншому документі від 8 вересня 1931 р. йдеться про затвердження проекту будівництва нової дзвіниці при православному соборі в Рівному [5]. На аркушах архівних фондів зазначені підписи міського архітектора, інженера

Ричгурського-Савіча [6]. Не виключено, що саме він міг бути автором проекту дзвіниці.

Так, у 1932 р. в нашому місті коло соборної Воскресенської церкви була споруджена висока мурована дзвіниця. Поряд із собором вона брала активну участь у формуванні обличчя міського центру, будучи його висотним акцентом, відчутно поживляючи силует панорами Рівного. Струнка і величава, вона дуже пасувала до існуючого храму, доповнювала його архітектурну своєрідність та підкреслювала його домінуючу роль в міському середовищі. На жаль, проіснувала дзвіниця недовго і в 1962 р. була знищена з ініціативи тодішньої радянської влади.

Цікава передісторія появи нової дзвіниці. Нова будова з'явилась у нашому місті з ініціативи бездітного подружжя Гонопків (за іншою версією – Конопків). Багаті рівняни, Теофілакт і Домнікія Гонопки, що проживали по вулиці Литовській,

Рис. 1. Дерев'яна дзвіниця, що передувала мурованій.
Листівка, поч. XX ст.

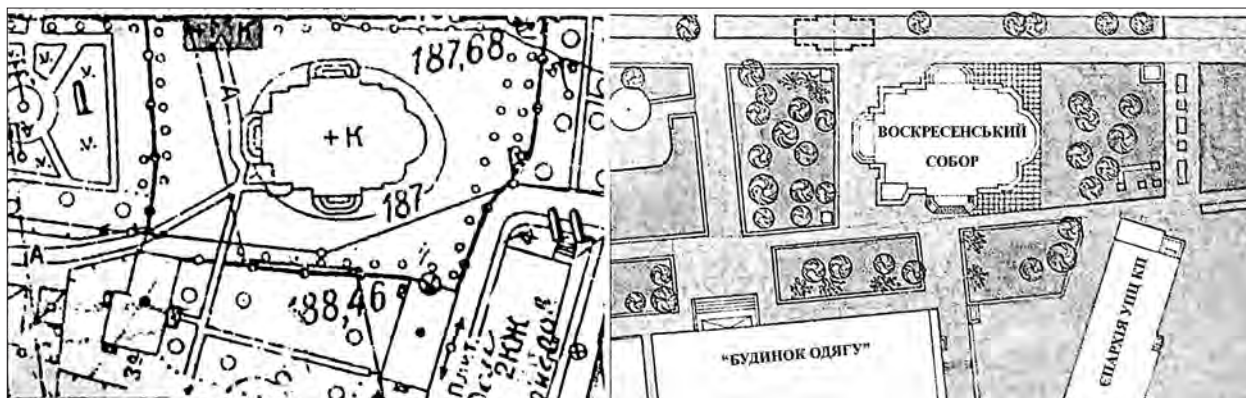

Рис. 2. Ситуаційна схема Свято-Воскресенського собору та дзвіниці. 1961 р. (зліва), 2006 р. (справа).

Рис. 3. Загальний вигляд дзвіниці та собору із заходу. Фото 1930-х рр. Надане В. Луцом.

пожертвували на будівництво нової споруди всі свої заощадження – 40 тис. злотих [7]. У майбутньому тут повинна була знаходитись їх сімейна гробниця. На жаль, ім'я автора проекту достеменно з'ясувати поки що не вдалось.

Слід відзначити, що розповсюдженим засобом української народної традиції в церковному будівництві було автономне зведення дзвіниці поряд із храмом (а не приєднання її до чолового фасаду, як це прийнято згідно російської традиції). У випадку автономного розташування дзвіниця одночасно могла слугувати вхідною брамою на церковний

погост. Саме цей прийом використав архітектор при проектуванні нової споруди в Рівному.

Місце її розташування і орієнтація були обрані не випадково: дзвіниця знаходилась біля західного входу в собор уздовж тротуару. Головні осі храму та дзвіниці перетинались під прямим кутом, а її чоловий фасад був обернений на північ (рис. 2). Таким чином нова будівля формувала вхід на подвір'я собору, яке на той час було обнесене парканом. Отож, ця споруда несла одразу кілька функцій: слугувала вхідною брамою до храму, виконувала основне призначення дзвіниці та містила в собі церковний магазин.

Рис. 4. Загальний вигляд дзвіниці з північного заходу. Фото 1942 р. Фонди РОКМ.

За оповіддю місцевого старожила, дзвіниця була дуже гарна: мотив повторення певних елементів та деталей Рівненського собору відіграв значну роль у побудові архітектурного образу дзвіниці (рис. 3) [8]. Головна її риса – ярусність та пластичність силуету, монументальна виразність. Для створення відчуття повної гармонії з храмом майстерно була використана колористика – подібна до тієї, яку мав і сам собор. Традиційно білий обрис будови чітко промальовувався на тлі синього неба. Не золотий, а темно-зелений купол стрімко здіймався догори, щоб розтанути у верхівках дерев і довести тим самим, що краса втілюється не тільки в сріблі та золоті. Масив площини стін був злегка почленований і оживлений плямами вікон, які творили особливу гру світла та тіні (рис. 4, 5).

Згідно віднайдених архівних документів дзвіниця у плані являла собою невеликий прямокутник з розмірами 5,5x 14,4 м і наскрізною прохідною аркою посередині [6]. Загальна висота будівлі сягала майже 26 м з хрестом (рис. 6, 7, 8). Характеризована споруда відзначалась органічним злиттям планово-просторової структури та її вияву в масах зовні. Нижній ярус дзвіниці творять центральна брама і невеликі приміщення, перекриті півциркульним склепінням, що примикають до неї з обох боків. На відміну від нижньої дещо приземистої частини, верхній ярус сформований у вигляді ажурного восьмигранного барабана, пронизаного

Рис. 4 а. Загальний вигляд дзвіниці з північного заходу. Фото 1941(?) р. .

отворами-голосниками з усіх сторін, що увінчаний шоломоподібною банею. При будівництві даної споруди використано традиційні матеріали. Стіни, що в плані мають змінну товщину вимуровані з цегли, перекриття, яке знаходиться на висоті 3,8 м від підлоги влаштоване з дерев'яних балок.

Рис. 5. Фрагмент північного фасаду дзвіниці.
Фото 1950-х рр. Фонди РОКМ.

Дзвіниця мала 5 дзвонів, вилитих з бронзи (для чистого звучання). Урочисто лунаючи аж до небес, рівненська дзвіниця закликала вірних на богослужіння, вістувала радісну, сумну чи тривожну звістку. Дзвінке звучання можна подумки уявити собі зі спогадів старенької рівнянки: «коли дзвони дзвонили, то навіть у Тютюковичах було чути» [9].

Після входження Волині та міста Рівного до складу Радянської України в 1939 р., дзвіниця продовжувала виконувати свою основну функцію і проіснувала ще зо два десятки років. У розпал атеїстичних кампаній комуністична адміністрація мала намір знести Свято-Воскресенський собор [8]. На щастя, ідея про створення у приміщенні собору музею атеїзму врятувала його. А от дзвіницю все-таки зруйнували. Це сталося 1962 р. з мотивації розширення головної вулиці (нині Соборна): дзвіниця стояла на тротуарі і нібито заважала подальшому збільшенню ширини пішохідної частини.

Щоправда, всі обставини стосовно знесення цієї споруди залишаються нез'ясованими. Відомо лише, що до руйнування були залучені військові частини. Солдати зняли огорожу навколо собору і за одну добу розібрали дзвіницю. Такої ж долі

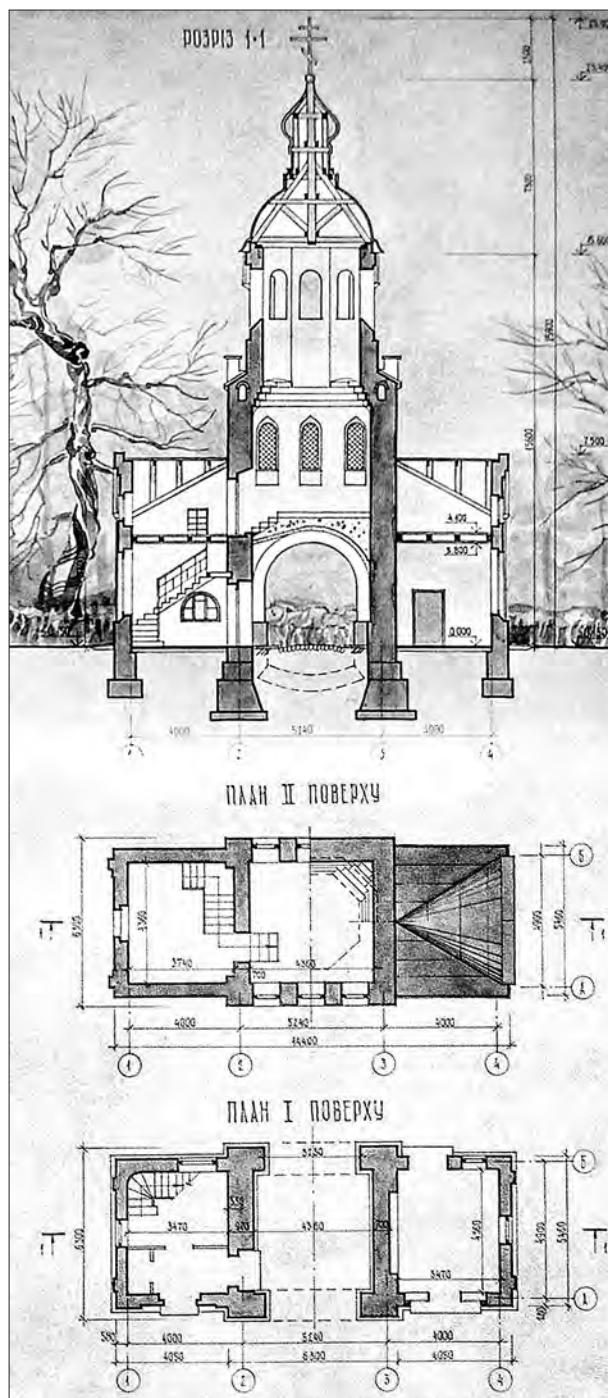

Рис. 6. Графічна реконструкція планів поверхів та розрізу дзвіниці, кресленник О. Смолінської. 2006 р.

зазнали колона Божої Матері та капличка, що знаходилась на території Свято-Воскресенського собору [3,10]. Зруйнована каплиця залишилася не лише у пам'яті місцевих старожилів, а й на давніх фотографіях. Вона також була вирішена в архітектурній стилістиці Воскресенського собору (рис. 9). А з тих дзвонів, що знаходилися на дзвіниці, зі слів старожила [8], зробили пам'ятник комуністичному вождю В. Леніну, який згодом встановили на центральній площі Рівного.

Рис. 7. Графічна реконструкція північного (зліва) та західного (справа) фасадів дзвіниці, кресленик О. Смолінської. 2006 р.

Рис. 8. Графічна реконструкція аксонометричної проєкції дзвіниці та собору, кресленик О. Смолінської. 2006 р.

Рис. 9. Загальний вигляд собору, дзвіниці та каплиці з північного сходу. Фото поч. 1950-х рр. Фонди РОКМ

Рис. 10. Загальний вигляд сучасної вулиці Соборної із заходу. Фото 1950-х рр. Фонди РОКМ.

Рис. 11. Загальний вигляд дзвіниці та собору із заходу. Фото 1950-х рр. Фонди РОКМ.

Нині рівненські старожили, які закарбували у своїй пам'яті вишукані форми та лаконічний силует дзвіниці, сумують за тими часами, коли щонеділі і на свята у самому центрі міста калатали гучні дзвони, закликаючи мешканців Рівного

до храму. Вони з ностальгією розповідають про колишню дзвіницю і як про невід'ємну приналежність Воскресенського собору, і як про одну з архітектурних принад старого міста (рис 10, 11).

ДЖЕРЕЛА

1. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины – М.: Искусство, 1989.– С.55.
2. Прищепа О. Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного – Рівне, 1997.– 154 с.
3. Прищепа О. Вулицями Рівного – Рівне, 2006.– С.99–101.
4. ДАРО, фонд 566, оп. 1, спр. 149, арк. 1.
5. ДАРО, ф.566, оп. 1, спр. 149, арк. 2.
6. ДАРО, ф.566, оп. 1, спр. 149, арк. 3,4.
7. Інформація отримана від Г.О. Зеленко, 1931р.н.
8. Інформація отримана від В.М. Кулія, 1928р.н.
9. Інформація отримана від Г.П. Кушнір 1932р.н.
10. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь і віки. Нариси історії міста – Рівне, 1998.– С.161.

Стаття висвітлює історію проектування, будівництва та руйнації архітектурної пам'ятки, що не збереглася – дзвіниці Свято-Воскресенського собору в м. Рівне. Подані матеріали графічної реконструкції проектних креслень дзвіниці, виконані на основі архівних документів. Автори наводять загальний опис зруйнованої будівлі та її елементів. У статті подані фотографії дзвіниці 1930–50-х років.

The article describes the history of designing, construction and destruction of architectural sight which was not saved – a bell tower of Holy Resurrection Cathedral in Rivne. The authors give materials of graphic reconstruction of bell tower design drawings based on the archival documents. The authors provide a general description of the destroyed building and its elements. The article contains photographs of bell tower of 1930–50s.

УДК 72.03: 726 (438.41)

Петро Троневиц

СТАРОЖИТНЯ СИНАГОГА В М. ЛУЦЬКУ

Пам'ятка архітектури національного значення Синагога (охоронний № 1008) розташована за адресою вул. Данила Галицького, 33 в старій частині міста Луцька. Нині це мурована кубічної форми будівля з парами вікон по трьох фасадах, завершена парапетом-аттиком, декорованим суцільним рядом кілевидних ніш із отворами-бійницями. До її південного кута примикає трохи вища також мурована оборонна башта. В минулому синагога була головним храмом єврейської общини міста і на відміну від всіх інших міських синагог називалася головною.

Дослідженню єврейської теми й синагоги в Луцьку присвятили свої праці багато дослідників. Зокрема, чи не найпершим ще у 1876 р. описав головну міську синагогу польський історик Т. Стецький у своїй монографії «Луцьк стародавній і сучасний» [1]. До кінця цього ж XIX ст., про луцьку муровану божницю писали в своїх працях українські та російські вчені: О. Левицький [2] та М. Петров [3]. Тоді ж С. А. Бершадський зібрав усі відомі йому середньовічні документи, які стосувалися євреїв, у єдину тритомну збірку та опублікував їх у 1882 р. під назвою «Російсько-єврейський архів. Документи і реєстри до історії литовських євреїв» [4]. Напередодні Першої світової війни ще один дослідник старовини Олексій Мердер приділив увагу луцькій синагозі [5]. Протягом 1919–1939 р., коли поширилося масове захоплення історією і почав розвиватися туризм, українські та польські вчені А. Войнич [6], М. Балабан [7], М. Орлович [8], А. Дублянський [9], Ф. Крашинська [10], Л. Маслов [11] і М. Малюшинський [12] присвячували окремі рядки або цілі розділи своїх праць вивченню діяльності єврейської громади та її головному храму в Луцьку. При цьому український архітектор Леонід Маслов у розділі «Жидівська синагога» своєї книги «Архітектура Старого Луцька» подав декілька ілюстрацій фасадів та інтер'єрів синагоги [11, с.35–40]. Надалі вже українські радянські мистецтвознавці та архітектори Г. Логвин [13], В. Овсійчук [14] і Б. Колосок [15–16] досліджували головну єврейську синагогу, як пам'ятку старовини, яка не функціонувала й перебувала в стані руїни. І вже в наш час луцький

архітектор Р. Метельницький зібрав і проаналізував усю бібліографію по луцькій синагозі, а також подав найбільш повний опис історії цієї пам'ятки єврейської сакральної архітектури в своїй книзі «Деякі сторінки єврейської забудови Луцька», виданій 2001 р. в Києві [17].

Появу єврейської громади в Луцьку дослідники відносять до XIV ст., хоча перші документальні підтвердження цьому факту відносяться до січня 1429 р., коли Волинь перебувала в складі Велико-го князівства Литовського. Тоді до великого князя Литви і князя луцького Вітовта в Луцьк прибували на з'їзд правителі держав Центральної і Східної Європи, яких перед містом зустрічали представники всіх міських громад, в тому числі і єврейської [18, с. 36]. Наприкінці XV ст. за наказом великого князя Олександра євреї були виселені за межі Литовської держави, але через декілька років, на початку XVI ст., їм знову дозволено було поселитися в ній. Відповідно прийнятій практиці правителів Литви, пізніше зафіксованій у основному збірнику законів «Литовському статуті», євреїв поселяли на околицях міст, очевидно, через характер їх побуту і хаотичність та невпорядкованість забудови єврейських кварталів. Перші переліки імен представників міської єврейської громади подаються в описі Луцького замку 1552 р. На той час в місті проживало 28 єврейських господарів – голів родин, серед них: Аврам Рабєвич, Хамко Пейсак, Гершко

Рис. 1. Синагога в місті Луцьку. Фото 2010 р.

Чулка, Сенко Леонович, Арон Кіхіда, Мошко Косліц, Мошко Лазаревич та інші [19, с. 77]. Упродовж XVI-XVIII ст. актові документи великокнязівської у місті Вільно, а також Луцької замкової і магістратської канцелярій відмічають численні справи луцьких євреїв, пов'язані з їх проживанням і діяльністю в місті й на Волині. У 1648 р. в Луцьку мешкали вже 84 єврейські родини [17, с. 113]. Основними видами діяльності євреїв Луцька, які спочатку проживали на південній околиці острівної частини міста, званій «Жидівщиною», а потім розселилися по всій території міста, були торгівля, ремесло й лихварство. Наприкінці XVIII ст. єврейська громада складала до 70% від усього населення міста Луцька [20]. Надалі не все так благополучно складалося в житті євреїв і їх громада дещо зменшилася, проте була ще досить чисельною. Однак, роки Другої світової війни стали фатальними для євреїв взагалі та їх луцької общини зокрема. У 1942 р. луцька єврейська громада була розстріляна на околиці міста за наказом німецької окупаційної влади.

Немає потреби переповідати всю інформацію стосовно луцької головної синагоги подану в працях вищезгаданих дослідників, так як, за рідким винятком, в них міститься багато даних, що не відповідають дійсності. Зокрема таких як, найменування синагоги малим замком або палацом Вітовта, що помилково з'явилися в науковому обігу в зв'язку з оборонними властивостями споруди. Тому вважаємо за необхідне здійснити виклад історії та архітектурних особливостей цієї пам'ятки архітектури національного значення на основі перевірених фактів і документальних джерел.

Отже, що стосується часу побудови мурованої головної синагоги в місті Луцьку, то її спорудження розпочалося, відповідно до королівського привілею Сигізмунда III від 5 травня 1626 р., на місці, де перед цим була стара синагога. Враховуючи ту обставину, що синагога споруджувалася на міській околиці й входила в систему міських укріплень, до майбутньої будівлі ставилася вимога обороноздатності. В названому привілеї було зазначено, що євреї «на верху тієї школи [синагоги – авт.] своєї достатню проти ворогів зі всіх чотирьох сторін до розміщення стрільби і оборони на ній влаштувавши можливість, і споряджену своїм коштом гармату придбавши, під час поганських наїздів певних людей з себе у випадку необхідності для оборони того місця на ній розставивши, самі разом з міщанами та жителями тамтешніми, якщо, Боже упаси, який-небудь напад на місто вдарить, були б слухняні владам того міста під час ворожої небезпеки і нічим не перечили» [17, с. 90–91; 11, с. 37].

Рис. 2. Синагога на плані Луцька 1862 р.

Саме цією обставиною пояснюється така незвичайна архітектурна особливість луцької синагоги, як влаштування бійниць в аттику її основного об'єму та наявність в структурі будівлі оборонної башти. На стадії завершення зведення синагоги ченці розташованого неподалік домініканського монастиря поскаржилися королю на неприпустиму близькість нової єврейської божниці від їх костелу. Однак 6 серпня 1628 р. король своїм черговим привілеєм луцьким євреям визнав, що «отримавши певну інформацію про те, що названа божниця костелові отців домініканців на такій віддалі не перешкоджає і для оборони міста потрібна», дозволив завершити її будівництво.

Таким чином, синагога в місті Луцьку була збудована відповідно до королівських дозволів у 1626–1628 рр. і мала оборонні властивості.

Судячи з ілюстрацій, поданих в названій вище історичній літературі XIX – I-ї третини XX ст., Луцька божниця із незначними змінами збереглася до початку Другої світової війни. Ці зміни були викликані поточними ремонтами та реконструкціями її бічних об'ємів і даху. Один із таких ремонтів проводився в 1910 р. В наступний період – за часів Другої Речі Посполитої, коли вже діяла самоврядна єврейська гміна як юридична особа, за кошти воєводського уряду з фінансовою допомогою єврейської гміни в 1936 р. під керівництвом інженера-архітектора С. Словіковського та воєводського консерватора З. Ревського було виконано роботи спрямовані на відновлення деяких

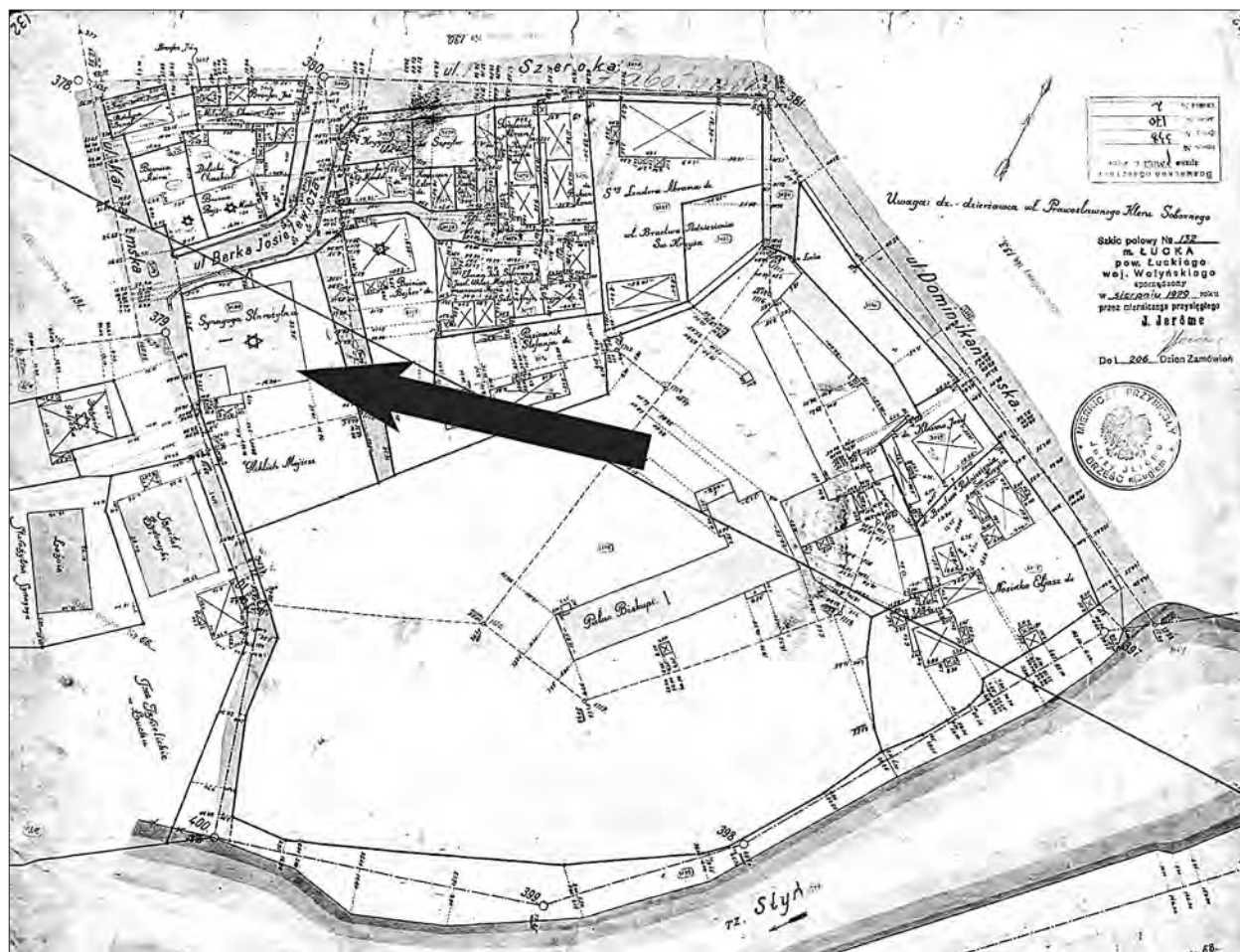

Рис. 3. Синагога на плані Луцька 1929 р.

елементів будівлі, зокрема входу в підвал, форми вікна тощо [17, с.124].

Від того часу подаються ілюстрації та описи цієї пам'ятки старовини, на основі яких можна скласти поне уявлення про вигляд та архітектурні особливості луцької синагоги. Так, зокрема, Л. Масловим відзначав, що «божниця складається з великого, у плані прямокутного, високого молитовного залу, перекритого склепіннями, які підтримуються зсередини чотирма масивними стовпами, між якими знаходиться біма [місце проповідника – авт.]. Зовні біля південно-західного кута молитовного залу стоїть висока башта, а по обох її боках, прилягаючи до західної й південної стін головного корпусу, стоять нижчі поверхові частини, в яких містяться молитовні зали для жінок. Ці нижчі частини своїм дахом заслоняють до половини вікна головного молитовного залу й тому не роблять враження цілісності, а чогось приставленого, добудованого. Мабуть це схилило декого твердити, що це пізніші добудови ... проте обміри й архітектурні обстеження божниці архітектором Сагайдаківським і автором цих рядків виявили, що ці нижні частини органічно поєднані з головним молитовним залом і були одночасно з

ним збудовані; перероблений був дах і, можливо, верхня частина поверху. Верх головної частини будівлі й вежі оздоблює аттик з орнаментом, подібним як на церкві Чесного Хреста. В середині синагоги на всіх стінах молитовного залу тягнеться фриз із таким же орнаментом. Інтер'єри божниці багато декоровані геометричним та рослинним орнаментом, що вимальовується на білих стінах золотом і блакиттю» [11, с.38–40].

Опис споруди якою вона була в довоєнний період Р. Метельницький доповнив наступними характеристиками. «Розміри всієї будівлі в плані становили 25,74 м на 25,54 м. Молитовний зал для чоловіків, утворений стінами товщиною 1,5 м, майже квадратний в плані (16,24 м на 14,64 м), мав висоту до верхньої точки склепінь 11,95 м. Висота «куба» молитовного залу (стіна до низу вікон – 5,2 м, плюс вікно – 4,4 м, плюс до карниза – 1,8 м, плюс аттик – 2,6 м) становить 14 м. Південний кут молитовного залу є північним кутом чотирирусної башти, загальна висота якої разом з парапетом становить 17,4 м. Башта має кутові пілястри, вікна різної форми та круглі бійниці, а також вузькі гвинтові сходи в південному куті. На схід від башти

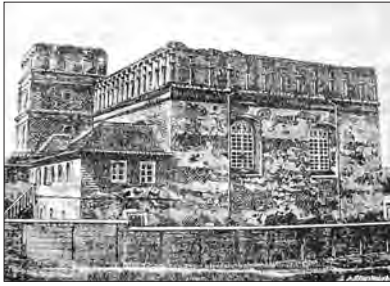

Рис. 4. Луцька синагога. Фото з книги М. Петрова. 1888 р.

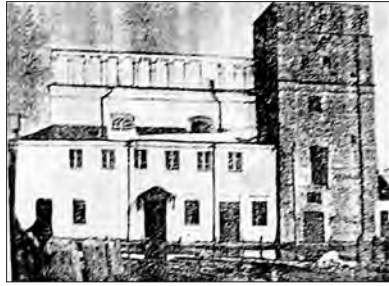

Рис. 5. Луцька синагога. Фото з книги Л. Маслова. 1939 р.

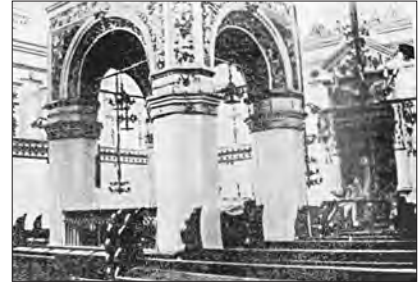

Рис. 6. Інтер'єр луцької синагоги. Фото з книги Л. Маслова. 1939 р.

вздовж головного молитовного залу знаходились два поверхи приміщень з окремими входами через тамбур і прибудовану сходову клітку. На захід від башти вздовж головного молитовного залу теж було два поверхи приміщень. Головний вхід знаходився з південно-західної сторони. В цей же двоповерховий об'єм були ще два входи – один на другий поверх через прибудовану сходову клітку і ще один вхід з головного фасаду в невеличке приміщення першого поверху. В центрі великого залу знаходилась чотиристовпна (вгорі восьмикутні стовпи з'єднувалися арками) біма в плані розміром 3,64 м на 3,64 м, на яку спиралась склепіння. Названа компоновка об'ємів Луцької синагоги є традиційною для мурованих синагог» [17, с. 102–103].

Разом з тим, іконографічні документи свідчать, що в XIX ст. на фасадах молитовного залу для чоловіків ще залишалися сліди тиньку, очевидно, XVII ст. Десь напередодні 1939 р. було відновлене тинькування цього об'єму. Тоді ж при ремонтах синагоги її ламані ренесансні дахи на бічних об'ємах молитовних залів для жінок були замінені на пласкі, при тому, контур і форма покриття над основною брилою, як видно з розрізу будівлі, були залишені без змін.

У роки Другої світової війни, синагога зазнала ушкоджень і була занедбана. У червні 1946 р. управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР доручило спеціальній комісії обстежити пам'ятку архітектури синагогу в місті Луцьку, яка, зокрема, зазначила: «Стіни будівлі за виключенням стіни прибудови, в доброму стані. Перекриття молитовного залу частково пошкоджене в двох місцях до 2-х кв. м обрушилися склепіння. Дахи розібрані. Відсутні рами вікон і дверей. Колони в середині залу і прикраси стін збереглися добре». Отже, якби на той час відновили дах, то пам'ятка була б збережена. Однак у тяжкому повоєнному 1946 р. було не до реставрації старих будівель. Того ж року О. Лопушинською в довідці поданій для комісії Держбуду УРСР було зроблено опис інтер'єрів молитовного залу Луцької синагоги:

«Стовпи прикрашені капітелями [мається на увазі біма, яку О. Лопушинська називала центральним портиком – авт.], що складаються з чотирьох полічок, при чому нижня ширша від трьох верхніх. Над капітелями знаходиться валик, відділений від них шийкою. Безпосередньо на валик опирається п'ят півциркульних арок. Архівольт арок профільовано і оздоблено орнаментом. Трикутні поля над арками і фризи розташовані над ними карнизи теж оздоблені розфарбованим ліпним орнаментом. Орнамент в стилі ренесанс має рослинний характер і складається з завитків із гронами винограду. На трикутних полях над арками зображені стилізовані акантові листки з розеткою. Весь цей центральний портик [біма – авт.] вінчається карнизом, профіль якого складається з полічки, викружки, валика і двох рядів сухариків, розміщених в шаховому порядку. Такий же профіль мають кронштейни на стіні, які підтримують пари склепінь. Стіни з усіх сторін розчленовані двома карнизами на три яруси. Нижній карниз проходить приблизно на рівні росту людини і оздоблений подвійним рядом сухариків. Над ним розміщена аркада такого ж характеру, як ззовні на будівлі. Її пілястри мають розмальований ліпний орнамент, що складається з розетки над поясочком і листочків у нижній частині. Над аркадами проходить другий карниз із плоским фризом. Вікна врізаються нижньою частиною в карниз, яким цей фриз завершується. Східна стіна прикрашена більше інших. Тут знаходиться ніша [«хехал» – для зберігання священної книги євреїв Тори – авт.] завершена пологою дугою. Вона фланкується пілястрами і стовпчиками з ренесансним орнаментом. Над цією аркою – аттик, обмежений із трьох сторін карнизом, що не з'єднується. Він являє собою начебто фронтон з трьома розірваними кутами. Це трикутне поле, як і площина над ним, прикрашене орнаментом» [21].

Зроблений в той час обмірний план Луцької синагоги доповнює і дещо уточнює характеристики подані вище Р. Метельницьким.

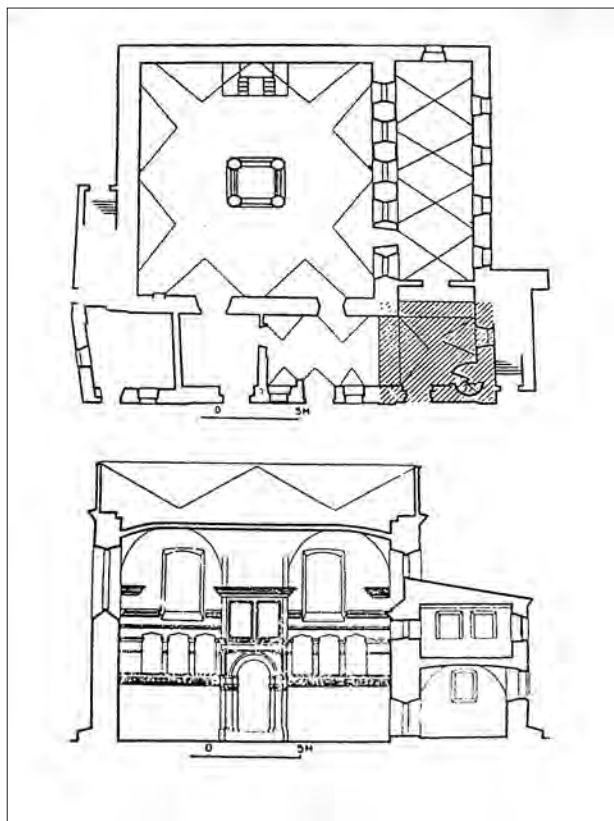

Рис. 7. План і розріз луцької синагоги з книги Пехоткових. 1957 р.

Рис. 8. Луцька синагога.
Фото В. Лащенка. 1972 р.

ційних виробничих майстерень спільно з головним архітектором області, відмічено, що в задовільному стані знаходяться лише фундаменти пам'ятки, а все інше пошкоджено від 10 до 100 відсотків. Зокрема, від тиньку залишилося 15 %, від ліпного декору 20 %, від карнизів теж близько 15 %, а віконні заповнення, сходи, склепіння і покриття підлоги вже були повністю відсутні [17, с.125]. Основні об'єми будівлі – молитовного залу і башти все ще зберігалися на всю висоту.

Та у 1972 р., як видно з фотографій, виконаних фотографом київського інституту «Укрпроектреставрація» В. Лашенком, аттик молитовного залу вже був майже повністю втрачений, зберігалася тільки башта [24]. На фотографіях луцького краєзнавця М. Хілька цього часу, крім зображення поруйнованих фасадів, подані й фрагменти інтер'єрів із частково збереженим декором [28].

Такий стан руїни вимагав якихось дій. Тому для збереження пам'ятки було вирішено передати її для використання спортивним товариством «Динамо», добудувавши при цьому до старожитньої синагоги спортивний зал і приміщення для допоміжних служб. Архітектором проекту ремонту пам'ятки з добудовою спортивного залу став Р. Метельницький. Знавець і шанувальник старовини, він, у тих умовах, намагався довести проект до рівня реставрації об'єкта, а нову добудову сховати за історичним об'ємом, максимально зберігши і відновивши зовнішній вигляд старої божниці. Проте не все вдалося реалізувати за його проектом. Замовник без погодження з автором проекту покрив всю будівлю цементно-кам'яним тиньком, що пізніше негативно позначилося на її збереженні. Також було влаштовано спрощений плаский дах. Будівельно-відновлювальні роботи – «реконструкція» колиш-

Лише в 1955–1956 рр. київськими ремонтно-реставраційними майстернями були розроблені технічний проект і робочі креслення консервації пам'ятки. В пояснювальній записці до проекту відмічено, що « посередині молитовного залу стоять чотири стовпи з купольним перекриттям ... розміром 370 на 370 см, на які спиралося хрестове склепіння синагоги. Прибудова із західного боку розібрана і відбудовуватися не буде. Покрівля відновлюється за первинними габаритами, сліди котрих залишилися на стінах. Передбачається замурування лежачих віконних отворів західної сторони будівлі, а для інших вікон другого ярусу зробити рами і їх засклити... Перекласти верхні ряди парпету та виконати ремонт кладки стін і карнизів» [17, с.125]. Однак на той час і цей проект не був реалізований. Руйнація будівлі синагоги продовжилася.

У 1957 р. польські дослідники М. і К. Пехотко в своїй книзі, присвяченій дерев'яним божницям, опублікували план і розріз головної мурованої синагоги в Луцьку, чим ввели інформацію по луцькій головній синагозі в міжнародний науковий обіг [22].

В акті обстеження технічного стану синагоги від 20 лютого 1959 р., складеному спеціалістами республіканських спеціальних науково-реставра-

Рис. 9. Збережені фрагменти декору інтер'єрів.
Фото М. Хілька. 1975 р.

Рис. 10. Збережені фрагменти декору інтер'єрів.
Фото М. Хілька. 1975 р.

Рис. 11. Синагога в процесі реконструкції.
Фото В. Лащенко. 1977 р.

ньої синагоги під спортивний комплекс товариства «Динамо» тривала впродовж 1976–1977 рр. При цьому було відновлено аттик молитовного залу з декоративним фризом, однак, остаточно втрачено внутрішнє оздоблення його стін, рельєфи і поліхромія які десь на 30% все ще існували [17, с.126,128].

Таким чином, внаслідок проведеної реконструкції було врятовано пам'ятку єврейської сакральної архітектури від остаточного руйнування і створено спортивний комплекс ФСТ «Динамо», проте на той час синагога вже частково втратила автентичний вигляд. Також варто зазначити, що в ході цементно-кам'яного тинькування були замурувані й потиньковані окремі архітектурні елементи пам'ятки. З чого виходить, що при наступних ремонтно-реставраційних роботах на божниці варто подбати про часткове відновлення, позначення чи залишення зондажних вікон у місцях окремих архітектурних деталей, як от: віконних і дверних прорізів, архітектурного декору.

Постановою Ради Міністрів УРСР № 442 від 6 вересня 1979 р. синагогу в місті Луцьку було офіційно включено до Державного Реєстру пам'яток архітектури національного значення під охоронним № 1008. А в наступному р. технічним бюро при головному архітекторі області було розроблено проект охоронної зони пам'ятки [24].

Після проведення внутрішніх робіт і благоустрою прилеглої території, відповідно до охоронно-орендного договору від 15 травня 1981 р., і по даний час, пам'ятка архітектури національного значення Синагога в місті Луцьку перебуває в користуванні Волинської обласної організації фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України.

Для підготовки та проведення тренувальних занять на високому рівні необхідні відповідні

умови, включаючи й добрий технічний стан будівлі. Однак упродовж останніх років у колишній синагозі протікає дах, осипається тиньк на фасадах, що загрожує припиненням занять в спортивному комплексі [27]. Ця ситуація зафіксована актом технічного стану споруди від 5 грудня 2007 р. [24]. Подальша експлуатація пам'ятки в такому стані не задовольняла ні користувачів, ні органи охорони культурної спадщини.

У зв'язку з названими обставинами, на виконання відповідного доручення голови Волинської обласної державної адміністрації в 2011 р. була виготовлена проектно-кошторисна документація для проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятці. Варто сподіватися, що в результаті їх проведення старожитня синагога в місті Луцьку наблизиться до повернення свого автентичного вигляду.

Рис. 12. Синагога в процесі реконструкції.
Фото В. Лащенко. 1977 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy.– Kraków, 1876.
2. Левицкий О. Луцкая старина. Чтение в историческом обществе Нестора летописца – Кн.V – Киев, 1881.
3. Петров Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края.– СПб., 1888.
4. Русско-еврейский архив. Документы и регистры к истории литовских евреев изданные С. А. Бершадским.– Т.1–3.– СПб., 1882.
5. Мердер А. Древности Луцка и его прошлое // Военно-исторический вестник.– 1910.– № 9–10.– С.35–48.
6. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu. Opis historyczno-fizjograficzny.– Luck, 1922.
7. Balaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej // Nowe Życie.– Warszawa, 1924.
8. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu.– Łuck, 1929.
9. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис – Луцьк, 1934.
10. Kraszyńska F. Żydzy łucy do końca XVII w. // RW.– R.7.– 1938.– S.139–178.
11. Маслов Л. Архітектура старого Луцька.– Луцьк, 1939.
12. Maluszyński M. Łuck w wiekach średnich – 1939.
13. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.– К., 1968.
14. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст.– К., 1985.– 48 с.
15. Колосок Б. В. Архітектура Луцька періоду барокко // Українське барокко та європейський контекст.– К., 1991.– С.38–39.
16. Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис.– К., 1990.
17. Метельницький Р. Г. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька.– К., 2001.
18. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії 14–16 ст.– Луцьк, 2003.
19. Архив Юго-Западной России.– Ч.7, т.1.– К., 1886.
20. ЦДІАК України, ф.227, оп.1, спр.158. Люстрація міста Луцька 1789 р.
21. Лопушинська О. Довідка для комісії Держбуду УРСР. 1946 р.– Машинопис.
22. Piechotkowie M. i K. Bożnice drewniane.– Warszawa, 1957.
23. Постанова Ради Міністрів УРСР № 442 від 06.09.1979 р.
24. Архів Управління містобудування та архітектури Волинської обласної державної адміністрації (далі – ОДА).– Спр.№ 1008.
25. План міста Луцька 1862 р. і генеральний план Луцького державного історико-культурного заповідника.– Архів ЛДКЗ.
26. План м.Луцька 1929 р.– Державний архів Волинської області.– Ф.338., оп.170., спр.2.
27. Лист заступника голови Волинської обласної організації фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України В. Г. Авраменка заступнику начальника головного управління містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства Волинської ОДА № 197 від 07.08.2007 р. // Архів Управління містобудування та архітектури Волинської ОДА спр.№ 1008.
28. Синагога.– Архів ЛДКЗ.

У статті розглянуто історію будівництва та функціонування протягом XVII–XX ст. головної синагоги міста Луцька. Окреслено пам'яткоохороні заходи, реалізовані для збереження цієї пам'ятки архітектури на сучасному етапі.

The article considers the history of building and functioning of the main synagogue in Lutsk in the XVII–XX centuries. Monument-preserving measures are outlined, which are implemented to preserve this building at the present period

Софія Шапран

**ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ КН. ЛЮБОМИРСЬКОГО В М. РІВНЕ:
СПОТВОРЕНА ПАМ'ЯТКА ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ
КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

Проблема збереження історичного середовища міст залишається актуальною протягом багатьох десятиліть і не лише в Україні. На жаль, у Рівному вціліло не так багато історичних пам'яток та пам'яток архітектури. В міському середовищі збереглися і існують клаптики забудови ХІХ – початку ХХ ст., які характеризуються стильовим різноманіттям та надають особливого вигляду місту. Такими спорудами історичної промислової архітектури Рівного були будівля першої приватної електростанції князя Любомирського по вул. Замковій 20, та будівля пивоварного заводу «Берг-

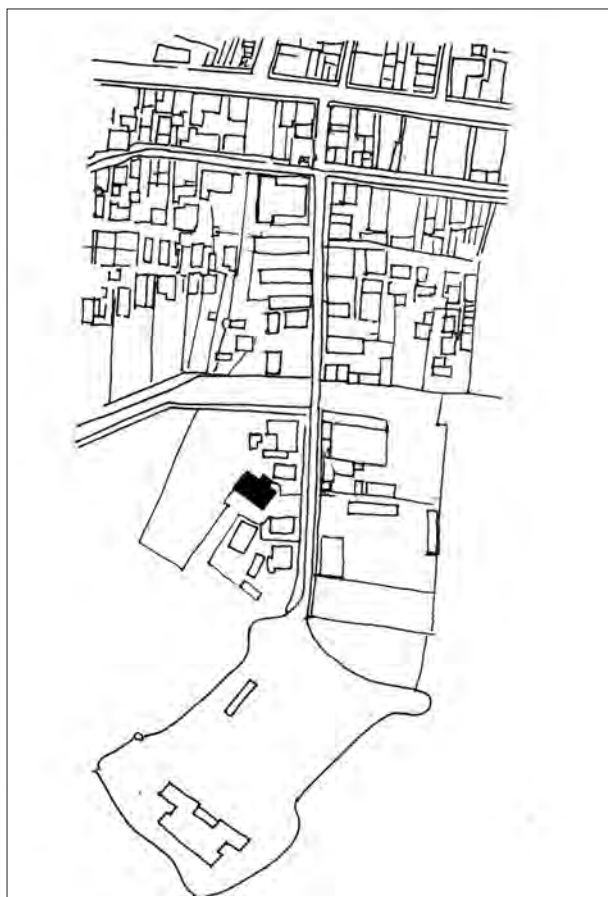

Рис.1. Забудова в районі колишньої електростанції на плані міста Рівне 20-х років ХХ ст. : 1 - будівля колишньої електростанції кн. Любомирського; 2. Будівля колишнього палацу Любомирських; 3. Сучасна вулиця Соборна; 4. Сучасна вулиця Замкова; 5. Сучасна вул. Шкільна.

шлос» [1, с.148–157] (1900 р.) на розі вул. Соборної та Коперніка, які не є зафіксованими на даний час пам'ятками історії та архітектури.

Вулиця Замкова, на якій розміщується електростанція, вважається однією з найстаріших просторових артерій міста, яка була сформована ще в давнину і поєднувала головну вулицю міста з територією палацу Любомирських (рис. 1). Ще до кінця ХІХ ст. на місці електростанції знаходилася водна частина річки Усті, яка омивала острів, де знаходився князівський палац [2, с. 57–79]. Розвиток забудови вулиці характеризується щільною міщанською забудовою. Від кінця ХІХ – початку ХХ ст. починаються процеси інтенсивної забудови міста. Однією з них була електростанція князя Любомирського.

Рівне стало третім містом Волинської губернії, яке використовувало електричне освітлення, після Житомира (центра губернії) та Луцька (одного з повітових міст). Цьому посприяла Міська дума та власник міста князь С. Любомирський. Власне на замовлення і кошти володаря міста князя Станіслава Любомирського у 1912 р. першою в місті була збудована приватна електростанція (рис. 2) [3, с. 172] Електростанція на 250 кВт [4, с.24] (за деякими джерелами – на 100 кВт [5]) освітлювала

Рис. 2. Електростанція кн. Любомирського. Загальний вигляд зі сходу. Фото автора, 2006 р.

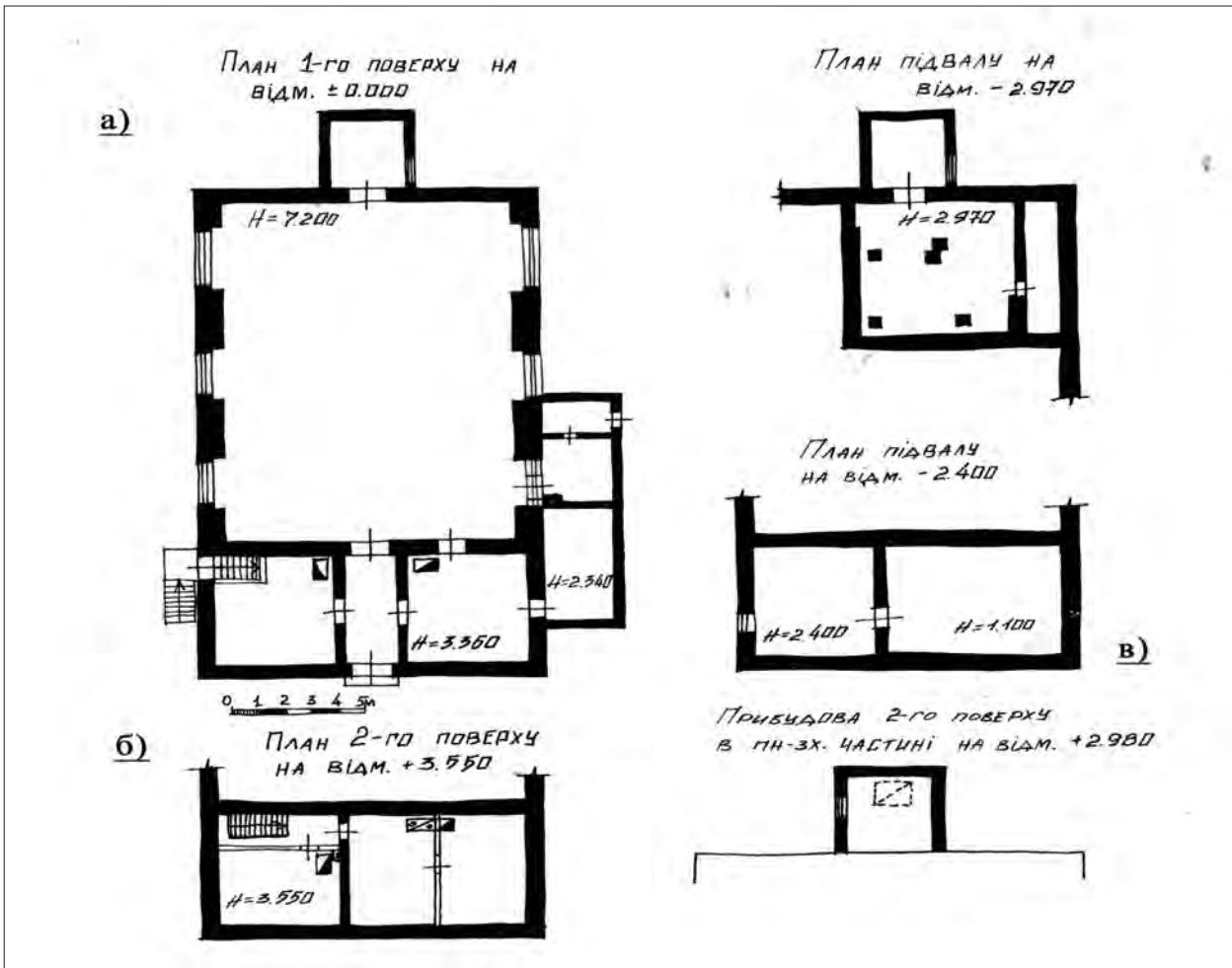

Рис.3. Планувальні рішення електростанції (фіксаційні креслення з фондів Рівненського БТІ, 1950 р.): а) план першого поверху на відм. +0.000; б) план другого поверху на відм. +3.550; в) план прибудови на відм. +2.980; г) план підвального поверху на відм. -2.400; д) план підвального поверху на відм. -2.970. Опрацювання автора.

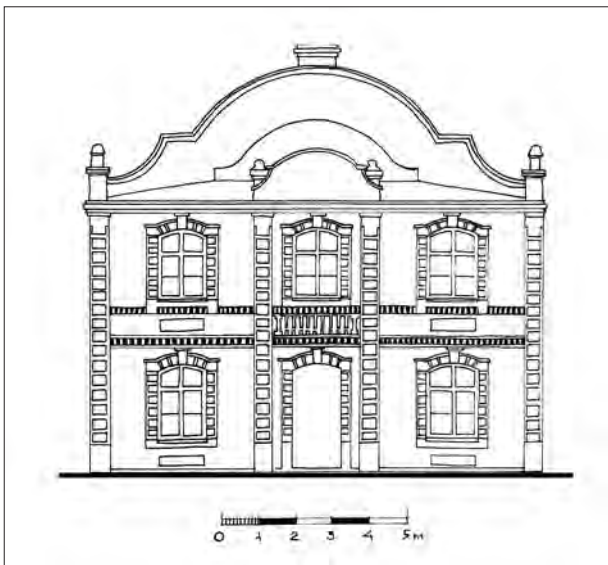

Рис.4. Обмірне креслення головного фасаду електростанції.
Опрацювання – С. Ковальчук, С. Шапран.

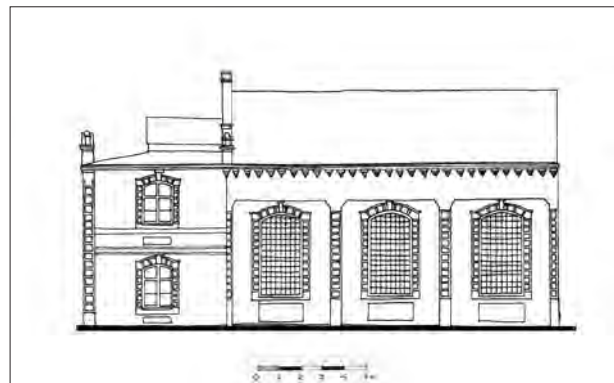

Рис.5. Обмірне креслення бічного фасаду електростанції.
Опрацювання – С. Ковальчук, С. Шапран.

*Рис.6. Добудоване до електростанції приміщення.
Загальний вигляд з північного заходу.
Фото автора, 2012 р.*

Рис.7. Нова прибудова торговельного об'єкту до електростанції кн. Любомирського. Загальний вигляд зі сходу. Фото автора, 2012 р.

палац князів Любомирських, ректифікаційний завод, чотири військові казарми, кілька приватних будинків на Директорській вулиці і Торговій площі [6]. Щоправда, за даними журналу зборів рівненської міської думи за 19 квітня 1912 р. електростанцією передбачалося освітлювати список об'єктів із 17 позицій, куди були включені близько 30 будівель різного призначення [7, с. 66]. На електростанції було встановлено два газогенераторних двигуни італійського виробництва, які працювали на вугіллі (антрациті) потужністю 90 кінських сил кожен. Вони приводили в рух дві динамо-машини російської фірми «Сименс-Шукертт» кожна потужністю 60 квт. [8, с. 65]. У 1913 р. було розпочато будівництво ще однієї електростанції по вул. Гоголя, 10, тепер уже місцевою владою. В 1915 р. основне обладнання двох електростанцій евакуйоване на схід у зв'язку з початком першої Світової війни. При цьому повністю була виведена із ладу внутрішня і зовнішня мережа. В 1920–1923 рр. Рівне було позбавлене електричного освітлення. У 1928 р. магістрат Рівного стверджував, що електростанція була дощенту знищена більшовиками ще до 1920 р. [8, с. 65–68]. А електростанція князя Любомирського так і не була відновлена за своїм призначенням. До сучасних днів електростанція дійшла вже відбудованою. І хоча це був один з небагатьох прикладів промислового зодчества зазначеного періоду, ця споруда, на жаль, в свій час не отримала статусу пам'ятки архітектури, принаймні місцевого значення.

Стилістичне вирішення будівлі загалом вказує на вплив так званого «цегляного» стилю на формування архітектурного образу будинку. В плані будівля мала прямокутну форму з добудовами у північно-східній і північно-західній частинах.

Будівля має два повноцінних поверхи і підвал. З інвентаризаційних планів за 1950 рік, що зберігаються у Рівненському міському Бюро технічної інвентаризації, видно, що близько двох третин будівлі відведено під цех для генерування електроенергії, а одна третя – під допоміжні службові приміщення. З західної сторони була ще одна прибудова, котра не дійшла до нашого часу.

Будівля була збудована з цегли (розміри цегли 135 x 255 x 65 мм). Що стосується композиційного рішення, головний фасад поділений схематичними рустованими пілястрами на три частини. Ярусність будівлі підкреслена горизонтальними поясами фігурно викладеної цегли («зубчатої»). Усі фасади виконані з відкритої цегляної кладки. Головний фасад завершений вигнутим декоративним фронтоном у стилі бароко. Пластичну лінію фронтона повторював і світловий ліхтар на даху. Збільшений фронтон дублюється на лінії поділу будівлі на одно- та двоповерхову частини. Осьова лінія фасаду завершується двома вазами на високих постаментах. Віконні карнизи виконані у формі вигнутих фронтонів з замковим каменем, вікна навколо прикрашені рустуванням. Усі вікна мають ще підвіконні карнизи спрощеної форми. Дверний портал оформлений аналогічно вікнам (рис. 4).

Об'ємно-просторове рішення будівлі можна поділити на дві частини. Перша – одноповерхова, висотою 7,2 м, в приміщенні якої розташовувався машинний зал станції. Дах цієї частини є двосхилим і не автентичним, ще в 2004 р. був покритим азбестоцементними листами. Друга частина – двоповерхова, її приміщення відводилося на кабінети. У цій частині дах є скатним з двома вираженими фронтонами криволінійної форми (рис. 5).

Ще донедавна будівля належала обласній раді фізкультурно-спортивного товариства «Колос», а зараз тут знаходиться спортивний клуб «Спарта». На базі клубу створена дитяча спортивна школа ім. А. В. Яндола. З ініціативи вихідців та членів цього товариства сьогодні відбувається т.зв. «реновація» електростанції, яка розпочалася ще у 2009 р. За інформацією директора ТОВ спортклубу «Спарта» Щупака В. Ю., у будівлі повністю замінена покрівля з азбестоцементної на металопрофільні листи, велике зальне приміщення висотою 7,2 м розділено на два поверхи, де зараз знаходяться тренажерний та боксерський зали, замінена підлога, оновлені інженерні комунікації та устаткування, дерев'яні вікна замінені пластиковими (рис. 6). З північно-західної сторони добудоване приміщення з ще одним входом (рис. 10). Прибудована частина будівлі, що використовується під оренду торговими точками, закрила історичний фасад будівлі, який певною мірою став інтер'єром новобудови (рис. 7). Окрім того, за рахунок добудови втрачена частина

відкритого простору, яка була своєрідним вузлом вулиці Замкової. На даний час лише частково уціліли північно-східний та південно-західний фасади колишньої електростанції.

Оскільки, як відомо, ставлення суспільства до пам'яток історії та культури є віддзеркаленням процесів, які відбуваються у сучасному суспільстві, то можна стверджувати, що архітектурна цінність даного об'єкту в рівненському контексті є достатньо помітною і визначається наявністю автентичних елементів, зокрема своєрідного фронтона, віконних та дверних порталів, рустування та цегляної кладки. Усе це вказує на те, що фактична втрата даної будівлі є відчутним збідненням історичного середовища міста в цілому. Стилістика і архітектурний образ цієї пам'ятки, на жаль, не були враховані при реновації об'єкту, що, на мою думку, негативно відобразилося загалом на забудові вулиці Замкової, котра, як відомо, є одним з найстаріших фрагментів розпланувальної структури історичного центру Рівного.

ДЖЕРЕЛА

1. Ричков П. А., Смолин М. В. . До історії архітектурного комплексу Рівненської пивоварні // Вісник Нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Зб. наук. праць.– Вип. 4 (32).– Ч.1.– Рівне: НУВГП, 2005.– С.148–157.
2. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII – XIX ст. // АСВ: Збірник наукових праць.– Рівне: ПП ДМ, 2008.– С. 57–79
3. Прищеп О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.– Рівне: ПП ДМ, 2010.– 287 с.
4. Молчанов А. П. Ровно – К.: «Будівельник», 1973.– 80 с.
5. Лисиця А. Місто Рівне. Сторінки історії – Рівне: Волинські обереги, 2008.– 204 с.
6. Сирота І. Рівнензнавство. Мала ілюстрована енциклопедія.– Рівне, 2007.– 113 с.
7. Рівне-720: від давнини до сучасності.– Книга І.– Рівне: Волинські обереги, 2003.– 240 с.
8. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле – Рівне, 2006.– 223 с.
9. Фонди Рівненського Бюро технічної інвентаризації. «Поэтажный план по ул. Замковая, дом № 20 гор. Ровно. 1950 г. Заказ № 331».

В статті подано збір інформації щодо історії першої приватної електростанції князя Любомирського та архітектурний опис об'ємно-планувальної структури будівлі для можливості відновлення її у майбутньому.

The article describes the collection of information on the history of the first private power plant of prince Lyubomirskiy and architectural description of space-planning structure of the building for its recovery in the future.

**МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО СЕМІНАРУ,
ПРИСВЯЧЕНОГО 130-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
АРХІТЕКТОРА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА
СЕРГІЯ ПРОКОПОВИЧА ТИМОШЕНКА
(РІВНЕ, 3 ЧЕРВНЯ 2011 Р.)**

УДК 94 (438.41)

Володимир Борщевич

**ПЕРШИЙ ВОЛИНСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ
СЕРГІЯ ПРОКОПОВИЧА ТИМОШЕНКА:
ЗДОБУТКИ В ЦАРИНІ ПОЛІТИЧНОГО І ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ**

Протягом 20–30-х рр. минулого століття Волинь стала краєм, де знайшли притулок і можливість творчої, фахової й політичної самореалізації низка відомих діячів Української Народної Республіки. Серед них яскравістю таланту і масштабністю здобутків вирізняється ім'я уродженця Чернігівської губернії, відомого архітектора, члена Української Центральної Ради, міністра шляхів Уряду Української Народної Республіки (УНР) Сергія Прокоповича Тимошенка. Його творчий і життєвий шлях вже частково реконструйований істориками [1; 2; 3]. Однією ж із малодосліджених сторінок біографії митця, громадського діяча і політика залишається волинський період життя. У 1930–1939 рр. С. Тимошенко мешкав у Луцьку, обирався послом і сенатором до польського парламенту, очолював низку політичних та церковно-громадських інституцій краю, за його проектами зведено багато цивільних будівель і сакральних споруд. Дотепер збереглося кілька церков, споруджених під керівництвом С. Тимошенка у Волинській і Рівненській областях.

На підставі архівних і опублікованих документів та матеріалів спробуємо заповнити прогалину в реконструкції життєвого шляху Сергія Прокоповича Тимошенка.

Отже, вдруге С. Тимошенко повертається на українські землі в складі міжвоєнної Польщі на початку 1930 р. [4, с. 95]. На Волині, як політик із значним досвідом, Сергій Прокопович приєд-

нується до групи українських угодовців на чолі із Петром Певним. Її основу склали колишні діячі УНР, котрі вважали за можливе співпрацювати із режимом Юзефа Пілсудського в рамках політики прометеїзму, котра передбачала підтримку визвольних рухів народів Радянського Союзу. Угодовці, згуртовані у регіональній партії Волинське українське об'єднання (ВУО), погодились на взаємодію із Варшавою у втіленні проекту державної асиміляції населення краю, коли б воно вважало Другу Річ Посполиту Батьківщиною. Натомість помірковані українці отримали можливість реалізації окремих духовних і церковно-громадських ініціатив.

Першою пробою сил Сергія Тимошенка як політика, зафіксованою у джерелах, стали вибори до Луцької міської ради весною 1931 р. Польська влада бажала бачити на чолі міста проурядову силу. Для цього створено Громадянське господарське об'єднання (ГГО) з участю представників польської, української, російської, чеської і німецької громад Луцька. Спільний фронт мав конкурувати із єврейськими блоками. Членом президії ГГО серед інших обрано інженера земського уряду Сергія Тимошенка [5]. У квітні сформовано виборчий список Громадянського об'єднання і зареєстровано під першим номером у переліку учасників перегонів [6]. Позиція Сергія Прокоповича у списку виявилась високою. Його прізвище на четвертому місці. Серед конкурентів ГГО були

Листа № 2 «Жидівський господарський блок», Листа № 3 незалежних громадян Луцька, Листа № 4 «Бунд» та інші. Громадянське господарське об'єднання намагалось привернути увагу виборців гаслом, що владу у місті повинні взяти люди, котрі зможуть налагодити його господарство.

Інструментом втілення церковно-громадських ініціатив волинських угодівців стало створене у 1931 р. Товариство імені митрополита Петра Могили. Мета і завдання діяльності товариства в головних рисах нагадували українські братства XVI–XVII ст.. Оскільки Луцьке Чеснохресне братство (ЧХБ) перебувало у стані реорганізації, а Острозьке втратило можливість ефективного функціонування, вирішено створити Товариство Петра Могили. Першим головою управи громадської інституції обрано Сергія Тимошенка. Протягом наступних років Товариство Петра Могили відіграло одну із провідних ролей у відновленні соборних традицій, українських церковних звичаїв, дерусифікації богослужінь у церквах Волинсько-Крем'янецької єпархії, виданні богословської літератури українською мовою, катехизації населення.

У 1932 р. під тиском українських сил, які підтримала польська влада, глава Православної автокефальної церкви в Польщі митрополит Діонісій (Валединський) погодився висвятити на вікарну Луцьку кафедру єпископа українця – архімандрита Полікарпа (Сікорського), у минулому урядовця УНР. Вирішення питань побутового характеру справи взяли на себе угодівці. Загальні збори Товариства Петра Могили ухвалили 2 квітня 1933 р. придбати будинок у Луцьку для резиденції владика Полікарпа. Виконання рішення управа товариства доручила С. Тимошенку, М. Тележинському та І. Власовському [7, арк. 56].

Згадані Загальні збори товариства під головуванням С. Тимошенка підсумували перший річний період діяльності організації [9]. Після вступного слова Сергія Прокоповича генеральний секретар товариства І. Власовський повідомив, що у рядах інституції перебуває 635 осіб (129 духовних і 506 мирян). Здобутками роботи названо видання неперіодичного органу товариства – журналу «За соборність», проведення публічних лекцій, відкриття повітових відділів. Ухвали, прийняті зборами, торкалися утвердження соборноправності, налагодження співпраці із Українською парламентарною репрезентацією Волині (УПРВ), організаційної розбудови товариства, популяризації діяльності самої інституції та залучення до її роботи волинського духовенства.

Паралельно волинські угодівці прагнули повернути функціональність Луцькому Чеснохресному братству. Варшава блокувала діяльність церковно-громадської інституції через її антипольську роботу в довоєнний період. Затвердження нового статуту могло врятувати братство. На період врегулювання юридичного статусу майном братства розпоряджались, призначені владою, державний комісар сенатор М. Маслов спільно із Прибічною радою. Обов'язки голови ради покладено на С. Тимошенка [8, с. 1]. У серпні 1933 р. М. Маслов та С. Тимошенко виїхали у Варшаву в міністерство віросповідань і освіти для прискорення розгляду нової редакції статуту Чеснохресного братства і його затвердження. Другим питанням, котре актуалізували перед польськими урядовцями волинські діячі – повернення братству в повноправне користування нерухомості і земельних ресурсів. Під час останньої наради в міністерстві 25 серпня М. Маслова і С. Тимошенка запевнили, що усі справи вирішать.

Геноцид українського народу, організований радянською владою у 1932–1933 рр., спонукав волинських угодівців реагувати на трагедію усіма можливими засобами. Збори українських громадських організацій краю ініціювали створення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні. Президію комітету очолив М. Маслов, а його заступниками обрано С. Тимошенка та І. Власовського [10]. Завдяки комітету у воєводстві зібрано значну кількість коштів і продуктів харчування для постраждалих українців в СРСР, від яких сталінський режим відмовився, заперечуючи факт винищення українського селянства.

Весною 1934 р. зусилля членів Волинського українського об'єднання та інших легальних громадських інституцій краю щодо призначення на Волинь правлячим єпископом українця завершилися успіхом. Священний Синод Православної автокефальної церкви в Польщі назвав таким Олексія (Громадського). Владика прибув на Волинь 21 квітня. Українські діячі надавали відповідного значення події і приїзд архієрея обставлено демонстративною урочистістю. У Ковелі на вокзалі Олексія вітали посол М. Тележинський, повітовий староста Кубіцькі і представники громадянства [11, с. 3]. Далі шлях архієпископа Олексія проліг через Рівне, Дубно в Крем'янець. У кожному із повітових міст діячі ВГО організували урочисті зустрічі владика. У Рівному зібралось кілька тисяч віруючих. На залізничний вокзал прибув староста Каньські, послі Української пар-

ламентарної репрезентації Волині, представники міста, делегації українських організацій. Першим слово взяв посол Петро Певний. Від Товариства Петра Могили владика привітав його голова Сергій Тимошенко. Далі у супроводі рівненського повітового старости владика Олексій відбув у Дубно, де на нього також чекав урочистий прийом. У Крем'янець Олексій (Громадський) приїхав у супроводі єпископа Луцького Полікарпа (Сікорського). Участь в організації і здійсненні зустрічі новопризначеного єпархіального архієрея стала для Сергія Тимошенка іще одним вагомим кроком у зміцненні позицій в угодівському таборі Волині. Невдовзі цей та інші здобутки дадуть відповідний результат.

Ймовірно, що якісно вищий рівень громадсько-політичної та професійної, як архітектора, діяльності вимагав від Сергія Тимошенка більше часу й енергії. У 1934 р. Сергій Прокопович виконував обов'язки скарбника Товариства Петра Могили [12, с. 7–8]. Вже у січні 1935 р. С. Тимошенко – делегат Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян як представник від товариства [13]. Єпархіальний соборник став важливим етапом деросіянізації Церкви на Волині. Діячі ВУО чекали від нього нормативного закріплення статусу української мови в богослужіннях, внутрішньому урядуванні, соборноправності на усіх рівнях функціонування церковного організму краю. Саме з метою посилення українських позицій учасниками єпархіального зібрання стали послі і сенатори УПРВ, члени Передсоборного зібрання, представники Волинської духовної семінарії, Товариства Петра Могили і Луцького Чеснохресного братства. Очікування виявились виправданими. Зібрання дало духовенству краю чіткі орієнтири розвитку православ'я на найближчі роки.

У серпні 1935 р. Загальні збори Луцького Чеснохресного братства довірили керівництво інституцією Сергію Тимошенку [17, с. 2], справедливо вважаючи, що його досвід і вміння якісно змінять ситуацію. До управи ЧХБ увійшли протопресвітер П. Пашевський, М. Чирка, Ю. Константинів, С. Богдановський, В. Федоренко та А. Голосюк. Спільно з цими громадськими активістами міста С. Тимошенку належало остаточно реанімувати українську церковно-громадську організацію. Розрахунок, як підтвердили події, був правильним.

Переломним моментом у політичній і церковно-громадській кар'єрі для Сергія Тимошенка став 1935 р. Попередні роки праці виявились для нього своєрідним іспитом на зрілість в очах як волинських угодівців, так і польської влади. На виборах

у парламент Сергій Тимошенко балотувався в 56 окрузі Волинського воєводства [14, с. 351]. Загалом, край в сеймі мали представляти десятеро послів (по двоє від округу). Сергій Прокопович обирався від Луцького і Горохівського повітів. За домовленістю українських угодівців із пілсудчиками у кожному окрузі Волині перше місце у виборчому списку Безпартійного блоку співпраці з урядом посідали поляки, а друге – українці. Смочкевич Дезидерій став для Сергія Тимошенка старшим напарником політичного тандему в парламентських перегонах. Голосування відбулось 8 вересня. Д. Смочкевич отримав 92 800 голосів, а С. Тимошенко – 87 678 [15, с. 405]. Зміни в персональному складі Української парламентарної репрезентації Волині зумовили ротацію в її керівних органах. Уже 25 вересня проведено перше засідання УПРВ. Посли П. Певний, о. М. Волков, М. Бура, С. Скрипник, С. Тимошенко і сенатор М. Маслов переобрали головою репрезентації П. Певного, обов'язки заступника голови доручено С. Тимошенку, секретаря – С. Скрипнику [16, с. 3].

Посольські обов'язки не перешкоджали С. Тимошенку реалізовувати започатковані раніше громадські проекти. У січні 1936 р. проведено збори Луцького братства під головуванням лідера волинських угодівців, посла Петра Певного. Затверджений владою новий статут церковно-громадської організації відкривав ширші можливості для реалізації ініціатив. Голова ради братства у своєму виступі поінформував братчиків про головні напрямки розвитку інституції. Сенатор М. Маслов підсумував результати управління майном братства [18, с. 93]. Остаточна легалізація діяльності православної братської спільноти й інші досягнення дозволили С. Тимошенку зберегти керівне становище на наступний термін. До нового складу ради братства також увійшли С. Скрипник, М. Ханенко, о. П. Пашевський, о. С. Грушко, С. Квасницький та Ю. Константинів.

З метою закріплення здобутків у церковній площині у лютому 1936 р. П. Певний із соратниками беруть участь у Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян [19, с. 125]. С. Тимошенко входив до складу цієї групи. Зібрання намітило шляхи подальшого розвитку українського православ'я краю. Однак, зміна векторів внутрішньої політики після смерті Ю. Пілсудського зробила це зібрання останньою демонстрацією соборноправності єпархіального рівня.

Наступники Ю. Пілсудського на державному олімпі настільки кардинально змінили напрямок і методи розв'язання українського питання на Во-

лині, що ініціатор і втілювач політики порозуміння з 1926 р. Петро Певний відмовився від співпраці. У зв'язку з цим 3 червня 1936 р. у Варшаві проведено термінове зібрання Української парламентарної репрезентації Волині [20, с. 1]. Новим головою репрезентації обрано Сергія Тимошенка.

У якості лідера поміркованих українців Волині Сергій Прокопович намагався послідовно реалізовувати програмні засади Волинського українського об'єднання, зокрема, в церковній ділянці. Так, у листі від 13 серпня 1936 р. на ім'я архієпископа Волинського і Крем'янецького Олексія (Громадського) голова УПРВ негативно відреагував на призначення о. Дамаскіна (Малюти) на протоіерейська становище у собор м. Володимир та о. Рафальського у м. Ковель [21, арк. 214]. С. Тимошенко вважав, що в кожному повіті чільне місце серед православного духовенства повинні займати особи, котрі користуються довірою владики і українського громадянства. Отці Дамаскин та Рафальський були відомими на Волині русофілами.

За масштабними політичними і церковно-громадськими проектами С. Тимошенко не втрачав з поля зору долю окремої людини. На початку вересня 1936 р. Сергій Прокопович просив голову Українського товариства допомоги студентам-українцям вищих шкіл Варшави матеріально підтримати студента із Волині Анатолія Дублянського [24, арк. 234]. Через два роки посол направив листи волинському воєводі Г. Юзевському [22, арк. 130] та секретареві Волинської духовної консисторії (ВДК) І. Власовському [23, арк. 132] з клопотанням працевлаштувати випускника Варшавського університету імені Ю. Пілсудського, магістра філософії А. Дублянського.

Авторитет посла С. Тимошенка серед українського громадянства підтверджує численне листування. Наприклад, о. Василь Варварів на початку вересня 1936 р. просив посла вирішити справу із його переміщенням [25]. У перших числах листопада до голови УПРВ листовно звернулись П. Павлюк із Дерманя [26, арк. 296] та генерал П. Шандрук із Варшави [27, арк. 98–99]. Обидва сподівались на підтримку. Крім індивідуальних на адресу С. Тимошенка надходили також колективні прохання.

Інтенсивна політична діяльність змусила С. Тимошенка відмовитись від головування у Товаристві Петра Могили. Загальні збори товариства під головуванням Сергія Прокоповича 9 жовтня 1936 р. заслухали звіт про роботу та сформували новий склад управи. Головою обрано М. Ханенка, генеральним секретарем – о. М. Кибалюка [28,

с. 671]. Вже на початку січня 1937 р. УПРВ оприлюднила меморіал за підписами С. Тимошенка та С. Скрипника до керівника уряду Польщі, де запропоновано збільшити суму видатків на Православну церкву в наступному фінансовому році [29]. Додаткові асигнування планували скерувати на видатки, пов'язані із підготовкою і проведенням Помісного собору Православної церкви в Польщі. Через два тижні делегація УПРВ в особах її голови посла С. Тимошенка і посла о. М. Волкова зустрілась із міністром віроісповідань і освіти Свентославським. Йшлося про нормалізацію юридичного становища Православної автокефальної церкви в Польщі та про відкриття в Рівному державної гімназії з українською мовою викладання [30, с. 41]. У Варшаві С. Тимошенко також нагадав про справу відкриття православного теологічного ліцею в Крем'янці і висловив жаль з приводу ліквідації Волинської духовної семінарії (ВДС). Представники об'єднання поміркованих українців Волині сподівались, що аудієнції в столиці вплинуть на плани влади.

У середині травня 1937 р. С. Тимошенко як голова УПРВ відіграв одну із головних ролей у вшануванні на Волині роковин смерті головного отамана Армії УНР Симона Петлюри. Чотирнадцятого травня у Луцьку проведено організаційне засідання Комітету святкування річниці смерті С. Петлюри [31, арк. 115]. Через тиждень С. Тимошенко від імені групи волинських послів і сенаторів звернувся до Волинської духовної консисторії з проханням запропонувати волинському духовенству молитовно вшанувати 11 роковини смерті українського державного діяча. Вже 26 травня ВДК видала відповідне розпорядження клірикам єпархії [32, арк. 129]. Секретар консисторії Іван Власовський у листі від 1 червня серед іншого інформував Сергія Тимошенка, що деякі священики (о. С. Сингалевич, о. Корчинський, о. Л. Барщевський) виступили проти меморіального заходу [45].

Про активну політичну і церковно-громадську діяльність Сергія Тимошенка розповідає листування, котре зосереджене у Державному архіві Волинської області. Наприклад, о. М. Тележинський, настоятель Василівської церкви у Володимирі, досить активно листовно спілкувався із головою УПРВ. У квітні 1937 р. священик інформував С. Тележинського про церковне життя міста, присутність у ньому русофільства та чорносотенства [33]. Два інших листа священика 14 квітня і 22 червня торкалися справи ремонту Василівської церкви, котра була пам'яткою українського сакрального мис-

тецтва [34; 35]. Отець просив допомоги і поради у Сергія Прокоповича як у політика і архітектора.

У вхідній кореспонденції Сергія Прокоповича знаходимо також два листи від Дмитра Дорошенка з Варшави [36; 37]. Д. Дорошенко пропонував надрукувати книгу о. Наливайка «По святих місцях», вважаючи, що таке видання буде корисним для духовного життя Волині. Активне листування тривало між С. Тимошенком та єпископом Луцьким Полікарпом (Сікорським). Це привітання, подяки та запрошення на розмову [38; 39; 40; 41]. Наприклад, у листі від 15 квітня 1937 р. єпископ Полікарп пропонував С. Тимошенку призначити день наради голів українських установ Луцька [52, арк. 106]. Серед адресатів голови УПРВ – директор Українського наукового інституту у Варшаві Олександр Лотоцький [42; 43], генерал П. Шандрук [44]. У більшості випадків автори листів звертались до Сергія Тимошенка з пропозицією підтримати реалізацію різних проектів, проханням допомоги.

Традиційно з метою вивчення настроїв виборців та формування громадської думки посли використовували масові щорічні зібрання віруючих 10 вересня у Почаївській лаврі на празник преподобного Іова Почаївського. У 1937 р. УПРВ, після закінчення відправи, провела на ринковій площі в Почасві народне зібрання. Перед присутніми виступили посли Сергій Тимошенко та Степан Скрипник, сенатор Микола Маслов [46, с. 627].

Зміна векторів державної національної і релігійної політики змусила Українську парламентарну репрезентацію Волині відповідно реагувати. Як представники репрезентації С. Тимошенко та С. Скрипник 6 жовтня 1937 р. склали візит прем'єр-міністру Польщі, генералу Славой-Складковському. Результати аудієнції та інші поточні проблеми стали предметом обговорення на засіданні головної управи Волинського українського об'єднання 8 жовтня [47, с. 707]. Про особливості політичної ситуації говорив С. Тимошенко, культурно-освітні справи охарактеризував о. М. Волков, церковні – О. Ковальський, про господарські розповів М. Бура, організаційні – С. Скрипник. Члени управи усвідомили виклики перед якими опинились угодовці краю. Подальші події покажуть який шлях обрало керівництво ВУО. Уже на Третньому з'їзді партії угодовці, підтвердивши вірність ідеї польсько-української співпраці, сподівались, що ідеї маршала Пілсудського матимуть продовження у внутрішній політиці Варшави.

Наприкінці грудня 1937 р. С. Тимошенко, під час промови на бюджетній комісії сейму, заува-

жив, що українцям краю обмежено доступ до адміністративних посад. Серед суддів їх лише 1–2% тоді як українці становлять 75% населення Волині [47, с. 16]. Посол також звернув увагу на сповільнення рільничої реформи.

Надії поміркованих українців Волині на те, що пілсудчики переможуть у боротьбі за владу невдовзі розбились об реалії польської рації стану. Остаточне посилення партії радикалів дало перші наслідки наприкінці 1937 р. У листі від 28 лютого 1938 р. настоятель з с. Ланівці Крем'янецького повіту о. Микола Малюжинський писав С. Тимошенку про насилля, котре здійснили солдати Корпусу охорони пограниччя над православними віруючими [48, арк. 66]. У грудні 1937 р. вїйт гміни Ланівці Ян Стаднічій і кілька вчителів спільно із польськими прикордонниками змусили 116 мешканців села Гриньки прийняти католицизм [49, с. 153]. Реагуючи на насилля, С. Тимошенко спробував відвідати село і на місці вивчити ситуацію. Незважаючи на посольський статус, у Сергія Прокоповича відібрали тимчасову перепустку і вимагали залишити прикордонну територію. У відповідь С. Тимошенко двічі під час виступів у сеймі звертав увагу депутатів парламенту на беззаконня у с. Гриньки.

Окрім активної політичної діяльності С. Тимошенку випадало займатись також творчими справами. На початку квітня 1938 р. С. Скрипник як голова Товариства української школи в Рівному просив Сергія Прокоповича взяти участь у конкурсі на кращий проект побудови Українського дому культури імені С. Петлюри в Рівному [51]. Але такі моменти носили винятковий характер.

Зміну політичного курсу влади на Волині остаточно зафіксовано звільненням Г. Юзевського з посади воєводи. З цього приводу С. Скрипник у листі С. Тимошенку 15 квітня 1938 р. писав про очікуване призначення у Луцьк новим воєводою Гавке-Новака і що потрібно чекати від кадрових змін. С. Скрипник пропонував голові УПРВ скликати засідання репрезентації та управи ВУО [50, арк. 34].

Наступ влади на Православну церкву змусив опонентів забути про протиріччя. Митрополит Діонісій (Валединський) запросив 17 липня волинських угодовців на нараду у митрополичій резиденції у Варшаві [53, с. 657]. Головним питанням зборів, де був присутній також С. Тимошенко, стала мобілізація усіх православних сил на захист Церкви. Демонстрацією єдності обрано відзначення 950-тиріччя Хрещення Руси-України. Виконавчий комітет у складі о. Ю. Григоровича,

послів С. Тимошенка та С. Скрипника, М. Ханенка, І. Власовського та інших доклав зусиль аби урочистості не лише об'єднали православних, але й продемонстрували владі готовність стати на захист законних прав релігійної меншини.

Емансипація волинських угодовців ледве не виштовхнула їх на маргінес політичного життя. Однак, тверезий політичний розрахунок перемиг і польська влада, відмовивши у довірі кільком колишнім послам, усе ж погодилась на обрання С. Тимошенка до сенату, а С. Скрипника та М. Бури до сейму. Дострокові парламентські вибори 6 листопада 1938 р. завершилися проходженням від Волині 5 послів та одного сенатора [54, с. 906]. Отже, сенатором став С. Тимошенко, а послами – С. Скрипник, В. Онуфрійчук, О. Огородник, М. Бура, В. Косідло. Цей склад УПРВ не встиг розвинути активну діяльність через агресію нацистської Німеччини та СРСР проти Польщі.

У вересні 1939 р. Волинь окуповано радянськими військами. С. Тимошенко з іншими угодовцями залишився на окупованій німцями території. Так закінчився перший волинський період політичної і церковно-громадської праці Сергія Прокоповича Тимошенка. Другий розпочався після нападу Райху на Радянський Союз у червні 1941 р., але це вже тема для іншої статті.

Отже, протягом 1930–1939 рр. С. Тимошенко, перебуваючи на Волині, зробив вагомий внесок у розвиток місцевого політичного і церковно-громадського життя, сприяв росту політичної культури краю. Як член угодовської партії він легальними засобами діяльності сприяв духовно-національному і культурному піднесенню волинян, неодноразово відстоював інтереси українців регіону із сеймової трибуни. Із іменем С. Тимошенка пов'язана одна із яскравих сторінок історії Волині.

ДЖЕРЕЛА

1. Власенко В. М. Сергій Тимошенко на ниві архітектури і політики (До 125-ліття від дня народження) // www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/stroyny_ukr02/historia/00his_21.htm
2. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939): / Кучерепа М., Давидюк Р.– Луцьк: Надстир'я, 2001.– 420 с.: іл.
3. Міненко Тимофій, свящ. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945, (Волинський період) / Тимофій Міненко.– Вінніпег-Львів: «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000.– Т. 1.– 392 с.
4. Zaporowski Zbigniew Konrad. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wołynia 1931–1939 // Res Historica. W kręgu polskich doświadczeń parlamentarnych / Red. Zbigniew Konrad Zaporowski.– Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.– 112 s.– S. 81–97.
5. Wyborcy m. Łucka // Przegląd Wołyński.– 1931.– № 12 (352).– 29 marca.– S. 1.
6. Ogłoszenie... // Przegląd Wołyński.– 1931.– № 15 (355).– 19 kwietnia.– S. 5.
7. Постанова президії управи Товариства Петра Могили, червень 1933 р. // ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 56
8. Українська нива.– 1933.– Ч. 31 (392).– 30 серпня.– С. 1.
9. 9. За соборність.– 1933.– Ч. 6.– березень.– С. 23–32.
10. Українська нива.– 1933.– Ч. 38–39 (399–400).– 9 листопада.– С. 1.
11. Arcybiskup Aleksy na Wołyniu // Wołyń.– 1934.– № 18 (70).– 29 kwietnia.– S. 3.
12. Лист Івана Власовського Сергію Тимошенку, 3 липня 1934 р. // ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 12, арк. 7–8.
13. За соборність.– 1933.– Ч. 7.– квітень.– С. 27.
14. Власовський І. Православна церква і майбутні сейм і сенат Речипосполитої // Церква і нарід.– 1935.– Ч. 12.– 15 вересня.– С. 351–353.
15. Вибори послів до Сейму Речипосполитої // Церква і нарід.– 1935.– Ч. 13.– 1 жовтня.– С. 404–405.
16. Засідання Української парламентарної репрезентації // Українська нива.– 1935.– Ч. 39 (483).– 12 жовтня.– С. 3.
17. Українська нива.– 1935.– Ч. 34 (478).– 18 серпня.– С. 2.
18. Хроніка. З життя Луцького Чеснохресного Брацтва // Церква і нарід.– 1936.– Ч. 3.– 1 лютого.– С. 93.
19. Волинське єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян 12 і 13 лютого 1936 р. // Церква і нарід.– 1936.– Ч. 4.– 15 лютого.– С. 125–126.
20. Українська нива.– 1936.– Ч. 1.– 3 червня.– С. 1.
21. Лист голови УПРВ С. Тимошенка архієпископу Волинському і Крем'янецькому Олексієві (Громадському), Ч. 625, 13 серпня 1936 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 214.
22. Лист С. Тимошенка воєводі Г. Юзевському, 23 липня 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 130.
23. Лист С. Тимошенка І. Власовському, 16 липня 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 132.

24. Лист С. Тимошенка голові Українського товариства допомоги студентам-українцям вищих шкіл Варшави, 3 вересня 1936 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 234.
25. Лист о. В. Варваріва С. Тимошенку, 4 вересня 1936 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 246–247.
26. Лист П. Павлюка С. Тимошенку, 2 листопада 1936 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 296.
27. Лист генерала П. Шандрука С. Тимошенку, Ч. 780, 8 листопада 1936 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 98–99.
28. Загальні збори Товариства ім. Петра Могили // Церква і нарід.– 1936.– Ч. 20.– 15 жовтня.– С. 671.
29. Меморіал УПРВ голові Ради міністрів Речипосполитої, 4 січня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 17–20.
30. Українські православні послы в справах Церкви і українського шкільництва // Церква і нарід.– Ч. 4.– 15 березня.– С. 141.
31. Протокол організаційного засідання Комітету святкування річниці смерті головного отамана С. Петлюри, 14 травня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 115.
32. Наказ ВДК благочинним Волинської єпархії, № 7784, 26 травня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 129.
33. Лист о. М. Тележинського С. Тимошенку, квітень 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 123–127.
34. Лист о. М. Тележинського С. Тимошенку, 14 квітня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 71.
35. Лист о. М. Тележинського С. Тимошенку, 22 червня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 72.
36. Лист Д. Дорошенка С. Тимошенку, 7 травня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 104–105.
37. Лист Д. Дорошенка С. Тимошенку, 14 травня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 62–63.
38. Лист єпископа Полікарпа (Сікорського) С. Тимошенку, 17 квітня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 111.
39. Лист єпископа Полікарпа (Сікорського) С. Тимошенку, 22 квітня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 117.
40. Лист єпископа Полікарпа (Сікорського) С. Тимошенку, 1 травня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 96.
41. Лист єпископа Полікарпа (Сікорського) С. Тимошенку, 12 серпня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 173.
42. Лист О. Лотоцького С. Тимошенку, 13 грудня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 6, арк. 86.
43. Лист О. Лотоцького С. Тимошенку, 26 серпня 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 8, арк. 71.
44. Лист генерала П. Шандрука С. Тимошенку, 8 листопада 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 98–99.
45. Лист І. Власовського С. Тимошенку, 1 червня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 51.
46. Церква і нарід.– 1937.– Ч. 18.– 15 вересня.– С. 627.
47. Шлях.– 1938.– № 1 (9).– січень – С. 16.
48. Лист о. М. Малюжинського С. Тимошенку, 28 лютого 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 66.
49. Інтерпеляція в Сеймі Речипосполитої посла Крем'янецько-Дубенської округи Ст. Скрипника // Церква і нарід.– 1938.– Ч. 4.– 15 березня.– С. 153–154.
50. Лист С. Скрипника С. Тимошенку, 15 квітня 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 8, арк. 34.
51. Лист С. Скрипника С. Тимошенку, 5 квітня 1938 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 8, арк. 26–27.
52. Лист єпископа Полікарпа (Сікорського) С. Тимошенку, 15 квітня 1937 р. // ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 106.
53. Церква і нарід.– 1938.– Ч. 15–16.– 1–15 серпня.– С. 657.
54. Церква і нарід.– 1938.– Ч. 22.– 15 листопада.– С. 906.

Стаття присвячена першому волинському періоду життя відомого в Україні архітектора, політичного і церковно-громадського діяча Сергія Прокоповича Тимошенка. Протягом 1930–1939 рр. С. Тимошенко у складі групи українських угодців краю зробив помітний внесок у розвиток політичного життя Волині, зміцнення українського православ'я.

The article is devoted to the first Volyn period of S. Tymoshenko's life, architect known in Ukraine, political and church-social activist. During the 1930–1939 biennium S. Tymoshenko made a significant contribution to the development of political life in Volyn in the compromisers group and in strengthening of Ukrainian orthodoxy.

Наталія Кондель-Пермінова

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНИХ ІНЖЕНЕРІВ ХІХ СТ. – ШКОЛА ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ НОВОГО ТИПУ

Феномен Петербурзького інституту цивільних інженерів, одним з талановитих випускників якого є Сергій Прокопович Тимошенко (1881–1950), слід розглядати в контексті розвитку архітектурно-будівної професії. Багато дослідників професійної діяльності у своїх працях зазначають межу ХІХ–ХХ ст. як переломний момент, в результаті якого масо сучасне розмежування сфер діяльності архітектора й інженера-будівельника та розгалужену фахову спеціалізацію. Загалом у сучасному архітектурознавстві визначено наступні етапи взаємодії архітектури та інженерії:

- кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст. – розмежування архітектури та інженерії як самостійних сфер діяльності;
- середина-кінець ХІХ ст. – боротьба між ними за лідерство в будівній галузі;
- кінець ХІХ – початок ХХ ст. – кооперація архітектури та інженерії.
- Всі зміни, що відбувалися у професії, перш за все віддзеркалювалися у професійних навчальних закладах, де протягом ХІХ – початку ХХ ст. був зосереджений основний науковий потенціал, опрацьовувалися нові конструкції й матеріали, формувалися наукові школи й напрями. На особливу увагу заслуговує провідний навчальний заклад Росії – Петербурзький інститут цивільних інженерів. Його заснуванню у 1882 р. передувала низка організаційних заходів, а саме: 1830 р. в Петербурзі було засновано Архітектурне училище, 1832 р. – Училище цивільних інженерів, метою якого була підготовка *«таких чиновников, на коих будет возложено содержание, исправление и устройство дорог и мостов, находящихся в гражданском ведомстве, и равно производство всех прочих работ по оному, требующих некоторых познаний по части гидравлики и практической механики. Они могут впоследствии занимать должности землемеров и архитекторов по губерниям и быть употребляемы на устройство различных заведений до государственной промышленности относящихся»* [1, с. 9].

1842 р. обидва заклади об'єднано в Будівельне (Строительное) училище при Головному управлінні шляхів сполучення та публічних бу-

дівель. В затвердженому положенні мета нового навчального закладу визначалася як *«образовательные строителей: а) всякого рода архитектурных гражданских зданий; б) дорог, мостов и плотин, а также водопроводов, артезианских колодцев и вообще гидравлических в городах работ и в) фабрик, заводов, мельниц и других промышленных и хозяйственных заведений»* [1, с. 13].

Випускники отримували звання архітекторського помічника, а з 1877 р., коли Училище було прирівняне по структурі й правам до Інституту інженерів шляхів сполучення, – звання інженерів-архітекторів.

1882 р. Будівельне училище перетворено на Петербурзький інститут цивільних інженерів (ПІЦІ), тим самим затверджено вищу форму нової системи професійної освіти. Головним завданням інституту визначалося: *«при основательных архитектурных познаниях сообщить своим питомцам положительный запас инженерных знаний, по возможности уравновешивая между собой обе эти отрасли»* [2, с. 71] (рис. 1). Подальші зміни назви інституту: Ленінградський інститут комунального будівництва (1930–1941 рр.), Ленінградський інженерно-будівельний інститут (1941–1992 рр.), з 1993-го й дотепер – Санкт-Петербурзький державний архітектурно-будівельний університет (СПбГАСУ).

Чому саме цей навчальний заклад привертав й продовжує привертати увагу багатьох дослідників? У чому полягає зміст навчально-освітньої системи ПІЦІ кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка вважається значним досягненням як школа підготовки фахівців нового типу?

Повернемося до історичної ситуації кінця ХVІІІ ст., коли в результаті складних процесів розвитку будівної практики відбулося розмежування сфер діяльності архітектора й інженера та, відповідно, систем їх професійної освіти. Головною причиною розмежування *«инженерного искусства от искусств изобразительных»* [3, с. 173] вважається прийняття інженерами за фахову основу фізико-математичних методів. Архітектурна освіта надавалася в Академіях мистецтв, архітектурних школах, інженерно-будівельна – у спеціальних навчальних закладах. Підвалини

*Рис.1. Навчальний корпус Петербурзького інституту цивільних інженерів.
1883 р., архіт. І. С. Кітнер. Фото 2001 р.*

вищої інженерної школи було закладено Гаспаром Монжем у 1794 р. при створенні Паризької політехніки. За її зразком надалі створювалося багато інженерних навчальних закладів.

Розмежування архітекторів та інженерів за методами роботи (перші орієнтувалися на мистецький смак, його виховання та розвиток; другі – на методи точних наук) стало визначальним чинником подальшого розвитку професії. Протягом всього XIX і на початку XX ст. у всьому світі відбувався складний процес становлення й організаційного оформлення цих двох сфер діяльності, систем їхньої професійної освіти, типології об'єктів кожної з них.

Розвиток капіталізму, суспільні зміни обумовили появу нових типів будівель, зростання обсягів будівельних робіт й, відповідно, необхідність у збільшенні кількості професійних кадрів. До складу багатьох вузів, що створювалися на межі XIX–XX ст., входили інженерно-будівельні відділення. Крім того, будівельну підготовку отримували й інженери інших фахів, що в певній мірі сприяло вирішенню кадрових проблем на місцях.

Саме у XIX ст., у ситуації актуальної потреби у зведенні будівель з новими функціональними та розпланувальними рішеннями, конкретизується типологія об'єктів роботи архітектора та інженера. Архітектор-художник продовжує опрацю-

увати традиційні громадські, культові, житлові будівлі, монументи. До сфери діяльності інженера входять всі інноваційні об'єкти шляхового, промислового будівництва, й частково – прибуткове житло. Поступово сфера інженерної діяльності розширюється до питань розпланування й благоустрою міст та населених пунктів.

Вихід інженера на створення складних просторових структур й систем (мости, башти тощо) обумовив суттєві естетичні вимоги до результатів інженерної діяльності. Найбільш показова у цьому сенсі дискусія, яка розгорнулася в англійській пресі щодо статті Г. Статхама «*Об эстетическом элементе в инженерных работах*», оприлюдненій в Росії у перекладі інженера М. Н. Герсєванова [4]. У статті Г. Статхам веде мову про принципово різне естетичне сприйняття архітектора й інженера. «*Цель архитектора (все равно, достигается она, или нет), заключается в том, чтобы возвести сооружение, которое будет приятно для глаза и чувства вкуса, т. е. такая цель, о которой инженер несколько не заботится*» [4, с. 4]. Тобто, за Г. Статхамом, для інженера головне, щоб споруда відповідала практичному призначенню, і це є наслідком відсутності естетичної складової в інженерній освіті. Автор підкреслює необхідність поєднання ужиткового й естетичного в діяльності інженера як чинника перетворення простої спо-

посиленням естетичних вимог до результатів інженерної діяльності.

Становлення системи *архітектурно-інженерної* освіти – значна подія XIX ст. щодо вирішення проблеми підготовки фахівців нового типу – цивільних інженерів, здатних впоратися з викликами часу. Розробка форм і методів підготовки нових професіоналів, в діяльності яких гармонійно поєднувалися технічні й естетичні аспекти, здійснювалася на засадах опрацювання конструктивних характеристик інженерної та архітектурно-художньої освіти.

До початку XX ст. навчальний процес в ПІЦІ був побудований на курсовій системі, без спеціалізації. Проте бурхливий розвиток промисловості, техніки обумовив перехід на спеціалізацію, перегляд засад професійної підготовки й визначення нових напрямів розвитку. Ця робота була здійснена на з'їздах російських діячів з технічної й інженерної освіти. На I з'їзді (1889–1890 рр.) було розглянуто й затверджено питання про перехід з курсової системи на предметну¹, котра, на загальну думку, забезпечувала ґрунтовне засвоєння студентами теоретичних знань.

Перехід на предметну систему в ПІЦІ супроводжувався дискусіями між представниками двох точок зору: архітектура – це мистецтво; будівна справа – це інженерна політехніка. В результаті

¹ Зміст курсової системи полягає в розподіленні всіх навчальних предметів й обов'язкових робіт на певну кількість річних курсів і в переході студентів з курсу на курс за умов обов'язкового виконання всіх завдань. Кількість років перебування на кожному курсі і в цілому в навчальному закладі чітко визначено. Предметна система протилежна курсовій. Розподілення на курси відсутнє, кожному студенту надається можливість вільного вибору послідовності проходження навчання. Термін навчання в навчальному закладі не обмежується термінами. Головною вимогою є повне виконання всіх навчальних завдань, незалежно від їх послідовності. Процес навчання індивідуалізовано й спрямовано на визначення здібностей до певного виду фахової діяльності.

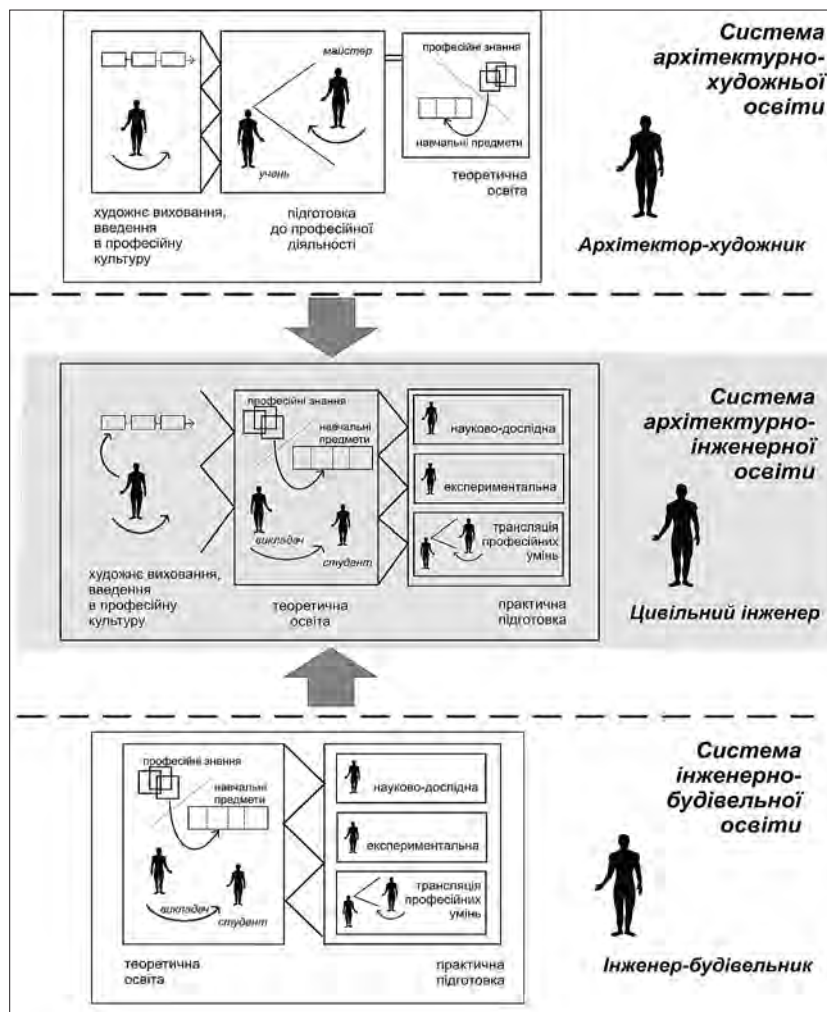

Рис. 2. Зміст професійної освіти кінця XIX – початку XX ст.

поєднання цих позицій на якісно новому щаблі було знайдено рішення на рівні типології будівної діяльності (цивільне, шляхове, санітарно-технічне будівництво). На цих типологічних засадах й ґрунтувався процес спеціалізації, започаткований в ПІЦІ з 1905 р. Згідно з предметною системою перші два роки навчання в ПІЦІ (перший етап) надавалися вивченню предметів загального відділу, два наступних (другий етап) – предметів спеціального відділу. Спеціалізація відбувалася на стадії дипломного проектування по відділам: архітектурний, інженерно-санітарний, інженерно-шляховий. Після виконання й успішного захисту дипломної роботи випускникам надавалося звання цивільного інженера з зазначенням спеціальності (по відділу) з правом «*производитъ работы по гражданско-строительной и дорожной частямъ*» [6, с. 191].

Предметна система дозволила суттєво поглибити вивчення профілюючих дисциплін й посилити практичну підготовку, що вимагалось процесами спеціалізації. Вільний вибір послідов-

ності вивчення навчальних предметів, з одного боку, значний їх обсяг, з другого, й необхідність працювати, щоб вносити платню за власне навчання, з третього, призводили до того, що термін навчання подекуди міг складати 8–12 років. Адекватною змісту предметної системи була й форма факультативів, що гнучко реагувала на постійні нововведення. В навчальних ситуаціях й під час спільної роботи на практиці відбувався обмін досвідом між майстрами та студентами щодо роботи в різних ситуаціях (індивідуального чи колективного проектування, спілкування з замовником, вирішення питань на будівництві тощо).

Формування «цивільного інженера» супроводжувалося складними, часом суперечливими процесами самовизначення. Головним питанням щодо проблематизації нового професіонала було наступне: будівнича справа – мистецтво чи галузь точних наук? Якщо архітектори-художники притримувалися першої думки, а інженери-будівельники – другої, то для цивільних інженерів це питання було дискусійним й засадничим щодо самовизначення. Проте комплексний підхід, покладений в основу формування нової освітньої системи, став підмурком майбутньої успішної діяльності цивільних інженерів й розвитку професії в цілому. Одним з результатів цього є суттєве розширення об'єктів професійної діяльності – від проектування й будівництва окремих споруд – до комплексних питань містобудівного розпланування та благоустрою.

Подальша історія переконливо надала цілу низку позитивних результатів реалізації головної ідеї Петербурзького інституту цивільних інженерів, а саме – поєднання на новому шаблі галузі мистецтв й точних інженерних наук («*преобразования полезного в изящное*»).

Серед важливих результатів – раціональний напрям у формуванні нового предметно-просторового середовища, нові царини фахової діяльності. Основоположник раціонального напрямку А.К. Красовський викладав в ПІЦІ у 1842–1863 рр. Його наступник Н.В. Султанов так визначав суть раціонального напрямку: «*строитель должен, во-первых, заботиться только о том, чтобы строение удовлетворяло вполне своему полезному назначению, причем это условие определяет общие формы зданий, а во-вторых, наблюдать, чтобы каждая часть здания была выполнена тщательно и чисто. Формы и подробности этих частей определяются сами собой из построения. При составлении проекта не следует наперед произвольно определять формы ни для*

целого, ни для частей; целое должно быть следствием назначения здания; части – следствием свойств материалов и способов их употребления. Таким образом, должны возникнуть формы здания, сообразные нашему климату, нашим материалам и нашим вещественным и нравственным потребностям» [2, с. 71].

Раціональний напрям й зумовив появу – так зв. «цегляного стилю», який був сформований в ПІЦІ й спочатку розповсюджувався у фабричних будівлях (тобто перших об'єктах, з якими почали працювати цивільні інженери), а вже потім перенесений і в цивільне будівництво. Ці питання, а також результати багатогранної діяльності цивільних інженерів досліджені в працях багатьох науковців А. В. Бадялова [7,8], Є. І. Кириченко [9], Н. О. Смурової [10] та інших.

Чому саме інженери змогли вирішити багато складних проблем, що виникли у зв'язку з розвитком капіталізму? За допомогою яких професійних засобів? Які зміни були внесені ними до змісту професійної архітектурно-будівної справи? Як вже зазначалося, межа XVIII–XIX ст. була відзначена переходом від емпіричного підходу до роботи на засадах точних наук. Запозичуючи у математики й механіки знання й методи розрахунків, інженери на теоретичних моделях і схемах здійснювали конструювання будівельних об'єктів. З іншого боку, вони оперували й матеріалами будівельних конструкцій, тим самим забезпечуючи зв'язок «конструкція-матеріал». Така робота має експериментальний й дослідницький характер, оскільки в результаті потрібно отримати знання про роботу конструкцій, виконаних з різних матеріалів. Інженери здійснювали саме таке співвідношення «конструкція-матеріал», створювали умови, в яких виявлялася б їх дійсна «природа», форма й закони існування, взаємодії, взаємоперетворення. Знаковою системою, за допомогою якої вони оформлювали результати, є мова математики, опір матеріалу надавав знання матеріалу. На знакових схемах відбувалося «склеювання» з матеріалом, що потім експериментально перевірялося й з'являвся новий тип знань – технічні теорії, які надалі об'єднувалися в науково-технічні (інженерно-будівельні) дисципліни. Оформлення технічних наук в дисципліни відбувалося з метою трансляції в навчальних процесах у теоретичній формі основних досягнень інженерно-будівної галузі. Ця складна науково-дослідницька діяльність вимагає організації наукових колективів, обслуговуючого персоналу, технічної бази. У другій по-

ловині XIX – на початку XX ст. такі умови мали вищі навчальні заклади й наукові товариства.

Провідна роль в становленні кожного з напрямів будівельної інженерії належала певному професіоналу, тому розвиток наукових шкіл пов'язаний з іменами конкретних людей. Організаційна структура ПІЦІ була організована таким чином, що надавала професіоналу можливості для роботи в різних позиціях: викладача, який у теоретичній формі викладає досягнення інженерії; вчителя, який демонструє зразки професійної діяльності; науковця, що здійснює прикладні дослідження. В лабораторіях вузу, крім навчальних, відбувалися науково-дослідні процеси, до участі в яких залучалися й студенти. Це сприяло формуванню наукових шкіл, вирішенню проблем і завдань практики, забезпечувало спадкоємність наукових напрямів.

В ПІЦІ було здійснено найважливіші науково-експериментальні розробки стосовно будівельних конструкцій й матеріалів. Інститут підготував багато фахівців, які згодом стали відомими вченими в галузі технології будівельного виробництва (Н.Н. Ігнат'єв, Н.А. Курвоаз'є, В.И. Радівановський, В.В. Эвальд), будівельних машин (В.В. Арнольд), будівельної механіки (С.Б. Лукашевич, Р.Б. Бернгард, В.Н. Соколовський, Ф.С. Ясінський), конструкцій будівель (В.А. Косяков, Л.П. Шишко), інженерних конструкцій (Н.Н. Аістов, В.Ф. Іванов, Г.В. Нікітін), промислового будівництва (Л.А. Серк, В.Л. Гофман) санітарної техніки (А.К. Павловський, Н.К. Чижов), нарисної геометрії (А.И. Віксель), теоретичної механіки (В.Э. Войницький, А.П. Борисов) [6]. Всі вони є авторами наукових праць, навчальних посібників. Наукові статті з актуальних проблем архітектури й будівництва регулярно оприлюднювалися у періодичних виданнях (журнали «Зодчий», «Строитель», «Известия вузов» тощо).

В різних роках в Інституті працювали видатні архітектори, багато з них були його вихованцями: А.К. Красовський, Д.І. Гримм, В.А. Шретер, І.С. Кітнер, Н.В. Султанов, П.Ю. Сюзор, художники К.В. Маковський, Г.М. Манізер та інші. Читали лекції й здійснювали наукову діяльність професори М.В. Остроградський, В.В. Скобельцин, Э.Х. Ленц, М.О. Белелюбський, Н.А. Богуславський, Ф.С. Ясінський, В.А. Гастев, С.Н. Нумеров, Н.Я. Панарін, П.И. Боженков, Б.И. Далматов, С.М. Шифрін, Н.Ф. Федоров та ін.

Вихованці ПІЦІ на початок XX ст. склали основну масу професіоналів, що працювали в усіх ку-

точках Російської імперії. Інститут підготував значну кількість висококваліфікованих кадрів, які, завдячуючи інститутській освіті, могли працювати як спеціалісти певного фаху, так і професіонали, що володіють різноманітними знаннями, засобами та методами роботи.

«В 60-х годах (XIX ст.– Н. К.– П.), в разгар постройки у нас железных дорог, явился усиленный спрос на инженеров, и тогда воспитанники бывшего Строительного училища законтраковывались целыми выпусками на железнодорожную службу еще до сдачи ими выпускных экзаменов; затем, при открытии своих действий земскими и городскими общественными управлениями, представители земств и городских управлений обращались в Министерство внутренних дел и бывшее Строительное училище просили себе техников именно из названного заведения» [11, с. 86]. Земські управи й міста переконливо запрошували на роботу випускників ПІЦІ, оскільки *«для удовлетворения строительным нуждам наибольшей части нашего отечества требуются деятели, образованные именно в техническом направлении»* [11, с. 86].

У 1882–1917 рр. в ПІЦІ було підготовлено понад 2000 цивільних інженерів, котрі працювали в усіх куточках Російської імперії та за її межами. Серед них ті, хто працював в Україні: П.Ф. Альшин (1881–1961), О.Й. Бернардацці (1831–1907), О.М. Вербицький (1875–1958), П.І. Голландський (1868–1939), М.О. Даміловський (1880–1942), О.В. Кобєлев (1860–1942), В.О. Осмак (1870–1942) та багато інших.

Цивільні інженери займали різні посади (губернські та міські архітектори, інженери), виконували обов'язки проектувальників, виконавців робіт. Вони не лише проектували й зводили окремі будівлі, але й розплановували міста й здійснювали благоустрій, прокладали шляхи й лінії водопостачання та водовідведення, будували об'єкти, що потребують виконання складних технологічних процесів. Вони першими застосовували на своїх об'єктах новітні матеріали і технології. Їм доводилося вирішувати складні архітектурні, інженерні, технологічні, економічні завдання. Цивільні інженери зарекомендували себе як професіонали, що однаково добре володіють інженерними й архітектурно-художніми знаннями та вміннями. Саме результати їх діяльності переважно й визначили архітектурне обличчя багатьох міст кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Ленинградский ордена Трудового Красного Знамени инженерно-строительный институт за 125 лет (1832–1957).– Л.: Гос. изд. лит. по стр-ву, archit. и строит. маг-лам, 1958.– 212 с.
2. Султанов Н.В. Одна из задач Строительного училища // Зодчий.– 1882.– № 5.– С. 71–72.
3. Об архитектурной красоте инженерных сооружений // Инженер.– Киев, 1904.– № 5.– С. 172–174.
4. Стагхам Г. Об эстетическом элементе в инженерных работах. Пер. М.Н. Герсеванова // Журнал Министерства путей сообщения.– 1897.– № 9.– С. 3–15.
5. Бронштейн С.С. Архитектурное отделение Академии Художеств в конце XIX – начале XX века // Вопросы художественного образования.– 1974.– Вып. 10.– С. 53–62.
6. Ленинградский ордена Трудового Красного Знамени инженерно-строительный институт. 1832–1982.– Л.: Стройиздат, 1982.– 228 с.
7. Бадялов А.В. Архитектурная школа Института гражданских инженеров.– Л.: Знание, 1983.– 16 с.
8. Бадялов А.В. Архитектурное творчество гражданских инженеров в Петербурге второй половины XIX – начала XX века. Автореф. дис. ... канд. archit.– Л., 1986.– 16 с.
9. Кириченко Е.И. Русская архитектура 1830–1890-х годов.– М.: Искусство, 1978.– 399 с.
10. Смурова Н.А. Архитектурная школа гражданских инженеров // Проблемы истории советской архитектуры: Тр. ЦНИИТИА.– М.: 1985.– С. 31–41.
11. Зосимовский З. По поводу речи гражданского инженера Султанова «Одна из задач Строительного училища» // Зодчий.– 1882.– № 6.– С. 85–87.

В статті розглядається питання розмежування сфер діяльності архітектора та інженера у XIX столітті й, відповідно, систем їх фахової підготовки. Підкреслюється суттєве досягнення в еволюційній взаємодії систем архітектурно-художньої та інженерно-будівельної освіти – становлення системи архітектурно-інженерної освіти, яка інституційно була втілена у створеному в Петербурзі Інституті цивільних інженерів (1882). Інститут готував фахівців нового типу, котрі володіли знаннями про об'єкт своєї діяльності (від спорудження окремих будівель та ансамблів до комплексних питань розпланування, благоустрою населених пунктів) й відповідними формами і методами професійної роботи.

The article explores the question of the separation of architects' and engineers' spheres of activity in the 19th century and the systems of their training respectively. The author underlines a significant achievement in the evolutionary interweaving of the architectural art education and engineering construction education, the development of the architecture engineering education system. This system was embodied in the Institute of civil engineers, established in 1882, in Saint Petersburg. The Institute trained the professionals of the new type, who had knowledge of the object of their activity (construction of the separate building and ensembles, complex problems of planning and arranging facilities) and corresponding form and methods of the professional work.

Світлана Лінда, Юлія Богданова

АРХІТЕКТУРНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ТИМОШЕНКА У ЛЬВОВІ

Український архітектурний модерн зародився у добу, яка була позначена «найвищою мірою революційних змагань...», коли вітчизняна література і драматургія, живопис і скульптура досягли значних успіхів, сприяли створенню творчої атмосфери, в якій, завдяки великій громадській зацікавленості, за кілька років вдалося створити архітектурний напрям, – ця доба позначена рисами народності і демократизму» [1, с. 11]. Тому розгортання пошуків українського стилю в архітектурі на початку ХХ ст. було нерозривно пов'язане із громадянською позицією його творців.

Саме такою постаттю був Сергій Прокопович Тимошенко, який увійшов до історії України не лише як видатний архітектор першої половини ХХ ст., але також як міністр шляхів Української Народної Республіки, депутат українського і польського парламентів, активний діяч українського національно-визвольного руху. Особливістю творчої та громадської діяльності С. Тимошенка виявилось те, що своєю він охопив усю Україну, працюючи на Волині, у Харкові, Києві, на Донбасі та Кубані. Декілька років його життя пройшли у Львові, де він залишив по собі не лише реалізовані та проєктовані об'єкти, але і вніс важливий вклад у згуртування української інтелігенції Галичини та в налагодження зв'язків із українцями з-за кордону. Львівський період життя С. Тимошенка ще потребує свого дослідження, оскільки важливо об'єктивно оцінити творчу спадщину архітектора та його значення для розвитку архітектурного та громадського життя міста. Саме цьому аспекту діяльності корифея українського архітектурного модерну присвячена дана стаття.

Мета статті – висвітлити напрямки архітектурної та громадської діяльності Сергія Тимошенка у період його еміграції у Львові з 1921–1923 рр.¹ Ім'я С. Тимошенка, подібно як і багатьох інших діячів національно-визвольного руху, залишалося невідомим в Україні у часі її перебування у складі СРСР, хоча

¹ Зважаючи на тематику даного збірника та бажаючи уникнути тавтології, автори статті обмежуються розглядом лише тих архітектурних проєктів С. Тимошенка у Львові, які не згадуються у статтях інших науковців, що представлені у збірнику.

у виданнях української еміграції воно згадувалося. Вперше його діяльність була серйозно висвітлена у роботах відомого українського історика архітектури В. Чепелика [1, с. 11; 2, с. 195–210], серед науковців суміжних дисциплін привертає увагу стаття історика В. Власенка [3, с. 29–37]. Цим скромним переліком поки що обмежуються публікації, присвячені діяльності видатного українського архітектора.

Для авторів даної статті важливим джерелом стали видання, опубліковані у Львові на початку 1920-х рр., а саме часописи: «Діло», «Громадський вісник» та «Свобода». Саме завдяки цим виданням стало можливим окреслити невідомі досі сторінки творчого та громадського життя С. Тимошенка.

Сергій Тимошенко народився у 1881 р. на Сумщині. Громадську діяльність розпочав навчаючись в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі, де був активним учасником української громади. У 1903 р. він став членом Революційної української партії, а згодом – Української соціал-демократичної робітничої партії і навіть постраждав у 1904 р. під час студентської демонстрації у Петербурзі. У 1903 р. С. Тимошенко разом із своїми товаришами створив підпільний гурток по вивченню української архітектури, метою якого було вивчення спадщини української народної архітектури та українського бароко. [2, с. 195–210; 3, с. 29–37].

У 1906 р., після закінчення інституту, С. Тимошенко переїздить на Волинь, де плідно працював архітектором у місцевому повітовому земстві. У 1908 р. Тимошенко переїхав до Києва, де працював інженером у технічному відділі дирекції Південно-Західної залізниці. Згодом, у 1909 р. С. Тимошенко перебрався до Харкова, де брав участь у будівництві Південно-Донецької залізниці. Займаючись практичною діяльністю, він постійно цікавився історією української архітектури, вивчав пам'ятки українського народного будівництва і вже тоді намагався творчо використовувати здобуті знання у своїх проєктах. Він стояв біля витоків українського архітектурного модерну – національного архітектурного стилю початку ХХ ст. [1, с. 11; 2, с. 195–210].

У Харкові С. Тимошенко продовжував політичну та громадську діяльність. У 1912 р. був

Рис.1 Діячі-засновники ГДУМ у Львові (Петро Холодний, Володимир Січинський, Сергій Тимошенко)

одним із фундаторів «Українського імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-художнього та етнографічного товариства», а згодом був одним із керівників Українського художньо-архітектурного відділення Харківського літературно-художнього гуртка. Також він був членом фракції місцевої Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, гласним губернатором земства та делегатом на Всеукраїнський з'їзд земств, перебував у керівному складі Української Ради Харківщини. З квітня 1917 р. С. Тимошенко був членом Української Центральної Ради та головою Селянського з'їзду Слобідської України, у 1918 р. – губернським комісаром Харківщини. З приїздом до Києва у 1919 р. С. Тимошенко працював старшим інспектором залізниць міністерства шляхів, а з серпня 1919 р. очолив Міністерство шляхів УНР. Перебуваючи у Києві, став ініціатором створення Українського архітектурного інституту. У 1920–1921 рр. входив до складу урядів В. Прокоповича та А. Лівницького [2, с. 195–210; 3, с. 29–37].

У 1921 р. С. Тимошенко розпочав свій довгий еміграційний шлях, прибувши до Львова, який у той час перебував у складі Другої Речі Посполитої. Важко стверджувати чому С. Тимошенко обрав саме Львів, проте можемо припустити, що цьому сприяли дружні зв'язки із українською культурною інтелігенцією міста². До Львова С. Тимошенко прибув не сам, а у товаристві своїх колег: колишнього

² Також можемо припустити, що цьому сприяла дружба С. Тимошенка з Іваном Левинським – інженером, архітектором, промисловцем, професором Львівської політехніки, з яким архітектор був особисто знайомий. На жаль, С. Тимошенко прибув до Львова, коли І. Левинський вже помер у 1919 р., проте цікавим є той факт, що С. Тимошенко проживав у Львові у родинному будинку І. Левинського на території його фабрики на вул. Потоцького (тепер – Чупринки), 58 (рис.2).

міністра освіти в уряді УНР – П. Холодного та В. Січинського (рис.1). Петро Іванович Холодний був хіміком за освітою, але малярем за покликанням. Саме мистецтвом П. Холодний заробляв на життя, перебуваючи у Львові. Володимир Юхимович Січинський, був архітектором та графіком, але повністю присвятив себе науковій та громадській діяльності.

С. Тимошенко, П. Холодний та В. Січинський у Львові розпочали активну роботу по згуродженню українських мистецьких сил, організовуючи гуртки, виставки та займаючись видавничою діяльністю. Одним із найзначніших досягнень їх громадської праці стала організація 28 грудня 1921 р. Гуртка Діячів Українського Мистецтва (ГДУМ), головою якого було обрано П. Холодного [4, с. 6].

Культурно-мистецьке життя Галицької України вирувало і до заснування ГДУМ, про що свідчить проведена у листопаді 1919 р. в залах Національного музею у Львові «Виставка сучасного малярства Галицької волості». Проте вона була складена з доволі випадкового і несистематизованого матеріалу місцевих художників [5]. Активісти ГДУМ підійшли до цієї справи методичніше, взявши за зразок виставки, які проводилися у Києві. Їхніми зусиллями була організована та проведена на достойному рівні Українська Мистецька Виставка у Львові, участь у якій взяли не лише місцеві представники, але й українські митці зі всієї Європи.

Виставка була відкрита в залах наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові на вул. Чарнецького (тепер – Винниченка), 24 у Львові³. На Виставку зголосилися надіслати свої праці такі митці, як М. Анастасієвський, Ю. Балицький, М. Бутович,

³ У зв'язку з технічними труднощами відкриття Першої Виставки було перенесено з 1 квітня на 4 червня 1922 року.

Рис.2 Іван Левинський та його будинок, що став домівкою для С. Тимошенка на час перебування у Львові

Л. Гец, П. Ковжун, А. Коверко, В. Крижанівський, Ольга і Олена Кульчицькі, М. Кітчер, К. Єлева, З. Зарицька, О. Лушпинський, Ю. Магалецький, А. Манастирський, О. Новаківський, Л. Перфецький, З. Подушко, В. Січинський, І. Старчук, П. Холодний та інші⁴. [6, с. 6]. Серед робіт цих митців був представлений творчий доробок С. Тимошенка. Перелік робіт вражає, це: проекти церков, музеїв, виставкових павільйонів, палаців, приватних будинків, надгробків та інш. [7, с. 13] (рис.3).

У зв'язку з організаційними труднощами⁵, неодноразовим перенесенням дати початку, відкриття Виставки не було гучним і помпезним. В поспіху навіть забули запросити представників преси та офіційних осіб, через що захід був сприйнятий як майже антидержавний. Наприклад, «Громадський вісник» писав: «Секретаріатови Української Мистецької Виставки звертали деякі громадяни увагу на факт, що на свято відкриття Виставки не запрошено нікого з представників наших любих сусідів.

⁴ За результатами виставки був виданий каталог.

⁵ Доволі серйозною була фінансова проблема, оскільки гурток не розпоряджався ніякими фондами. Тому діячі неодноразово змушені були звертатися за допомогою до українських фінансово-економічних інституцій та приватних осіб.

Мовляв – тут діло не в політиці, а в культурі, яка не має нічого спільного зі злободневною атмосферою противенств і боротьби. Мало бракувало, а Секретаріат був би послухав цих куртуазних уваг і... запросив сусідів бодай на Виставку, коли відкриття відбулося без них. Тим часом сусіди, про яких місцеві енциклопедії говорять, як про народ культури і доброго виховання, постаралися в свій час упередити куртуазію секретаріату. А саме ніччю з четверга на п'ятницю поздирали вони реклямові афіші Української Мистецької Виставки не тільки зі стінок Бюра Оголошень, але і зі стін Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, де вони, в передбачуваною виявів малопольської культури повисли так високо, що без ужиття драбинки досягти їх трудно. Очевидно малопольських погромщиків нічого не спинить в їх «шляхотних» поривах навіть в боротьбі з *par excellence* мистецьким афішем, в якому чейже не було ні слова про Льюйда Джорджа або «граніце Входней Малопольські»...» [8, с. 5].

Офіційне друковане видання української спільноти «Громадський Вісник» подало на своїх сторінках інформацію про те, що в перші дні після відкриття Виставка не користувалася популярністю серед львів'ян, на що вказує зміст публікації з «Хроніки подій»: «Статистика відвідуючих Ви-

Рис.3 Фрагменти каталогу Української Мистецької Виставки з переліком праць С.Тимошенка.

ставку виявила, що цей многоважний, культурний подвиг, в який зложено стільки творчої енергії і матеріальних коштів, виявився для більшості українського громадянства... передчасним. Поминаючи хвиливе захоплення Виставкою, унагляднене в день її отворення, кожен слідуочий день приносить «гурткови» одно розчарування за другим. Коли в найближчих днях не оживиться рух гостей, Секретаріят буде змушений подумати про – закриття Виставки на довго перед усталеним первісно речинцем». [9, с. 4].

Проте це стосувалося лише першого тижня Виставки, а подальший розвиток подій вказує на те, що відвідувачами заходу стали численні гості не лише зі Львова, але і з Перемишля, Станіслава та інших населених пунктів зі всієї Галичини. Секретар Гуртка Микола Голубець у своєму циклі публікацій про перебіг Виставки на сторінках «Громадського Вісника» так писав: «Українська Мистецька Виставка в противенстві до уладженої три роки тому «Виставки сучасного малярства Галицької України», що була тільки моментом передишки для зловлення віддиху після удару, є в повному розумінні фрази – першим з маніфестів боротьби і з того тільки боку слід підходити до неї. ... Жити і творити життя, класти підвалини під соняшність завтрішньої днини отсе імператив усіх, що чують і думають по українськи. Чули на собі увагу цього імперативу і українські плястики, ті самі, яких більшість, аговоримо це не образиво ані переносно, учора іще стояла в стрілецьких око-

пах, а як буде цього потреба, стане в них завтра... Критерії якими кермувалося жрірі заховувалися у можливо чуткому шуканні індивідуальности з одного й підчеркненню того, що в творчости поодиноких артистів віддавало тоном оприділено української самобутности». І про представлених на ній архітекторів: «... та що хоч Лушпинський і Тимошенко – українські архитекти тілом і душею, то єднає їх тільки мета, а роз'єднують дороги... Чи врешті Тимошенко або Січинський, для яких традиція і народна творчість послужили жерелом вітхень. І якраз ця різноманітність виявлена в експонатах нашої виставки, дає запоруку, що перед мистецтвом усіх їх єднає одно, а саме свідоме чи підсвідоме змагання виявлення індивідуальних черт своєї раси в мистецтві, то значить – з окрушин національної традиції і цінностей іще не унагляднених створити очеркнено самобутне мистецтво української нації.» [10].

Ці слова свідчили про те, що проблема українського національного стилю в архітектурі, його витоків та розвитку, була надзвичайно важливою для теоретичної дискусії того часу. В українських мистецьких колах Галичини того часу культивувалася думка про те, що за прототип сучасного українського архітектурного стилю необхідно обрати дерев'яну народну архітектуру, форми якої необхідно переосмислювати в українському модерні. Ця ідея неодноразово простежується у теоретичних викладах В. Січинського, а також у практичній діяльності відомого послідовника і

Рис.4 Пошуки українського національного стилю в працях С.Тимошенка (А - церква на Клепаріві у Львові, Б - церква в Бориславі, В - церква на Левандівці у Львові) та О.Лушпинського (Г - будинок тов. «Дністер», Д - інститут Василянко, Е - санаторій Червоного Хреста, Є - будинок Дяківської бурси)

учня І. Левинського – Олександра Онуфрійовича Лушпинського. Саме на цих засадах фірмою І. Левинського було реалізовано велику кількість об'єктів української громади у Львові: інститут та гімназія с. Василянок на вул. Потоцького (тепер – Чупринки), будинок Страхового товариства «Дністер» на вулиці Руській, Дяківська бурса на вул. Скарги (тепер – Озаркевича), Український Академічний дім на вулиці Супінського (тепер – Коцюбинського). У такому ж стилі зводили об'єкти і в менших містах Галичини, наприклад Народні доми у Кам'янці-Струмиловій (тепер – Кам'янка-Бузька) та Турці.

В дещо іншому ключі працював С. Тимошенко, тому його творчі пошуки залишилися не до кінця зрозумілі для галицьких митців: «З-поміж його двадцяти проектів церков, надмогильників, більших і менших будинків та палат, виконаних ефективно акварельною технікою, не має ні одного, який би задихав компромісом, угодовістю зі смаком «обивателя»... Правда пам'ятники старого дерев'яного

будівництва України відбилися на проектах Тимошенка помітно слабше ніж пам'ятники кам'яної архітектури типу «українського бароко» артист пішов до своєї мети дещо упрощеною дорогою, ніж це роблять ті чи інші його товариші. Маючи перед собою завдання – перенести форми оприділено – українського будівництва з дерева в модерний матеріал, він вийшов із залогень утворених українськими будівничими кінця XVII віку, тих самих що в сонячну епоху Мазепи і Заборовського творили «українське бароко»... Навязанням до того щасливого моменту є граціозні і мальовничі проекти Сергія Тимошенка». [11] (рис.4).

29 червня 1923 року на засіданні ГДУМ В. Січинський зачитав свій реферат на тему: «Архітектура крехівського монастиря по деревориту 1699 року». Його опонентом виступив С. Тимошенко і між ними зав'язалася палка дискусія. В. Січинський обстоював твердження про те, що прообразом дерев'яних фрагментів крехівського монастиря служать муровані. На що С. Тимошенко зауважив,

що: «... Візантія була перенесена на Україну, і тут розвивалася самобутньо і витворила особливий національний стиль будівництва, розквіт якого цілком залежить від самостійного державного життя. Автор реферату помиляється, що в архітектурі крехівського монастиря можна зауважити перенесення кам'яних форм на дерев'яні. Деякі крехівські церкви, як приміром Преображенська і Петропавлівська, і особливо дзвіниця з дзитарем є кам'яні. В українському дерев'яному церковному будівництві є три яскраві доби про які вказує референт. Щодо ліхтарів бань, то вони вживаються в церковному українському будівництві більше і менше розвинені, в залежності від місцевості, а не відповідно від тої чи іншої доби церковного будівництва». Хоча поряд з тим він відзначив і позитивні моменти дослідження: «Попередні наші дослідники стародавньої української архітектури не йшли далі дослідів над існуючими будовами. В. Січинський підходить до тих дослідів з іншого боку, він поглиблює і поширює їх в той спосіб, що досліджує наші стародавні, часами вже знищені, будови по тим гравюрам, які залишились по українських стародруках.» В. Січинський відповідав опоненту: «Своїм завданням автор вважав дослідити архітектуру по крехівському деревориту, а не самий дереворит. В крехівській архітектурі автор підкреслював і застановлявся лише над особливостями тої чи іншої будови. Пояснення і характеризування взагалі цілого українського будівництва, особливості конструкції, не могло входити в короткий нарис про крехівський дереворит. Автор, спираючись на історичних звітках про будівництва крехівського монастиря і самий дереворит, приходять до висновку, що немає підстав вважати деякі крехівські церкви, зарисовані на деревориті, за кам'яні. Зрештою, історія будов ясно говорить, що під час укріплення монастиря 1669 року перебудовано на кам'яні лише оборонні мури навколо монастиря, про кам'яні церкви в мурах монастиря до 1669 р. ніяких звісток немає». [12, арк. 16–17]. Це була яскрава професійна дискусія поміж молодим, амбітним, надзвичайно талановитим теоретиком української архітектури і не менш талановитим, але вже досвідченим практиком, за плечима якого десятки реалізованих об'єктів. Проте, незважаючи на суперечки, між учасниками Гуртка було цілковите взаєморозуміння, бо усі вони йшли до спільної мети – єдиного українського мистецтва в єдиній Українській державі.

Свідченням цього служить виступ голови ГДУМ П. Холодного на святі закриття Української Мистецької Виставки, які є актуальними і в наш

час: «Характер нашої виставки як цілоти дає нам ще один доказ більше на те, що так, як немає двох Україн, а тільки одна Велика і Соборна, так немає двох мистецтв «галицького» і «придніпрянського», а тільки одно – українське. Унагляднення цієї істини, це один з перших результатів нашої Виставки».

На закритті було задекларовано намір організувати наступного 1923 р. чергову Виставку, «яка об'єднає ще ширший круг художників, збере ще більш доцільні і свідомо трактовані експонати, а поки це станеться, «Гурток Діячів Українського Мистецтва» (передбачаючи зиск з Виставки) кине на книгарські полиці програмовий мистецький збірник – маніфест «Мистецтво» – друкованого органу гуртка. Збірник мав би речемо пропагувати українське мистецтво як в своїм суспільстві, так, головню, і перед чужинцями».

На засіданні Гуртка, присвяченого підсумкам Української Мистецької Виставки, в липні 1922 р. було проголошено, що «під час обміну думок сконстатовано, що подібні виставки об'єднують розпорошених українських артистів-плястиків і координують митців, цілий напрям українського мистецтва та коректують його. Бойкот польського громадянства і спеціалістів польських мистецьких кіл прийнято із задоволенням. Всі однодумно висловлювали побажання зустрітися на Другій мистецькій Українській виставці, а повний моральний успіх минулої виставки, як української, – назначувалося кожним учасником зборів» [13, с. 4].

У громадській діяльності С. Тимошенко був відомий як прихильник чітких і раціональних формулювань та пропозицій. Так, наприклад, саме він неодноразово повертав хід засідань ГДУМ від демагогічних гасел до правового поля, зокрема він неодноразово піднімав питання про створення Статуту організації та її офіційну реєстрацію. У зв'язку з актуальністю легалізації Гуртка як статутного товариства було вирішено визначити справу членства. Таким чином було усталено поділ членів Гуртка на чотири категорії:

- а) членів дійсних – людей, які досі працювали і далі працюють на користь українського пластичного мистецтва, як в практиці так і в історії;
- б) членів-симпатиків – людей, які виявляють зацікавлення і добру волю працювати на користь українського пластичного мистецтва;
- в) членів-меценатів (опікувателів) – людей, які безпосередньо допомогли Гурткові;
- г) членів-почесних – людей, які поклали виняткові заслуги для українського пластичного мистецтва [14, арк. 8–11].

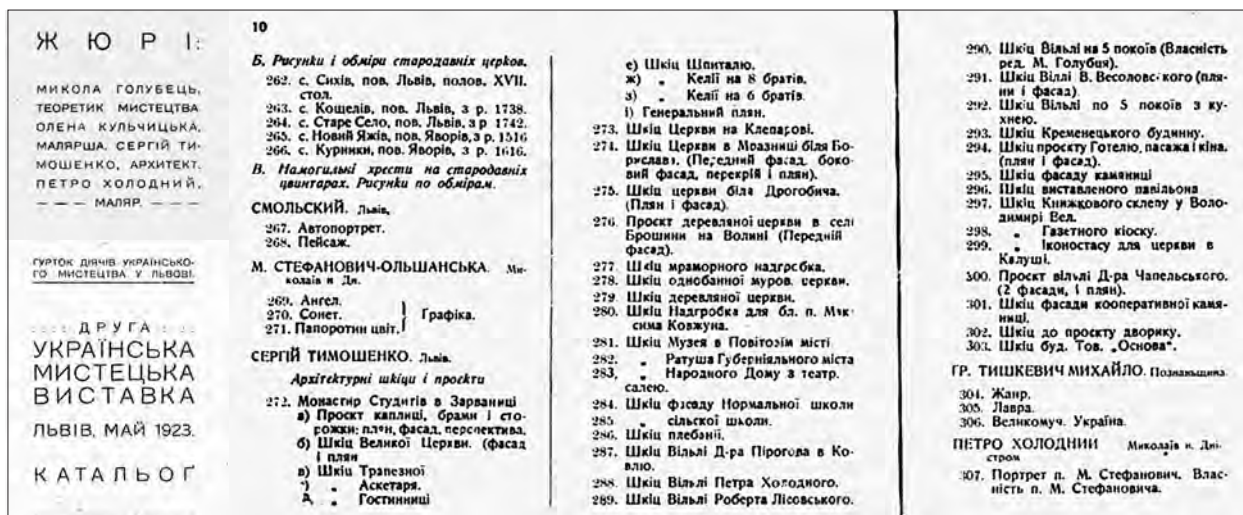

Рис.5 Фрагменти каталогу Другої Української Мистецької Виставки з переліком праць С.Тимошенка.

25 листопада 1922 р. на зібранні членів Гуртка С. Тимошенка, який виконував обов'язки Голови (замість арештованого П. Холодного), ініціював лист-звернення діячів українського мистецтва до влади з вимогою звільнити з-під варті незаконно утримуваного там П. Холодного, який опублікували у виданні «Свобода» від 26 листопада 1922 р.⁶ [15, с. 7].

На деяких засіданнях С. Тимошенко провадив лекції на тему української архітектури, а також презентував власні архітектурні праці, виконані в 1920-х роках на Західній та Великій Україні (проекти сільських і міських церков, шкіл, народних домів, театрів, музеїв (на Волині і Поділлі), ратуші повітового земства, вілли, великої кам'яниці на 16 помешкань, публічної бібліотеки, панського двора, книжкового кіоску, церковних будівель в Зарваниці, церкви на Клепарові та інших). Цікавим було те, що деякі проекти носили цілком абстрактний характер і не були прив'язані до конкретної ситуації, як, на-

⁶ Треба зазначити, що засновник і незмінний лідер Гуртка Петро Холодний, володів беззаперечним авторитетом серед української інтелігенції Львова. На виборах нового голови гуртка, що проходили у січні 1923 року, він запропонував кандидатуру С. Тимошенка, який, зважаючи на статус Холодного, відмовився займати його посаду і, зрештою, став його заступником. З цього видно, що С. Тимошенко не гнався за публічним визнанням. В колишніх міністрів УНР, що разом пройшли тернистий шлях становлення нової незалежної Української держави, за роки спільної діяльності виробилося спільне бачення на розвиток української культури загалом і мистецтва зокрема. Тому, куди б не занесла їх примхлива доля в подальшому житті, разом чи поодиноці, вони продовжували діяти в одному напрямку, з однаковими ідеалами та пріоритетами.

приклад, проект ратуші чи церкви. Очевидно, що С. Тимошенко працював над розробкою типології українських будівель.

Серед проектів, розроблених у 1920-х рр. привертає увагу проект розбудови Національного музею у Львові. Ця ідея на початку 1920-х рр. була надзвичайно популярною серед української інтелігенції. Її натхненниками виступили митрополит Андрей Шептицький, який у 1917 р. повернувся до Львова із примусової еміграції, та кустод музею Іларіон Свенціцький, який у 1918 р. повернувся з Києва. Перебуваючи в еміграції, І. Свенціцький вивчав музейну справу та збірки київських музеїв та прибув до Львова з ідеєю створення «Українського Пантеону» – осередку національної культури. По приїзді він одразу ж розпочав активні консультації та збір коштів, одночасно замовляючи проекти архітекторам, серед яких були: Роман Грицай – міський архітектор Рогатина, Володимир Пещанський – випускник Петербурзького інженерно-архітектурного інституту та реставратор Національного музею, Лев Левинський – талановитий архітектор, племінник І. Левинського, Олександр Пежанський – інженер з австрійського Корнейбурга. У 1921 р. проект був замовлений С. Тимошенку. Проєктована будівля з її високими спадистими дахами, з наріжною вежею із наметовими завершеннями являла собою чудовий приклад застосування українського національного стилю. Проект С. Тимошенка І. Свенціцький описав наступними словами: «Архітектор С. П. Тимошенко... проєктує повне забудування музейної площі з головним входом від горішньої частини і в'їздовим тунелем від долішньої частини вулиці, через що дістає для майбутнього музею більшої площі. Він же приміщує й урядників музею в двох

поверхах осібного дому, чим значно облегує внутрішній догляд за порядком в музеєві і цілісність збірок». Запис у Щоденнику музею від 25 березня 1922 р. засвідчує оплату «25 000 мист. С.П. Тимошенкові за проект музею» [16, с. 2–10].

На засіданнях Гуртка народилися ідея проведення у 1923 р. Другої Української Мистецької Виставки. С. Тимошенко обстоював ідею експонування творів українських митців, розкиданих по всьому світу з метою їх консолідації, а також з метою ознайомлення суспільства з явищем українського мистецтва як такого. Він запропонував: «на чергову виставку прийматимуться лише нові твори, які раніше ніде не експонувалися. Організаторам йдеться в даному випадку про перегляд того, що нового в галузі українського мистецтва нового зроблено протягом часу від попередньої Виставки». [17, с. 4]. Між іншим він рекомендував придбати та заекспонувати твори О. Архипенка, налагодити переписку з проф. Д. Антоновичем в Празі, проф. Зайцевим у Варшаві, архітектором Д. Андрієвським у Брюсселі, з В. Гульком в Празі та інш.

Для постановки архітектурного відділу Другої Виставки запропонував залучити усіх українських архітекторів і в першу чергу місцевих – Р. Грицяя, Г. Пежанського, які через технічні труднощі не взяли участі у Першій Виставці. Архітектурний відділ повинен був отримати на Виставці самостійну кімнату. Старовинне та сучасне українське будівництво повинно було експонуватися в одному залі, що дало б змогу прослідкувати його спадкоємний розвиток і послужило би його наглядною ілюстрацією неперервності традиції. [18, арк. 12–14].

На одному із засідань Гуртка було прийняте рішення про те, що до кожного числа «Мистецького Вісника» повинна входити: передовиця на актуальну тему з області мистецтва, бібліографія і реалізації мистецьких видань, мистецька хроніка. Передовиці мали писати члени Гуртка за оголошеними темами. Бібліографію було доручено писати Секретарю М. Голубцеві, Хроніку – П. Ковжунові. С. Тимошенко зголосився підготувати для Вісника статтю на теми: «Європейське будівництво після воєнної катастрофи», «Майбутнє українського будівництва» та «Шляхи розвитку українського архітектурного стилю.», а також рецензії на публікацію В. Гулька «Прикарпатські церкви-дзвіниці», на статтю О. Лушпинського «Церкви Галицької України» та статтю С. Таранушенка «Українська хата. Харків». Перший зшиток видання «Українське мистецтво» планувався в січні 1923 р. [19, арк. 17–25].

13 травня 1923 р. в залах Наукового товариства ім. Т. Шевченка була відкрита Друга Українська

Мистецька Виставка, новинкою якої став відділ української книжки. Вже перші дні Виставки сповнили організаторів оптимізмом: «Протягом семи днів відвідало Виставку 840 осіб, причому в святі отворення прийняло участь 240 представників усіх кол і громадських інституцій» [20, с. 3]. Було відмічено, що «... Поміж проектами перше місце займає С. Тимошенко. Виставив він дуже цікавий плян монастиря в Зарваниці» [21, с. 2–3]. Перелік праць, які представив С. Тимошенко цього разу також вражав – окрім згаданого вже монастиря Студитів у Зарваниці було представлено шкідливі церкви на Клепарові у Львові, в Мразниці біля Борислава, проект дерев'яної церкви у с. Брошини на Волині, а також шкідливі типових об'єктів: дерев'яних та мурованих церков, народних домів, музеїв, ратуш, міських та сільських шкіл, приватних будинків, павільйонів та магазинів, надгробків та інш. [22, с. 10–11] (рис.5).

В червні 1923 р. правління Гуртка прийняло рішення про експонування творів Виставки у Празі, куди С. Тимошенко подав два об'єкта в Зарваниці, дерев'яну церкву і цивільну будову. [23, арк. 20–21].

Окрім громадської роботи С. Тимошенко активно займався проектною діяльністю, і без його участі не обходився жоден конкурс на створення української громадської будівлі. Так, 21 жовтня 1923 р. були підведені підсумки конкурсу на проект вакаційної оселі Аграрно-технічного товариства «Праця» в Рудні. Журі до складу якого входили інженер-архітектор Григорій Пежанський та Юліан Мудрак присудило першу нагороду (10 американських доларів) проекту означеному двома концентричними кругами, а другу (5 американських доларів) – проекту під гаслом: «Для наймолодших». Автором першого є інженер-архітект Сергій Тимошенко, а другого – відомий інженер-архітект Лев Левинський [24, с. 3–4].

Наприкінці 1923 р. відбулися річні збори Гуртка Діячів Українського Пластичного Мистецтва на яких С. Тимошенко: «... виголосив звіт з попередньої діяльності, в якому підкреслив значіння культурно-мистецької організації в нашій суспільстві і ті реальні наслідки, які зроблено в Галицькій Україні, а саме ГДУПМ. І хоч як були прикрі обставини буденного життя членів Гуртка, що примушує їх навіть залишити межі краю, де стільки покладено праці в користь нашої культури, праці необхідної, найвищої, бо творчої, – все ж п. С. Тимошенко закликав всіх до ще більшого об'єднання, ще більш широкої праці, а Гурткові стояти й на далі на сторожі такого могутнього національного чинника, яким є мистецтво і його культура». На пропозицію С. Тимошенка було

вирішено влаштувати Третю Українську Мистецьку Виставку картин, графіки, архітектури, різьби і книги в травні 1924 р. «Наприкінці збори прощали свого енергійного і діяльного члена Гуртка, ідеолога його і цілої архітектури, яку репрезентував Гурток, заступника голови і душі всіх починань Гуртка, арт. інженера Сергія Прокоповича Тимошенка, який виїздить цими днями за кордон. С. Тимошенка уповажнено разом з інж. В. Січинським організувати за кордоном філію Гуртка, притягти перебуваючої там сили до організації». С. Тимошенко помандрував далі – у Чехію, для проведення подальшої роботи по консолідації української мистецької громади. [25, арк. 28].

Висновки. Сергій Прокопович Тимошенко залишив надзвичайно багату творчу спадщину – понад 400 різноманітних реалізованих та залишених на папері проєктів. Але такою була епоха, яка вимагала від архітектора бути не лише фахівцем своєї справи, але й патріотом, громадянином, глибоко усвідомлювати свою причетність до справи розбудови власної національної держави. Саме такою людиною був С. Тимошенко. Обмежувати його доробок лише творчою спадщиною – це втратити глибинну суть його особистості, оскільки архітектура становила лише частину його діяльності. Більш вагомим було прагнення всебічно служити власному народові, пробуджувати та зміцнювати у ньому віру у себе, у власну неповторність та самобутність, у необхідність будівництва української держави. Його архітектурна творчість була органічним продовженням життєвої позиції та нерозривно пов'язана із громадською діяльністю. Де би він не жив, куди б його доля не закинула, С. Тимошенко завжди проявляв себе як активний громадський діяч та непересічний організатор.

Саме у такому контексті слід розглядати діяльність С. Тимошенка у Львові у 1921–1923 рр. На

галицький ґрунт він переніс досвід функціонування громадських організацій, набутий, починаючи ще із студентських років. Особливістю стало те, що С. Тимошенко будував діяльність ГДУМ, орієнтуючись на залучення до Гуртка великої кількості осіб. Цим він намагався популяризувати Гурток, а також зробити його тим об'єднуючим осередком, навколо якого б згуртувалися українські митці не лише в Галичині, але й за кордоном. С. Тимошенко був противником обмеження громадської діяльності лише у вузькому колі місцевих майстрів. Про його значний організаторський талант свідчать проведені Виставки. Експозиції на них були чітко систематизовані (з кожною наступною – демонстрація експозиційного матеріалу ставала логічнішою та впорядкованішою. Виставки супроводжувалися обговореннями у пресі, також видавалися каталоги, що, безперечно, було важливим для популяризації самої ідеї експонування здобутків національної культури, та для ознайомлення з ними широкого загалу українського населення Галичини. Виставки продемонстрували те, що таке явище як українське мистецтво відбулося, воно має глибокі традиції та значні перспективи для подальшого розвитку.

Здійснюючи проєктну діяльність у Львові, С. Тимошенко показав нову перспективу розвитку українського стилю – українське бароко, таким чином розширивши коло можливих історичних зразків для інтерпретацій та творчих пошуків.

Життєвий шлях С. Тимошенка демонструє нам приклад органічного поєднання в одній особі архітектора, борця, організатора. Його доробок потребує детального та глибокого вивчення, тому що справа, якою він займався, не втратила актуальності і в наш час, коли Україна все ще шукає свій шлях розвитку та своє місце на світовій арені.

ДЖЕРЕЛА

1. Чепелик В. Український архітектурний модерн.– К.: КНУБА, 2002.– 377с.
2. Чепелик В. Архітектор Сергій Тимошенко, традиціоналіст і новатор // Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування «Теорія та історія архітектури і містобудування» – Вип. 4.– Київ, ДНДІТІАМ, 1999.– С. 195–210.
3. Власенко В. М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик // Сумський історико-архівний журнал.– № II–III.– С. 29–37.
4. «Громадський вісник».– «Мистецька хроніка» – № 8.– Львів, 26.02. 1922.– С. 6.
5. Голубець М. Шукачі нових доріг//«Мистецтво» Історія української культури за ред. І. Крип'якевича – Київ, 2002 (за виданням 1937 року) –<http://litopys.org.ua/krupcult/krcult48.htm>
6. «Громадський вісник».– «Мистецька хроніка» – № 53.– Львів, 27.04. 1922.– С. 6.
7. ГДУМ Українська Мистецька Виставка. Каталог.– Львів, з друкарні наук. тов. ім. Шевченка, червень 1922.– С. 13.

8. «Громадський вісник». – «Вища культура» – № 89. – Львів, 11.06. 1922. – С. 5.
9. «Громадський вісник». – «3 Української Мистецької Виставки» – № 90. – Львів, 13.06.1922. – С. 4.
10. Голубець М. Українська Мистецька Виставка // «Громадський вісник». – № 95–97. – Львів, 18–21.06 1922. – С. 3; 2–3; 2–3.
11. Голубець М. Українська Мистецька Виставка // «Громадський вісник». – № 104. – Львів, 29.06.1922. – С. 3–4.
12. Державний Архів Львівської Облaсті (ДАЛО). – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 16–17.
13. «Громадський вісник». – «Свято закриття Української Мистецької Виставки» – № 116. – Львів, 15.07.1922. – С. 4.
14. ДАЛО. – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 8–11.
15. «Свобода». – «До артистів культурного світа» – № 23. – Львів, 26.11. 1922. – С. 7.
16. Посацька Д. Український Пантеон. Плани розбудови Національного музею у Львові в 1920–60-х рр. // Народознавчі зошити. – № 5–6. – 2004. – С. 2–10.
17. «Свобода». – «3 Гуртка Діячів Українського Мистецтва» – № 46. – Львів, 27.12.1922. – С. 4.
18. ДАЛО. – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 12–14.
19. ДАЛО. – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 17–25.
20. «Діло». – «Перший тиждень Української Мистецької Виставки» – № 38. – Львів, 23.05.1923. – С. 3.
21. «Діло». – «Друга Українська Мистецька Виставка» – № 42. – Львів, 27.05.1923. – С. 2–3.
22. ГДУМ Друга Українська Мистецька Виставка. Каталог. – Львів, з друкарні наук. тов. ім. Шевченка, май 1923. – С. 10–11.
23. ДАЛО. – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 20–23.
24. «Діло». – «Конкурс на проект Вакаційної Оселі Аграрн. – техн. «Праця» в Рудні» – № 167. – Львів, 27.10.1923. – С. 3–4.
25. ДАЛО. – Ф. 291, оп. 1, сп. 1. – Матеріали про діяльність товариства ГДУМ – С. 28.

У статті розглянуто архітектурну та громадську діяльність С. Тимошенка у Львові у 1921–1923 рр. Визначено його роль та місце у житті Львова як непересічного організатора та громадського діяча, який присвятив своє життя служінню ідеї української держави та її культури. С. Тимошенко був не тільки автором більше 400 проектів, значна частина яких була реалізованою, але й активним громадським діячем, який розбудовував власну державу шляхом творення її національної архітектури. Опрацьовуючи як індивідуальні проекти так і виконуючи велику кількість типових розробок громадських будівель сприяв масовому поширенню національних традицій на всій території України. Використовуючи досвід, принесений на західні землі митцями зі Східної та Центральної України, у Львові вдалося створити українські організації. Вони мали на меті об'єднати діячів культури і продемонструвати, що явище українського мистецтва відбулося і має глибокі традиції та значні перспективи для подальшого розвитку. Таким чином, С. Тимошенко за короткий термін проживання у Львові, зумів довести, що саме культура виступає тим об'єднуючим чинником, який дозволяє безкровно згуртувати народ та сприяти його патріотичному піднесенню.

The article discusses the architectural and social activities of S. Tymoshenko in L'viv in 1921-1923. His role and place in the life of the city is defined as an outstanding organizer and social activist who devoted his own life to the idea of Ukrainian state and its culture. S. Tymoshenko was not only the author of more than 400 projects, major part of which was implemented, but also an active social personality who developed his own country, creating its national architecture. Both developing the individual projects and accomplishing the multitude of typical projects of social buildings, he facilitated the mass amplification of national traditions on all territory of Ukraine. Using experience brought to the Western Ukraine by artists from the Eastern and Central Ukraine, he managed to create Ukrainian organizations in Lviv. Their aim was to unite the personalities of culture and to demonstrate, that the phenomenon of Ukrainian art was successful and has deep traditions and significant prospects for subsequent development. Hereby, S. Tymoshenko, in his short term of habitation in Lviv, was able to prove that the culture itself is that unify factor which can bloodlessly unite the nation and facilitate its patriotic elevation.

УДК 72.03:728:726 (477.81)

Ольга Михайлишин, Павло Бенедюк

МОДЕРНІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ТВОРЧОСТІ С.П.ТИМОШЕНКА «ВОЛИНСЬКОГО» ПЕРІОДУ

Особливий інтерес у дослідників архітектурної спадщини України викликають постаті архітекторів, які визначали своєю творчістю стилістичний розвиток зодчества на переломних етапах історії, відображаючи в ній складність і суперечливість своєї епохи. Особливо динамічною в цьому контексті видається I-а третина ХХ ст., коли в зодчестві України одночасно розвивались і утверджувались декілька стилістичних напрямів: національний стиль – український архітектурний модерн, що зайняв свою історичну нішу вслід за раціоналізмом кінця ХІХ ст., та архітектура авангарду – один з етапів розвитку епохи модернізму ХХ ст. Підйом національних почуттів у багатьох країнах Європи перед початком першої світової війни, а також у національних середовищах мультинаціональних конгломератів, таких як Російська та Австро-Угорська імперії, візуалізувався у зверненні до культурних витоків і архітектурної традиції. З іншого боку – ранній передвоєнний модернізм, спричинений промисловою революцією кінця ХІХ ст., детермінував глобалізаційні тенденції розвитку архітектури, спрямовані на виконання соціальної місії – покращення умов проживання населення в умовах стрімкої урбанізації.

На перехресті епох розвивалась творча доля визначного українського архітектора, політичного і громадського діяча Сергія Прокоповича Тимошенка (1881–1950). Творча, наукова та суспільна активність цього визначного фахівця, одного з засновників школи українського архітектурного модерну, була прямо пропорційна напрузі і динаміці подій, що відбувалися в Україні у перші десятиліття минулого століття. Плідна праця у Харкові, Києві, та в еміграції – Львові, Падебрадах (Чехія), Луцьку, пізніше – у США, величезний практичний досвід і універсальність у професійній царині дали можливість С. Тимошенку самореалізовуватись, незалежно від місця проживання. На відміну від достатньо добре досліджених «харківського», «київського» та, дещо менше, «львівського» періодів творчості архітектора, про що йдеться, зокрема, у монографії і статтях відомого архітектурознавця В.В. Чепелика [1], «волинська» декада все ще потребує ґрунтовних студій. Загалом, діяльність

архітектора на Волині була надзвичайно плідною («Енциклопедія українознавства» повідомляє про понад 40 проектів цивільних будівель, виконаних архітектором для Волині [2, с.3206]) і проілюструвала вміння та бажання митця розвивати свою творчість в контексті ідей, суголосних архітектурній епосі, переосмислюючи національну архітектурну традицію, органічно синтезуючи її з морфологією класичної і сучасної архітектури.

Принагідно відзначимо, що останніми роками значно зріс інтерес до цієї непересічної особистості, особливо в контексті громадсько-політичної діяльності С. Тимошенка як в загальноукраїнському масштабі, так і на Волині. Зокрема, дослідженню життєвого шляху, суспільно-партійній та науково-педагогічній роботі присвячені статті В. Власенка [3] та Р.Давидюк [4], в яких автори лише побіжно торкаються теми його архітектурної практики в регіоні.

Тому, власним дослідженням зробимо спробу заповнити вказану лакуну.

Насамперед окреслимо деякі факти з біографії С. Тимошенка, пов'язані з життям і архітектурною діяльністю на Волині. Архівні документи свідчать, що С. Тимошенко і його дружина Марія отримали польське громадянство 18 листопада 1929 р. [5, арк. 12], а 16 лютого 1930 р. архітектор був призначений на посаду керівника будівельного відділу Округного земельного управління в Луцьку [6, арк. 107 зв].

Великий дефіцит кваліфікованих фахівців в архітектурно-будівельній галузі Волинського воєводства відчувався впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття, тому поява в регіоні досвідченого архітектора давала надію на швидке та ефективне вирішення фахових завдань, принаймні в галузі сільськогосподарського будівництва. Слід відзначити, що важливість напрацювання типологічно різноманітних об'єктів визначалась аграрною спрямованістю розвитку господарства на Волині у період між двома світовими війнами. Відомо, що проекти зразкових хуторів і овочевих складів, розроблені Тимошенком під час роботи в управлінні, були рекомендовані Міністерством землеробства до застосування у всіх регіонах країни.

На початку 1935 р. Тимошенко розпочав роботу над розробкою трьох типів індивідуальних будинків для працівників Луцького відділення сільськогосподарського банку [5, арк. 82].

Наступним етапом архітектурної кар'єри Тимошенка на Волині стало призначення на посаду референдаря будівельного відділу Волинського воєводського управління у квітні 1934 р. [5, арк. 66], яку він обіймав до серпня 1935 р. [5, арк. 91].

Одночасно з виконанням своїх службових обов'язків протягом цього періоду, архітектор виконував і приватні замовлення, зокрема, проекти індивідуальних житлових будинків для службовців воєводських і міських урядів. Переважну більшість з них звели у новому житловому районі так званої офіцерської колонії в північно-східній частині Луцька, окремі – у місті Кременці та на території нового житлового району Грабник у Рівному. Як в Луцьку, так і інших воєводських та повітових центрах, містах «східних кресів» (зокрема, Львові, Станіславові (Івано-Франківську), Бресті, Гродно, Пінську, Ковелі та ін.), тут зводились особняки – «вілли» – для місцевого чиновництва, інтелігенції, буржуазії. Представники цих соціальних прошарків населення найчастіше оселялися у престижних районах, розпланованих відповідно до нових містобудівельних вимог, де умови проживання вдало поєднували переваги міського і сільського життя. Укладені С. Тимошенком доповідні записки на ім'я Волинського воєводи Г. Юзевського про виконані проектні роботи, як і збережені креслення, засвідчують факт опрацювання проектів житлових будинків для В. Лецинського, М. Кубашевського, Р. Подольського, Д. Григоровича-Барського – в Луцьку, для С. Ейсмунда та В. Галкевич у Кременці [5, арк. 80–81, 83], а також не згаданих в записці об'єктів: особняка для інженера П. Богдановича – в Рівному, для Л. Лісциної, Г. та І. Завідських і, насамкінець, власного будинку – в Луцьку.

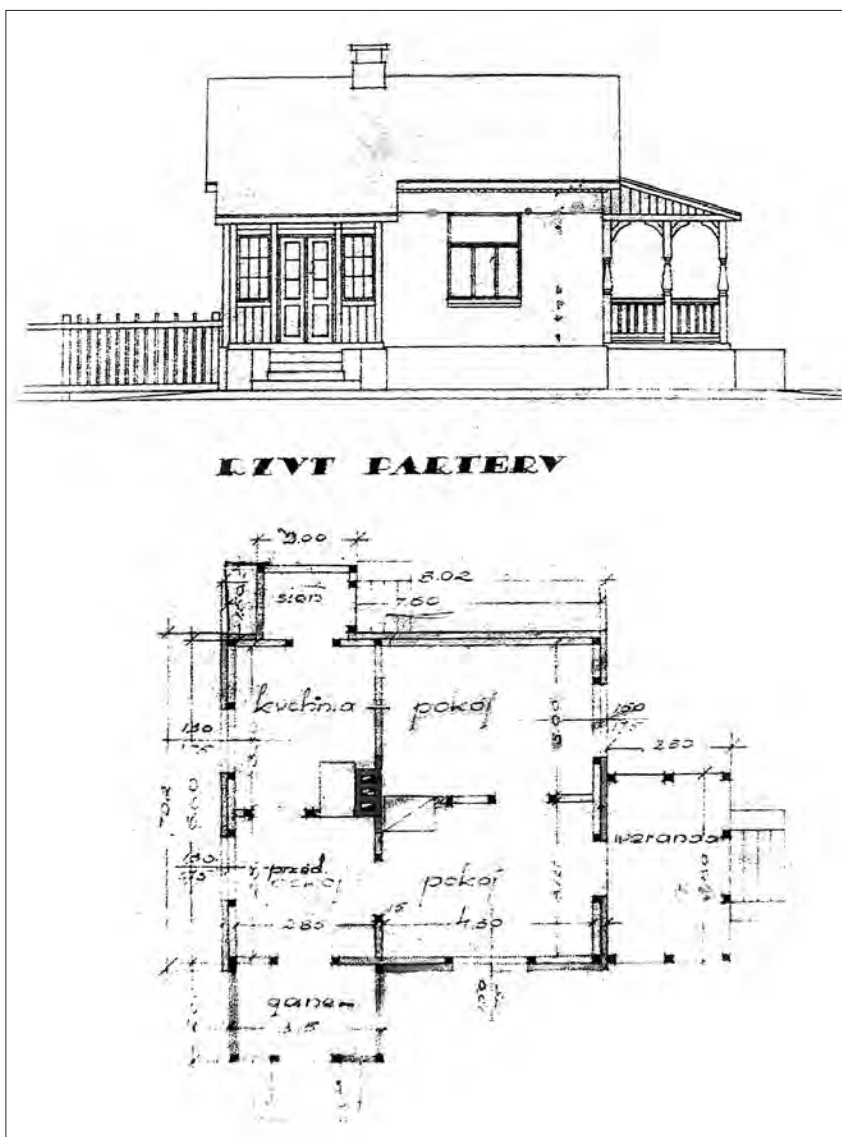

Рис. 1. Проект житлового будинку на ділянці № 57 Офіцерської колонії в м. Луцьку. 1931 р. Фасад та план.

Можна припустити, що деякі з названих проектів стали частиною авторської експозиції на X виставці Українського мистецького гуртка «Спокій» (заснованого у 1927 р. студентами Академії мистецтв у Варшаві), яка проходила у травні-червні 1937 р. у Варшаві, Луцьку, Рівному та Кременці. У архітектурному відділі виставки, крім С. Тимошенка, представили свої роботи архітектори Олександр Тимошенко та Леонід Маслов. Закономірно, що і в кількісному вимірі, доробок досвідченого майстра був найпотужнішим. С. Тимошенко представив ретроспективу власних робіт, починаючи з 1913 року, в тому числі 15 проектів «мешкальних домів» [7, с. 162]. Почесне місце серед них зайняли й кілька «модерних проектів вілл» [4, с. 232].

Віднайдена нами проектна документація деяких будинків з наведеного вище переліку дозволяє прослідкувати еволюцію поглядів архітектора на

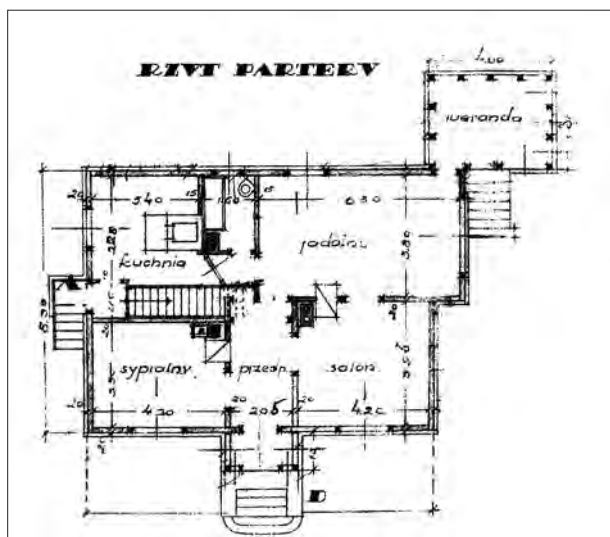
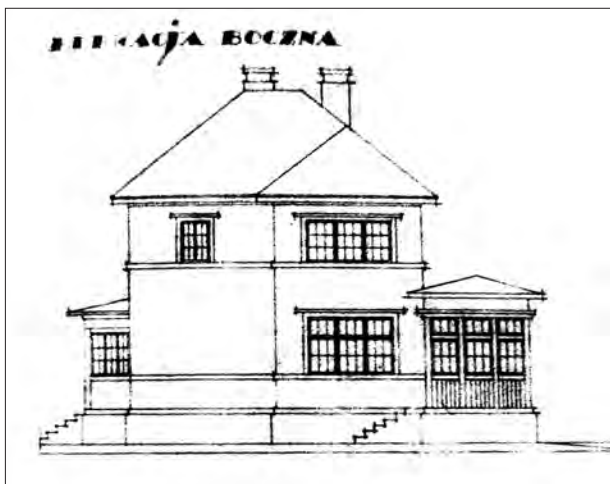

Рис.2. Проект житлового будинку для П. Богдановича на території житлового району Грабник у м.Рівне. 1932 р. Фасади та план 1-го поверху.

проблему образності індивідуальних або 2–3-квартирних житлових будинків. Фактично, розробку кожного проекту можна вважати своєрідним творчим експериментом, спрямованим на переконання проблеми житла як «малої» архітек-

турної форми, на противагу досвіду, пов'язаного переважно з проектуванням значних за масштабом багатоквартирних кам'яниць у Харкові і Києві. В той же час, робота цією над темою була розпочата ще у 1910-х рр. при виконанні проектів невеликих пристанційних житлових будинків для Кубансько-Чорноморської залізниці [1а, с.144–145] і продовжена на початку 1920-х рр. у Львові.

Найбільш раннім серед виявлених є проект дерев'яного облицьованого цеглою житлового будинку, призначеного для будівництва на ділянці № 57 офіцерської колонії в Луцьку, затверджений у 1931 р. [8, арк. 1] (рис. 1). Мініатюрна будівля містить лише дві житлові кімнати, передпокій та кухню, які формують прямокутний план. Вирішення об'єму збагачують декілька прибудов: два тамбури (один з яких застелений і слугує верандою) та накрита тераса. У декоративному оформленні аркади та різьбленні колон, що підтримують її дах, відчутне прагнення пов'язати архітектурне вирішення з народною традицією житлового будівництва в її універсальному вимірі. Присутній і алюзіоністичний натяк на форми пропагованого С. Тимошенком українського архітектурного модерну (УАМ): прямокутне вікно на щипцевій стіні фланкують характерні «карликові» колонки, що спираються і підтримуються горизонтальними перемичками.

Перехідним зі стилістичного погляду можна вважати проект житлового будинку для Павла Богдановича у новому житловому районі Рівного – Грабнику, виконаний 1932 р. [9, арк. 1] (рис. 2). Ймовірно, що фінансові можливості замовника обмежили С. Тимошенка у виборі матеріалу будівництва (використане дерево), проте не вплинули на бажання (і необхідність) зведення доволі просторого двоповерхового будинку з чітко розмежованими функціями поверхів. На жаль, невідомо, який фах мав П. Богданович, проте цілком очевидно, що його професійна діяльність вимагала виділення спеціальних площ під майстерні, які і розташувались на другому поверсі. Приміщення власне житлової частини (салон, їдальня з приблокованою верандою, спальня, кухня та санвузол) зайняли перший поверх. В результаті утворився асиметричний об'єм із зміщеною на південь двоповерховою частиною, який зі сторони невеликого саду «підтримувала» веранда. Вальмові дахи збагачували і доповнювали архітектурну пластику будівлі. При конструюванні форми архітектор успішно вирішує завдання зрівноваження усіх її частин, не тільки за рахунок розвитку об'єму уступами вглиб ділянки, але й завдяки вдалому розташуванню і пропорціям вікон, які на кожному з фасадів утворюють само-

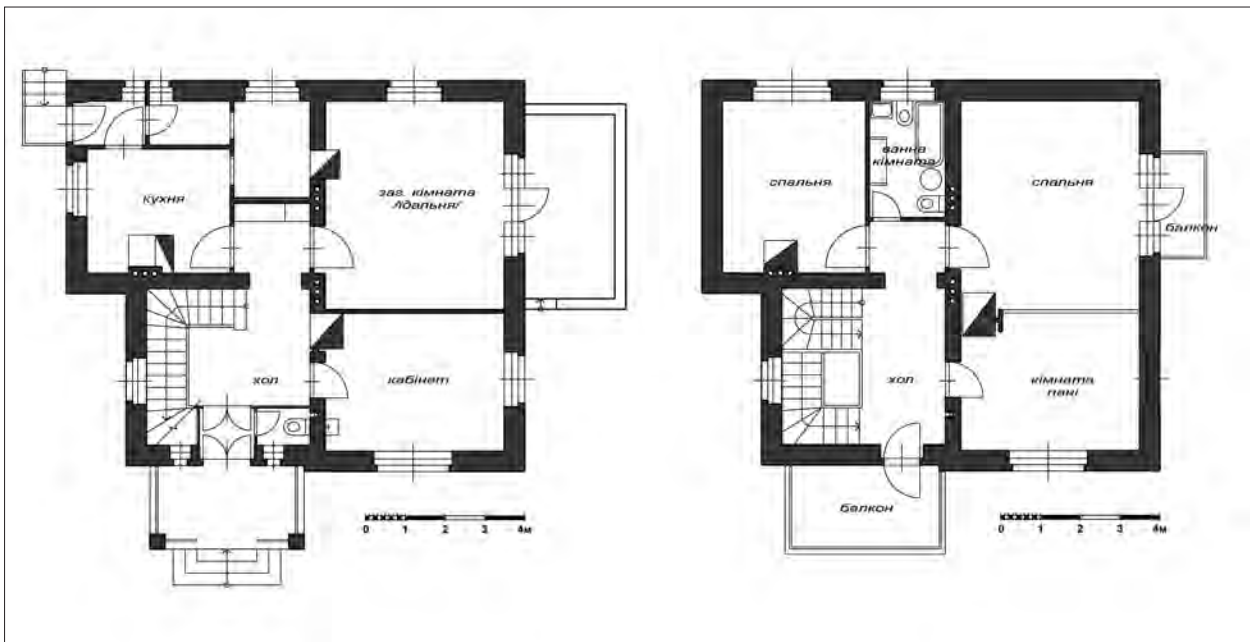
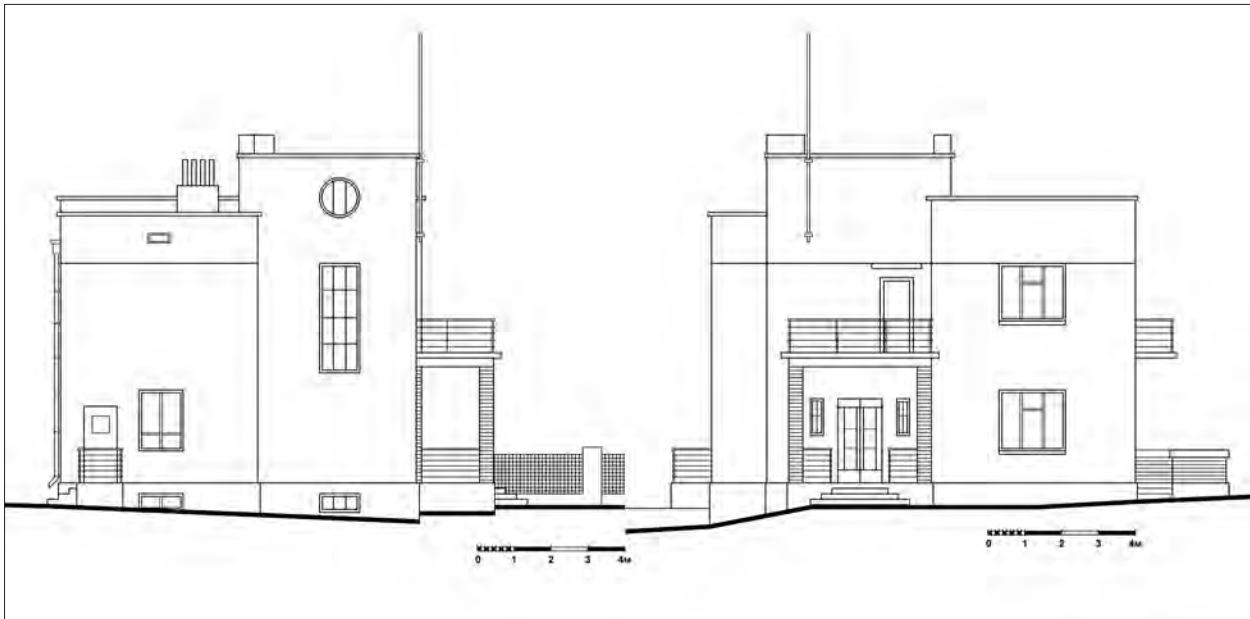

Рис.3. Проект житлового будинку М. Кубашевського по вул. Артилерії (тепер – Червоної Калини) в Луцьку. 1934 р. Фасади, плани поверхів, перспектива. Прорис П. Бенедюка.

Рис.4. Луцьк. Житловий будинок М. Кубашевського. Загальний вигляд. Фото П. Бенедюка. 2012 р.

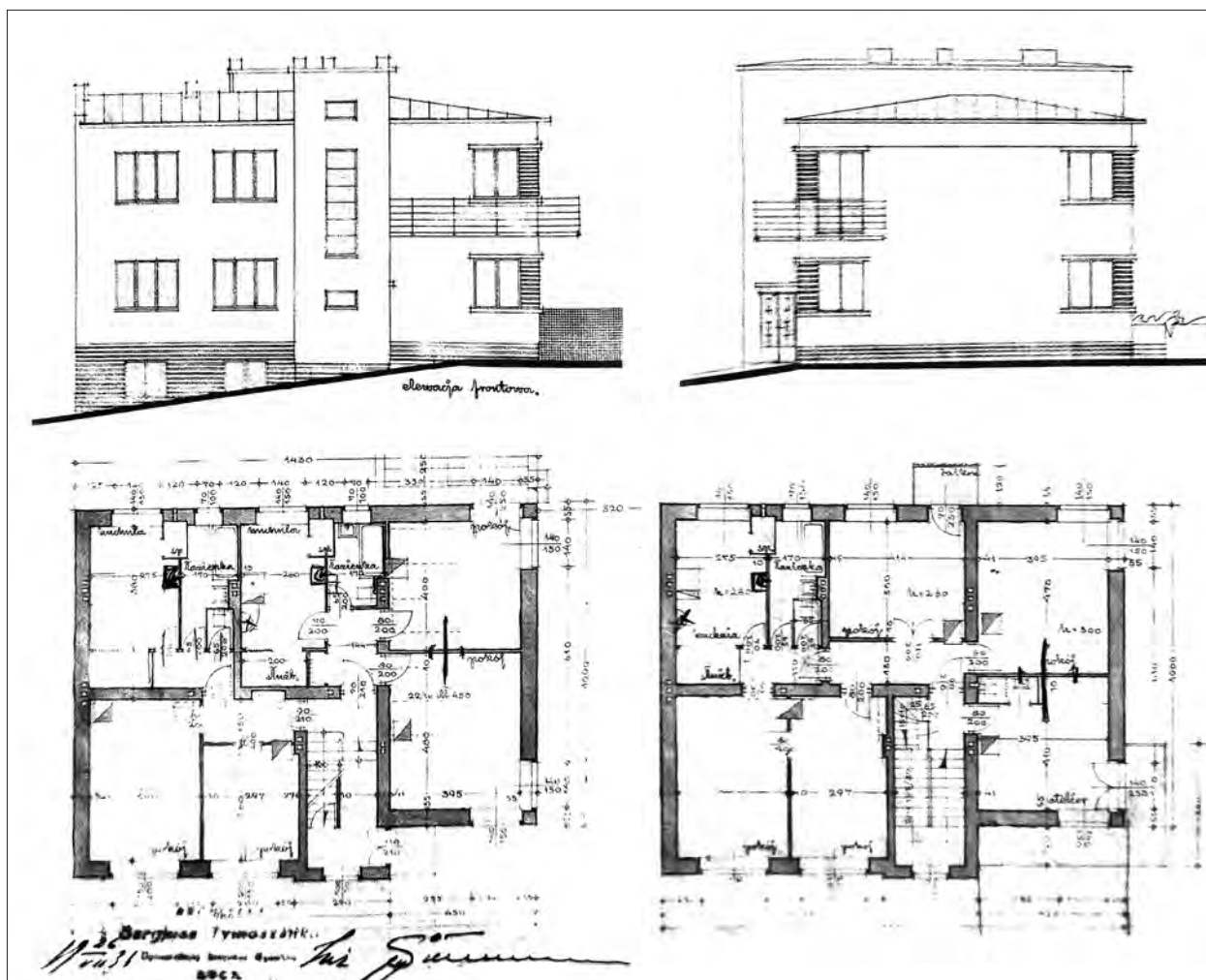

Рис.5. Проект житлового будинку Л. Лісіциної по вул.Банковій (тепер – Потапова) в Луцьку. 1936 р. Фасади, плани поверхів.

стійні композиції. При явно вираженому прагненні автора ув'язати архітектурне вирішення з традиційним образом індивідуального будинку з розширеною функціональною схемою, впадає у вічі спроба модернізації образу. Впливи архітектури авангарду, зокрема, застосування формотворчих прийоми конструктивізму, спостерігаємо при членуванні фасадів міжповерховими карнизами та акцентуванні верхнього обрізу віконних прорізів горизонталлю перемичок. Штукатурення поверхні дерев'яних стін в чергове засвідчує спробу імітації кам'яної конструкції та інтерпретації нової стилістики в традиційному матеріалі.

У наступних проектах архітектор повністю відмовляється від національно орієнтованих форм та використання відповідних формотворчих прийомів, що було цілком зрозумілим і закономірним в умовах проектування для представників місцевої еліти – переважно поляків за національністю. Архітектура лаконічних геометризованих брил, побудована на грі різновеликих об'ємів, була символом

нової епохи, вищого соціального статусу мешканців та відповідних йому стандартів проживання і різко відрізнялася від образу звичної для пейзажу волинських міст індивідуальної забудови.

Особливої уваги у цьому контексті заслуговує двоповерховий особняк по вул. Червоної Калини, 7 (колишні назви – вул.Артилерії, Паризької Комуні) в Луцьку, запроєктований 1934 р. для доктора Маріана Кубашевського [10, арк. 1] (рис. 3, 4). Об'ємно-планувальне вирішення будинку є підкреслено функціоналістичним: програма розпланування чітко відображена в «розкладці» брил навколо вертикальної домінанти – сходової клітки, акцентованої характерними «конструктивістським» вікном у вигляді видовженого прямокутника та круглим вікном-«ілюмінатором» у верхній частині. Зсув різновисоких об'ємів вглиб від фронту вулиці додає динаміки в цілому урівноваженій композиції. Цікаво, що автор передбачив сценарій розвитку і сприйняття брили від час руху вздовж лінії головного фасаду, не продовжуючи тему співставлення

Рис.6. Луцьк. Житловий будинок Л. Лісіциної. Загальний вигляд. Фото П. Бенедюка. 2012 р.

елементів об'єму зі сторони двору. Архітектурний аскетизм, як і загальну раціональність вирішення, підкреслювали відкрита цегляна кладка стовпів ганку перед головним входом, строга графічність металевого огороження балконів і терас. Зовнішнє цементне тинькування, яке Тимошенко використовував і в своїх попередніх роботах, зокрема, харківського періоду¹, мало імітувати стінову бетонну конструкцію – символ новизни і сучасності.

Незважаючи на те, що офіційна причетність С. Тимошенка до управлінських та інших інституцій архітектурно-будівельної галузі Волині обмежується 1935 р.,² архітектор не полишає творчу роботу. Виконаний у 1936 році проект двоповерхового 3-квартирного будинку для Лідії Лісіциної по вул. Потапова, 2 (колишня вул. Банкова) в Луцьку [11, арк. 1] (рис. 5, 6) ілюструє розвиток раціоналістично-функціональної теми у його творчих пошуках та появу в ній кубістичних тенденцій. Розкриття об'єму в сторону вуличного простору відбувається шляхом виділення функціональних блоків – високого паралелепіпеда сходової клітки та нижчих, формою наближених до кубу, блоків житлових приміщень. Як і в будинку Кубашевського, сходова клітка розчленовує брилу на асиметричні об'єми, причому, вирішення кожного відповідає містобудівній ситуації. Так, ліва частина будівлі фактично започатковує фронт забудови вулиці, і вирішується як статична фронтальна композиція, що може бути розвинута шляхом приблокування інших будівель. Протилежна їй частина, зорієнтована на збіг двох вулиць (нинішніх Потапова і Суворова),

¹ Зокрема, будинки на вул. Полтавський шлях, 46 (колись – вул. Катеринославська), Плеханівській, 29 (колись – вул. Петинська) та Мирношицькій, 44 у Харкові.

² У серпні 1935 року С.П.Тимошенко був обраний на посаду посла до Сейму Другої Речі Посполитої.

підкреслено динамічна: горизонталі кутових вікон, розділених стовпчиком, та Г-подібний балкон на другому поверсі, що одночасно слугує накриттям над входом, підкреслюють напрями розвитку об'єму і розраховані на сприйняття в ракурсі.

Розпланування розташованих у будинку квартир – двох двокімнатних на першому, та великої чотирикімнатної з «ательє» на другому – відзначається компактністю і раціональністю, а ознакою особливого комфорту є розвинутий блок санітарно-гігієнічних приміщень в кожному з помешкань.

Двоповерховий будинок Галини та Ірени Завідських по вул.Суворова, 8 (колишня вул. Банкова) в Луцьку [12, арк. 1] (рис. 7, 8) являє собою зразок рядової блокованої забудови, характерної для нових кварталів міста. Єдиним акцентом як головного, так і дворового фасадів, позбавлених будь-якого архітектурного декору, є балкон на другому поверсі, що візуально закріплює вісь симетрії. Архітектурно-стилістичне вирішення, запропоноване С. Тимошенко 1938 року, засвідчує застосування при проектуванні функціонального методу і концентрацію уваги автора виключно на розплануванні поверхів. Для забезпечення зв'язку між вуличним і двором простором був запроєктований наскрізний прохід – «брама», звідки можна потрапити до будинку. Поява в планувальній структурі тримаршевої сходової клітки з отвором-«колодязем» в центрі, «вставленої» в об'єм чотирикутної призми з горизонтальним вікном-«ліхтарем» і «нанизаними» на неї двома поверхами, стала несподіваною ретроспекцією – алюзією модерну, прихованою за показним аскетизмом зовнішніх форм. Водночас, центрична схема плану обґрунтована функціонально: периметральне розташування приміщень забезпечує можливість ефективного використання внутрішнього простору будинку і зручного розпланування квартир (ізолювані житлові кімнати, наявність розвинутого блоку санітарно-гігієнічних приміщень), а також їх оптимального природного освітлення.

Загальновідомо, що творча діяльність С. Тимошенка на Волині типологічно не обмежувалась лише житловими будівлями. Під час своєї роботи у Львові, ще на початку 1920-х рр. майстер запроєктував ряд церков для населених пунктів Львівщини і Волині. Так, у 1923 р. архітектором був виконаний проект храму для с.Бронники (Рівненська обл.). В архітектурному вирішенні яскраво виражений вплив попередніх творчих пошуків майстра, зосереджених на розробці українського національного стилю в архітектурі. Відгомін активної архітектурної діяльності С. Тимошенка у Харкові та Києві,

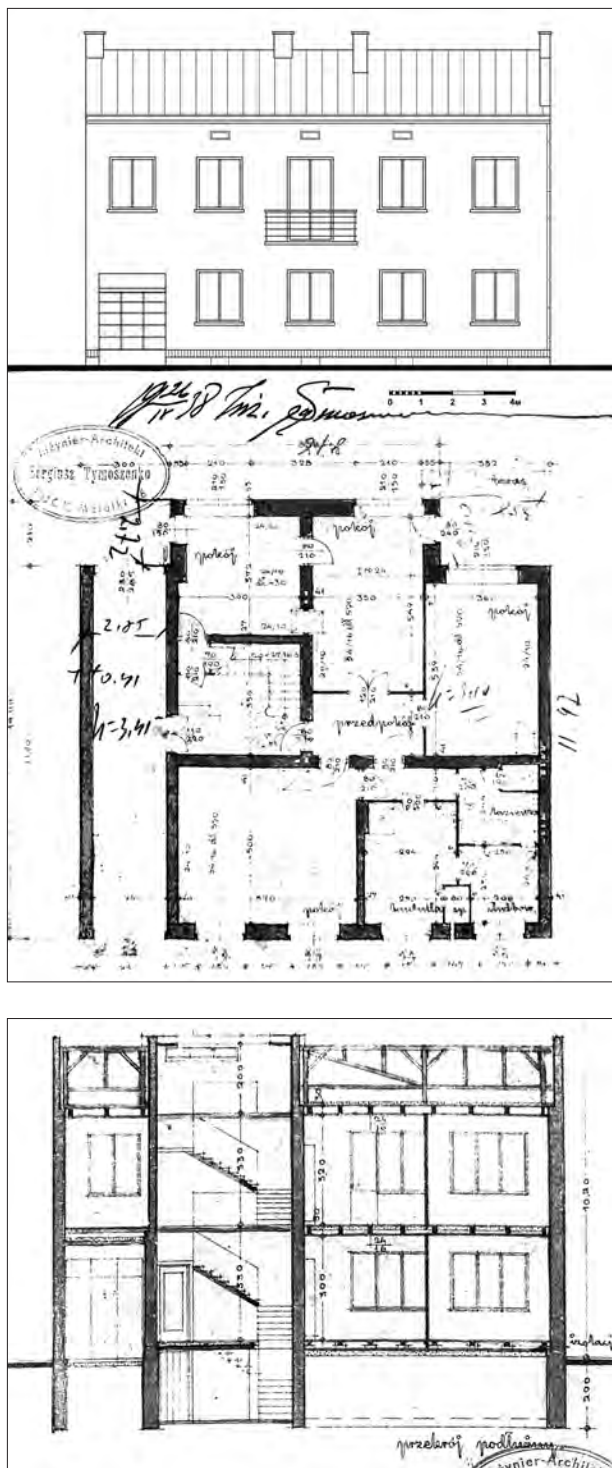

Рис. 7. Проект житлового будинку Г. та І. Завідських по вул. Банковій (тепер – Суворова) в Луцьку. 1938 р. Головний фасад, план 1-го поверху, розріз.

пов'язаної із популяризацією форм українського народного зодчества, і створення відповідного, дещо осучасненого, їх варіанту, проявився у силуеті храму і окремих деталях (трапецієвидна форма дверних прорізів, облямованих широким різьбленим наличником, трактування ганків як невеличких фронтончиків, опертих на колонки оригінальної

форми і накритих характерними дахами, відкрита галерейка на дзвіниці). Досягнутий архітектурний результат мав не тільки локальне, але й загальнодержавне значення в контексті будівництва православних храмів на Волині в наступний період. Митрополит Варшавський і Волинський Діонісій у листі до міністра релігійних віросповідань і громадської освіти Польщі, датованому 29 жовтня 1923 р., відзначав, що проект С. Тимошенка відповідає уявленням православної Церкви про стиль православного храму для Волині і є взірцем для проектування нових святинь [13, к.300].

Протягом наступного десятиліття архітектурний доробок С. Тимошенка поповнився ще трьома храмами – дерев'яним у селі Ківерці (тепер – Прилуцьке) Волинської обл., мурованими в Ясининичах (рис. 9, 10) та Опарипсах³ (рис. 11) на Рівненщині, збудованих у 1935 (проект 1934 р.), 1937–38 (проект 1937 р.⁴) та 1939 рр. відповідно. Наприкінці 1930-х рр. з'являються нові церкви: дерев'яна у селі Гораймівка⁵ та комбінованої дерево-цегляної конструкції у селі Боровичі⁶ (рис. 12, 13) (обидві у Волинській обл.), споруджені за проектами архітектора у 1938 та 1937 рр. відповідно. Аналогії, що прослідковуються в об'ємно-просторовому вирішенні названих храмів (за винятком церкви у Прилуцькому), підтверджують прагнення автора створити універсальний образ храму-символу, який втілював би національну ідею в архітектурі: усі храми об'єднує єдиний стилістичний підхід, що базується на синтезі традиційної і нової морфології.

В планувальну основу волинських церков С. Тимошенка покладена центрична або компактна хрестоподібна схема з вкороченим поперечним нефом і дещо видовженим західним раменом, що в цілому за своїм обрисом нагадує дев'ятидільні дерев'яні святині Наддніпрянщини і храми – зразки монументального кам'яного зодчества доби українського бароко початку XVIII ст. На відміну від церков збудованих архітектором у міжвоєнній Галичині (церкви у Мразниці неподалік Борислава на Львівщині, на Клепарові у Львові), дев'ятидільність плану волинських храмів мало виражена у об'ємі:

³ Пам'ятка архітектури місцевого значення, охоронний №203-Рв. Авторство встановлено нами за результатами натурального обстеження церкви і застосування методу стилістичних аналогій.

⁴ Автори висловлюють щире вдячність старості церкви в с. Ясининичі п. М. С. Денисюку за надання можливості копіювання проектних матеріалів.

⁵ Дерев'яний храм розібраний у 1981 р.

⁶ Об'ємна структура храму змінена внаслідок надбудови над бабинцем масивної дзвіниці, увінчаної гранчастою банею.

Рис. 8. Луцьк. Житловий будинок Г. та І. Завідських.
Загальний вигляд. Фото О. Михайлишин. 2012 р.

приміщення, розташовані між гілками хреста, мають незначну площу і висоту. Втім, незмінною є висотна композиція об'єму, в якій домінує встановлений на восьмигранному барабані бароковий купол вишуканого силуету, завершений характерною дзвоноподібною маківкою на «сліпому» ліхтарі (Боровичі, Гораймівка, Ясининичі). Динамічну пластику силуетів посилюють такі ж маківки, встановлені над кожним з об'ємів. Одним з характерних прийомів творчої манери архітектора, окрім названих вище, є оригінальне виділення в завершенні храмів трапецієвидних вітрал – перехідних елементів від нижнього ярусу об'єму до підкупольного барабану або до самого куполу та «розрізний» з невеликим зломом дах. У цьому контексті слід відзначити деякі видозміни у композиції верху церкви в Опарипсах: порівняно невисокий гранчастий купол храму встановлений безпосередньо на паруси без підбанника, а його завершення нагадує про ранні формотворчі пошуки автора, відображені в проєкті церкви на Левандівці у Львові.

Отже, незважаючи на застосування універсальної схеми побудови об'єму, в процесі проєктування Тимошенко постійно працює над індивідуалізацією образу кожного об'єкту, вносячи зміни в загальні пропорції, структуру завершень, трансформуючи план і його окремі елементи (зокрема, форму вітваря), збагачуючи метроритмічний лад об'єму композиціями, утвореними віконними прорізами. В їх розташуванні також можна прослідкувати авторський почерк: три вікна на торцевих стінах поперечного нефу є ще одним розпізнавальним знаком безпосередньої причетності архітектора до проєктування.

На тлі акцентування образного зв'язку з традицією українського храмобудування відбулись помітні зміни в знаково-морфологічній системі:

редукція, зведення до мінімуму або відмова від елементів декоративного оздоблення, застосовуваних С. Тимошенком у період формування українського архітектурного стилю протягом 1900–20-х рр. Особливий випадок – архітектура церкви в Ясининичах. Автор будує образ храму на протиставленні вишуканого завершення та аскетичних форм нижньої частини, де відкрита кладка стін з пісковикау трактується як основний виражальний прийом.

Модерністичні тенденції в архітектурі волинських церков С. Тимошенка очевидні у підкресленій монументальності, масивності, лаконічності нижньої частини об'ємів, сухуватій геометричності брил та форм віконних прорізів. Як ознаку впливу архітектури авангарду можна розглядати появу круглих вікон на фасадах (Ясининичі), строгі «конструктивістські» горизонталі широкі карнизів, підвіконних плит і стрічкових або «лежачих» вікон (Прилуцьке, Опарипси). Щодо останніх необхідно відзначити їх важливу роль у формуванні ритміки фасадів, посиленні контрасту глухих і осклених поверхонь, підкресленні семантичного зв'язку з творчими принципами «нової архітектури».

Водночас, навіть модернізуючи образ церковної будівлі, архітектор не втрачає нагоди підкреслити зв'язок з архетипом – житловим будинком, від якого бере початок кожен український храм. Такий смисловий зв'язок відчутний в усіх сакральних об'єктах С. Тимошенка, розташованих на Волині (зокрема, виражений у характерній формі накриття церков – чотирихилого даху з малим напівфронтом при гребені (Бронники (деталь не реалізована), Боровичі, Гораймівка, Ясининичі, Прилуцьке (деталь не реалізована), архітектурно-декоративному оформленні ганків). Осучаснена версія такої морфологічно-стилістичної спорідненості представлена в архітектурному вирішенні церкви в Прилуцькому та згаданому вище будинку Богдановича в Рівному.

Документи, виявлені під час досліджень, а також аналіз архітектурних особливостей дають підстави включити до творчої спадщини Сергія Тимошенка «волинського» періоду ще один об'єкт – каплицю-усипальницю родини Мочульських на римо-католицькому цвинтарі у Кременці, зведену після 1935 р. (рис. 14). Непрямими підтвердженнями нашої гіпотези є декілька фактів: по-перше, згадка самого архітектора про виконання у 1935 р. ескізного проєкту родинного склепу для Мочульських [5, арк. 83] (вказавши на будівлю, Тимошенко не уточнює місцезнаходження і населений пункт, в якому планувалось її

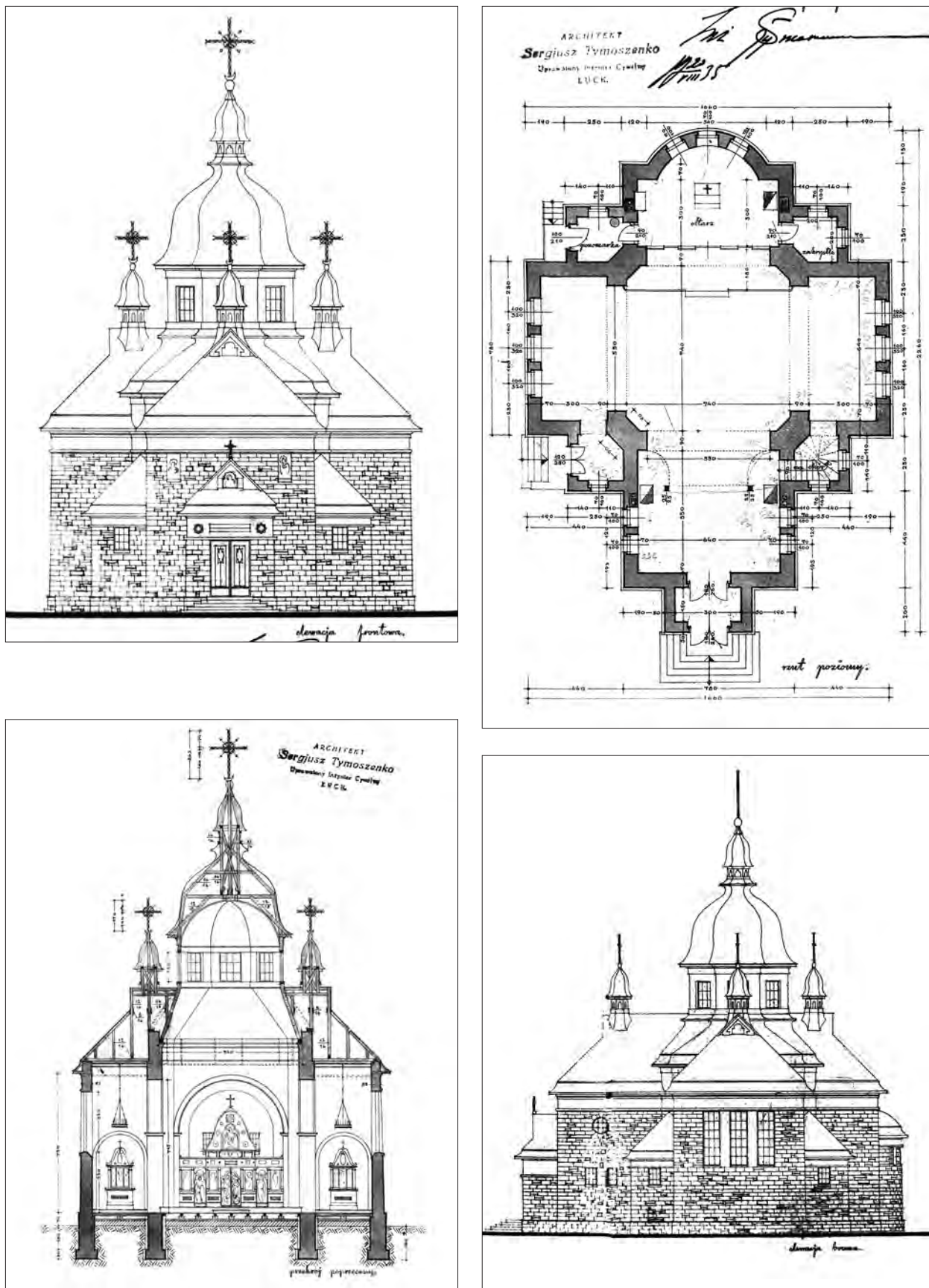

Рис.9. Проект церкви в с.Ясинівці. Фасади, план, поперечний розріз. 1937 р.

Рис.10. Ясениничі, Рівненська обл. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. 1937–38 р. Загальний вигляд. Фото П. Бенедюка. 2011 р.

Рис.11. Опаринси, Рівненська обл. Церква Собору Пресвятої Богородиці. 1939 р. Загальний вигляд. Фото 2008 р.

збудувати); по-друге, на користь цієї гіпотези, на нашу думку, говорить вже згадуваний локальний досвід виконання у 1934 р. проектів вілл у Кременці для С. Ейсмунда та В.Галкевич [5, арк. 80], що загалом говорить про особисті та ділові контакти архітектора з представниками кременецької еліти.

Мініатюрна, проте надивовижу монументальна будівля каплиці-усипальниці заслуговує на особливу увагу передусім як унікальний для архітек-

Рис.12. Боровичі, Волинська обл. Церква Різдва Богородиці. Загальний вигляд. Фото В. Завади. 1987 р.

Рис.13. Боровичі, Волинська обл. Церква Різдва Богородиці. 1930-ті рр. Загальний вигляд. Фото П. Троневица. 2010 р.

турної творчості С. Тимошенка об'єкт⁷, так і з огля-

⁷ Відомі декілька проектів меморіальних об'єктів авторства С.Тимошенка: каплиці-усипальниці в Лубнах, конкурсних проектів надгробків М.В.Лисенка та інженера О.М.Варяниціна, реалізований – С.Петлюри на кладовищі Монпарнас у Парижі.

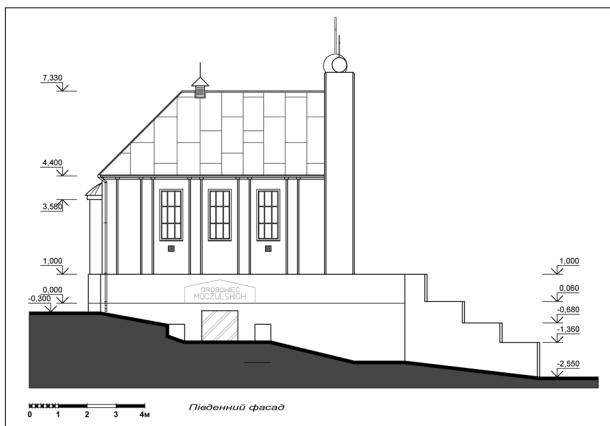
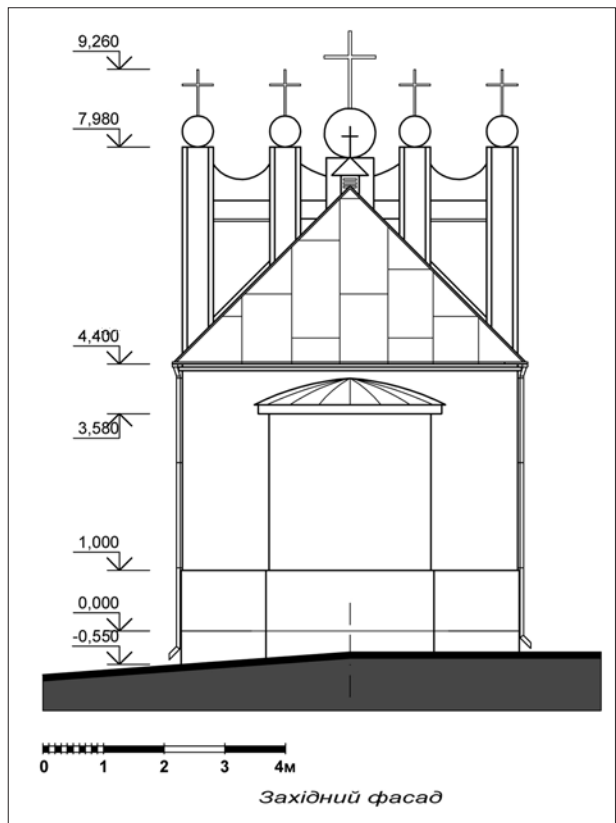
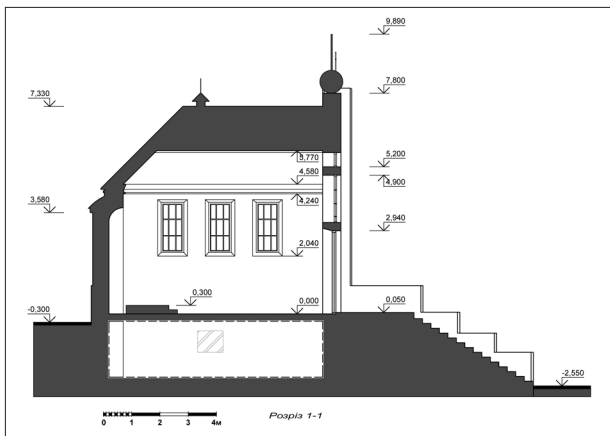
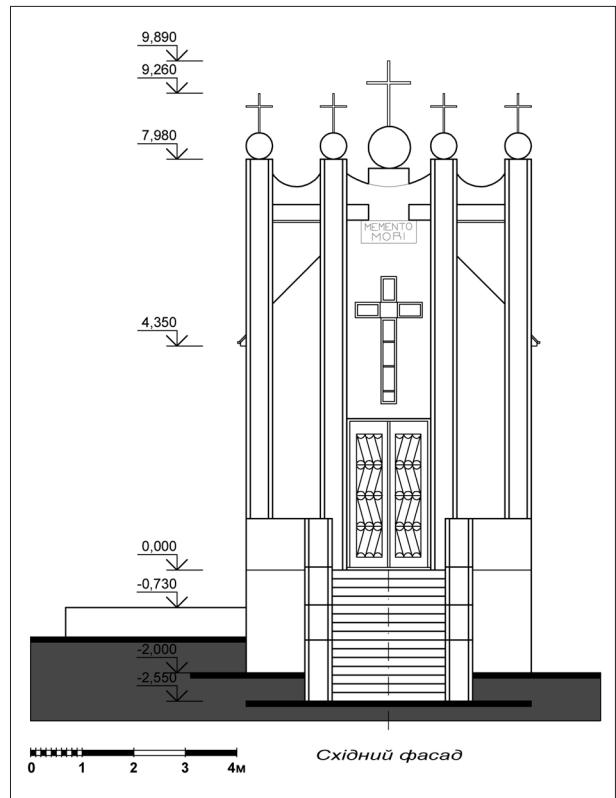
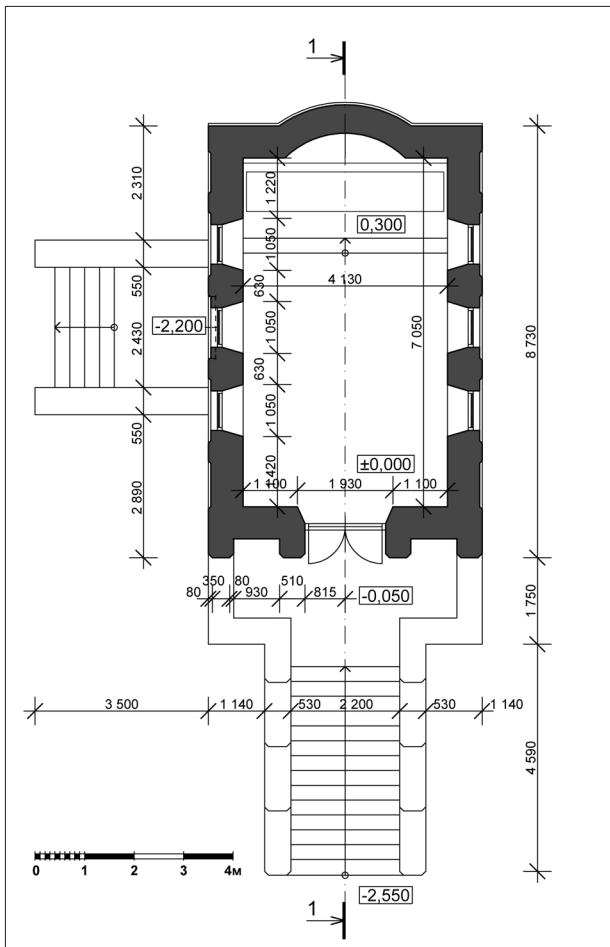

Рис. 14. Кременець. Каплиця-усипальниця родини Мочульських. Фасади, план, розріз. Обміри О. Михайлишин та П. Бенедюка. Креслення П. Бенедюка. 2011 р.

Рис.15. Кременець. Каплиця-усипальниця родини Мочульських на римо-католицькому цвинтарі. Загальний вигляд. Фото О. Михайлишин. 2011 р.

ду на особливості його архітектурно-стилістичного вирішення. Архітектурний образ побудований на поєднанні формально-композиційних прийомів архітектури авангарду та неокласици з виразними алюзіями ранньоготичної стилістики (рис. 15). Основою синтезу є інтерпретація в єдиному матеріалі різностильових елементів. Ретельно обтесані поверхні блоків кременецького пісковика, з якого споруджено каплицю, органічно підкреслюють як авангардно-конструктивістський характер головного фасаду, акцентованого ритмічно розставленими стрункими пілонами, так і архаїчну монументальність бічних, декорованих пілястрами тосканського ордеру. Суворість, бруталістична «чесність» поверхонь, фронтальність і симетрія композиції брили, встановленої на високому цоколі-подіумі (в якому міститься усипальниця) із зовнішніми сходами на головній осі, говорять про особливий настрій середовища і меморіально-сакральну функцію об'єкту, що втілюється в модернізованих формах класичних стилів. Крім того, необхідно відзначити, що запропоноване вирішення в контексті стилістичному хронологічно і сутнісно співпадало з тенденціями в польській міжвоєнній архітектурі – до модернізованого класицизму.

Підсумовуючи, необхідно констатувати, що «волинський» період життя Сергія Тимошенка був позначений високою творчою активністю, яка

реалізувалась у проектуванні значного числа цивільних об'єктів. Зокрема, запроєктовані протягом 1930–39 рр. житлові будинки відображають зміни соціального і творчого середовища, локальність проектних завдань, які ставились перед архітектором в окреслений період. На Волині С. Тимошенку довелось не тільки максимально індивідуалізувати творчий процес, але й суттєво розширити діапазон стилістичних орієнтирів, доповнивши його формально-композиційними прийомами архітектури авангарду як того вимагав час.

Особливу увагу архітектор зосередив на церковному будівництві, в якому прагнув виразити національну ідею та представити бачення шляхів розвитку української архітектури загалом. Саме розвитку, а не копіювання чи компіляції історичних форм. У 1930-х рр. Волинь, як і Галичина, на відміну від інших регіонів України в її нинішніх межах, була тим регіоном, де існувала можливість подібних пошуків, а церковне зодчество – чи не єдиним і унікальним для них творчим майданчиком. Окрім того, на Волині статус автокефалії православної Церкви потребував візуалізації в храмобудуванні за допомогою архітектурних форм, зрозумілих населенню і, водночас, відмінних від тих, що культивувалися тут у попередні періоди. Достатньо символічними і значною мірою програмними у цьому контексті стали тези виступу Генерального секретаря Волинського Українського об'єднання Михайла Тележинського на Установчих зборах Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри ім. Петра Могили 19 листопада 1931 р. в Луцьку, яке, як відомо, було створене і функціонувало за активної участі С. Тимошенка. Торкаючись проблем розвитку православ'я на Волині, Тележинський говорив про відродження історичних традицій Церкви і віри того періоду, коли через них «промінювала західно-європейська культура» [14, арк. 5]. А один з делегатів – директор Українбанку в Луцьку Олександр Ковалевський – наголошував на необхідності процесу «завертання зі східних стежок культури на європейські шляхи» [14, арк. 10зв], підкреслюючи тим самим пріоритетність останніх. Тому, пропоноване С. Тимошенком переосмислення традиційного образу волинського храму в контексті універсалізації і модернізації архітектурних форм, на нашу думку, мало стати одним із засобів такого «завертання», позначення напряму розвитку православної Церкви, як важливого суспільного інституту в регіоні, та національної ідентифікації українського етносу у волинському соціумі.

ДЖЕРЕЛА

1. Всесторонній аналіз формування ідейно-філософських, архітектурно-естетичних основ стилістики українського архітектурного модерну та особливостей регіональних шкіл представлений, зокрема, у працях: Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упор. З. В. Мойсеєнко-Чепелик.– КНУБА, 2000.– 378 с.; Чепелик В. Архітектор С. Тимошенко, традиціоніст і новатор // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. праць Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування.– Вип. 4. На честь Євгена Васильовича Тимановича.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С. 195–210; Чепелик В. В. Ентузіасти українського архітектурного стилю «Петербурзької громади» // Архітектура України.– 1991.– № 1.– С.37–41; Чепелик В. В. Харківський центр пошука своєобразия архитектуры начала XX века // Строительство и архитектура.– 1989.– № 10.– С.17–22.
2. Енциклопедія Українознавства. Перекладання в Україні.– Львів, 2000.– Т.9.– С.3206.
3. Власенко В. М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик // Сумський історико-архівний журнал.– 2007.– № II-III.– С.29–37.
4. Давидюк Р. Архітектор у політиці: громадсько-політична діяльність С. Тимошенка в 30-х роках XX століття // Волинські історичні записки.– 2010.– Т.5.– С.228–235.
5. ДАВО, ф.46, оп.7, спр.2457.
6. ДАВО, ф.277, оп.1, спр.745.
7. Одне надійне життя... (до 100-річчя з дня народження Леоніда Маслова) / уклад.: Г. С. Марчук.– Луцьк: «Твердиня», 2009.– 496 с.
8. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.1791.
9. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.1849.
10. ДАВО, ф.158, оп.4, спр.2162.
11. ДАРО, ф.40, оп.9, спр.124.
12. ДАРО, ф.40, оп.10, спр.99.
13. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, MWRiOP, sygn.1186.
14. ДАВО, ф.63, оп.1, спр.2.

У статті досліджена архітектурна діяльність Сергія Прокоповича Тимошенка на Волині у 1930-х роках. На основі виявлених авторами архівних джерел окреслено типологію об'єктів архітектора в регіоні, встановлено авторство щодо окремих житлових будинків та культових будівель, проаналізовано особливості творчого підходу до їх проектування. На прикладі конкретних об'єктів показано еволюцію архітектурно-стилістичних та об'ємно-планувальних вирішень в контексті модерністичних тенденцій розвитку архітектури міжвоєнного періоду, уявлень автора про прийоми втілення національної ідеї в архітектурі, що базуються на синтезі традиційної і нової морфології.

The architectural activity of Sergiy Tymoshenko in Volyn in the 1930s is considered in the article. On the basis of revealed archive sources the typology of buildings, designed by him, is defined, the authorship of separate dwelling houses and religious buildings is ascertained, the peculiarities of creative approach to their design is analyzed. On the example of specific buildings the evolution of architectural-stylistic and volume-planning solutions in the context of modernistic tendencies in the development of architecture in the interwar period, the author's notion about the implementation methods of the national idea in architecture, based on the synthesis of traditional and new morphology, is reflected.

Вальдемар Пясецький

СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО
МИТЕЦЬ. ПОЛІТИК. ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.
ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВОЛИНІ В 1930–1939 роках

Архітектор Сергій Прокопович Тимошенко не менш відомий як державний і громадсько-політичний діяч. Він був членом Центральної Ради, губернським комісаром Слобожанщини, міністром уряду Української Народної республіки. Після поразки національних змагань на еміграції. З 1924 по 1930 рр. займав посаду професора, а згодом ректора Української Господарської Академії в Подєбрадах (Чехословаччина).

У 1930 р. приймає польське громадянство і переїжджає до міста Луцька. Саме тут Сергій Тимошенко робить значну політичну кар'єру. У 1935 р. його обрано депутатом до Польського сейму і незабаром він стає головою Волинської парламентарної репрезентації, як посол він розгортає широку громадську діяльність, а в 1938 р. стає сенатором і входить у вищу політичну еліту Речі Посполитої.

Можна припустити, що до Луцька Сергій Тимошенко переїхав за сприяння свого давнього знайомого по роботі в уряді УНР Генріха Юзевського. У Луцьку Сергій Тимошенко влився в широке коло українських емігрантів – учасників визвольних змагань. Тут мешкали його знайомі ще з часів Центральної Ради, праці в уряді УНР і другого зимового походу.

Як прихильник ідей Симона Петлюри щодо польсько-української співпраці Сергій Тимошенко мав широке коло однодумців, що посприяло значному розвитку на Волині його політичної кар'єри.

По приїзді до Луцька Сергій Тимошенко отримав посаду архітектора по сільському будівництву при воєводському земельному управлінні. В той же час, не без сприяння воєводи Юзевського Сергій Тимошенко стає віце-головою повітової Ради безпартійного блоку співпраці з урядом і членом колегіального суду при Воєводській Раді цього Блоку.

Наступним кроком у цьому напрямку стало його членство, а згодом – входження до складу правління Волинського Українського Об'єднання (ВУО), обрання головою Хрестовоздвиженського Братства при однойменній церкві, як і Товариства імені митрополита Петра Могили. Назване Товариство об'єднало прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри, при ньому

було утворено богословську секцію під патронатом Луцького владыки Полікарпа.

Одним з перших заходів, до організації якого активно долучився Сергій Тимошенко, були передвиборчі збори до Луцької Миської Ради. Його виступ стосувався теми представництва українців у миській раді.

У зв'язку з голодомором на Радянській Україні в Луцьку було утворено Комітет допомоги голодуючим. На чолі комітету став Микола Маслов, а його заступником було обрано Сергія Тимошенка.

Серед заходів, які постійно організовувало ВУО, і в яких неодмінно брав участь Сергій Тимошенко були академії, присвячені пам'яті Симона Петлюри чи Тараса Шевченка. Урочистості проводились

Рис. 1. Ескізи і начерки арх. С. Тимошенка.
З фондів ДАВО.

у клубі «Українська хата» відповідно до спеціально підготовлених програм. Зазвичай вітальну доповідь чи заключне слово виголошував Сергій Тимошенко.

У 1935 р. Сергій Тимошенко ступив на наступну сходинку своєї політичної кар'єри – його, як активного члена ВУО, було обрано делегатом до польського сейму. Працюю на високому державному рівні політик поєднував з широкими громадськими контактами та діяльністю скерованою на допомогу як організаціям, так і приватним особам. Зокрема, сприяв відділенням Союзу Українок Громадської праці в організації новорічних свят для дітей, проведенню протитуберкульозних днів або Свят Моря, брав участь у численних соціальних заходах.

Смерть керівника Другої Польської Республіки маршала Юзефа Пілсудського привела до значних змін не тільки в державному управлінні, але й в організаціях, що співпрацювали з урядом. Зокрема, стався розкол у Волинській Українській Організації. З посади її голови був усунутий посол Петро Певний, а його місце зайняв Сергій Тимошенко.

Зі смертю маршала Пілсудського пов'язаний такий факт. На честь Юзефа Пілсудського мешканці одного з волинських сіл – Михайлівців Кременецького повіту – вирішили звести капличку Святого Йосипа. На чолі організаційного комітету став місцевий священик Сергій Яроцький. Саме він звернувся до посла Сергій Тимошенка з проханням створити проект цієї каплички. План території неподалік державного кордону, де було вибране місце для каплички, зберігається в справі Волинського державного архіву.

Серед звернень до Сергій Тимошенка, як до архітектора, була і пропозиція Ради товариства Української школи взяти участь у конкурсі на проект Дому української культури імені Симона Петлюри у Рівному. Крім того, архітектор керував капітальним ремонтом Василівської церкви у Володимирі та реконструкцією Хрестовоздвиженської каплички у Луцьку, за його проектами збудовано декілька житлових будинків, у тому числі і його власний дім, по теперішній вулиці Ярощука (давня Матейка).

На останню, найвищу сходинку в політичній кар'єрі Сергій Тимошенко ступив у листопаді 1938 р., коли був обраний до Сенату Другої Речі Посполитої. І вже як сенатор Сергій Тимошенко організовує поїздки послів і сенаторів на Волинь.

На цей же рік припадають останні значні громадські події, в яких бере участь Сергій Тимошенко. У першу чергу, це виїзд з Волині воєводи Генріха Юзефського. На його проводах у воєводській залі були присутні представники від усіх українських організацій. Крім того окреме прощання з Юзефськими – воєводою і його дружиною, українська громада провела у своєму клубі «Українська Хата». Саме тут Сергій Тимошенко проголосить своє палке прощальне слово, оцінюючи діяльність воєводи на мирне співіснування на Волині двох народів: українського і польського.

Дане дослідження це лиш показ шляхів, а не оцінка діяльності Сергій Тимошенка на Волині. В той же час, це свідчення особистих рис непересічної та всебічно обдарованої людини.

ДЖЕРЕЛА

1. ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 8.
2. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 1, 2, 13.
3. ДАВО, ф. 198, оп. 1, спр. 21.
4. Біжучий політичний момент і наші завдання. Реферат посла Тимошенка на краєвому з'їзді ВУО // Волинське слово.– 1937.– 21 листопада.
5. Волинське слово.– 1938.– 6 лютого, с. 6.
6. Кучерепа М., Давидюк Р., Волинське українське об'єднання.– Луцьк: Надстир'я, 2001.

На підставі вивчення маловідомих літературних та архівних джерел автор відтворює багатогранну діяльність С. П. Тимошенка під час його проживання у Луцьку. У статті наводяться окремі показові факти його причетності до громадського, політичного, культурного та творчого життя тогочасної Волині.

On the basis of obscure literary and archival sources the author recreates the varied activities of S. P. Tymoshenko during his stay in Lutsk. The article provides some revealing facts of his involvements in civic, political, cultural and artistic life of the Volhynia at that times.

Петро Ричков

**ЦЕРКВА СВ. ІОАННА ХРЕСТИТЕЛЯ В С. ПРИЛУЦЬКЕ:
ЛОКАЛЬНИЙ ЕПІЗОД ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ АРХІТЕКТОРА С.ТИМОШЕНКО**

Дерев'яна церква, про яку піде мова, знаходиться в селі Прилуцьке, котре, як впливає з самої його назви, розташувалося зовсім поряд з північним кордоном Луцька поблизу сучасної об'їзної дороги. В літню пору з цієї дороги того храмика майже не помітно за волохатими кронами кремезних дерев. Однак холодної зимової днини, завдяки виразному синьо-небесному кольору цієї святині, замерзлий навколишній ландшафт ніби оживає, а сам храм уподібнюється смарагдовому кришталіку, що світиться на білому тлі ставка, скутого засніженою кригою. Нині – це православна церква св. Іоанна Хрестителя, що перебуває у канонічному віданні Київського Патріархату. Споруджена в кінці 1930-х рр. талановитим українським архітектором Сергієм Прокоповичем Тимошенко (1881–1950), святиня якимось чудом пережила лихоліття другої світової війни і у відносно доброму стані збереглася до нашого часу. Авторство цього майстра засвідчено його власноручним підписом на проекті, що зберігається тепер у настоятеля цього храму [1].

Так вже склалася непроста доля цього майстра, що вчитися і працювати йому довелося в непростих суспільно-політичних умовах першої половини ХХ ст., розпочавши свій професійний шлях студентом в столиці Російської імперії, а закінчивши його далеко від батьківщини, на північноамериканському континенті, в каліфорнійському містечку Пало-Альто.

З 1929 по 1941 р. С.П. Тимошенко працював у Луцьку. Луцький період його архітектурної творчості, як власне і його діяльність загалом, залишається все ще малодослідженим, хоча за цей відтинок часу ним було збудовано майже півсотні сакральних, цивільних та виробничих об'єктів [2]. Навіть в поважній праці авторитетного дослідника української модерної архітектури В.В. Чепелика, цей період охарактеризовано як такий, після якого лише «...залишилися реалізованими великі шпіхліри» [3].

Насправді ж, маємо підстави вважати це десятиліття чи не найпродуктивнішим в творчій біографії майстра. І не лишень в кількісному вимірі щодо запроєктованих об'єктів, а передовсім в сенсі продовження творчого пошуку, свідомо спрямованого на

відродження властивих рис української архітектурної ідентичності. Найяскравіше цей пошук проявив себе в проектуванні цілої низки нових українських церков на Волині та в Галичині. Тут слід зауважити суттєву відмінність двох вищеназваних регіонів в сенсі їхньої приналежності до цілковито відмінних культурних парадигм, що живилися з двох цілковито відмінних джерел впливу – російського самодержавного абсолютизму та австрійського ліберального монархізму.

Щодо Волині, то, ясна річ, як досвідчений політик і як творець нової архітектури майстер добре розумів сумні наслідки більш ніж столітнього домінування на Волині російської православної церкви, що проявило себе в масовому будівництві нових церков згідно з архітектурними канонами, привнесеними сюди з корінної Росії. Стара корінна храмовбудівна спадщина значною мірою була втрачена, а переважна більшість тієї її частини, що уціліла, була трансформована знову-таки відповідно до уявлень російського православного кліру про «правильну» образність церковної архітектури. Передовсім це стосувалося, звичайно, дерев'яного храмовбудування як найбільш поширеного а відтак найбільш впливового.

Значні зміни відбулися на теренах Волині та Галичини в міжвоєнну добу після їх входження до складу Речі Посполитої. В церковному житті вони характеризувалися цілковитим унезалеженням від російських впливів, а відтак і новими перевагами в сфері храмовбудування. Відновився інтерес до місцевої архітектурної традиції, – як серед проєктувальників, так і, слід визнати, серед тих священнослужителів, які зналися на культурній та мистецькій історії цього краю.

В працях архітектора С. Тимошенка цей інтерес проявився чи не в найвиразніший спосіб. Проєктуючи нові церкви на Волині та в Галичині, архітектор звертається до українського храмовбудівного коріння з його вишуканим стилістичним лаконізмом, компактністю об'ємних мас, інтуїтивною композиційною рівновагою, характерними пропорціями присадкуватих бань, стриманим зовнішнім декором. Разом з тим, дух архітектурного модернізму, що в цей час невпинно поширювався

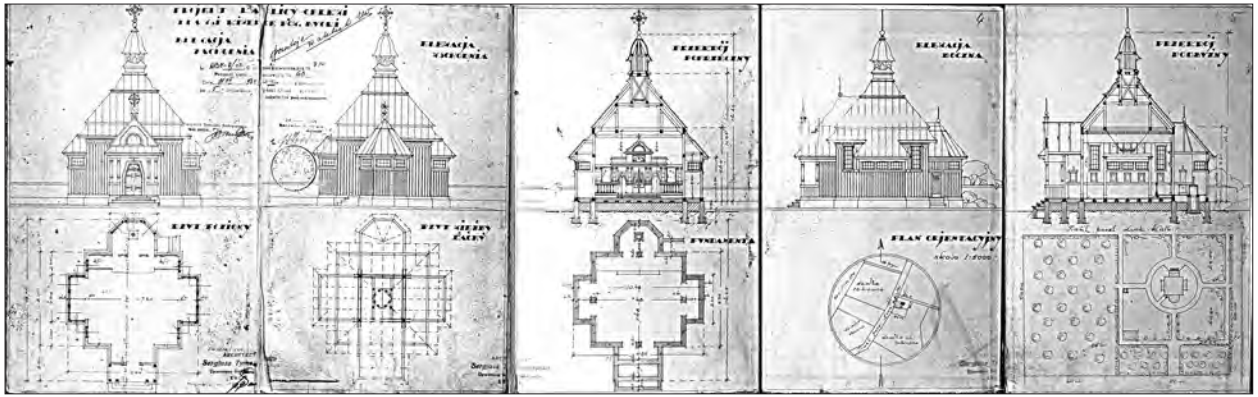

Рис. 1. Загальний вигляд проектного документу. Фотокопія автора.

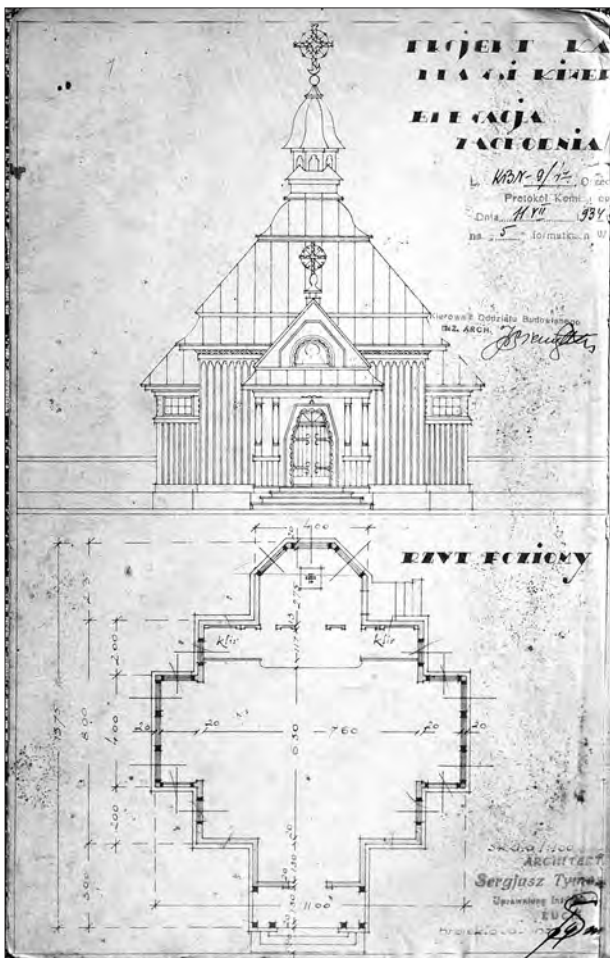

Рис. 2. Західний фасад та план храму.
Фотокопія автора.

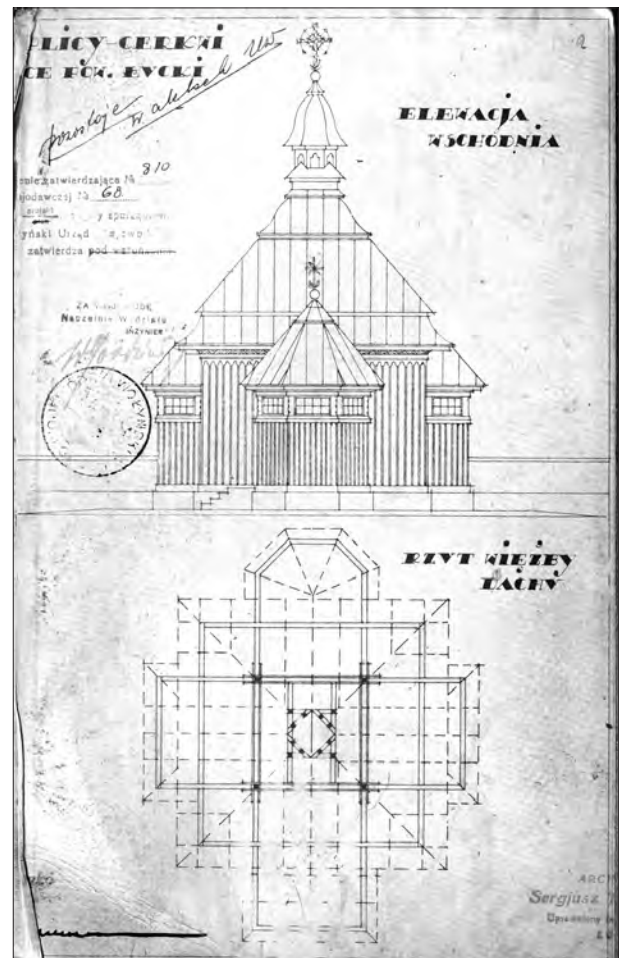

Рис. 3. Східний фасад та план крові.
Фотокопія автора.

по усьому світу, теж не був табу для архітектора, проглядаючи назовні крізь традиційні форми окремими архітектурними прийомами та деталями.

Серед інших архітектурних об'єктів сакрального призначення, реалізованих архітектором на Волині (Ясениничі, Більче, Бронники, Гораймівка та ін.), дерев'яна церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке привертає до себе увагу в силу декількох обставин.

По-перше, це чи не найменший його дерев'яний храм за фізичними вимірами. Однак, разом з тим, не може не дивувати те, як за допомогою майстерного пропорціонування окремих елементів і компонування об'ємних мас архітектору вдалося подолати цей фізичний мінімалізм і створити переконливий візуальний образ з рисами величної монументальності.

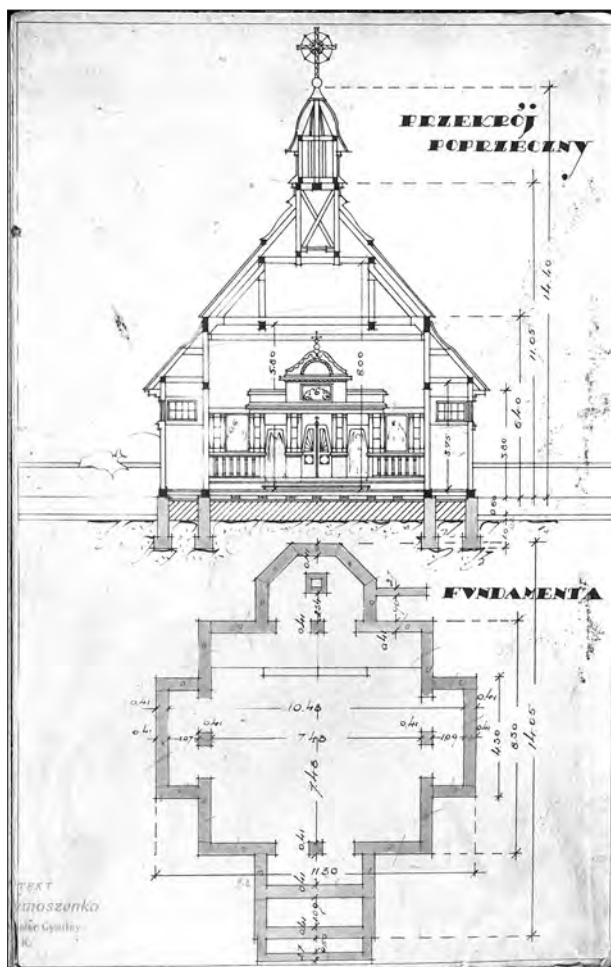

Рис. 4. Поперечний розріз та план фундаменту.
Фотокопія автора.

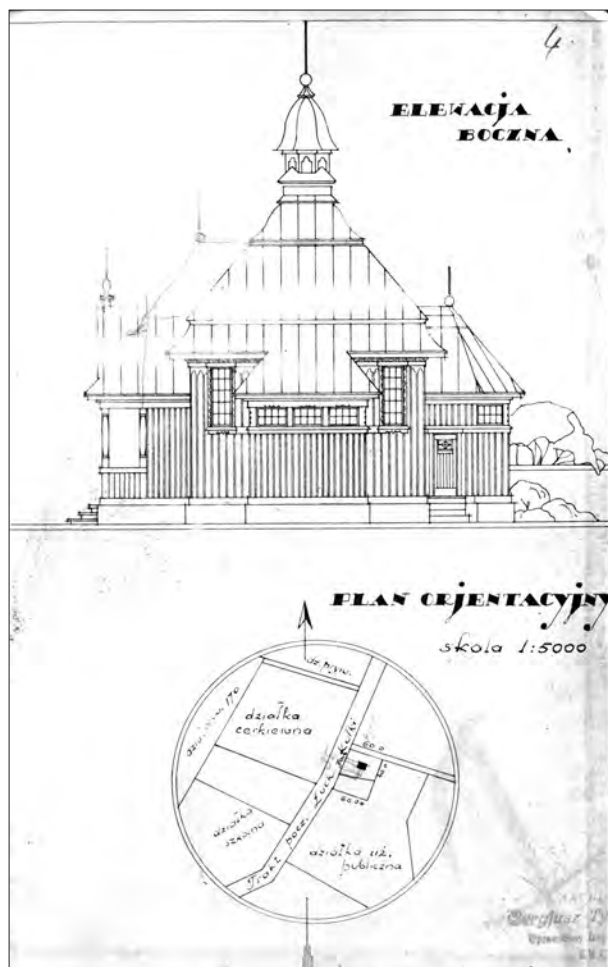

Рис. 5. Південний фасад та ситуаційна схема.
Фотокопія автора.

По-друге, саме в цьому проекті автор виразно впроваджує принцип центричної об'ємно-просторової композиції, малознаний у храмубудуванні Волині XVII–XVIII ст. і вже цілковито витіснений з церковної практики XIX ст. Саме в такий спосіб, можливо, ним відроджується давня історична традиція старохристиянського будівництва, котра було презентована саме церквами центрального типу – у формі рівнораменного, так званого «грецького хреста». Очевидно, архітектор був добре обізнаний з тогочасними історичними розвідками на цю тему [4]. Слід також зауважити, що саме на засаді хрещатої центричності була запропонована і гіпотетична реконструкція дерев'яного собору Св. Софії у Києві [5].

По-третє, зберігся проект цієї будівлі з власноручним підписом архітектора, котрий знаходиться в розпорядженні церковної парафії. Документ заслуговує більш детальної характеристики (іл. 1–5) з огляду не лише на його морфологічні та конструктивні характеристики, але й викликає інтерес як тогочасний проектний документ – своєю

графічною подачею, оформленням, резолюціями, підписами тощо.

Передісторія появи цього проекту нараховувала більше двох десятиків років. Поштовхом до того стала нищівна пожежа, котра трапилася в селі Ківерці (так тоді називалося Прилуцьке) ще перед початком Першої світової війни, а точніше – 24 червня 1912 р. [6]. У вогні згинув старіший тутешній храм, котрий також був дерев'яним. Місцева громада по завершенні війни відразу почала виношувати плани будівництва нового храму, однак в силу несприятливих суспільних обставин справа постійно відкладалася. Нарешті польська влада дала православної громаді дозвіл на будівництво своєї святині, однак нібито з умовою, що це буде невелика, скромна каплиця. Достеменно невідомо, як вдалося залагодити зміну цього статусу, однак 11 липня 1934 р. проект нового храму в статусі «церкви-каплиці», розроблений С. Тимошенко, був офіційно погоджений.

Слід думати, що зміна функціонального призначення потребувала, очевидно, певної переговорної вправності та наполегливості замовника. Цілком

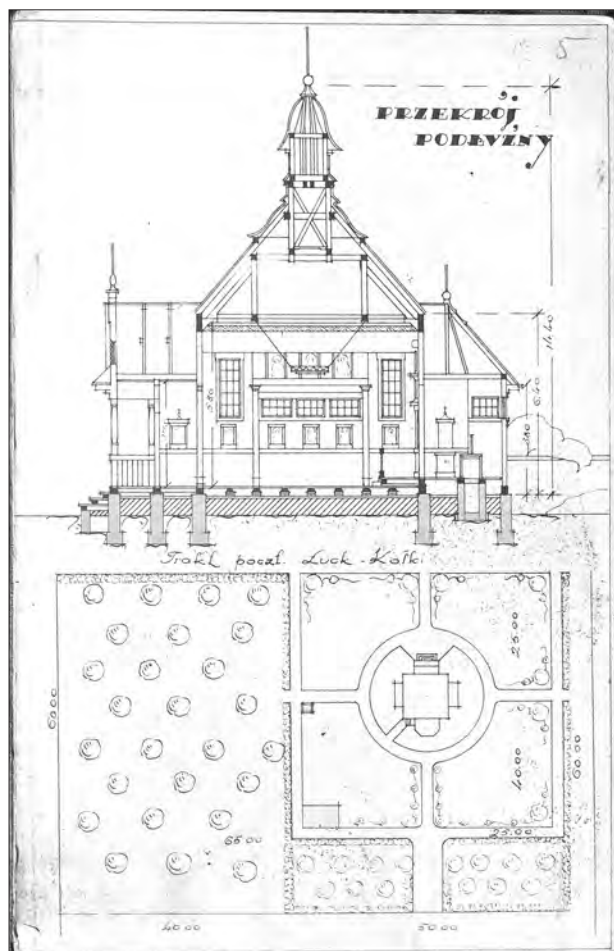

Рис. 6. Повздовжній розріз та генплан.
Фотокопія автора.

Рис. 7. Авторський підпис Сергія Тимошенка.
Фотокопія автора.

можливо, що це відбувалося не без участі самого архітектора С. Тимошенка, котрий на момент проектування виконував функції радника Луцької міської ради [7]. На користь цього припущення слід зауважити певний нонсенс у такому словосполученні як каплиця-церква, оскільки згідно усталеної сакральної типології це принципово різні об'єкти з розбіжними літургічними відмінностями. Однак, як здається, С. Тимошенко, добре розуміючи суперечливість такої дефініції, тим не менш свідомо уживає таке «дипломатичне» словосполучення заради вирішення справи по суті.

Заголовок згаданого проекту – «Projekt kaplicy-cerkwi dla wsi Kiwerce, powiat Łucki». Це є світлокопія з оригінального креслення, місцезнаходження якого не встановлено. Втім, так само як, очевидно, і на оригіналі, цей документ містить автентичні підписи архітектора, погодження представників місцевої влади та печатки. Увесь проект складається з п'яти аркушів, близьких за розмірами до стандартного формату А4, склеєних в один складень (рис. 1). Під основним написом вміщено штамп з протокольним затвердженням проекту, датоване 11 липня 1934 р., а також підписи керівника Відділу будівництва та начальника загального Управління («за воєводу»).

На першому аркуші відтворено два основних креслення – головний (західний) фасад церкви та її план на нульовій відмітці (рис.2). Другий аркуш відтворює східний фасад та систему крокв для даху (рис.3). Третій аркуш містить поперечний розріз церкви включно з маківкою та іконостасом на другому плані, а також план фундаментів (рис.4). На четвертому аркуші показано бічний південний фасад, а внизу – ситуаційну схему в масштабі 1:5000, на котрій позначено поштову дорогу Луцьк – Колки, а також визначено приналежність земельних ділянок, що перебували в церковній, публічній, шкільній та приватній власності (рис.5). На останньому, п'ятому аркуші вміщено повздовжній розріз та схематичний генплан церковної території (рис.6). Церковна будівля отримала наступні габаритні розміри: по довжині – 13,75 м, по ширині – 11 м, по висоті від нульової відмітки до яблука під хрестом – 14,4 м.

Згідно первісного тимошенківського проекту ділянка для будівництва була визначена розміром 40 x 60 метрів, що зафіксовано на ситуаційній схемі (рис.2). На іншому аркуші (рис. 6) дільниця церкви вже збільшена до розміру 60 x 90 метрів. Причому, як свідчить кресленик, вона мала складатися з двох зон – власне церковної та садової. Церковна зона мала отримати два замкнутих пасма обхідних доріжок – внутрішнє у вигляді кола (вочевидь для літургічних процесій) та зовнішнє у вигляді квадрата. Поєднувалися вони чотирма радіальними проходами. Внутрішнє кільце сьогодні ще частково вгадується, тоді як зовнішнє, очевидно, взагалі не було реалізоване.

Окрім власне храму, в цих межах церковної ділянки позначено ще дві не поіменовані споруди. Менша з них, розташована прямо біля південного входу на територію, схожа на невелику дзвіницю на квадратному плані, що можна вважати ознакою того, що саме цей пункт мав слугувати головним

входом на церковну територію. Інша, більша за розміром споруда була припасована до південно-східного кута ділянки і мала, очевидно, службову функцію.

Однак пізніша ручна правка на кресленнику свідчить про намір перемістити головний вхід до церковної території на вуличний бік ділянки. Саме тут сьогодні і знаходиться вхідна брама. До того ж вона суміщена з металевою надбрамною дзвіницею, яка має нетипове архітектурне завершення у вигляді масивного пірамідального верху на чотири грані (рис. 12). В історичному описі місцевих краєзнавців зазначено, що ця металева конструкція з'явилася тут в 1950–1951 рр. [8]. Однак її досить вдалі, хоча й дуже лаконічні архітектурні форми та, головне, її очевидна морфологічна узгодженість з самою церквою нашттовують на думку, що тут, по-перше, не обійшлося без участі С. Тимошенка, а по-друге, що не можна виключити її довоєнне походження.

Стосовно підстав обрання для цього храму виразної центричності в її об'ємній композиції (рис. 8–9) важко дати однозначну оцінку авторській мотивації, яка, безумовно, має в першу чергу творче підґрунтя. Втім, можна висловити припущення, що поважну роль тут відіграли два засадничих міркування. Перше – це вихідна функція достатньо компактного, невеликого за розмірами сакрального об'єкту, у функціональному визначенні якого до того ж присутня його дефініція як «каплиці». Відомо ж бо, що для цього типу сакральних споруд центричний план є загальноприйнятим і віддавна дуже поширеним. Друга гіпотетична причина видається більш глибокою і переслідувала, мабуть, передовсім символічні інтенції у створенні архітектурної альтернативи тим численним дерев'яним церквам неоросійського штибу, що з'явилися на Волині під час її перебування у складі царської Росії. Можна думати ще й про глибшу символіку – про демонстрацію історичної спорідненості з витоками візантійського зодчества, для котрого в центричних храмових композиціях містився потужний образний аргумент у протистоянні з базилікальними композиціями католицьких святинь.

Слід відзначити ще одну цікаву рису цього храму – присутність у ній ознак сучасного архітектурного стилю конструктивізму, на що вже зверталася увага дослідників [9]. Звичайно, церкву в жодному разі до цього стилю не можна долучити, однак локальні його прикмети проступають доволі помітно. Передовсім слід звернути увагу на потрактування віконних отворів, котрі мають очевидну спорідненість з модерністичним мотивом «стрічкового

вікна». Про конструктивістську зорієнтованість архітектора свідчить також використання в інтер'єрі відкритих перехресних дерев'яних балок замість традиційних в таких випадках зрубних конструкцій (рис. 10). Це дало можливість архітектору створити нестандартну конструкцію чотирихилого наметового даху з двома залами, значно полегшити конструкцію даху в цілому та створити всередині достатньо просторе середовище. Серед вкрай рідкісних аналогій подібного характеру конструктивного вирішення можна навести приклад вже не існуючої церкви в с. Залужжя, опублікований Р. Бриковським [10].

Звертає на себе увагу також проектне рішення іконостасу, запропоноване архітектором і достатньо ясно представлене на поперечному розрізі (рис. 4). Іконостас мав би бути невисоким, в два яруси. Перший ряд згідно ескізу мав би усього дві великі ікони. Разом з тим передбачалося троє дверей для проходу до вівтарної частини. Царські врата мали бути дещо вищими і ширшими від диаконських. Прикметним є також те, що архітектор надає верхній частині дверних ступок трапецевидну форму, яка, звісно, є проявом симпатії до українського національного стилю і в попередніх працях майстра часто використовувалася. Другий ярус іконостасу у вигляді комбінації аттику та барокізованого причілка завершує композицію, обмежену у своєму висотному розвитку похилою площиною наметової конструкції. Однак, на жаль, з невідомих причин проектна концепція іконостасу, запропонована архітектором, реалізована не була, а той іконостас, що наразі знаходиться у храмі (рис. 11), в стилістичному відношенні є дисгармонійним стосовно архітектурної стилістики храму і має стороннє походження.

Слід відзначити, що архітектурна творчість С. Тимошенка позитивно оцінювалася колегами в еміграції. Так, на Другому Українському науковому з'їзді, що відбувся 1932 р. у Празі, професор І. Грабина спеціально звернув увагу на те, що С. Тимошенко в своїх будівлях вправно поєднує стародавні форми українського бароко та елементи українських архітектурних форм сільського будівництва з формою куба, і зауважив разом з тим, що важливу частину його діяльності «... складає розроблення раціональної, в національному дусі, забудови українських сіл і хуторів на засадах пристосування модерних вимог санітарії, гігієни та агротехніки до місцевих звичаїв та умов українського життя» [11]. Церква Іоанна Богослова в Прилуцькому якраз і є яскравою ілюстрацією поєднання компактного, майже кубічного об'єму з

Рис. 8. Загальний вигляд церкви з південного заходу.
Фото автора. 2011 р.

Рис. 9. Загальний вигляд церкви з півдня.
Фото автора. 2011 р.

Рис. 10. Підбаневий простір храму.
Фото автора. 2011 р.

Рис. 11. Загальний вигляд іконостасу.
Фото автора. 2011 р.

Рис. 12. Надбрамна дзвіниця. Фото автора. 2011 р.

потужним пірамідальним верхом і підпорядкованими елементами у вигляді апсиди, бічних прибудов та притвору.

Ігнорування творчої спадщини С. Тимошенка, а точніше її незнання, ще декілька десятиліть тому зумовило в українській архітектурній історіографії такий, наприклад, прикрий факт. У відомому і в цілому достатньо авторитетному виданні «Історія

українського мистецтва» була розміщена фотографія церкви в Бронниках з вельми похвальною її оцінкою, «... де високі ступінчасті бані добрих пропорцій наслідують кращі зразки дерев'яної архітектури XVIII століття» [12]. Втім, ця схвальна оцінка мистецьких якостей церкви зроблена без згадки прізвища архітектора, а її спорудження помилково датовано початком XX ст. (!).

Вище йшла мова лише про одну пам'ятку архітектури, створену С.П. Тимошенком. Однак сьогодні вже можна напевне стверджувати, що архітектор, проживаючи в Луцьку більш ніж десятиліття, залишив по собі багату проектну спадщину. А отже, цей період в творчій біографії майстра сповна заслуговує на особливу відзнаку. Тобто з'являються підстави внести певні корективи до

визначення 1922–1939 рр. у біографії архітектора як «львівсько-празько-волинського» періоду, що раніше було запропоновано В. Чепеликом [13]. Більш правомірним видається розподіл цього періоду на дві хронологічні ланки: «львівсько-празьку» і окремо «луцьку» або, інакше, «луцько-волинську». В цілому саме цей період може бути охарактеризований як найбільш продуктивний в контексті самобутніх і виразних спроб цього талановитого майстра відродити в проектах православних церков ту храмову будівню традицію, котра значною мірою була «затерта» в XIX ст. масованим впровадженням на Волині архітектурних канонів неоросійського стилю. Приклад будівництва церкви-каплиці в Прилуцькому переконаливо про це свідчить.

ДЖЕРЕЛА

1. Автор щиро вдячний настоятелю храму, протоієрею Василю Мурало за надану можливість вивчення та фотокопіювання цього цікавого документу. Значимо також, що окремі фрагменти цього проекту були вперше опубліковані в книзі: Кирилюк О., Кирилюк С. Історія церкви Святого Івана Хрестителя (1937–2007) села Прилуцьке: Історичний нарис.– Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007.– 168 с.
2. Власенко В.М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик // Сумський історико-архівний журнал.– № III–IV.– 2007.– С.35.
3. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн.– К.: КНУБА.– С.318.
4. Січинський В. Українська архітектура.– В кн.: Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича.– К.: Либідь, 1993.– С.341–342.
5. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація».– Ч. 12.– Львів, 2002.– С.–9.
6. Кирилюк О., Кирилюк С. Історія церкви...– С.19.
7. Власенко В.М. Сергій Тимошенко...– С.35.
8. Кирилюк О., Кирилюк С. Історія церкви...– С.104.
9. Завада В.Т. Дерев'яні храми Полісся.– К.: Техніка, 2004.– С.160.
10. Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej.– Warszawa: TOZ, 1995.– S.140, il.83.
11. Власенко В.М. Сергій Тимошенко...– С. 35–36.
12. Історія українського мистецтва.– Т.4. Кн.2.– К.: УРЕ, 1970.– С. 48.
13. Чепелик В.В. Архітектор Сергій Тимошенко, традиціоніст і новатор // Теорія та історія архітектури і містобудування. Зб. наук. праць Держ. НДІ теорії та історії архітектури і містобудування.– Вип.4. На честь Є.В. Тимановича.– К.: НДІТІАМ, 1999.– С.207.

Дерев'яна церква Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке поблизу міста Луцьк є характерним прикладом архітектурної творчості архітектора С. Тимошенка в галузі церковного будівництва. Цей невеликий однак вишуканий храм яскраво демонструє намагання архітектора відродити втрачені традиції українського храмовування після столітнього періоду панування на Волині неоросійських взірців. Значний інтерес викликає оригінальний проект цього храму, що зберігся до нашого часу.

Wooden church of St. John the Baptist in the Prylutske village near Luck city is a typical example of the architectural work of architect S. Tymoshenko in church construction. This small but elegant temple clearly shows the attempt of the architect to revive the lost traditions of genuine Ukrainian Architecture after long times of domination period in Volhynia Neo-Russian models. Considerable interest is the original drafts of this building, which have been preserved till our time.

Ирина Селищева

**НАЦИОНАЛЬНО-РОМАНТИЧЕСКАЯ ВЕТВЬ МОДЕРНА И ТВОРЧЕСТВО
АРХИТЕКТОРА С.П. ТИМОШЕНКО В ХАРЬКОВЕ**

В начале 90-х годов XIX в. Харьков, культурный и промышленный центр Слобожанщины, жил и развивался по всем требованиям и законам эпохи. Город строился, постоянно изменяя свои границы, и в 1893 г. стал вопрос о реализации нового генерального плана города. А 27 сентября 1893 г. Городской Управой было отослано в Москву прошение к Господину Директору Константиновского Межевого Института Генерал-майору Лямину о содействии в составлении плана города, в котором уведомляется о том, «что площадь заселения г. Харькова занимает 2600 десятин». Из архивных документов следует, что план был утвержден 3 декабря 1899 г. [1, 45–4–9321] В Харькове активно развивалось строительство, открывались представительства мануфактур, занимавшихся оптовой торговлей, банки и кредитно-финансовые учреждения. Город облюбовали многочисленные иностранные предприниматели, акционерные общества и компании. «Конкурируя друг с другом, – пишет А. Ю. Лейбфрейд, – они обзаводились представительными зданиями, для которых выбирали наиболее выигрышные места на центральных площадях и главных улицах». [2 с. 28].

Дмитрий Иванович Багaley и Дмитрий Петрович Миллер в «Истории города Харькова за 250 лет его существования» писали о том, что частное домостроительство в девятые годы также отличалось кипучею деятельностью. [3, с. 71] Архитектура стала воплощением этой кипучей деятельности. Стиль модерн овладел творчеством харьковских архитекторов, которые реализовали теорию модерна о синтезе искусств, задачей которого была гармонизация и эстетизация среды. Значительную роль в формировании образно-эстетического строя лучших образцов стиля «модерн» играло именно цветовое решение композиционных приемов, создавших характерный художественный облик стиля. «Город Харьков в силу исторических особенностей развития к концу 19 века по экономическому, интеллектуальному, культурному потенциалу стал городом европейского масштаба», – пишет Е. Т. Черкасова. [4, с. 90]

В Харькове *декоративная* и национально-романтическая ветвь архитектуры модерна развива-

лись параллельно (1900-е годы), удивляя горожан пластическим и цветовым решением зданий, рационалистическая ветвь возникла несколько позже, около 1908–1910-х гг.

Национально-романтическая ветвь активно развивалась в рамках модерна в Украине с начала XX века. Пропагандистами, теоретиками и реализаторами этой ветви были прогрессивные деятели украинской культуры, такие как С. И. Васильковский, А. Г. Сластион, Д. И. Яворницкий, В. Г. Кричевский, С. П. Тимошенко, К. Н. Жуков, П. П. Фетисов, Б. Н. Корниенко и многие другие. В. В. Чепелик пишет, что художник А. Г. Сластион в 1900-х гг. сформулировал шесть основных морфологических признаков украинской архитектуры, учитывая климат, ландшафт и этнографию. Он утверждал, что 1) основные элементы архитектуры могут быть старые, но трактовка этих основ будет вечно новой. Необходимо использовать 2) шестигранные трапециевидные проёмы дверей и окон; 3) проемы в виде трехцентровых арок; 4) шатровые крыши на башнях; 5) двухъярусные крыши с «заломами»; 6) открытые галереи «опасання» или «пиддашки»; 7) колонки витой формы. [5, с. 293] В. В. Чепелик акцентирует на том, что А. Г. Сластион стал инициатором широкого применения в архитектуре поливной керамики, утверждая, что это не только модный материал для стиля модерн, но и глубоко народный материал от Полтавы, Киева и до Карпат, материал, который отвечает эстетическим идеалам народа и местным климатическим условиям. [6, с. 293]. Архитектор К. Н. Жуков в 1913 г. сформулировал 12 тезисов украинского архитектурного стиля (УАС), основой которого является архитектура деревянных сакральных сооружений. Архитектурный отдел Харьковского литературно-художественного кружка сыграл значительную роль в развитии национальных традиций в архитектуре. «Это позволяет выделить харьковскую школу «неоукраинского» стиля, – утверждает В. Е. Ясевич, – как локальное творческое объединение». [7, с. 143]. Это послужило источником при создании соответствующих новой идее модерна образных архитектурных решений. Обращаясь к традициям народного зод-

Рис. 1. Дом «Бойко» на ул. Мироносицкой 44. Арх. С. Тимошенко. Графическая реконструкция В. В. Чепелика

Рис. 2. Дом «Бойко» на ул. Мироносицкой 44. Фрагмент главного входа. Современное фото.

Рис. 3. Дом «Бойко» на ул. Мироносицкой 44. Фрагмент интерьера. Современное фото.

чества и декоративного искусства, «новая» элита творила о себе своеобразный миф – создавала свою «духовную родословную», которая, непременно, должна была иметь свой генезис. Первоисточник непосредственно находился в плоскости колористической национальной культуре. Цвет в системе этнической традиции выполнял декоративную, символическую функцию и являлся носителем мировоззрения и психологии, воплощая понятия чистоты, благородства, достатка, долголетия. Цвет отражал представления об окружающей среде и связанные с ней ассоциации, такие как белый свет, красное солнце, черная ночь. Ахроматический белый в системе национальной палитры Украины был общепринятым. К концу XIX – и к началу XX веков сложилась своя специфика этнических традиций колористической культуры зодчества и декоративно-прикладного искусства, основанной на контрастной гармонической паре «желтый – синий» ($\Delta L = 54$ п. – по предложенной теории цветовой гармонии В. И. Кравцом [8]) и гармонической четверке: желтый – синий и красный – зеленый ($\Delta L = 27$ п.). На основе специфики традиций украинской колористической культуры проводится колористический анализ наиболее характерного и яркого образца архитектуры национально-романтической ветви модерна в Харькове.

Активно работал в системе национально-романтической ветви архитектор С. П. Тимошенко, по его проектам в Харькове было сооружено несколько зданий – это особняки на ул. Мироносицкой, 44 и пер. Кравцова, 13, доходные дома на ул. Полтавский шлях, 46 и 57 и другие здания.

На градостроительном уровне образцы национально-романтической ветви модерна встраивались в городскую застройку на тех же принципах, что и образцы декоративной и рационалистической ветвей модерна. Расположенные на основных городских коммуникациях – улицах («пути» (по К. Линчу [9])), на пересечении двух улиц («узлы», «ориентиры») или же площадях, эти сооружения являлись активным декоративным колористическим и образно-символическим акцентом в городской среде.

Бывший особняк 1911–1914 гг. И. Х. Бойка на ул. Мироносицкой № 44, архитекторов С. П. Тимошенко, П. И. Ширшова и П. В. Соколова примечателен для нас не только тем, что он является произведением эпохи модерна. Это плод совместного творческого содружества архитекторов-новаторов и художников-академиков С. И. Васильковского и Н. С. Самокиша (рис. 5). Фасад здания расположен вдоль «красной» линии улицы, отличается асимметричностью и живописностью фронтальной композиции с выступающими и заглубленными объемами в сочетании с окнами и порталом входа шестигранной формы. По реконструкции В. В. Чепелика, доминантой композиции являлась многогранная башня с многогранным куполом и шпилем, сдвинута вправо относительно оси здания.

Формообразующая функция колористики в этом здании выявлена минимально. Преобладание метрического ряда подчеркнуто бело-охристыми цветностями горизонтального стилизованного, по всем требованиям модерна, растительного орнамента. Тектоническая функция цвета проявилась

Рис. 4. Дом «Бойко» на ул. Мироносицкой 44. Фрагмент декоративной росписи. Современное фото.

в плотном тоне грубо рустованного гранитного цоколя серо-коричневых ($\lambda = 690$ нм.) цветностей. Он служит основой для светлой серо-охристой ($\lambda = 580$ нм.) стены, на фоне которой выделяется стилизованный растительный бело-охристый ($\lambda = 580$ нм.) орнамент, опоясывающий фасад здания. Ньюансная палитра ($\Delta L \leq 21$ п.) способствует созданию уникального архитектурно-художественного образа, основанного на традиционной колористике народного зодчества.

Примечателен особняк и необыкновенными росписями. Вестибюль, холл и интерьеры лестницы украшают монументально-декоративные росписи, выполненные действительным членом Академии художеств, профессором батальной живописи Николаем Семеновичем Самокишем и художником-академиком Сергеем Ивановичем Васильковским. Художники Н. С. Самокиш и С. И. Васильковский сделали много зарисовок украинского орнамента, особенно вышивок, тканей. Флоральный сюжет росписей особняка И. Х. Бойко художники необыкновенно точно трансформировали в стилистику модерна, основываясь на национальных традициях орнамента, его рисунка, колорита, символики традиционных для народной росписи украинского жилища. Стилизованные цветы, собранные в букеты и стоящие в вазах, встречают вошедшего в холл особняка. Буйство цветочного орнамента и флоральных композиций продолжают в интерьере лестницы второго этажа, перетекая на граненые колонны. Росписи выполнены в теплом колорите, доминирующие цветности здесь – светлая охра, красная охра, голубой, зеленый, сиреневый, фиолетовый.

Монументально-декоративные росписи конца XIX – начала XX века, поныне украшающие памятники архитектуры ушедшей эпохи «серебряного

века» объединяет не только их художественная уникальная ценность, но и их плачевное состояние. Для сохранения росписей, как художественного и культурного наследия эпохи модерна не только города Харькова, но и Украины как европейского государства, необходимо тщательное исследование и профессиональная реставрация.

В целом композиционные решения национально-романтической ветви, ориентируясь на народное восприятие мира и народную эстетику, отличались необыкновенной свободой, динамичностью и непредсказуемостью. Для этого были задействованы структурные пластические элементы (сложнофигурные фронтоны, заломы, башни, шпили, колонны, пилястры, трапециевидные порталы и окна), декоративно-символические элементы (орнаментальная и скульптурная пластика), росписи и майоликовые панно, с помощью которых реализовывалась теория модерна о синтезе искусств.

Национально-романтическая ветвь активно развивалась в рамках модерна в регионах Украины с начала XX века. Пропагандистами, теоретиками и реализаторами этой ветви были прогрессивные деятели украинской культуры, такие как С. И. Васильковский, А. Г. Сластион, Д. И. Яворницкий, В. Г. Кричевский, С. П. Тимошенко, К. Н. Жуков, П. П. Фетисов, Б. Н. Корниенко и многие другие. Художник А. Г. Сластион в 1900-х гг. сформулировал шесть основных морфологических признаков украинской архитектуры, учитывая климат, ландшафт и этнографию. Он утверждал, что основные элементы архитектуры могут быть старые, но трактовка этих основ будет вечно новой. А. Г. Сластион стал инициатором широкого применения в архитектуре поливной керамики, утверждая, что это не только модный материал для стиля модерн, но и глубоко народный материал от Полтавы, Киева и до Карпат, материал, который отвечает эстетическим идеалам народа и местным климатическим условиям. Архитектор К. Н. Жуков в 1913 г. сформулировал 12 тезисов украинского архитектурного стиля (УАС), основой которого является архитектура деревянных сакральных сооружений. На градостроительном уровне образцы национально-романтической ветви модерна вписывались в городскую застройку на тех же принципах, что и образцы декоративной ветви. В целом композиционные решения национально-романтической ветви, ориентируясь на народное восприятие мира и народную эстетику, отличались необыкновенной свободой, динамичностью и непредсказуемостью. Для этого были задействованы структурные пластические элементы (сложнофигурные фронто-

ны, заломы, башни, шпили, колонны, пилястры, трапециевидные порталы и окна) и декоративно-символические элементы (орнаментальная и скульптурная пластика). Реализация функций колористики в этих решениях представляла собой необыкновенную, почти сказочную красочность цветовых палитр. Эта красочность была представлена слиянием ярких региональных традиционных палитр с изысканностью колористических находок европейского модерна.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 45 Харьковской Городской Управы, оп. 4, том 2,5,7,8, сп. 14663, 14664, 14665, 45-4-9321, 45-4-13525, 45-4-9321-936, 45-7-19567.
2. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков от крепости до столицы: заметки о старом городе.– Харьков: Фолио, 1998.– 335 с.
3. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905), в двух томах.– Т. II. XIX – начало XX века.– Харьков, 1993, (репринт, оригинал: типография и литография М. Зильберга и С-вья, 1912),– 972 с.
4. Черкасова Е. Т. Идеи регулирования городской застройки в архитектурной практике 2-й половины 19 – начала 20 вв. // Традиції та новацій у вищій архітектурно-художній освіті.– Вип. 2–3/1.– Харьков, 2001–2002.– С. 90–91.
5. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн.– Київ: КНУБА, 2000.– 377 с.
6. Чепелик В. В. Теоретична спадщина УАМ // Архітектурна спадщина України.– Вип. 1.– К., 1994.– 263 с.
7. Ясевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков / – К.: Будівельник, 1988.– 184 с.
8. Кравец В. И. Колористическое формообразование в архитектуре. – Харьков: Вища шк. Из-во при Харьк. ун-те, 1987.– 132 с.
9. Линч К. Образ города.– М.: Стройиздат, 1982.– 325 с.

Національно-романтичний напрямок був дуже поширеним у Харкові в кінці 19 — на початку 20 ст. Він торкався різних жанрів мистецтва — живопису, декоративно-прикладного мистецтва, скульптури, архітектури. Серед архітекторів, що працювали в цьому напрямку, особливо вирізнявся Сергій Тимошенко. Однією з найцікавіших його споруд у Харкові став приватний житловий будинок побудований для замовника І. Бойко.

National-romantic trend was very common in Kharkov city in the late 19th — early 20th century. It touched on various genres of art — paintings, decorative arts, sculpture, architecture. Among the architects who worked in this direction, especially distinguished was Sergei Tymoshenko. One of the most interesting buildings among his architectural works in Kharkov became a private house built for the customer I. Boyko.

Василь Слободян

ГАЛИЦЬКІ ПРОЕКТИ ЦЕРКОВ СЕРГІЯ ТИМОШЕНКА

1921 р. Сергій Тимошенко був вимушений емігрувати з України, захопленої російськими більшовиками. Першим місцем його поселення став Львів, який в той час перебував під окупацією відновленої Польської держави. Львів, як вже визнаний центр українства Східної Галичини, тоді став осідком численної української еміграції, особливо, наукової, культурної і мистецької. На початку 1920-х рр. у місті виник Гурток українських пластиків, який проводив академічні засідання з викладами на мистецькі теми, організовував виставки. В його заходах брали участь відомі митці – Петро Холодний, Олекса Новаківський, Володимир Січинський, Сергій Тимошенко, Юрій Магалевський та ще низка інших. Тимошенко контактував з цими емігрантами, зокрема в цей час Юрій Магалевський намалював його портрет, який зберігається у Львівському національному музеї (рис. 1).

Мешкаючи у Львові, Сергій Тимошенко займався архітектурним проектуванням. Для різних замовників архітектор проектував громадські і приватні споруди, зокрема, розробив проекти найбільшого в місті готелю та садиби Теплиця на вулиці Потоцького, план перебудови Національного музею на вул. Драгоманова, які, на жаль, не були реалізованими. Творчій праці архітектора сприяв митрополит Андрій Шептицький, який опікувався емігрантами з Великої України. Тут, у Львові, Сергій Тимошенко вперше отримав можливість побачити храм, зведений за своїм проектом. Це не була його перша спроба спроектувати сакральну споруду. Ще мешкаючи в Харкові і беручи активну участь в тамтешньому мистецькому житті, Тимошенко часто виставляв свої праці на виставках в місті (8 виставок за 1911–1918 рр.). На них він експонував свої архітектурні шкци та проекти в українському стилі, зокрема, проект церкви на 2 тисячі осіб для Харкова, за який отримав другу нагороду 1916 р. [1, с.317]. Але зведеної за

Рис. 1. Портрет Сергія Тимошенка пензля Юрія Магалевського, 1922 р. Зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького.

своїм проектом церкви тоді так і не побачив.

Невелике підльвівське село Левандівка було засноване після приєднання Галичини до Австрійської імперії 1778 р. як німецька колонія Льовендорф (Löwendorf). Довший час це було невелике поселення на ґрунтах села Білогорща, але у 1912 р. поруч з ним звели перше львівське летовище «Левандівка». Це дало поштовх для швидкого зростання числа мешканців села за рахунок українського і польського населення. На початку 1920-х рр. в Левандівці виникла українська громада, що захотіла мати і свою українську церкву. Власне на її замовлення вже 15 червня 1921 р. Сергій Тимошенко виготовив перший проект церкви після прибуття до Галичини (рис. 2). Проект він виконав, працюючи у відомому в передвоєнному Львові «Бюрі

Івана Левинського», яке ще продовжувало свою діяльність, не дивлячись на смерть засновника і керівника 4 липня 1919 р. [2].

Ще цього ж 1921 р. громада активно приступила до зведення церкви [3, арк.13], чому сприяло те, що юридично Львів ще не належав до Польської держави (сталося це щойно у березні 1923 р. за рішенням Ліги Націй) і польська окупаційна влада не дуже могла утруднювати будівництво, як це вона здійснювала пізніше. Тому вже 1923 р. постала церква Св. Андрія (рис. 3). Споруда зведена у формах українського модерну, витворених автором ще у Харкові. Невелика, компактна, лаконічна, хрещата в плані церква з вищою квадратною навою, невеличкими прямокутними бічними раменами і бабинцем з крихітним присінком та гранчастим вівтарем з двома невеличкими захристіями по кутах. Нава церкви вкрита високим пірамідальним наметовим дахом з заломом у верхній частині, увінчаним невеликим ліхтарем з необароковою маківкою. Бічні рамена прикриті нижчими трисхилими дахами, що ніби повторюють половинки повного даху українських хат. Гладкі тиньковані

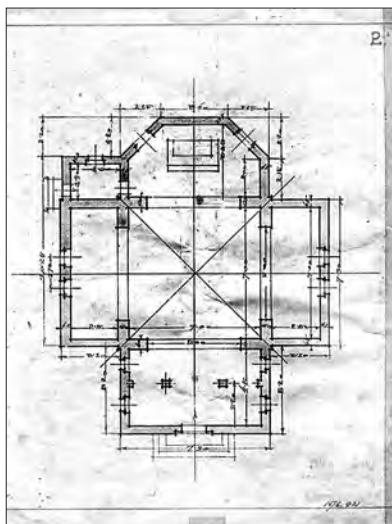

Рис. 2. Сергій Тимошенко. Проект церкви на Левандівці, 1921 р.:
а. план; б. чільний фасад.
З архіву парохії Св. Андрія і св. Йосифа на Левандівці у Львові.

Рис. 3. Церква Св. Андрія і св. Йосифа на Левандівці у Львові, 1923 р. Фото автора, 2008 р.

стіни завершені профільованим гзимсом, прорізані витягненими арковими вікнами на нижньому рівні і невеликими квадратними – на вищому четверику нави. Всередині всі частини перекриті плоскими стелями. Прослідковуючи відповідність споруди збереженому проекту, можна зауважити, що появився присінок і необароковий фронтон на чільному фасаді бабинця. Ймовірно, ці зміни були внесені самим архітектором в процесі будови, бо Сергій Тимошенко весь цей час перебував у Львові, за винятком осені 1921 р., коли він став учасником Другого зимового походу Повстанської армії УНР Юрка Тютюнника. Будівництво і урядження церкви громадою Левандівки тривало довго. Головний вівтар і два бічні Матері Божої і Серця Христового були встановлені і освячені щойно у 1935 р. [4, арк.2, 5].

На пряме замовлення митрополита Андрія Шептицького для монахів-студитів в кінці 1921 – на початку 1922 р. Сергій Тимошенко виготовив проект дерев'яної церкви і монастиря Св. Івана Хрестителя в Зарваниці¹. Завдяки щедрій допомозі митрополита А. Шептицького коштами, вже 1922 р. звели студитський монастир на південно-західній околиці села, на узгір'ї. Ігуменом став о. Климентій Шептицький, а настоятелем – о. Никон. Дерев'яну монастирську церкву в часи відпустів відвідували прочани, а багато зарваничан і віруючих з навколишніх сіл Сапови і Полісюків ходили до церкви цілий рік. Та, на жаль, ця церква згоріла 1944 р., а монастир, закритий 1946 р., був знищений радянською владою.

Незважаючи на те, що ця церква тепер втрачена, треба відзначити, що вона стала першою дерев'яною

сакральною спорудою Сергія Тимошенка. Дещо пізніше він спроектував низку дерев'яних церков для православних мешканців Волині: Бронники, Рівненський район², збудована 1928 (рис. 8); Ківерці-Прилуцьке³, Луцький район, збудована 1935 (рис. 10); Гораймівка Маневицький район⁴, збудована 1938, зруйнована 1976 (рис. 14); Боровичі Ківерцівський район⁵, збудована 1937 (рис. 12, 13). Правда, документів, що підтверджували би авторство останньої церкви наразі не віднайдено.

Черговим галицьким проектом Сергія Тимошенка стала ще одна церква у Львові. Її проект, на замовлення громади давнього підльвівського села Клепарова, архітектор завершив 13 січня 1923 р. [5] (рис. 4). Постав проект мурованої церкви в стилі українського бароко. Першу дерев'яну каплицю громаді цього передмістя подарував архітектор Іван Левинський з Красвої виставки 1894 р. Площа під неї була освячена 18 травня 1910 р. [6]. Будівництву мурованої церкви перешкодила Перша світова війна. Фундамент під церкву заклали у 1920 р. Але польська окупаційна влада не дозволила будувати без погодженого у відповідному порядку проекту. Та 1923 р. вже не був 1921 і погодження українського храму затягнулося, а в кінці 1923 р. Сергій Тимошенко покинув Львів. Весь час перебування в еміграції у Львові, архітектор прагнув передати свій великий практичний досвід у галузі архітектури і будівництва молодому поколінню. Вірогідно, за порадою старшого брата Степана, який на початку

² Проект виконаний в червні 1923 р. ще у Львові.

³ Проект виконаний в липні 1934 р. в Луцьку

⁴ Проект виконаний 1938 р. в Луцьку

⁵ Авторство поки що визначене на основі аналізу архітектури

¹ На жаль, проект не вдалося віднайти.

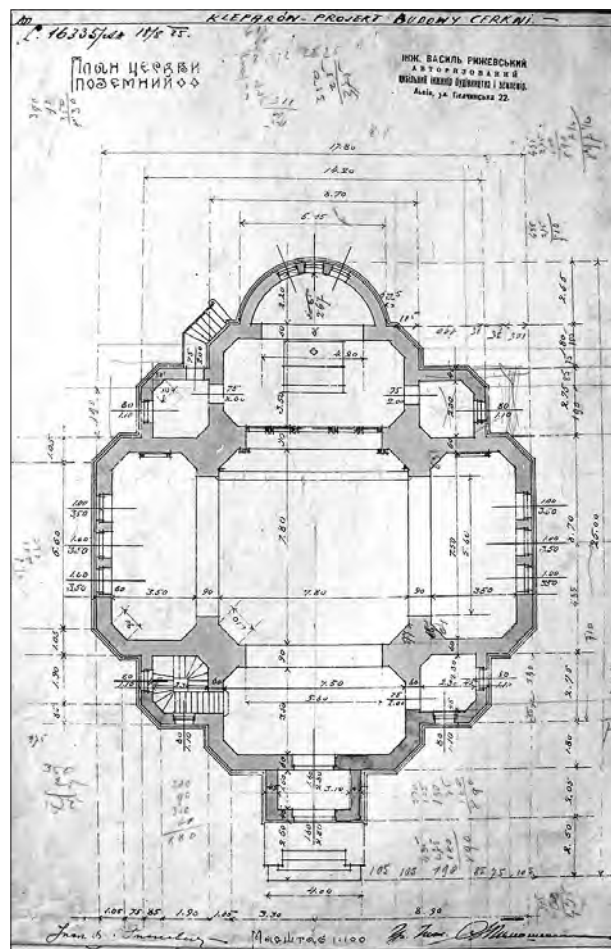

Рис. 4. Сергій Тимошенко. Проект церкви на Клепарові, 1923 р.: а. перетин; б. план.
Зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького, фонд графіки.

1920-х рр. перебував у Загребі, Сергій Тимошенко звернувся до професорської ради Загребського політехнікуму у справі працевлаштування. Заочно його обрали асистентом катедри будівництва. Проте викладати фахові дисципліни Тимошенку довелося в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах (Чехословаччина). У січні 1923 р. рішенням професорської ради академії його обрали доцентом, проте роботу на посаді доцента він розпочав лише з 5 січня 1924 р. [1, с.317].

Два роки проект Тимошенка церкви на Клепарові пролежав без руху і лише 18 серпня 1925 р. його подав на затвердження до будівельної комісії Львівського магістрату інженер Василь Чижевський [7]. Від управління надійшли численні зауваження. Найбільше їх було висловлено до архітектурного декору і елементів екстр'єру, зокрема спростити головний портал, запропонований у формі традиційних для української архітектури форм з трапецієвим завершенням, краще узгодити бані і маківки, спростити форми гімсів, ліквідувати декор у вигляді замкових каменів, хрестів і квадратиків, аркатури під банника. Ймовірно, ці зміни вніс в проект архітектор

Василь Рижевський⁶, бо вже у наступному році розпочалися будівельні роботи. Нагляд за будівництвом вів львівський архітектор Євген Нагірний, який 1929 р. теж подав поправлений проект церкви на затвердження [8]. Через брак коштів, зведення стін тяглося довго – з 1926 по 1929 р. Щойно 11 жовтня 1931 р. відбулося освячення хрестів для бань і дзвону Володимир на дзвіницю [9]. Ще три роки тривали внутрішні роботи та влаштування вистрою, зокрема іконостас розмалював художник Антон Монастирський. На виконання стінопису всередині та зовнішнє тинькування стін коштів зібрати не вдалося. Завершену церкву освятив 16 вересня 1934 р. львівський єпископ Іван Бучко [10].

Церква постала мурованою, хрещатою в плані спорудою зі складним дев'ятикамерним планом (рис.5). Центральна вища нава вкрита восьмибічною бароковою банею на восьмибічному світловому барабані, увінчаною грушастою маківкою на сліпому ліхтарі. Бічні рамена вкриті трисхилими дахами зі сліпими ліхтарями з маківками, встановленими на кінцях гребенів дахів. Додаткові простори вкриті

⁶ На жаль, виявити затверджений проект поки що не вдалося.

Рис. 5. Церква Св. Андрія на Клепарові у Львові, 1934 р.: а. загальний вигляд; б. баня церкви.
Фото автора 2008 р.

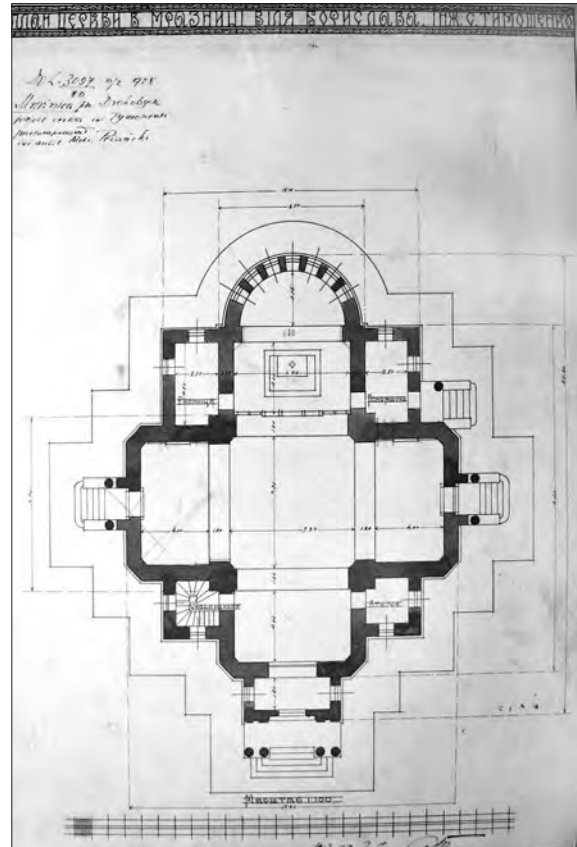

Рис. 6. Сергій Тимошенко. Проект церкви в Мразниці, 1923 р.: а. бічний фасад; б. план.
Зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького, фонд графіки.

трисхилими дахами, які повторюють гранчастий план. Євген Нагірний, який вів будівництво, не дуже звернув увагу на рекомендації будівельного управління і практично весь декор, запроєктований Тимошенком, виконав в натурі. Змінив лише форму порталу вхідних дверей на прямокутні. Отинькуван-

ня зовнішніх стін церкви виконане щойно у 1957 р. Тоді ж церкву розписали всередині стараннями і при особистій участі тодішнього пароха о. Володимира Яреми (патріарха УАПЦ Димитрія) [11].

Останньою з львівських проектних робіт Сергія Тимошенка для Галичини стала церква в стилі ки-

Рис. 7. Церква Успення Пр. Богородиці в Мразниці, 1929 р.: а. загальний вигляд; б. верхи церкви.
Фото автора 2008 р.

ївського бароко для села Мразниці під Бориславом [12]. Її проєкт замовив парох о. Іван Ліщинський, який, разом з дружиною Ольгою приклав чимало зусиль та коштів для зведення церкви. Сергій Тимошенко завершив проєкт 3 квітня 1923 р. (рис. 6). Але приготування архітектора до виїзду з Галичини не дали йому змоги погодити його в установленому порядку. Доробляти його взявся у 1928 р. львівський архітектор Олександр Пежанський, який подав на затвердження до воєводського уряду 16 лютого цього року. Варіант Тимошенка відхилили, а після внесення Пежанським виправлень, його затвердили. На місці в Мразниці нагляд за будівництвом вів дрогобицький архітектор Лев Шелевич з Борислава [13]. Давнішу дерев'яну мразницьку церкву, збудовану 1835 р., у 1928 р. перенесли в село Каменопіль коло Львова [14]. Будова нової церкви тяглася 17 місяців. Звели її з тернопільського каменю. Стіни обклали штучним мармуром, а головний престіл виготовили з білого каррарського мармуру. Дахи і бані церкви вкрили мідною бляхою. Кошторисна вартість церкви склала більше, ніж 20 000 золотих. Для оздоблення церкви о. Ліщинський запросив відомих митців. Зокрема, проєкти вітражів розробив Петро Холодний, а виготовили їх у фірмі Шелянської в Кракові [15]. У трьох вікнах апсиди вівтаря встановили вітражі: Благівіщення (два вітражі) та Архангела,

в наві зліва – св. Йосафат, св. Андрій, св. Микола, та справа – св. Михайло, св. ап. Петро і Павло, св. Володимир і Ольга та один орнаментальний вітраж над головним входом. Ціна одного вітража з металевими рамами склала 1700 золотих. Один з вітражів виставлявся у Львові на «Торгах Східних» у виставковому кіоску Шелянської. Завершена церква була поблагословлена 2 листопада 1929 р. [13]. Так що, не дивлячись на те, що проєкт цієї церкви Тимошенко виготовив пізніше, вона була завершена швидше, ніж церква на Клепарові.

В загальних масах мразницька церква подібна до церкви клепарівської, але дещо менша і стрункіша. Вирізняє її двоколонний портик з бароковим причітком на чільному фасаді, прямокутні заповнення ramen хреста замість зі зрізаним кутом, як у клепарівській церкві. В проєкті були передбачені ще два бічні входи, яких в натурі не виконали. Не зробили і заломів дахів бічних ramen та апсиди. Загалом церква постала у формах українського бароко, стала окрасою галицького сакрального будівництва міжвоєнного періоду.

Короткий, всього дворічний період перебування Сергія Тимошенка у Львові став для нього дуже вагомим. Якщо проєкти цивільних споруд не були реалізованими, то власне проєкти церков, без огляду – чи греко-католицьких чи православних, стали тими, що після їх реалізації вписали ім'я

Рис. 8. Церква Покрови Пр. Богородиці в Бронниках, 1928 р. Фото автора, 2011 р.

Рис. 10. Церква Св. Івана Предтечі в Ківерцях (Прилуцькому), 1934 р. Фото Ігора Сьомочкіна, 2009 р.

Рис. 9. Сергій Тимошенко. Проект каплиці-пам'ятника на цвинтарі в Подєбрадах, 1926 р. Зі збірки Музею етнографії та художнього промислу у Львові, фототека.

Рис. 11. Церква Різдва Пр. Богородиці в Ясиничах, 1935 р. Фото автора, 2011 р.

Тимошенка до історії сакрального будівництва Галичини. Власне тут у Львові архітектор знаходить ті архітектурні акценти і моменти для своїх сакральних споруд, що в подальшому дають можливість відразу визначити їх автора. В першу чергу,

це домінуюче над спорудою церкви завершення нави банею вишуканої української необарокової форми з невеличким ліхтариком, вкритим маківкою притаманної лише Тимошенкові форми⁷. Навіть

⁷ На жаль, виявити затверджений проект поки що не вдалося.

Рис. 12. Церква Різдва Пр. Богородиці в Боровичах, 1937 р. Фото зі збірки церкви, 1937 р.

Рис. 14. Церква Покрови Пр. Богородиці в Гораймівці, 1938 р. З приватної збірки, фото 1940 р.

Рис. 13. Церква Різдва Пр. Богородиці в Боровичах, 1937 р. Фото автора, 2011 р.

Рис. 15. Катедра Св. Трійці в Саскатуні, 1947 р. З рекламного видання Української православної церкви в Канаді.

у випадку, коли наву вкриває високий пірамідальний наметовий дах з невеличким заломом у верхній частині (Левандівка, Ківерці-Прилуцьке), вінчає її теж така ж маківка на сліпому ліхтарі. Ще однією особливістю сакральних споруд Тимошенка є накриття бічних рамен хрещатого плану нижчими трисхилими дахами, що ніби повторюють половинки повного даху українських хат. Виразним моментом є і три вікна в бічних раменах. Тільки в церкві

на Левандівці архітектор влаштував два віконні прорізи. Надзвичайно характерним моментом є необароковий фронтон на чільному фасаді або на присінку чільного фасаду. Ці елементи характерні для споруд Сергія Тимошенка як зведених з дерева, так і мурованих з каменю та цегли. Окремо стоїть лише трибанна церква в Бронниках під Рівним, хоч і її архітектурні деталі теж є тими ж самими.

Рис. 16. Православна катедрa Св. Володимира в Торонті. Перевбудова бань 1948 року за проєктом Сергія Тимошенка. Фото автора, 1999 р.

Рис. 18 а. Православна катедрa Пр. Трійці у Ванкувері, 1948-1950 рр.: загальний вигляд; Фото Ліди Слободян, 2011 р.

Рис. 17. Сергій Тимошенко. Проект православної катедрi у Ванкувері, 1948 р. З рекламного видання Української православної церкви в Канаді.

Рис. 18 б. Православна катедрa Пр. Трійці у Ванкувері, 1948-1950 рр.: чільний фасад. Фото Ліди Слободян, 2011 р.

Проекти сакральних споруд Сергія Тимошенка

1. Харків, Проект церкви на 2 тисячі осіб, 1916 р. Не реалізований.
2. Левандівка, 15.06.1921 р. Збудована 1923 р.
3. Зарваниця, 1922 р., монастир оо. Студитів і дерев'яна церква. Збудована 1922 р.
4. Клепарів, Львів, 13.01.1923 р. Збудована 1934 р.
5. Мразниця, Борислав, 3.04.1923 р. Збудована 1929 р.
6. Бронники, Рівненський район, 2.07.1923 р. Збудована 1928 р.
7. Подебради. Чехія. Каплиця-пам'ятник. 1926 р. Даних про реалізацію немає.
8. Ківерці-Прилуцьке, Луцький район, 11 липня 1934 р. Збудована 1935 р.
9. Ясениничі, Рівненський район, 1935 р. Збудована 1937 р.
10. Боровичі Маневицький район. Збудована 1937 р.
11. Гораймівка Маневицький район, 1938 р. Збудована 1939, зруйнована 1976 р.
12. Саскатун, Саскачеван. Канада. Церква Св. Трійці, збудована 1947 р. (рис. 15).
13. Торонто, перебудова верхів православної катедрі С. Володимира, збудована 1948 р. (рис. 16).
14. Ванкувер, Британська Колумбія, Канада. 1948 р. Церква Св. Трійці, збудована 1950 р. (рис. 17, 18).

ДЖЕРЕЛА

1. Чепелик В. Український архітектурний модерн. – Київ, 2000. –
2. Приватний архів парохії Св. Андрія на Левандівці.
3. ЦДІАУ у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 53, арк. 13.
4. ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 1а, спр. 3444, арк. 2, 5.
5. Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, відділ графіки, фондова збірка № 4463 Клепарів продовжній перекрій
6. Мета. – Львів, 1931. – Ч. 32.
7. Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, відділ графіки, фондова збірка № 4595, 4598 Клепарів чільний фасад; № 4596, 4599 Клепарів, південний фасад; № 4597, 4600 Клепарів, план.
8. Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, відділ графіки, фондова збірка
9. Нова Зоря. – Львів, 1931. – Ч. 78; Мета. – Львів, 1931. – Ч. 32.
10. Мета. – Львів, 1934. – Ч. 36; Нова Зоря. – Львів, 1934. – Ч. 78.
11. Православний вісник. – Львів, 1957. – № . 2
12. Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, відділ графіки, фондова збірка № 4462 Мразниця, південний фасад; № 4464 Мразниця, план.
13. Нова гарна церква // Нова Зоря. – Львів, 1930. – Ч. 2.
14. ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, фонд управління консервації, № 20.
15. Вітражі Петра Холодного // Нова Зоря. – Львів, 1929. – Ч. 66.

В доповіді здійснена спроба відобразити проектний спадок архітектора Сергія Тимошенка протягом львівського періоду його творчості. Охарактеризовано проекти церкви у селі Левандівка, проект монастиря та церкви в Зарваниці, проекти церков у селі Клепарові біля Львова та у Зарваниці поблизу Борислава. Проаналізовано особливі композиційні прийоми, які застосовував архітектор.

The report made an attempt to reflect the design heritage of architect Sergei Tymoshenko in Lviv period of his work. There are represented the church in the village Levandivka, monastery and church project in Zarvanytsia near Berislav, church projects in the village Klepariv, near Lviv, a.o. objects. Specific compositional techniques, that employed architect, are analysed.

УДК 72.03:726.1 (477.81)

Ольга Смолінська

**АРХІТЕКТУРА ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У БРОННИКАХ:
ДАНИНА ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСЬКИЙ ПОШУК**

Рис. 1. Стара Покровська церква в с. Бронники, 1754 р.

Шанувальникам дерев'яного церковного зодчества та мальовничих краєвидів рідного краю варто відвідати Рівненщину. Тут на них чекає цікаве відкриття – маловідома пам'ятка села Бронники – церква Покрови Різдва Пресвятої Богородиці, збудована за проектом видатного архітектора Сергія Тимошенка. Покровська церква стала не лише невід'ємною частиною існуючого ландшафту, а й важливою складовою історії села.

Село Бронники розкинулося на живописному рельєфі за 15 кілометрів від обласного центру. З моменту будівництва Свято-Покровський дерев'яний храм став головною духовною та архітектурною доміантою села, яка чітко проглядається з траси Рівне-Луцьк. За давньою традицією найвизначніші архітектурні об'єкти в системі поселення часто розташовувалися на узвишші або поблизу водойми. Історично склалося так, що в локації бронниківського храму вдалося поєднати обидва чинники. Наявний пагорб став своєрідним п'єдесталом для церкви, а розташований поряд ставок – дзеркалом для відображення її силуету.

Історія будівництва Свято-Покровського храму розпочалася ще у XVIII ст., коли на його місці була споруджена одноіменна невелика дерев'яна церква [1]. Давня споруда являла собою традиційний тип волинського храму (рис. 1). Одноверха, тризрубна з домінуючим центральним зрубом та невеликими світловими отворами прямокутної форми. Нава завершувалася шоломовидною банею на восьмигранному барабані, увінчана декоративною маківкою. Із заходу прибудований тамбур-притвор, накритий двосхилим дахом. Пізніше, у 1878 р., окремо від церкви була зведена дзвіниця, але ким – невідомо. Дзвіниця мала 5 дзвонів [2, с. 178].

Згодом стара дерев'яна церква почала занепадати і була неспроможна задовольняти потреби мешканців села, тому виникає необхідність у зведенні нового, більшого храму. Протягом майже століття було реалізовано кілька спроб будівництва нової церкви, які не увінчалися успіхом. У 1854 р. вийшла постанова про будівництво нового кам'яного (!) храму і навіть була здійснена пожертва необхідної кількості цегли на новобудову, яка у підсумку не дала жодних результатів [3]. Лише на початку 1927 року бронничани розпочали підготовку до спорудження дерев'яної (!) церкви. Причина, що стала на заваді будівництва саме кам'яної будівлі залишається невідомою. Напередодні великодніх свят на пожертви парафіян

Рис. 2. Покровська церква в с. Бронники на завершальній стадії будівництва. Фото 1928 р., надане настоятелем церкви.

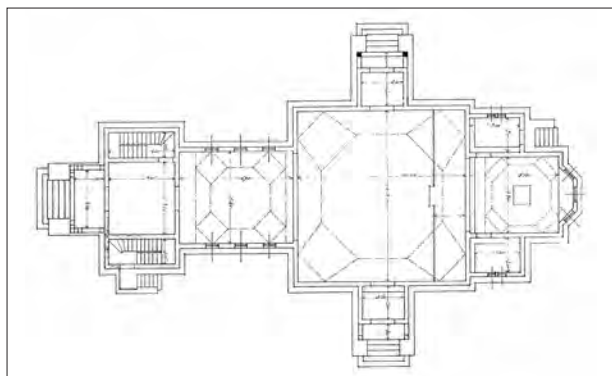

Рис.3. Архівні креслення Покровської церкви в с. Бронники, арх. С.П. Тимошенко, 1923 р. План.

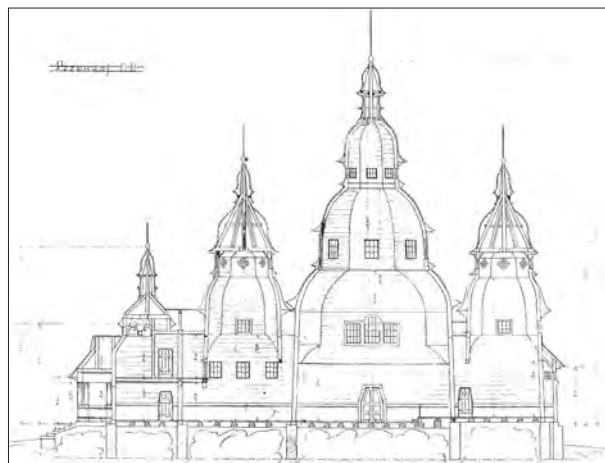

Рис.6. Архівні креслення Покровської церкви в с. Бронники, арх. С.П. Тимошенко, 1923 р. Розріз.

Рис.4. Архівні креслення Покровської церкви в с. Бронники, арх. С.П. Тимошенко, 1923 р. Головний фасад.

Рис.7. Покровська церква в с. Бронники. Загальний вигляд з південного заходу. Фото О. Смолінської, 2011 р.

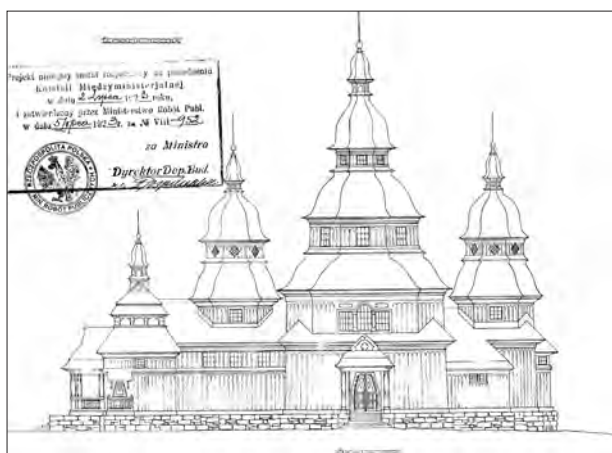

Рис.5. Архівні креслення Покровської церкви в с. Бронники, арх. С.П. Тимошенко, 1923 р. Бічний фасад.

Рис.8. Покровська церква в с. Бронники. Загальний вигляд з північного сходу. Фото О. Смолінської, 2011 р.

був відлитий комплект нових дзвонів загальною вартістю до 3 тис. злотих. А 21 серпня того ж року відбулася урочиста церемонія закладання першого каменя майбутньої Свято-Покровської церкви в с. Бронники поряд зі старою святиною. Будівництво велося під наглядом Франца Антоновича Хоцяновича (рис. 2). 9 січня 1929 року новозбудований храм був освячений протоієреєм м. Рівного Миколаєм Рогальським [3].

Причетність Сергія Тимошенка до будівництва Покровської церкви робить її архітектурний образ унікальним. Проект дерев'яного храму на кам'яному фундаменті був розроблений в 1923 р., а нині знаходиться в Архіві Нових Актів у Варшаві¹. До складу креслень входять план, чоловічий і бічний фасади та розріз (рис. 3, 4, 5, 6). Проект був затверджений печаткою Міністерства Публічних Робіт Другої Речі Посполитої, яка міститься на кресленіку з бічним фасадом.

Як відомо з історії, згідно умов Ризького мирного договору 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої, а на її території було утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинське воєводство з центром у Луцьку [4, с. 33]. Цей період характеризується намаганням дерусифікації Церкви у краї з боку тодішнього уряду. На початку ХХ ст. віряни стали на вищий щабель свого національного розвитку. Практичною ознакою зміцнення національної свідомості волинського духовенства стало ведення українською мовою метричних книг, українська вимова у відправах, читання рідною мовою Євангелія, виголошення проповідей і навчання дітей Закону Божого у школах [5, с. 185].

Подібні зміни спостерігалися і в царині будівництва. Значним поштовхом для пошуку національних традицій в архітектурі був інтенсивний розвиток таких наук, як археологія, етнографія та формування вітчизняного мистецтвознавства. Величезна кількість фахівців того часу присвятили себе дослідженню історії української архітектури та визначенню національних форм в бу-

¹ Проект був віднайдений і люб'язно наданий Ольгою Михайлишин.

Рис.9. Покровська церква в с. Бронники. Головна та бічна бані. Фото О. Смолінської, 2011 р.

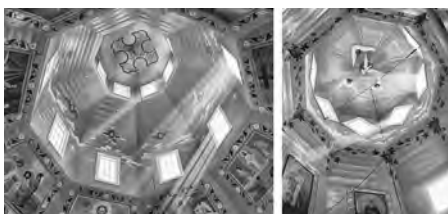

Рис.10. Покровська церква в с. Бронники. Підбаневий простір головної та бічної бані. Фото О. Смолінської, 2011 р.

дівництві [6, с. 125]. Сергій Прокопович Тимошенко, як істинний патріот, також долучився до процесу ідентифікації української архітектури.

Тоді, на початку ХХ ст., виникає новий стиль, що згодом отримає назву український архітектурний модерн (УАМ). Загальною ознакою національного стилю було запозичення прийомів з народного зодчества та барокової, рідше – класицистичної архітектури. Найхарактернішими рисами стали: пірамідальність і завищення силуету будівлі, ярусність та пластичність об'ємно-просторового рішення, відповідність внутрішнього простору зовнішньому, великий винос даху з підтримуючими кронштейнами або карнизом, наявність фронто-

нів і щипців у завершенні будівлі, акцентування на вхідній групі, застосування трапецевидної форми віконних та дверних прорізів, використання орнаментики тощо [7, с. 93–94]. Традиційним було також використання місцевих будівельних матеріалів.

Усвідомлення С. Тимошенком самотності української архітектурної спадщини не могло не позначитись на формуванні стилістичних особливостей в проектуванні Свято-Покровського храму. За яких обставин саме цей фахівець був залучений до проектування храму на Волині наразі залишається невідомим, адже в цей період (1923–1929 рр.) Тимошенко працював у Львові [2, с. 179]. Цей факт, очевидно, певною мірою вплинув на об'ємно-просторове вирішення будівлі. За задумом автора проєктована дерев'яна церква мала традиційну тридільну триверху композицію типу «корабель». Щоправда, із заходу до бабинця примикала кількаярусна дзвіниця, що стало наслідком впливу російської архітектури. Центральний зруб у плані мав квадратну конфігурацію і за розмірами переважав два інші зруби. До вівтарної частини з обох боків були прибудовані ризниця та паламарня. Рівновисокі зруби бабинця, наві та вівтаря накривалися загальним дахом. Головна баня мала розвинену триярусну композицію і значно перевищувала бічні бані. Північна та південна стіни центрального барабану прорізилися

потрійними вікнами класицистичного характеру.

Характерною ознакою бронниківської церкви є стіни, нахиленні до центру. Такий прийом дає досить потужний ефект для покращення зорового сприйняття будівлі, що традиційно застосовувався волинською школою народного храмобудування (рис. 7, 8).

Композицію головної та бічних нав можна охарактеризувати як «восьмерик» на «четверику», де перехід від однієї форми до іншої здійснюється за рахунок трикутних тропів. Багатозаломні верхи храму у вигляді грушеподібних бань на восьмериках є явною ознакою барокового впливу на архітектурне вирішення храму (рис. 9). Підбаневий простір головної нави освітлюється за допомогою прямокутних вікон на кожній

із сторін 8-гранного барабана (рис. 10). Тоді як бічні бані мають ромбовидні вікна, що є нехарактерною рисою волинського церковного зодчества.

Прибудована до бабинця двоярусна дзвіниця накрита чотирисхилим дахом і увінчана декоративною маківкою. І хоча дзвіниця вирішена у традиційних для Волині формах, її неавтономне розміщення, очевидно, є наслідком впливу православної церковної архітектури XIX ст.

Зовнішнє оздоблення стін церкви вирішене у вигляді вертикального шалювання з дощок та нащільників, поєднаних вгорі аркатурним фризом і завершене розвиненим профільованим карнизом. Це ще одна з характерних ознак традиційної волинської школи храмобудування. Особливу увагу автор проекту приділив вирішенню вхідних порталів, акцентувавши їх широкими різьбленими лиштвами із використанням орнаментики. Головний та бічні входи в будівлю підкреслені портиками з трикутними фронтонами. Віконні та дверні отвори мають трапецевидний обрис, що обумовлено впливом українського архітектурного модерну.

З поданого вище опису можна зробити висновки, що лише обдарований архітектор зумів би так вдало віднайти пропорції та поєднати стильове різноманіття в одній будівлі. Однак, в дійсності

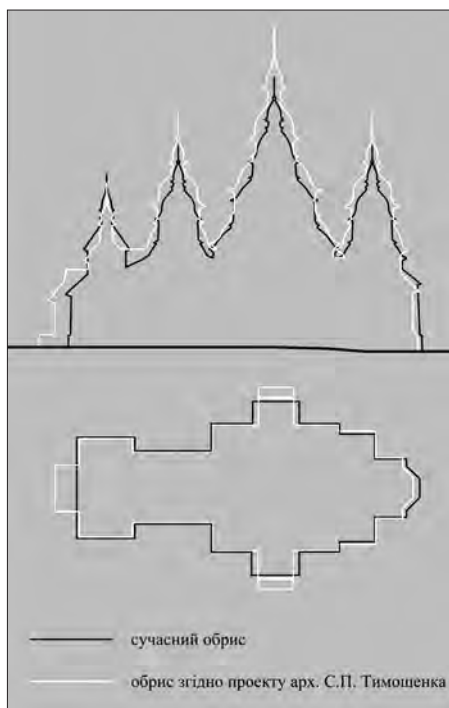

Рис. 11. Покровська церква в с. Бронники. Співставлення обрисів плану та фасаду згідно проектних та реалізованих архітектурних рішень. Прорис О. Смолінської.

Свято-Покровська церква виглядає у дещо видозміненому стані. Співставляючи силуети поздовжніх фасадів (рис. 11), можна стверджувати, що нинішня церква більш приземиста, ніж проєктована. Зокрема центральний зруб по висоті нижчий на 4,5 м у порівнянні з проєктом. Також відсутні оригінальні ганки перед входами в будівлю. Натомість маємо занадто спрощений вхідний портал із заходу.

Дався в знаки і неоросійський стиль, який набув найбільшого розквіту на території Волинської губернії в 2-ій половині XIX – на початку XX ст. Доказом цього є прибудована до головного входу двоярусна дзвіниця, накрита наметовим верхом. Тоді як за задумом архітектора вона мала форму завершення, характерну для українського архітектурного

модерну з відкритою галереєю у вигляді ряду невеликих трапеційних арок. Збудована дзвіниця досить спрощена, а на місці відкритої галереї влаштовані глухі голосники півциркульної форми. Зовнішнє оздоблення церкви вирішено у суто неоросійській стилістиці: поєднання горизонтального та вертикального дощатого шалювання, наявність орнаментального мотиву «зубчики» під загальним карнизом зрубів, а також кутові декоративні пілястри, виділені іншим кольором.

Розбіжність проектних та реалізованих рішень можна пояснити кількома причинами. Перша і найпоширеніша – нестача потрібної кількості коштів. Друга – бажання полегшити і пришвидшити процес будівництва, а також економія будівельного матеріалу. Третя – відсутність висококваліфікованих майстрів-тесларів в даній місцевості. Кожен з перелічених факторів міг вплинути як окремо, так і в сукупності.

Прикрою обставиною є те, що, за словами настоятеля храму отця Бориса, не збереглися автентичні хрести Свято-Покровської церкви, тому сьогодні на їх місці височіють звичайні тиражовані хрести, пофарбовані у жовтий колір. Доля оригінального іконостасу також невідома, натомість маємо сучасний іконостас, виконаний місцевим майстром (рис. 12).

Рис.12. Покровська церква в с. Бронники. Іконостас та «царські» ворота. Фото О. Смолінської, 2011 р.

І все-таки церква Різдва Пресвятої Богородиці села Бронники давно увійшла в нашу свідомість як унікальна будівля, а нашим моральним обов'язком сьогодні є збереження її для нащадків. Тож, перш за все, потрібно поставити храм на облік держаної охорони. Такий намір був здійснений на всеукраїнському науковому семінарі, присвяченому 130-річчю з дня народження архітектора та громадсько-політичного діяча Сергія Прокоповича Тимошенка. У підсумку семінару до головного управління з питань будівництва та архітектури Рівненської обласної державної адміністрації був поданий лист з пропозицією внесення Свято-Покровської церкви до переліку об'єктів культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии.— Изд-во Волынского Владимирско-Васильевского братства.— Житомир, 1914. — С. 335–336. — РКМ 14268 ШД 8751.
2. Михайлишин О. Л. Храмы архитектора С. П. Тимошенка на Рівненщині // Матеріали Х міжнар. наук. конф.— Луцьк.— 2003.— С. 178–183.
3. Будова нової церкви в с. Бронники Рівненського повіту // Духовний сіяч: Церковно-народний ілюстрований двотижневий часопис.— 1929.— № 17.— С. 188. Копія цієї статті була люб'язно надана настоятелем церкви о. Борисом.
4. Ковальчук Т. Організація туризму на території Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939) // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини».— Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2010.— Вип.2.— С. 32–39.
5. Борщевич В. Т. Національна самоідентифікація православного духовенства Волині у 20–30-х рр. XX ст.// Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки».— Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Лесі Українки, 2009.— № 13.— С. 185–191.
6. Колісник Є. М. Феномен національного архітектурного стилю // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр.— Харків: ХДАДМ, 2007.— № 4.— С. 120–127.
7. Дружиніна Г. Національні українські ознаки в сучасній архітектурі (на прикладі архітектури центрального регіону) // Сучасне мистецтво: Наук. зб.— К., 2005.— Вип. 2.— С. 92–100.
8. Тарас Я. М. Українська сакральна дерев'яна архітектура.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2006.— 582 с.
9. Шевцова Г. В. Дерев'яні церкви України.— К.: Грані-Т, 2007.— С. 277.
10. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упорядник З. В. Моїсеєнко-Чепелик.— К.: КНУБА, 2000.— 378 с.
11. [http://uk.wikipedia.org/wiki/Бронники_\(Рівненський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Бронники_(Рівненський_район)).

Проаналізована архітектура дерев'яної церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Бронниках, яка була збудована в міжвоєнний період. Подана коротка історична довідка храму та проектні креслення С. П. Тимошенка.

The author analyzes the architecture of wooden church of the Protection of Most Holy Theotokos in Bronnyky, constructed in the interwar period. There were given a brief historical description of this church and design drawings made by S. P. Tymoshenko.

Екатерина Черкасова

**АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ С.П. ТИМОШЕНКО В КОНТЕКСТЕ ОСВОЕНИЯ
РОМАНТИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ АРХИТЕКТУРЫ ХАРЬКОВА НАЧАЛА XX ВЕКА
И ОСОБЕННОСТИ ПОДХОДА К ЕГО РЕСТАВРАЦИИ**

В развитии художественной культуры Украины конца XIX – начала XX вв. прослеживается, как ведущее, национально – романтическое направление, имеющее ярко выраженные особенности в творчестве мастеров разных архитектурных школ. В архитектурном наследии Харькова это направление представлено в творчестве архитекторов С. П. Тимошенко, В. К. Эстровича, Е. Н. Сердюка, К. Н. Жукова, П. В. Соколова, В. Д. Кацыка, художника С. И. Васильковского. В литературных источниках по изучению архитектурного наследия XX века, в научных статьях по истории архитектуры и градостроительства последних десятилетий стиль «украинский архитектурный модерн» рассматривается параллельно с другими течениями модерна. В фундаментальной работе В. В. Чепелика «Украинский архитектурный модерн», автор выделяет три основных этапа развития стиля. Первый этап (1903–1917 гг.), близок романтическим традициям западно-европейской архитектуры; второй этап (1920-е – 1934 гг.) связан с формированием новых типов жилья и переработкой живописных приемов фасадной архитектуры на основе рационалистических средств формообразования; третий этап (1934–1941 гг.) отмечен использованием классицистических приемов формообразования наряду с национально-окрашенными формами архитектурной орнаментики [1, с.12–16]. В соответствии с такой периодизацией многие архитектурные произведения периода современного движения оцениваются автором как объекты украинского архитектурного модерна. В исследовании Б. И. Божинского «Український архітектурний напрям модерну в архітектурі міста Харкова» к этому течению автор причисляет также и украинскую архитектуру 1950-х годов, отличающуюся приемами использования стилистики украинского барокко.

С. О. Хан-Магомедов в фундаментальном труде об архитектуре конструктивизма 20 века рассматривает деятельность архитектурных школ в республиках бывшего Союза как явление, получившее название «регионализм». Обращаясь к традициям формирования региональных архитектурных школ как проблеме соотношения национального

и интернационального в архитектуре, С. О. Хан-Магомедов отмечал, что «в истории мировой культуры культурные контакты народов в прошлом всегда приводили к «унификации» средств и приемов художественной выразительности и становились базой формирования зональных стилей в рамках историко-культурных регионов» [2, с. 575]. Он писал также о том, что предоставление автономии Украине в 1920-е годы привело к возрождению национального самосознания, поиску и развитию национальных традиций в архитектуре и искусстве. Это привело к оживлению строительства в «национальном» стиле, представлявшего эклектичную смесь местных традиционных форм с элементами готики, ренессанса, романской архитектуры. В западноевропейской традиции искусство и архитектура XIX – начала XX вв. оцениваются как явление романтизма, которое в архитектуре выражено через различные течения модерна и Ар Деко.

Дискуссионность в трактовке вопросов стилеобразования в украинской архитектуре эпохи модерна, тем не менее, характеризует общемировую тенденцию становления культурологического подхода к оценке архитектурных явлений. На фоне этих изменений в развитии архитектуры региональных школ трактовка национальных и местных особенностей развития архитектуры рассматривается как проблема поиска национальной идентичности.

Циклический характер исторического процесса развития архитектуры свидетельствует о том, что обращение к поиску истоков и традиций национальной архитектуры происходит в периоды смены эпох. В истории украинской архитектуры это прослеживается на этапе перехода от Средневековья к Новому времени – в период формирования украинского барокко в архитектуре XVII–XVIII вв, а в последующем – на рубеже XIX–XX вв. – в период формирования стиля модерн. В XX веке интерес к проблеме национальных и региональных традиций в архитектуре и градостроительстве обсуждается в 1960–1970-е гг. на примере архитектуры стран исламского мира. На страницах печати и в профессиональных изданиях подвергалась сомнению сама идея универсальности развития

градостроительных идей, отмечалась значимость этого процесса в рамках географического и временного измерений [3]. По времени этот период в развитии арабских стран совпал с этапом государственного и политического самоопределения.

Культурологический подход в оценке объектов архитектуры и градостроительства прослеживается и в памятникоохранной сфере, при выявлении историко-культурной ценности объектов и территорий, определяющих значимость объектов культурного наследия в развитии унаследованной среды исторических населенных мест. В связи с формированием средового подхода оценка и значение историко-культурного потенциала пространственной среды города, рассматривается как ведущий фактор проектирования, выраженный через понимание соответствия и необходимости сохранения исторического контекста.

Культурная жизнь Харькова начала XX в., с которой, собственно, и был связан ранний период творчества С. Тимошенко, характеризуется появлением разнообразных художественных течений. Все они формировались в культурном контексте поисков самобытности и освоения традиций народного творчества и местных ремесел, отличались интереса к выставочной деятельности, коллекционированию и собирательству предметов старины и искусства. Национально-романтическое направление модерна начала XX в. основывалось на идее художественного переосмысления и использования различных приемов формообразования и живописности народной архитектуры. Направление это берет начало от основанного в Харькове в 1905 г. литературно-художественного объединения и его архитектурной секции, которым руководил известный украинский художник С. И. Васильковский. Членами архитектурной секции были архитекторы В. Кричевский, В. Троценко, искусствовед С. Таранушенко.

В период обучения в Петербурге в Институте гражданских инженеров С. П. Тимошенко участвовал в самостоятельном студенческом объединении «Громада», организованном в 1909 г. по инициативе студентов – выходцев из Украины. Руководителем этого кружка с 1913 г. был Д. Дьяченко. В него входили также М. Дамиловский, Г. Иваненко, В. Сичинский.

Архитектурная деятельность С. П. Тимошенко в Харькове совпала с периодом формирования архитектуры модерна. В Харькове в этот период активно работают архитекторы, получившие образование в архитектурных школах Петербурга, Москвы, Харькова, Одессы: А. Н. Бекетов, А. М. Гинз-

Рис. 1. Управление Северо-Донецкой железной дороги. 1913 г.: а – общий вид, б – фрагмент фасада. Современное фото.

бург, К. Н. Жуков, И. И. Загоскин, Б. Н. Корниенко, М. И. Ловцов, А. И. Ржепишевский, Ю. С. Цауне и другие. С. П. Тимошенко в числе других архитекторов в начале 1910-х годов участвовал в конкурсе на разработку проекта здания Художественного училища (впоследствии – Художественного института), который был организован по инициативе С. И. Васильковского и М. С. Самокиша при поддержке Харьковской городской Думы. Здание художественного училища было построено в 1913 г. на основе плана, разработанного архитектором М. Ф. Пискуновым. В конкурсе приняли участие также Г. К. Лукомский, В. К. Троценко, Д. М. Дьяченко, художник из Чехии Л. И. Тракал (обладатель второй премии), студент Петербургского института гражданских инженеров Ф. И. Шумов (третья премия). Первая премия была присуждена за проект архитектора Константина Жукова [1, с. 126].

В списке памятников архитектуры Харькова конца XIX – начала XX вв. архитектору С. П. Тимошенко принадлежат около 10 зданий и сооружений общественного и жилого назначения, возведенных в период 1912–1916 гг. В основном, это 4-х и 5-ти этажные жилые и доходные дома, особняки, занимавшие центральное положение в застройке аристократических районов города. Наиболее показательные из них представлены в Таблице 1.

Таблица 1. Объекты и постройки С.П. Тимошенко в застройке жилых кварталов исторического центра г. Харькова

№ п/п	Постройки (номера иллюстраций)	Адрес	Даты	Соавторы	Исторический район на плане города конца 19 -начала 20 вв..
1	Управление Северо-Донецкой железной дороги (Рис. 1а, 1б)	Пл. Фейербаха, 7	1913	П.И. Ширшов П.В. Соколов	Захарьковский
2	Жилой дом (Рис. 2а, 2б)	ул. Полт. Шлях, 51	1913		Залопанский
3	Жилой дом с магазином (Рис.3)	ул. Плехановская, 29	1914		Захарьковский
4	Дом Попова (на 8 квартир) (Рис.4а, 4б)	ул.Полт.шлях,46	1912		Залопанский
5	Доходный дом (Рис. 5а, 5б)	ул. Хмельницкая,17	1913		Захарьковский
6	Особняк Томицких (Рис.6)	пер.Кравцова, 13	1913		Центральный
7	Доходный дом И. Бойко (Рис. 7а,7б)	ул. Мироносицкая, 44	1911–1913	П.И.Ширшов П.В. Соколов	Центральный
8	Школа им. Т.Г. Шевченко	Павловка-Лозовая, 35	1914–1916	В.Д. Кацика	Пригородная зона

Рис. 2. Жилой дом по ул. Полт. Шлях, 51. 1913 г.:
а – общий вид, б – фрагмент фасада.
Современное фото.

К числу объектов архитектуры национально-романтического направления относятся также постройки архитекторов К. Н. Жукова и А.Е. Сердюка. Среди них представлены: здание художе-

Рис. 3. Жилой дом с магазином по ул. Плехановской, 29. 1914 г. Общий вид. Современное фото.

ственного училища, 1912–1913 гг. (арх. К. Н. Жуков, М. В. Пискунов); школа в Волчанске, 1912 г. (арх. К. Н. Жуков); два корпуса Харьковской селекционной станции, 1909–1913 гг. (А. Е. Сердюк, инж. А. В. Гоможенко); односекционный жилой дом по ул. Полтавский Шлях, 67, 1910–1912 гг. (А. Е. Сердюк, сохранился частично).

В этот период историческая застройка города значительно преобразуется. В системе исторического зонирования города выделяются крупные территориальные образования, отличающиеся значительной плотностью застройки городских кварталов, расположенных в Центральном, Залопанском и Захарьковском исторических районах. В соответствии с нормами строительного устава застройка кварталов городского центра подчинялась системе строительного зонирования, которая

Рис. 4. Дом Попова (на 8 квартир) по ул. Полт. шлях, 46. 1912 г.: а – общий вид, б – фрагмент фасада. Современное фото.

Рис. 5. Доходный дом по ул. Хмельницкой, 17. 1913 г.: а – общий вид, б – фрагмент фасада. Современное фото.

была основана на социальном и историческом зонировании территории города: выделении отдельных городских районов, отличавшихся особыми условиями застройки и образа жизни городского населения. Регулирование застройки в основном было сведено к запрету излишне плотной и многоэтажной застройки центральных районов городов.

В конце XIX в. основные положения строительного устава вошли в противоречие с темпами застройки городских центров. Сложилась ситуация, которая привела к необходимости разработки новых правил застройки. Единицей измерения города стал строительный участок. Учитывалась система собственности строительных зон – частная и муниципальная. Минимальной нормой земельной площади был участок в 100 квадратных саженей. Были разработаны 2 системы строительного зонирования: по материалу стен и материалу крыш. Строительными нормами определялись основные параметры городской застройки: высота этажа (3,5 аршин / 2,5 метров); высота здания, которая не должна была превышать ширину улицы, прилегающей к дому (не более 11 саженей / 23,5 метров); застройка кварталов сплошным фасадом с устройством брандмауэров (через каждые 12 саженей / 25,5 метра); устройство в границах домовладения светового двора (со стороны квадрата не менее 1 сажени) [4; 5, с. 19].

По типологическим признакам застройка улиц также была дифференцирована. На главных улицах располагались дома общественного назначения и доходные дома, на городских улицах – жилые дома другого типа, в переулках – третьего. Плотность застройки центрального района Харькова составляла 70–80% за счет повышенной высотности застройки главных улиц в 6–7 этажей.

Проблема сохранения наследия архитектуры конца XIX – начала XX вв. имеет комплексный характер. Жилые и доходные дома рубежа XIX –

начала XX вв. составляют основной массив исторической застройки кварталов центральных районов Харькова. Состояние исторической застройки в целом характеризуется разной степенью сохранности, обусловленной особенностями функционального использования зданий, типологией объектов, отношением к форме собственности, расположением в структуре города. Жилые дома – памятники центральных районов Харькова – преимущественно сохранили первоначальную функцию и историческую планировку. Наиболее сохранившимися по критериям аутентичности являются общественные здания, состояние которых поддерживается благодаря контрольным функциям муниципалитетов и усилиям арендаторов, владельцев отдельных зданий – памятников и ансамблей, находящихся в пользовании разных учреждений и организаций.

Анализ современных проектных решений по преобразованию исторической среды городов в современной зарубежной практике позволяет отметить сложившуюся тенденцию, характеризующую изменение взглядов на оценку исторического наследия разных исторических периодов. Это прослеживается в углублении специфики понимания взаимосвязи новой и исторической части города, в выделении планировочными и архитектурно-стилевыми приемами разновременных исторических наслоений, в разработке новых направлений городского развития. В процессе выбора возможных направлений для современного использования памятников архитектуры и объектов ценной исторической среды прослеживается большая свобода действий по изменению внутренней планировки зданий и сооружений.

Ведущими принципами адаптации исторического объекта к новому использованию становится оптимизация отношения исторической и современной функции при условии сохранения

Рис. 6. Особняк Томицких по пер. Кравцова, 13. 1913 г. Общий вид. Современное фото.

Рис. 7. Доходный дом И. Бойко по ул. Мироносицкой, 44. 1911-1913 гг.: а – общий вид, б – фрагмент фасада. Современное фото.

историко–культурной ценности памятника архитектуры; выявление исторического контекста в пространственном формообразовании, в структуре и образности новых включений, поддержание целостности пространственной композиции. Методика реабилитации жилых кварталов разрабатывается на основе научно обоснованной системы

ограничений по преобразованию исторической квартальной застройки на градостроительном и пространственно – морфологическом уровнях, с привлечением вариантов предварительных проектных решений для уточнения направлений перспективного развития.

ДЖЕРЕЛА

1. Чепелик В. В. Украинский архитектурный модерн.– К.: КДТУБА, 2000.– 378 с.
2. Аскарлов Ш. Д. Регион, пространство, город.– М.: Стройиздат, 1988.–198 с.
3. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда. Кн. 1. Проблемы формирования. Мастера и течения – М.: Стройиздат, 1996.– 708 с.
4. Устав строительный: Свод законов, т. XII, ч. 1, изд. 1900 года и по продолжении 1906, 1908 и 1910 годов. Изд. 2.– СПб., 1913.– 576 с.
5. Бондаренко Б. А. Каменная летопись.– Харьков: Прапор, 1972.– 122 с.
6. Контактюзино Ш., Брандт С. Реставрация зданий. Пер. с англ. А. Г. Раппопорта / Под ред. О. И. Пруцина – М.: Стройиздат, 1984.– С. 264 с.

На початку ХХ ст. національно-романтичне спрямування в архітектурі Харкова було одним з головних творчих кредо багатьох здчих, котрі шукали в минулому позитивні імпульси для своєї праці. Серед цих архітекторів своїм натхненним ентузіазмом вирізнявся архітектор Сергій Тимошенко – молодий випускник Петербурзького інституту цивільних інженерів. На ґрунті щирої симпатії до історичних коренів української культури йому вдалося за декілька років створити в Харкові низку цікавих будівель. Більшість з них розглянуто авторкою цієї статті.

In the early 20th century national-romantic direction in Kharkov' architecture was one of the main creative credo of many architects who were looking for positive impulses for their work in the past. Among the architects due to his inspired enthusiasm distinguished architect Sergei Timoshenko – a young graduate of the St. Petersburg Institute of Civil Engineers. On the basis of sincere sympathy to the historical roots of Ukrainian culture, he managed in several years to create a number of interesting buildings in Kharkov. Most of them are considered by the author of this article

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АСВ	– Архітектурна спадщина Волині	ЦСМ	– Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі
ГДУМ	– Гурток Діячів Українського Пластичного Мистецтва	AAN	– Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ДАВО	– Державний архів Волинської області	AMSW	– Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області	APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
ДАЛО	– Державний архів Львівської області	BHS	– Biuletyn Historii Sztuki
ДАРО	– Державний архів Рівненської області	BHSiK	– Buletyn Historii Sztuki i Kultury
ДТСААФ	– Добровільне Товариство сприяння армії, авіації і флоту	BKPAN	– Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка	IS PAN	– Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk
КНУБА	– Київський національний університет будівництва та архітектури	KAiU	– Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
ЛДІКЗ	– Луцький державний історико-культурний заповідник	MNW	– Museum Narodowe w Warszawie
МНАП	– Музей народної архітектури і побуту	ÖSA KA	– Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Wien)
НАН	– Національна Академія наук	PPB	– Polski Przemysł Budowlany
НДІТІАМ	– Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування	PSB	– Polski Słownik Biograficzny
НТЕ	– Народна творчість та етнографія	RW	– Rocznik Wołyński
ПАН	– Польська Академія наук	SGKP	– Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego
РДВІА	– Російський Державний військово-історичний архів (Москва)	SKW	– Sztuka Kresów Wschodnich
РДІА	– Російський Державний історичний архів (Санкт-Петербург)	TOZ	– Towarzystwo Ochrony Zabytków (Warszawa)
РОКМ	– Рівненський обласний краєзнавчий музей	ZW	– Ziemia Wołyńska
УРЕ	– Українська Радянська енциклопедія	див.	– дивись
ЦДІАК	– Центральний державний історичний архів у Києві	ст.	– століття
ЦНИИТИА	– Центральний научно-дослідницький інститут теорії та історії архітектури	с.	– сторінка
ЦПЮ	– Центр «Петербурзька юдаїка»	пор.	– порівняй
		арк.	– аркуш
		р./рр.	– рік/роки
		зв.	– зворот
		ф.	– фонд
		спр.	– справа

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

- АБРАМЮК Інна Георгіївна (м. Луцьк) – кандидат архітектури.
- БЕНЕДЮК Павло Олександрович (м. Рівне) – магістр архітектури, старший викладач кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування
- БЕТЛЕЙ Анджей (м. Краків, Польща) – доктор габілітований, Інститут історії мистецтва Ягеллонського університету
- БОГДАНОВА Юлія Львівна (м. Львів) – асистент кафедри дизайну архітектурного середовища Національного університету «Львівська політехніка».
- БОРЩЕВИЧ Володимир Трохимович (м. Рівне) – доктор історичних наук.
- ВЕРГОВСЬКИЙ Сергій Володимирович (м. Київ) – старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України
- ВИХОВАНЕЦЬ Василь Йосипович (м. Нетішин, Хмельницька область) – завідувач відділу історії Міського краєзнавчого музею
- ДИБА Юрій Романович (м. Львів) – кандидат архітектури, доцент кафедри реконструкції та реставрації архітектурних комплексів Національного університету «Львівська політехніка»
- КОЛОСОК Богдан Віталійович (м. Київ) – кандидат архітектури, вчений секретар Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, дійсний член ICOMOS
- КОНДЕЛЬ-ПЕРМІНОВА Наталія Миколаївна (м. Київ) – кандидат архітектури, старший науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва Національної Академії Мистецтв України.
- КРАВЦОВ Сергій (м. Єрусалим, Ізраїль) – доктор архітектури, старший науковий співробітник Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі.
- КУЖЕЙ Міхал (м. Краків, Польща) – доктор мистецтвознавства, Інститут історії мистецтва Ягеллонського університету
- ЛЕВІН Володимир (м. Єрусалим, Ізраїль) – доктор філософії, виконував обов'язки директора Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі.
- ЛЕОНОВА Людмила Анатоліївна (м. Рівне) – начальник відділу використання інформації Державного архіву Рівненської області
- ЛНДА Світлана Миколаївна (м. Львів) – кандидат архітектури, доцент кафедри архітектурного проектування Національного університету «Львівська політехніка»
- ЛУЦЬ Віктор Данилович (м. Рівне) – завідувач художнього відділу РОКМ, доцент кафедри архітектури, член Національної Спілки художників України

- МИХАЙЛИШИН Ольга Леонідівна (м. Рівне) – кандидат архітектури, доцент кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування, дійсний член ICOMOS
- НАГОРНЮК Олексій Анатолійович (м. Рівне) – науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» РОКМ
- ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович (м. Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету
- ПРИЩЕПА Олена Петрівна (м. Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- ПЯСЕЦЬКИЙ Вальдемар Едвардович (м. Луцьк) – краєзнавець
- РАДОВИЧ Роман Богданович (м. Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Історичної етнології Інституту народознавства НАН України
- РИЧКОВ Петро Анатолійович (м. Рівне) – доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування, дійсний член ICOMOS, член-кореспондент Української Академії Архітектури.
- СВИРИДА Раїса Олександрівна (м. Київ) – завідувач науково-дослідним відділом «Середня Наддніпрянина» Національного музею народної архітектури та побуту України
- СЕЛЩЕВА Ірина Іванівна (м. Харків) – кандидат архітектури, доцент Харківського національного університету будівництва та архітектури, член Національної Спілки художників України
- СИГОВСЬКИЙ Павел (м. Люблін, Польща) – історик мистецтв
- СЛОБОДЯН Василь Михайлович (м. Львів) – кандидат історичних наук, провідний спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація»
- СМОЛІНСЬКА Ольга Едвардівна (м. Рівне) - магістр архітектури, аспірантка кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування
- ТРОНЕВИЧ Петро Олексійович (м. Луцьк) – головний спеціаліст з питань реставрації та реконструкції Управління містобудування та архітектури Волинської обласної державної адміністрації
- ЧЕРКАСОВА Катерина Тимофіївна (м. Харків) – кандидат архітектури, доцент, завідувачка кафедри реконструкції та реставрації архітектурних об'єктів Харківського національного університету будівництва та архітектури, дійсний член ICOMOS
- ШАПРАН Софія Юріївна (м. Рівне) – магістр архітектури, асистент кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування

ЗМІСТ

Vestigia semper adora (до 60-річчя від дня народження професора Петра Ричкова засновника і наукового редактора збірника наукових праць «Архітектурної спадщини Волині»)	3
Вибрані наукові праці доктора архітектури, професора Петра Ричкова	5

СТАТТІ

Бетлей А. Резиденція равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського в Кривині у світлі першоджерел	10
Вихованець В. Антоніни: «Шмат заходу, на полудень Русі перенесений»	16
Диба Ю. «Хранительна» інскрипція стольного Холма	31
Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Дубні.....	44
Кужей М. Нова костельна архітектура Волині до початку козацьких воєн	60
Михайлишин О. Конкурсні проекти генерального плану міста Рівне 1936 року.....	76
Радович Р. Житло етнографічної Волині II-ї пол. XIX – I-ї пол. XX ст. (за матеріалами Рівненщини).....	89
Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст.	105
Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами	122
Сиговський С. Двовежова церква у Великій Глуші – причинок до унійної архітектури доби бароко на Волині у XVIII ст.	143

ПОВІДОМЛЕННЯ

Абрамюк І. Особливості архітектури однородинного житла Луцька поч. XX ст.	152
Верговський С. Дослідження давнього житла Полісся	156
Колосок Б. Давні зображення храмів Луцька	162
Луц В., Леонова Л. Пожежа палацу Любомирських у Рівному на сторінках місцевої преси і документів з Державного архіву Рівненської області	170
Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких-Любомирських в Дубно (1920-30-ті роки)	177
Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» Північної Волині та Полісся	191
Прищепя Б. Заселення старої частини міста Рівне в світлі археологічних досліджень	196
Прищепя О. До історії спорудження рівненської жіночої гімназії (початок XX ст.)	203
Радович Р. Господарські будівлі двору волинян II-ї пол. XIX – I-ї пол. XX ст. (за матеріалами рівненської частини етнографічної Волині).....	212
Свирида Р. Особливості планування садиб на південному Поліссі та Волині в період XIX – початку XX ст.	219
Смолінська О., Ричков П. Дзвіниця Воскресенського собору в Рівному: до історії спорудження і руйнації.....	223
Троневиц П. Старожитня синагога в м. Луцьку	230
Шапран С. Електростанція кн. Любомирського в м. Рівне: спотворена пам'ятка промислової архітектури кін. XIX – поч. XX ст.	237

**МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО СЕМІНАРУ,
ПРИСВЯЧЕНОГО 130-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
АРХІТЕКТОРА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА
СЕРГІЯ ПРОКОПОВИЧА ТИМОШЕНКА
(РІВНЕ, 3 ЧЕРВНЯ 2011 Р.)**

Борщевич В. Перший волинський період діяльності Сергія Прокоповича Тимошенка: здобутки в царині політичного і церковно-громадського життя.....	241
Кондель-Пермінова Н. Петербурзький інститут цивільних інженерів XIX ст. – школа підготовки фахівців нового типу	248
Лінда С., Богданова Ю. Архітектурна та громадська діяльність Сергія Тимошенка у Львові	255
Михайлишин О., Бенедюк П. Модерністичні тенденції у творчості С.П.Тимошенка «Волинського» періоду.....	265
Пясецький В. Сергій Тимошенко. Митець. Політик. Громадський діяч. Діяльність на Волині в 1930–1939 роках	278
Ричков П. Церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке: локальний епізод творчої біографії архітектора С.Тимошенка	280
Селищева И. Национально-романтическая ветвь модерна и творчество архитектора С.П. Тимошенко в Харькове	287
Слободян В. Галицькі проекти церков Сергія Тимошенка.....	291
Смолінська О. Архітектура Покровської церкви у Бронниках: данина традиції і новаторський пошук	300
Черкасова Е. Архитектурное наследие С.П. Тимошенко в контексте освоения романтических традиций архитектуры Харькова начала XX века и особенности подхода к его реставрации	305
Умовні скорочення	310
Коротко про авторів.....	311

Наукове видання

**АРХІТЕКТУРНА
СПАДЩИНА ВОЛИНИ**

Випуск 3

Комп'ютерна верстка та дизайн

Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій

Віктор Луц

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304, Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.